

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/360889811>

Феномен Безпеки

Book · May 2022

CITATIONS

0

READS

69

19 authors, including:

[Halyna Kalinicheva](#)

Taras Shevchenko National University of Kyiv

15 PUBLICATIONS 13 CITATIONS

SEE PROFILE

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ НАУКОВОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ВІТАЛІЯ МУДРАКОВА

ФЕНОМЕН БЕЗПЕКИ

СОЦІАЛЬНО-
ГУМАНІТАРНІ
ВИМІРИ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

ФЕНОМЕН БЕЗПЕКИ:
соціально-гуманітарні виміри

За загальною науковою редакцією
Віталія Мудракова

колективна монографія

УДК: 316.47/.48-049.5

ББК: 60.524.1/.2

Ф 42

Рекомендовано до друку Вченою радою
Хмельницького національного університету
(протокол №16 від 28.04.2022 р.)

Рецензенти:

Василь БАЛУХ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАПН України, перший проректор Чернівецького національ-
ного університету імені Юрія Федьковича

Дмитро ШЕВЧУК

доктор філософських наук, професор, проректор з науково-
педагогічної роботи Національного університету «Острозька
академія»

Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри / за заг. наук. редакцією Віта-
лія Мудракова. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2022. 332с.

ISBN 978-617-7600-61-8

У монографії порушуються проблеми, що у різній мірі стосуються феномену безпеки; осмислюється своєрідність безпекових аспектів сьогодення, їх соціоку-
льтурні та освітні виміри; концептуалізується поняття «гуманітарна безпека».

Монографія буде цікава всім, хто вже працює або планує працювати у безпеко-
вій сфері різних рівнів. Зокрема представлені позиції міститимуть інтерес для
аналітиків ідеологічних царин, медіаторів, тренерів із соціальних комунікацій,
представників організацій гуманітарного та соціально-політичного спряму-
вання, політиків, академічної спільноти, а також студентів закладів вищої освіти,
спеціальності яких близькі до соціально-гуманітарної сфери.

ISBN 978-617-7600-61-8

УДК: 316.47/.48-049.5

ББК: 60.524.1/.2

Ф 42

Передмова.....	7
Вступ.....	9
Розділ 1. ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ.....	13
<i>Бородіна Наталія</i>	
§ 1.1. Феномен безпеки у контексті толерування жорстокості....	15
а) Безпека та права людини: інституційні та наукові інтенції.....	16
б) Безпека та права людини: український контекст усвідомлення.....	19
в) Безпека і толерування жорстокості.....	21
<i>Гончаренко Катерина</i>	
§ 1.2. Специфіка (не)безпеки «суспільства ризику».....	29
а) Вступні зауваги й теоретичні розробки.....	30
б) Постмодерністська специфіка інтерпретацій.....	33
в) Анатомія «небезпечної» безпеки.....	37
<i>Адольфі Райнер</i>	
§ 1.3. Епоха нових ідентичностей: потреба в безпеці та боротьба за справжню історію.....	43
а) Утримання в павутинні історії (Проблемний тиск великих потрясінь).....	44
б) Робота над історичною свідомістю.....	46
в) Конструкції ідентичності (Образ думки в розумінні ідентичності).....	49
г) Чому безпека не є антропологічною константою (Потреби ідентичності й пропаганда ідентичності та їх приховані справжні причини).....	53
<i>Руснак Ігор, Рупташ Ольга</i>	
§ 1.4. Світоглядні виміри безпеки та культуротворчий потенціал технології deepfake.....	57
а) Діпфейк як феномен інформаційної доби.....	58
б) Діпфейк й епістемологічні проблеми.....	61
в) Етичні проблеми діпфейк-технології та засоби їх запобігання.....	71
г) Мистецтво та культура як контексти використання діпфейк-технології.....	79
<i>Зінченко Віктор</i>	
§ 1.5. Тенденції та перспективи української інституалізації націєтворення та державотворчості: особливості безпекових констант.....	85
а) Історичні віхи контексту соціально-стратифікаційних процесів та феномен еліт.....	86
б) Національна ідея, деструктив міфологізації та пошук форм єдності.....	90
в) Небезпеки ідеологізації.....	99
г) Від засновків національної культури до громадянської демократії націєтворчості.....	102

Розділ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ.....109

Ганаба Світлана

- § 2.1. Історична пам'ять як чинник примирення та консолідації суспільства: безпекові конотації.....111
- а) Фактор досвіду минулого в консолідації суспільства.....112
 - б) Буттєва характерологічність історичної пам'яті.....113
 - в) Символічне кодування міського простору: випадок Хмельницького.....117
 - г) Висновкові зауваги.....124

Гапченко Олена

- § 2.2. Феномен української інтелігенції: ретроспекція модусів самосмислення між свободою та безпекою.....127
- а) Вступні акценти.....128
 - б) Інтелігенція: культура і свобода.....129
 - в) Просвітницька тактика як стратегія безпеки.....135
 - г) Модель «стилю життя»: ціннісно-сміслові константи як модуси безпеки.....140

Бродецький Олександр

- § 2.3. Ментально-ціннісне підґрунтя мовної свідомості й практики сучасних українців: безпекові аспекти.....147
- а) Суржикові колізії: виміри мови і виміри свідомості.....148
 - б) Долання наслідків мовного російщення: безпекові смисли.....152
 - в) Трансформації в мовній сфері: умови безпекової дієвості.....158

Кіріка Діана, Боднар Алла

- § 2.4. Правові важелі інституту громадського самоврядування у реалізації гуманітарної безпеки.....161
- а) Особливості проблеми та категоріального апарату.....162
 - б) Локальний контекст правових важелів.....166
 - в) Деякі аспекти функціональності.....170

Луцан Ігор

- § 2.5. Інститут військового духовенства (капеланської служби) як феномен безпеки: український контекст.....175
- а) Духовна опіка та церковно-релігійна підтримка: роль і місце в умовах війни.....177
 - б) Волонтерство/благодійність як платформа соціальних перетворень.....178
 - в) Організаційно-правові засади військового капеланства.....182
 - г) Питання професійної підготовки.....183

Семенчук Сергій

- § 2.6. Безпека об'єктів археологічної спадщини Хмельниччини на початку XXI ст. 187
- а) Теоретичні особливості та регулятивні механізми.....188
 - б) Історіографічна довідка систематизацій.....191
 - в) Сутнісні ознаки та процеси.....192

Розділ 3. ОСВІТНІ КОНТЕКСТИ.....203

Парандій Валентина

- § 3.1. Освіта в системі національної безпеки: міжнародний досвід та українські перспективи.....205
- а) Постановка та характеристика проблеми.....206
 - б) Побудова системи: якісна освіта – національна безпека.....207
 - в) Безпековий вимір освітньої сфери: міжнародний досвід.....212
 - г) Алгоритм побудови майбутнього безпекового середовища.....214

Калінічева Галина

- § 3.2. Безпековий вимір модернізації вищої освіти України.....217
- а) Актуалізаційні конотації проблеми.....218
 - б) Етапи реформаційних заходів.....219
 - в) Конкретизація інструментальності.....221
 - г) Стратегічні та загально-предметні візії.....226

Петрук Наталія

- § 3.3. Освіта як фактор формування простору гуманітарної безпеки.....231
- а) Формулювання проблеми та контекст.....232
 - б) Безпека: філософія, історія, українознавство, культурологія.....234
 - в) Безпека: комунікація, відповідальність, інтелектуальна інтеграція.....246

Островий Володимир

- § 3.4. Історична правда та історична освіта: чинники національної безпеки України.....255
- а) Контекстні засновки проблеми.....256
 - б) Функціональні характеристики шляхів і засобів.....264

Горохолінська Ірина

- § 3.5. Безпековий потенціал богословської освіти.....277
- а) Релігійний світогляд та питання безпеки: актуальні точки дотику.....278
 - б) Західноєвропейський досвід богословської освіти: безпекові можливості.....281
 - в) Безпековий потенціал богословської освіти в Україні: палітра підходів.....286
 - г) Богословська освіта та богословська просвіта на шляху гуманітарної безпеки...290

Поліщук Олександр, Мудраков Віталій

- § 3.6. Самоідентифікація та освіта: до проблеми усвідомлення та впровадження гуманітарної безпеки.....291
- а) Світоглядні особливості та методологічні пріоритети.....292
 - б) Антропологічно-ціннісні аспекти осмислення.....297
 - в) Структурно-формальні шляхи реалізації.....303

Мудраков Віталій

- § 3.7. Гуманітарна безпека: від проблем галузевого визначення до особливостей дидактичної визначеності.....309
- а) Самобутність кентавра або межі та своєрідність гуманітарної сфери.....310
 - б) Переоцінка самооцінки: гуманітарна безпека і метастази ідеологій.....316
 - в) Компетентності: поміж виживанням та дидактикою.....326

Передмова

Ця книга виходить друком у складні часи. Країна у війні і бореться за право на *власний спосіб бути* – за власну ідентичність. Тож осмислення безпеки для українського суспільства актуалізоване самим життям, ба більше – виживанням. Значимість теми сьогодні – поєднання можливості з необхідністю здолати ворога та змінити себе.

Формування й укріплення серед усіх верств українського соціуму спільного культурно-смыслового простору як безпекової цінності, а також її артикуляція через специфічні соціально-гуманітарні аспекти фахівцями-дослідниками об'єктивують основне призначення книги. Така специфіка містить доволі широкі можливості застосування цих напрацювань: підґрунтя для наукових розробок в гуманітарній сфері, освітньо-навчальні матеріали для академічної спільноти, орієнтири для написання регулятивно-установчих програм, інформаційно-просвітницька та світоглядно-профілактична база для широкого загалу.

Мій задум у підготовці та зборі матеріалів полягав у тому, щоби максимально широко та різносторонньо охопити соціальні й гуманітарні аспекти феномену безпеки як окремі контексти формування *поля власної можливості*. Втім ця спроба зовсім не претендує на абсолютну вичерпність охоплених аспектів чи на остаточну незмінність окремих висновків.

Осмислення феномену безпеки в соціально-гуманітарній царині відображає засади дедуктивної логіки: рух від множини безпекових аспектів як таких до концептуального визначення гуманітарної безпеки. Це стало й принципом добору матеріалів.

Ідея монографії виникла у дискусіях щодо проблем, які пов'язані із реалізацією дослідницького проєкту «*МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ ТА ЗІТКНЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ. Європа між свободою та безпекою: погляд із чистилища*», що реалізовувався в Інституті філософії, історії літератури, науки й техніки Берлінського технічного університету (TU zu Berlin) за підтримки Берлінського парламенту (Bundesrat), і які дискутувалися між мною та науковим керівником цього проєкту проф. Р. Адольфі, якому я вдячний за всебічну допомогу.

Книга видається як частина згаданого проєкту коштом індивідуальної стипендії наукового редактора¹. Вона є власною ініціативою розвивати науковий дискурс в Україні у міждисциплінарному ключі та задля створення мережі науковців, які досліджують схожі проблеми.

Віталій Мудраков

Берлін-Хмельницький

23.02.-30.04.2021 – 24.02.-07.04.2022

¹ Stipendienstiftung des Abgeordnetenhauses von Berlin. URL: <https://www.parlament-berlin.de/das-parlament/studienstiftung>

Кожен свідомий громадянин у період небезпек для своєї країни, а тим паче у часи народної війни, несе свою нішу допомоги, займає своє поле бою. Осмислення феномену безпеки – це і реакція на російсько-українську війну, яка в різних стадіях динаміки та множинності форм триває з 2014 року, це і пропозиція щодо можливостей перемогти та подальшого убезпечення. Ця реакція та пропозиція, отже, – своєрідне поле бою науковців-гуманітаріїв.

Згадані динаміка та форми війни з 2014 року встановили величезно специфічне інтелектуально-моральне налаштування до визначення її сутності: *de facto* війна була, але *de jure* – спеціальні антитерористичні операції чи операції об'єднаних сил. Тобто це налаштування змушувало тинятися між *фактичною* та *юридичною* даністю, а тому їй з'являлися певні «пробіли» в усвідомленні усієї складності проблеми на різних рівнях. Й тут справа не тільки в українських бажаннях та спроможностях адекватно співвіднести ці сфери, але й, звісно, дії в цьому напрямку усього світу². У науковій публіцистиці цю специфіку вже охрестили поняттям «війномир»³, яке означає «стан гібридної війни, розпаленої Росією, з використанням артилерії, ракетних систем, танків, але також і методів інформаційної агресії, й одночасно – з лицемірним запереченням самої війни»⁴. А втім, навіть після початку «гарячої фази» війни, російське керівництво цинічно та боягузливо виправдовує свої міжнародні та воєнні злочини поняттям «спеціальна операція». У зв'язку з цим одразу внесу коротке роз'яснення: *в окремих текстах є формулювання, де висвітлюються проблеми, що мали величезно актуальний характер у період війномиру, тобто до початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. і їх формулювання може видатися читачеві не зовсім доречним чи актуальним сьогодні. Проте усі подібні моменти варто розуміти як особливості акцентування уваги саме з огляду на гостроту подій чи то у період війномиру, чи то «гарячої фази», тобто розуміти як актуальність одного процесу із різними акцентами у формулюваннях.*

Обмірковуючи такий спосіб «воювати», – гібридну війну, міжнародна група науковців з університетів імені Тараса Шевченка (Київ) та Марії Кюрі-Скадовської (Люблін) вказує на зміну моделей конфліктів після закінчення холодної війни та з початком глобалізації: відхід від традиційної, притаманної вестфальській системі формули конфліктів, що означає появу нового типу організованої сили, що здійснює свою

² Про особливості міжнародно-правових реакцій та дій в хронологічному вимірі чітко й зрозуміло описано у розділі «*Реакція міжнародної спільноти на кризу в російсько-українських відносинах*» видання Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності: Монографія. наук. ред. М. Дорошко, В. Балюк. Київ : Ніка-Центр, 2018. С. 181-198.

³ Щербак Ю. Україна в епоху війномиру: книга підсумків і пророцтв. Київ : Ярославів Вал, 2020. 352 с.

⁴ Там само. С. 120.

діяльність усередині держав. Важлива риса цих конфліктів – надзвичайна складність та розмивання колишніх відмінностей між війною як формою сили в міждержавних відносинах, організованою злочинністю та масштабними порушеннями прав людини⁵. Тож суттєва особливість війн нового типу, тобто сучасних воєн – складність, а звідси й гібридність. «Вони також включають наявність ЗМІ, що можуть перетворити конфлікт на шоу, за яким спостерігатимуть сотні тисяч телеглядачів у цілому світі в режимі реального часу. Також у них беруть участь гуманітарні організації майже з усього світу, інші неурядові організації, продавці зброї та [...] найманці, воєнні радники й можливі добровольці з діаспори. Тож ці конфлікти локальні, проте водночас і глобальні»⁶. У спробах чіткого визначення гібридності постав плюралізм відповідей. У літературі з цієї проблематики здебільшого зосереджується увага на описі елементів гібридної війни: хто втягнений у протистояння та яким є його перебіг. Попри це, виділяються ключові критерії до осмислення цього феномену: за способом (традиційна, нерегулярна) ведення, за характеристиками суб'єктності (держави, приватні компанії тощо), за методом (традиційні та синергійного поєднання всіх можливих) дії, за рівнем системності чи агрегації операційного середовища⁷.

Тож можна говорити, що гібридність – це відхилення від певних норм, яке поєднує різноманітні засоби задля підвищення результативності дій завдяки синергійному ефектові від цієї різноманітності форм деструкції, тобто цього поєднання. У можливостях гуманітаріїв працювати саме за *методологічним критерієм*, тобто відповідати на питання: які зі сфер духу поєднуються? як це робиться? з якими особливостями відбувається впровадження? чого від цього очікувати? Загальніше кажучи, одним із ключових завдань дослідників-гуманітаріїв сьогодні постає обширна ревізія сенсових меж та ціннісного потенціалу духовного (в широкому розумінні) арсеналу у впливі на *світоглядне здоров'я* окремих соціальних груп чи цілих народів, а відтак й на їх безпековий стан.

Осмислення становища, в якому сьогодні опинилися українці, вимагає аналізу надзвичайно широкого кола проблем соціально-гуманітарного спектру. Спроби «оголювати» ці питання – це внесок до довгострокових перспектив у сьогоднішніх змінах, адже йдеться про трансформації у ментальності та самоідентифікації, які гартуються часом та волею. Порушення цих питань можна назвати одним із засобів багаторівневого підходу, за яким феномен безпеки – це не лише констатування її як аксіологічної необхідності умов сталого розвитку⁸, а й наслідок усвідомлення власної гідності та ствердження ідентичності. Гідність та

⁵ Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності: Монографія. наук. ред. М. Дорошко, В. Балюк. Київ : Ніка-Центр, 2018. С. 10.

⁶ Там само. С. 11.

⁷ Там само. С. 19.

⁸ Горалінський В.В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісні виміри. Монографія. К. : Вид. ПАРАПАН, 2011. 378 с.

ідентичність передовсім усіх громадян своєї країни, артикульована гуманітаристикою та соціально-політичним дискурсом – це для нас запорука такої довгостроковості та засіб у самообороні, адже, як показує досвід, а також провідні розвідки у сфері миробудівництва, «традиційна» дипломатія, яка зазвичай покладається на топ-лідерів та дії у короткостроковій перспективі, сьогодні малодієва⁹ і виглядає почасти комічно: за «кілометровим столом Путіна» всі лідери показуються лише інтер'єром традиції своїх країн.

Тож, усі окреслені моменти стали контекстом для презентованих у монографії матеріалів і водночас у тій чи тій мірі перебувають у фокусі їхнього дослідження. Так, перший розділ монографії увібрав тематики, які містять доволі різні поєднання та виокремлення проблем, що передається вельми характерологічними дослідницькими акцентами й у певній мірі можуть вважатися контекстними для наступних двох розділів, зокрема: взаємозв'язок між безпекою та правами людини і проблемою толерування жорстокості (*Наталія Бородіна* – 1.1.), ускладнена природа сучасних ризиків та убезпечення від можливих наслідків суспільства (*Гончаренко Катерина* – 1.2.), специфіка формування/трансформації ідентичностей в сучасну епоху як втілення потреби в безпеці (*Адольф Райнер* – 1.3.), технологію deepfake як інструмент впливу на особистість та суспільство (*Руснак Ігор, Рунташ Ольга* – 1.4.), історичні контексти перепон та засновків українського націстворення та державотворчості (*Зінченко Віктор* – 1.5.).

Другий розділ конкретизується соціокультурними контекстами та аспектами, що мають фундаментальне значення для безпекової проблематики презентованого напрямку: історична пам'ять в теоретичних аспектах та локальних вимірах (*Ганаба Світлана* – 2.1.), феномен української інтелігенції як історичний фактор успіху (*Гапченко Олена* – 2.2.), мовні колізії як відображення ментально-ціннісних метаморфоз українців (*Бродецький Олександр* – 2.3.), правові вимір у реалізації гуманітарної безпеки (*Кіріка Діана, Боднар Алла* – 2.4.), військове духовенство (капеланство) як фактор безпеки в Україні (*Луцан Ігор* – 2.5.), археологічна спадщина як елемент гуманітарної безпеки на прикладі Хмельниччини (*Семенчук Сергій* – 2.6.).

Третій розділ окреслює спектр безпекових проблем, що у різній мірі мають стосунок до освіти. У більшості текстів робляться акценти на необхідності як модернізації освіти загалом, так й окремих новаторствах у справі вибудовування захисту: освіта та національна безпека у міжнародному та українському вимірах (*Парандій Валентина* – 3.1.), оновлення вищої освіти з конкретними візіями етапів, інструментів та стратегічних ефектів (*Калінічева Галина* – 3.2.), гуманітарна освіта як чинник формування гуманітарної безпеки (*Петрук Наталія* – 3.3.), історична освіта як фактор національної безпеки України (*Островий Володимир* – 3.4.), характеристики богословської освіти у справі безпекових можливостей

⁹ Ледерак Дж. П. Розбудова миру. Стале примирення в розділених суспільствах. / Пер. з англ. Д. Каратасва та Л. Лозової. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 256 с.

(Горохолінська Ірина – 3.5.), проблеми самоідентифікації українців як гуманітарна проблема та шляхи її вирішення (Поліщук Олександр, Мудраков Віталій – 3.6.), концептуалізація гуманітарної безпеки як специфічної сфери та спеціального навчально-дослідницького проєкту (Мудраков Віталій – 3.7.).

Віталій Мудраков

Берлін-Хмельницький

23.02.-30.04.2021 – 24.02.-07.04.2022

Розділ 1.

ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Бородіна Наталія

n.v.borodina@opu.ua

ORCID: 0000-0001-7502-518X

кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри філософії та методології науки
Державного університету «Одеська політехніка»

§ 1.1.

ФЕНОМЕН БЕЗПЕКИ У КОНТЕКСТІ ТОЛЕРУВАННЯ ЖОРСТОКОСТІ

а) Безпека і права людини: інституційні та наукові інтенції

Останнім часом порушення питання «безпеки» та проблем відчуття незахищеності набуло високої динаміки. Однак, проблема безпеки саме у гуманітарній площині досліджувався порівняно менше, аніж в інших контекстах.

Перш за все це питання порушують організації у сфері громадського сектору (OSCE, UNISEF, Council of Europe, ПРООН), для яких воно постає не тільки певним науковим дослідженням, а власне питання життя їх підзахисних. Численні порушення, що відбуваються на сфері безпеки в найгірших проявах, призводять до загибелі людей та до дестабілізації стану у країнах, тому дуже важливим є аналіз того, що саме спонукає до порушення балансу безпеки та зумовлює толерування таких порушень. Визначений напрямок, з нашого погляду, конкретизується наступними питаннями: (1) Від чого залежить відчуття безпеки і коли ми можемо говорити про порушення в цій сфері? (2) Які особливості українського контексту розуміння прав людини та феномену безпеки? (3) Які причини толерування порушення безпеки?

Згідно з останніми дослідженнями відчуття безпеки залежить від того, чи дотримуються прав людини, чи є вони непорушною цінністю в межах певного суспільства. В дослідженні «*Security and Human Rights*» (*Безпека і права людини*) експерта UNHCHR В. Ramcharan вказується: «Зв'язок між безпекою та правами людини важливий. Цей зв'язок посилюється, якщо врахувати, що права людини визначають безпеку людини. Індивідуальний, міжнародний та національний розвиток потребує захисту прав людини; тому ви не можете мати безпеку без захисту прав людини. Розвиток вимагає поваги до прав людини, а повага до прав людини запобігає конфліктам. Миротворчість має будуватися на засадах прав людини, а миротворчість та миробудова повинні також відводити центральне місце міркуванням прав людини, оскільки вони дійсно повинні містити стратегії прав людини»¹⁰.

Щоб зрозуміти специфіку зв'язку безпеки та прав людини, слід згадати позиції, за якими «Права людини» – з одного боку досить нещодавня розробка, мода ХХІ ст., поптовх метамодерну, з іншого – ще видатні вчені Т. Гоббс, Дж. Локк та Ж.-Ж. Руссо говорили про суспільний договір як базовий фактор гарантії непорушення прав людини і, таким чином, безпеки та порядку у державі. Найбільш песимістичний висновок зробив Т. Гоббс, і саме його розуміння вплинуло на подальше формування наукової парадигми Просвітництва. Він наголошував, що «коли люди живуть без загальної влади, яка б усіх тримала у страху, вони перебувають у становищі, яке називається війною, і це війна всіх проти всіх»¹¹.

¹⁰ Ramcharan B. Security and Human Rights.
URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/files/Ramcharan.pdf> (дата звернення: 20.08.2021).

¹¹ Гоббс Т. Левиафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної.
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Thomas_Hobbes/Leviafan_abo_Sut_budova_i_povn

Спочатку дискурс розуміння прав та безпеки був радше дискурсом «обов'язків та безпеки». Природний стан людини розглядався як щось жахливе, тому безпека була пов'язана перш за все з відмовою від первісного стану, а для цього люди повинні були взяти на себе певні обов'язки. Втім, контекст не був позбавлений згадки прав, однак така згадка не стояла в центрі уваги. Тим не менш, просвітницький дискурс вже дає нам перше визначення права, багато в чому наближене до сучасного: «природне право (the right of nature), яке письменники загалом називають *jus naturale*, – це свобода, яку кожна людина має, аби використовувати свою владу на власний розсуд задля збереження власної природи, себто власного життя, і, отже, це свобода робити все, що згідно з власною думкою і розумом (reason) людина вважатиме за найдоцільніший засіб для досягнення своєї мети»¹². Т. Гоббс тут робить акцент на зв'язку прав та свобод, наголошуючи на тому, що людина має робити все, на що здатна задля самозбереження, але існують певні загальні «правила» безпеки, що їх мають дотримуватись усі. Такі правила Т. Гоббс визначає як «природні закони». Формулювання законів Т. Гоббс пропонує дещо абстрактні, а саме тлумачення безпеки і прав дещо відтіняє релігійні конотації, як-от: «За допомогою природного права Бог царює над людьми і карає тих, хто порушує Його закони»¹³. Загалом, безпека у нього – це коли всі дотримуються правил та природних законів, і у такий спосіб Бог царює на землі: «Безпека народу вимагає, від того чи тих, хто має верховну владу, аби справедливість була дотримана однаковою мірою щодо людей всіх станів, тобто щоб як багаті та високопоставлені, так і бідні й непомітні люди мали однакову можливість знайти управу проти образ, яких вони зазнали, і шляхетна людина, вчиняючи насильство, ганьблячи або завдаючи якоїсь іншої кривди людині нижчого стану, мала б не більшу надію на безкарність, ніж людина нижчого стану, яка вчинила те саме щодо шляхетної людини»¹⁴.

Спочатку ідея «насильницького просвітництва» та безпеки через тотальний контроль сприймалась як благо для суспільства, але в ХХ ст. все більше вчених почали говорити про неприпустимість такого розуміння безпеки. Найбільш відомими стали роботи М. Фуко та дослідження М. Горькаймера разом з Т. Адорно. Безпека в цій парадигмі сприймається як «відчуження від природи»¹⁵. Під виглядом піклування про безпеку ми отримуємо репресивну ідеологію, що толерує жорстокість, тому що інакше панування порядку не є можливим. Жорстоке покарання стає синонімом безпеки, бо «так треба». Інтерпретація

ovazhennia_derzhavy_tserkovnoi_ta_svitskoi.pdf?PHPSESSID=8uhvli8kkg1e1ccu7ibulujl83 (дата звернення: 20.08.2021).

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Horkheimer M., Adorno T. Dialectic of Enlightenment. URL: https://monoskop.org/images/2/27/Horkheimer_Max_Adorno_Theodor_W_Dialectic_of_Enlightenment_Philosophical_Fragments.pdf (дата звернення: 10.10.21).

дослідниками Гомера як адепта репресивної ідеології просвітництва викликає деякі сумніви (через те, що ідеологія просвітництва виникла набагато пізніше і Гомер не міг нею керуватися), але з часом підхід «безпека = покарання тих, хто поводить себе занадто природно» став мейнстрімом: «У XXII пісні *«Одіссеї»* описано покарання, якому наказує піддати невірних служниць, що впали в гетеризм, син острівної владики. З незворушною холоднокрівністю, за своєю нелюдністю прирівнюється хіба що з *impassibilite* великих оповідачів дев'ятнадцятого століття, зображена тут доля покараних: [...] «трохи посмикавши ногами, все разом затихли». З ретельністю, від якої віє холодом анатомування і вівісекції, ведеться тут оповідачем протокол конвульсій тих, кого страчують, кого скидають в ім'я правопорядку і законності в той світ, звідки неупкодженим повернувся їх суддя Одіссей. Як бюргер, який розмірковує про страту, Гомер втішає і себе і своїх слухачів, котрі є, власне кажучи, читачами, впевнено констатує, що це тривало недовго, всього лише одну мить – і все було скінчено»¹⁶.

Саме ця ідея контролю в ім'я безпеки призводить до ідеї передавання державі нелімітованих повноважень, зворотній бік яких ми побачили в тоталітарних імперіях XX ст. Права людини в цьому дискурсі не були важливим питанням, більш того, вони були радше зайвим поняттям, яке унеможливило повний контроль безпеки з боку держави.

Сучасні дослідження наголошують, що безпека повинна розумітися не тільки як проблема формально-інституційна, яка презентується з боку держави (виконання/невиконання законів, дотримання правил та інше), але як баланс етичних принципів, що загалом уможливають суспільний договір¹⁷, тобто йдеться про комплексне духовне явище, яке в основі як незаперечні абсолютні цінності постулює людське достоїнство та рівність: «Права людини можна розуміти як щось, що визначає базові норми, необхідні для того, щоб жити з почуттям гідності, і їх універсальність випливає з того, що, принаймні, в цьому всі люди рівні. Ми не маємо і не можемо тут когось виокремлювати. По суті, щоб прийняти концепцію прав людини, достатньо лише визнання цих двох переконань або цінностей, і навряд чи хто-небудь стане з цим сперечатися. Ось чому ідея прав людини отримує підтримку з боку всіх світових культур, всіх цивілізованих урядів, всіх основних релігій. Майже повсюдно визнано, що влада держави не може бути безмежною або довільною, вона повинна бути обмежена необхідністю забезпечити хоча б мінімальні умови всім, хто перебуває під її юрисдикцією, щоб вони могли жити з почуттям людської гідності»¹⁸.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Ассман А. Права та обов'язки людини. У пошуках нового суспільного договору. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 104 с.

¹⁸ Освітній проект «Компас»: Права людини.
URL: <https://www.coe.int/ru/web/compass/what-are-human-rights-> (дата звернення: 20.08.2021).

Саме з цих двох головних прав випливають багато інших, перелік яких вже може відрізнятись в залежності від конституцій держав. Відповідно до класифікації прав людини ПРООН¹⁹ розрізняє наступні сфери «безпеки людини», які були зазначені в *«Доповіді про людський розвиток»*: «Політичну безпеку – Персональну безпеку – Економічну безпеку – Продовольчу безпеку – Охорону здоров'я – Охорону навколишнього середовища – Безпеку спільноти»²⁰.

Коли держава визначає свій шлях в забезпеченні прав людини та підтримки безпеки, стратегія розвитку повинна враховувати, що «Права і свободи людини належать їй від народження, а не надані державою», але «Визнання, дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина – обов'язок держави»²¹.

б) Безпека та права людини: український контекст усвідомлення

Проблема безпеки і прав людини в Україні останнім часом стає предметом спекуляцій. Докладаються до цього найбільше російські ЗМІ та, до останнього часу, деякі проросійські в Україні, які з великим розмахом розповсюджують новини про «порушення прав людини», «жорстоке поводження» на теренах пост-майданної України. Втім, доповідь Моніторингової Місії ООН з прав людини, яка охоплює період від серпня 2020 по січень 2021 р., зазначає, що найбільші проблеми у сфері безпеки та порушення прав людини в Україні були зафіксовані через ведення бойових дій (із високим показником жертв), кризи системи правосуддя та пандемію. Перш за все постраждали свобода пересування (в умовах пандемії), право на соціальне забезпечення та освіту. Криза системи правосуддя вплинула на право на свободу та особисту недоторканість (свавільне затримання на Сході). У сфері громадського простору були зафіксовані порушення права на свободу мирних зібрань, дискримінація, насильство та прояви нетерпимості. Згідно з результатами моніторингового дослідження, особливо незахищеними є бездомні особи, ЛГБТ-спільнота та особи з інтелектуальною та психосоціальною інвалідністю²².

В цілому дослідження зосереджується більше на недоліках та порушеннях, хоча і зауважуються деякі покращення за останній рік: «У порівнянні з попереднім звітним періодом ситуація щодо безпеки

¹⁹ Програма розвитку ООН. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home.html> (дата звернення: 20.08.2021).

²⁰ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. 1 серпня 2020 – 31 січня 2021. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/31stReportUkraine-ukr.pdf> (дата звернення: 20.08.2021).

²¹ Освітній проєкт «Компас»: Права людини. URL: <https://www.coe.int/ru/web/compass/what-are-human-rights-> (дата звернення: 20.08.2021).

²² Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. 1 серпня 2020 – 31 січня 2021. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/31stReportUkraine-ukr.pdf> (дата звернення: 20.08.2021).

суттєво покращилася після угоди про застосування заходів з посилення режиму припинення вогню, яка набула чинності 27 липня 2020 року. У результаті активних бойових дій із застосуванням легкого озброєння і стрілецької зброї було поранено трьох цивільних осіб. Жертвами вибухів мін та вибухонебезпечних пережитків війни стали 36 цивільних осіб (вісім загинули і 28 поранених). Від початку конфлікту УВКПЛ [Управління Верховного комісара ООН з прав людини] зафіксувало загалом загибель 3375 цивільних осіб. За оцінками, кількість поранених цивільних осіб перевищує 7000. Упродовж звітного періоду сталися чотири напади на цивільні об'єкти, зокрема об'єкти водопостачання і каналізації. Це значно менше, ніж у попередній період, проте УВКПЛ стурбоване тим, що через такі напади працівники цих об'єктів продовжують наражатися на небезпеку»²³.

Більше всього у доповіді проговорюється занепокоєння нападами на активістів, зокрема правозахисників та представників ЛГБТ-спільноти. Як зазначено в аналізі доповіді: «Жінки, представники ромської громади, безхатченки, особи з інвалідністю та люди похилого віку, особливо ті, що перебувають у геріатричних установах, є найбільш незахищеними прошарками населення. Вони постраждали від пандемії в першу чергу. Ці люди були обмежені в доступі до здійснення прав на охорону здоров'я, працю, освіту, соціальний захист та достатній життєвий рівень»²⁴.

Заходи, які пропонує УВКПЛ, перш за все в юридичному аспекті: забезпечити доступ до послуг (фінансових, адміністративних та інших), впровадити законодавство (питання відповідальності суддів та питання дієздатності осіб з інтелектуальними та психосоціальними порушеннями, захист національних та гендерних меншин), провести оцінку постраждалого майна з виплатою компенсацій та інші²⁵.

На відміну від юридичного аспекту, гуманітарна сфера дослідження безпеки в цьому дослідженні майже не згадується. В плані гуманітарного аспекту більш інформативним є дослідження фонду ім. Гайнріха Бюлля, який за допомогою анкетування визначає, що сучасні українці розуміють під безпекою. Так більшість учасників дослідження визначили наступні компоненти: «фінансова безпека; фізична безпека (з акцентом на захисті від насильства у повсякденному житті); наявність якісних, гарантованих та доступних медичних послуг; свобода висловлювань та захист від переслідувань за політичну чи громадянську позицію; свобода переміщень (яка розуміється радше як можливість спокійно

²³ Там само.

²⁴ Константінова Н. Бойові дії, COVID, катування. 7 пунктів про порушення прав людини в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/porushennia-prav-ludyny-v-ukraini/31146108.html>

²⁵ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. 1 серпня 2020 – 31 січня 2021. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/31stReportUkraine-ukr.pdf> (дата звернення: 20.08.2021).

пересуватися у власному населеному пункті без страху нападу чи агресії); повноцінна робота правоохоронної системи; можливість захисту честі та гідності; наявність повноцінних державних сервісів з різних аспектів життя; захист від зовнішньої агресії, контроль за обігом зброї; психічна безпека та “право на майбутнє” (йдеться про можливість більш широкого горизонту планування)²⁶.

Для кращого усвідомлення українських особливостей розуміння безпеки наведемо ті чинники, які викликають відчуття небезпеки в учасників/-ць дослідження фонду ім. Гайнріха Бьоля. Вони пов'язані з наступними аспектами: *фізичний аспект безпеки* – загроза військових дій становить величезну психологічну напругу, яка впливає як на розпорядок дня, так і на зовнішній вигляд людини; *економічний аспект безпеки* – також чинить величезний психологічний тиск, змушує людину жити «в ситуації невизначеності, непередбачуваності, суттєво обмеженого горизонту планування, переживати через недостатність сімейних бюджетів та постійно жити у страху браку грошей на необхідне, про відсутність «подушки безпеки», яка б могла допомогти людині/родині пережити кризу чи втрату роботи»; *медичний аспект* – незавершена реформа та вплив пандемії спричиняє зростання тривоги у людей, «відсутність впевненості у можливості отримати якісну та результативну медичну допомогу в місці проживання на безоплатній основі та страхи з приводу її можливої офіційної чи тіньової вартості»; *соціальна безпека*: у кризових станах люди не знають до кого звернутися, бо соціальні служби надто вузько орієнтовані, тобто тільки на окремі верстви населення²⁷.

Все це спричинило «за замовченням» сприйняття будь-якої незнайомої людини як потенційно *небезпечного Іншого*.

Не зважаючи на те, що в окремих регіонах України побоювання за фізичну безпеку затьмарює досягнення всіх аспектів безпеки, зокрема її гуманітарних складових (права на освіту, доступ до інформації, освіту, якість світоглядно-політичних переконань, релігійний фактор тощо), варто засвідчити, що за останні роки в Україні доволі багато зроблено для того, щоб позбутися пережитків пост-тоталітарного минулого, було проведено вдалі кампанії для боротьби з толеруванням насильству. З 2010 по 2015 р. пройшла національна кампанія «*Стоп насильству!*», створюється все більше центрів допомоги, каналів у соціальних мережах з протидії толерування жорстокості та насильству, в 2021 р. була створена мережа «*STOP ABUSE*».

в) Безпека і толерування жорстокості

Після визначення головних принципів розуміння безпеки у контексті прав людини та їхніх особливостей в Україні, перейдемо до

²⁶ Безпека людини: оцінка очікування мешканців та мешканок чотирьох областей України, 2020. Фонд ім. Гайнріха Бьоля. URL: <https://ua.boell.org/sites/default/files/2021-06/Human%20Security%20Report%20-%20UKR.pdf> (дата звернення: 20.08.2021).

²⁷ Там само.

питання, що саме підготвує людей та організації порушувати баланс безпеки та толерувати такі порушення.

Досить довгий час вважалося, що порушення прав людини, порушення безпеки і жорстокість – це те, на що людство приречене через свою агресивність. Дослідження вродженої агресивності у біології давали нам невтішні висновки – у людини вродженою є схильність до агресії, отже первинний висновок був про те, що безпека є тільки мрією, завжди наші агресивні інстинкти будуть змушувати нас цю безпеку порушувати і порушувати права людей. Але вже дослідження Е. Фромма показали, що людина не приречена просто на жорстокість, бо агресія є еволюційно важливим механізмом, конструктивним для її життя. Перетворення його на деструктивний лежить через «відмову від свободи», тобто тільки коли людина зазнала порушення власних прав та свобод, у неї провокується бажання порушувати це й надалі: якщо у неї відібрали відчуття безпеки, то людина прагне відібрати це відчуття у інших.

«Коло насильства» – проблема, яка останнім часом привертає все більше уваги – будь-яке порушення прав та свобод: токсичне середовище, примус та інші фактори призводять до того, що людина репродукує це знову і знову в своєму оточенні. Особливо гострою ця проблема є для України, де кожна доросла людина має травматичне радянське минуле, в якому парадигма Просвітництва була реалізована в найгіршому варіанті тотального контролю, толерування жорстокості і нехтуванням прав людини. На жаль, більшість з пост-радянських людей не усвідомлює, що їх розуміння безпеки зпродуковано застарілою парадигмою «безпека = контроль, який виправдовує жорстокість», від якої західний світ давно вже відмовився. Ці люди вважають згадані підходи досконалими і всіляко намагаються транслювати такі деструктивні стереотипи далі: «Нас били, та ми вирости гарними людьми». Риторичним залишається лише питання: чому ці люди впевнені, що вони вирости гарними людьми?

У дусі гірших варіантів просвітництва радянська система використовувала примус як головний метод керування, жорстокість була невід’ємним елементом життєдіяльності, а права людей постійно порушувались, держава навіть офіційно спонукала порушувати права інших – стежити за ближнім своїм. Так формувався новий тип ідентичності. Зрештою, було визначено «ціннісну матрицю *Homo Sovieticus* “ідеологічними заповідями”: “культ загалу” – стирання особистісності; “за рахунок ближнього” – донощинство. Така індивідуальна етика створює контекст боротьби всіх проти всіх із ідолом-грою у колективну єдність. Оскільки остання – єдино правильна мета світлого майбутнього, остільки й заповідь “за рахунок ближнього” негайно змінювалася іншою – “культу загалу”, тобто за донощинством назад у спокійне перебування в загалі: бути

як усі – і пояснення-виправдання, і безпечний стан. Така логіка “декалогу” могла вивершити лише “механістичний спосіб відчуження”»²⁸.

З усього констатуємо, що радянська ідентичність «подорослішала» і всіляко намагається продовжити жити і виховувати згаданий «механіцизм» у своїх нападках, вважаючи ці норми правильними й дієвими. Втім, ситуація з розуміння умов власної безпеки і можливості застосування жорстокості для контролю дуже відрізняється в різних соціальних групах сучасної України. Особливо помітно різниця у віковій групі 18-23 та 30+. Так, впродовж 2020-2021 рр. в ОНПУ²⁹ було проведено анкетування студентів віком 18-23 роки, метою якого був аналіз того, що ж респонденти вважають «припустимою жорстокістю», а що вважають вже порушенням прав людини та базових цінностей суспільства. Результати дослідження демонструють, що здебільшого студенти дуже чітко розуміють права людини і не виявляють схильності до їхніх порушень.

Також було проведено інтерв'ювання батьків учнів молодшої школи та з'ясовано їхнє ставлення до безпеки та жорстокості. Вік батьків 28-40 років. В ході дослідження було виявлено низку шкідливих стереотипів, які заважають об'єктивно сприймати феномен безпеки та толерують жорстоке поводження. Серед цих стереотипів особливо небезпечними є (1) *гендерні стереотипи*: хлопчики досі сприймаються у сфері стереотипу «людина – мисливець», тобто він сам повинен турбуватися про власний захист. Якщо хлопчик повідомляє про те, що не відчуває себе у безпеці, і навіть зазнає фізичного/психологічного насильства – типовою реакцією батьків є: «ти ж чоловік, ти повинен сам все владнати» (іноді пропонується фізична розправа над кривдником). Натомість, дівчинка на скаргу про насилля отримує «б'є – значить, любить» – тобто якщо хлопчик смикає дівчинку за волосся – це дуже добре, тому що вона йому подобається. Що робити? Терпіти, звичайно ж. Це ставлення характерно передусім для батьків дітей, які вчаться в молодших класах. Натомість студенти продемонстрували низький рівень толерування до жорстокості – якщо хлопчик проявляє жорстокість до дівчинки – це проблема, це порушення. Більшість респондентів серед студентів також зазначили, що якщо хлопець б'є хлопця – так теж не можна і він не повинен доводити, що «я ж чоловік», а може звернутися по допомогу. Але частина респондентів серед студентів все ж таки підтримує стереотип «ти ж чоловік, ти повинен сам все владнати»; (2) *ксенофобія радянського минулого*. У радянські часи всі люди були однакові, і зараз наявність інакших людей, з відмінною орієнтацією та небінарністю сприймається вкрай важко.

²⁸ Mudrakov, V., Polishchuk, O., Popovych, M., & Mozolev, O. Identity of Homo Sovieticus in Retrospective and Modernity: Value and Anthropological Objectifications of Phenomenological and Literary Senses. *Annals of the University of Bucharest. Political Science*. 2020. XXII (1-2). P. 35-59.

²⁹ Державний університет «Одеська політехніка»: <https://op.edu.ua>
Результати дослідження оприлюднені в магістерській дипломній роботі Бородіної Н.В. «Психологічні детермінанти жорстокості в культурі», захист якої відбувся 17 грудня 2021 р.

«Несхожість» на стандартні моделі ментально перетворює неготових до неї на фанатів радянського способу життя, що врешті призводить до використання мови ненависті й навіть спроб завдати фізичної шкоди. Для батьків молодшокласників проблема «не таких» поки що не є значущою – більшість дітей ходять до школи в «такому» варіанті, або обирають більш прогресивну школу. Іноді викликають питання хлопчики з довгим волоссям, але вони майже у безпеці через те, що мода стала більш толерантною. А от для студентів питання «не таких» є одним з ключових, і тут студентське середовище дуже поляризоване. Переважна більшість студентів підтримує право «бути не таким», саме студенти переважно і ходять на марші у підтримку ЛГБТ спільноти³⁰. Але є частина молоді, яка дуже негативно налаштована проти ЛГБТ, в інтерв'юванні вони навіть демонстрували готовність вступити у бійку з представниками ЛГБТ – саме так і сталося під час останнього «маршу рівності» і лише завдяки зусиллям правоохоронців вдалося обійтися без жертв. За словами однієї студентки причиною нападу на неї по дорозі з університету став рожевий колір волосся. Агресивно налаштовані хлопці запитали у неї: «Ти з цих? Ми тебе провчимо». Вона втекла, але дуже дивує, що і досі залишаються люди, які вважають «не такий» колір волосся приводом побити людину; (3) *хлибне уявлення про розвиток людини*. Пост-радянське розуміння безпеки дуже схоже на «фізнобарвний килим з теорій надлюдини Ніцше» та застарілої методики виховання через примус та тортури. Наприклад, більшість респондентів виправдовує жорстокість тренерів у спорті, бо «це ж для того, щоб спортсмен став кращим». Останнім часом про це багато говориться на Заході, але в Україні дискурс «жорстокість для блага, для розвитку» все ще є досить популярним. Так, проведене інтерв'ювання батьків молодшокласників, діти яких займаються спортом, показало, що покарання у стилі «200 віджимань» вважаються батьками цілком прийнятними, бо це «для твого ж розвитку». Під час змагань, куди діти поїхали самі з тренером, тренер використовував покарання «відібрати телефон» та «не дозволити побачитись з батьками», які також були визнані батьками «покараннями на краще». Щодо биття, зараз відношення до нього двояке: наприклад, у дитячій хокейній команді Одеси за 2018-2020 рр. був звільнений тренер, який регулярно бив дітей, але лишився тренер, який вдарив по голові хлопця – в даному випадку піти з команди довелося хлопцю. Тобто у спорті «червону лінію» межі жорстокості ще не встановлено – більшість з видів жорстокості сприймається як «жорстокість для блага». Спортсмени, а особливо спортсмени-діти, не можуть почувати себе у безпеці, тому що вони тільки матеріал для побудови «кращого», а тренер може обирати майже будь-які методи. Спортсмени-студенти ставляться до жорстокості у спорті з меншим толеруванням – проведе анкетування показало, що більшість з них не схвалюють такі методи; (4)

³⁰ Дымовые шапки, кордоны полиции и радикалы: в Одессе прошел Прайд. URL: <https://dumskaya.net/news/vozle-vorontcovskom-kolonady-startoval-prayd-fot-150203/> дата звернення: 29.08.2021).

«катарсис жорстокості» – цей пункт частково збігається з попереднім, бо естетизація жорстокості спостерігається не тільки в Україні, але і в багатьох країнах, де, наприклад, звучать сентенції такого ґатунку: «в арт-хаусному кіно можна робити будь-які сцени з жорстокістю, це для того, щоб глядач пережив очищення, катарсис». Дійсно, порушення безпеки та прав людини в кіно не привносять такої шкоди, як у реальному житті, але дають нам хибне заромантизоване уявлення, що жорстокість, тортури, порушення прав людини – є чимось естетично привабливим. Досить багато батьків схвалюють те, що діти цікавляться зброєю і не вважають вікові обмеження у кіно важливими – вони дозволяють дивитися дитині сцени з жорстокими убивствами, які діти потім відтворюють на дитячих майданчиках. Що стосується студентів, то приблизно 1/5 респондентів вважають, що «арт-жорстокість корисна та не шкодить суспільству», а більшість висловлюється проти арт-жорстокості. Наприклад, 53 студенти відповіли на питання: «У фільмі “Механічний апельсин” є сцени катувань. Чи погоджуєтесь ви з тим, що це було необхідно для того, щоб краще передати арт-хаусну філософську ідею фільму? (Схожа ситуація є в фільмах А. фон Трієра)» наступним чином: погодилися – 10; нейтральні – 16; не погодилися – 27.

Ідея катарсису і корисності жорстокості підтримується багатьма діячами культури, зокрема П. Верховен зазначив: «Я вважаю, що перегляд сцен насильства – це свого роду досвід, що очищує». Зазначимо: спроба науково обґрунтувати гіпотезу щодо арт-корисності жорстокості належить С. Фешбаху, який писав про це ще у 1961 р. у роботі «*The stimulating versus catharsis effects of vicarious aggressive activity*» («Стимулюючий та катарсисний ефект від агресивної діяльності сторонніх осіб»), що призвела до появи «*The catharsis hypothesis of Mass Communications*» («Гіпотеза катарсису Масових Комунікацій»)³¹. Згідно з теорією, якщо людина подивиться сцени жорстокості та насилля, вона не буде виявляти інтерес до жорстокості. Не зважаючи на те, що в його експериментах брали участь досить багато людей (500+), більшість вчених вважають це дослідження не репрезентативним, до того ж є багато досліджень, які його спростовують (наприклад, А. Бандура³²). Все ж таки, відгуки на цю ідею ще залишилися і досить часто можна почути, що «жорстокість у арт-сфері є корисною». Втім, в цілому немає однозначної кореляції між тим, що діти подивилися/не подивилися сцени жорстокості і пішли реалізовувати побачене далі. Більшість студентів досить чітко розуміють, що «побачене у мистецтві» не дорівнює ліцензії робити це в реальному житті.

Серед коментарів до дослідження цікавим є зауваження студентки (18 років, текст респондента без виправлень): «Я абсолютно спокійно відношусь до жорстокості в кіно/книжках/тощо, доки це не стосується завдання фізичної або моральної шкоди реальним людям.

³¹ Feshbach S. The stimulating versus catharsis effects of vicarious aggressive activity. *Journal of Abnormal Social Psychology*. 1961. 63. P. 381-385.

³² Бандура А. Теория социального научения. СПб. : Евразия, 2000. 320 с.

Говорять, що фікшн впливає на реальність, але, мені здається, що кожна здорова людина повинна вміти розрізняти ці речі. Демонстрація жорстокості тим не менш не надає більшого натуралізму фільмам – це вибір творців. Так доволі сильно розрізняється демонстрація жорстокості в фільмах-слешерах та, наприклад, серіалі *«Ганнібал»*. Я також не вважаю, що акти саможорстокості в мистецтві виправдовують свою ціль – вони можуть створити певний резонанс, але не вплинуть на політику – митець лише зашкодить собі. Почуття злості та бажання часом завдати комусь шкоди – нормальні емоції, вони мають місце бути – але вони ніколи не повинні бути втілені щодо когось, бо завдавати шкоду іншим людям, я вважаю, ми не в праві. Управляти можна лише власним життям. Тест Басса-Даркі видав мені доволі високі показники агресії, але я в повній мірі контролюю, в яке русло направити ці прояви – я не вдарю людину та не розламаю чужі речі, навіть якщо важко стримувати злість. Вважаю, що кожен може зробити вибір – проявляти жорстокість, або ні, навіть в стані “порохової бочки”».

В питаннях арт-жорстокості повинен бути баланс: суспільство не стане кращим, якщо «дозволити дивитись тільки радянські мультфільми» (як вважають деякі батьки), через нібито їхню «корисність». Дитина, яка грає в гру на телефоні, де треба вбивати монстрів, зовсім не обов'язково буде жорстокою в реальному житті. Повністю викреслити жорстокість з телебачення/інтернету/відео ігор не є можливим і не є необхідним, навпаки, занадто жорстоке цензурування приведе до зростання жорстокості як протесту. Але і культивування жорстокості у арт-сферах під виглядом «корисного катарсису» приносить шкоду суспільству; (5) *хибне уявлення про «неможливість відмовитися від жорстокості»*. Досить часто респонденти демонструють стереотипи: «Ну це ж політика, там без жорстокості ніяк». Або «це ж правоохорона, там без жорстокості ніяк». Міф про те, що існують якісь сфери нашого життя, в яких жорстокість є припустимою, будує загальну картину світу, в якій порушення прав людини та порушення безпеки стають нормою.

Тож наведені міркування вказують, що інтенції уявлень про безпеку мають вельми специфічний і навіть суперечливий характер, підвалини якого було закладено парадигмою Просвітництва, а саме: розуміння природного стану людини як війни і небезпеки. Констатуємо, що згодом в уявленні людей поняття «безпека» ототожнювалося з «контролем, який виправдовує жорстокість». Поступово почуття безпеки ототожнювалося з тотальним контролем з боку держави, а обмеження прав та свобод людини не вважалося чимось поганим, бо людина має злу природу, яку потрібно контролювати. На подолання цієї парадигми знадобилось досить багато часу і навіть й досі можна зустріти думки, що ґрунтуються на цій моделі. Доводиться говорити, що особливо часто зустрічаються такі переконання в країнах, які пережили найгірші варіанти «просвітницької парадигми», в пост-тоталітарних країнах. В цьому плані

український контекст розуміння прав людини та феномену безпеки також відображає цю проблему.

Поступово в Україні відбувається зміна парадигми, що мовляв жорстокість є невід'ємною частиною нашого життя, бо інакше не буде безпеки. Навпаки, безпека – це відсутність жорстокості та впевненість в тому, що твої права не будуть порушені.

Сучасні наукові дослідження допомагають нам зрозуміти, що людина не є приреченою на жорстокість та небезпеку. Для того, щоб порушення прав людини, жорстокість та відсутність відчуття безпеки зменшувались, треба посилювати роботу в напрямку вдосконалення юридичних аспектів (як це роблять відомі організації – ПРООН, ЮНІСЕФ та інші). Треба також виявляти шкідливі стереотипи, які укорінені в свідомості, прикладом яких є й сучасні українців: хибні тлумачення гендерних ролей, естетизацію жорстокості, ксенофобію та найбільш важливим є проговорювання того, що людство не є приреченим на жорстокість, небезпеку та порушення прав.

Гончаренко Катерина

agneshka13@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1162-9464

кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри філософії

Національного педагогічного університету імені М.П. Дра-
гоманова,
методистка Національного центру «Мала академія наук»

§ 1.2.

СПЕЦИФІКА (НЕ)БЕЗПЕКИ «СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ»

З однієї сторони існували загорожі, табори, міські квартали, військові блоки, з другої – власні чотири стіни – реальні чи символічні межі, за якими могли вкритися ті, кого, здавалося б, не торкнулася біда. Все це в посиленому вигляді актуально й наразі, і всього цього після Чорнобиля вже начебто немає. Чорнобиль – це кінець «інших», кінець всіх наших строго культивованих можливостей дистанціювання один від одного, що став очевидним після радіоактивного зараження. Від бідності можна захищатися межами, від небезпек атомної епохи захиститися неможливо. У цьому їх своєрідна культурна та політична сила. Ця сила – в загрозі безпеки, яка не визнає охоронні зони та диференціації сучасного світу.

Ульфріх Бек

а) Вступні зауваги й теоретичні розробки

Суспільство ризику, або так зване «risk society», свого теоретичного обґрунтування набуває насамперед у роботі У. Бека «*Суспільство ризику: На шляху до нового модерну*»³³. Звісно, що пояснення цього явища можемо знайти і в цілої низки інших інтелектуалів, однак багато з них, як на нас, є вельми дискусійними. Якщо розглядати тих, хто найбільш об'ємно долучився до прояснення цього питання, то досить близьким до підходу У. Бека є розгляд ризику Е. Гідденсом. А от скажімо теорію «вірогідного ризику» «досвіду можливості» Н. Лумана, варто піддати сумніву і по-снобістськи зарахувати до невдалих теорій, адже, погодьтеся, в постіндустріальному суспільстві, в цьому «новому середньовіччі» вважати ризики та небезпеку як формально вірогідні складові, децю сумнівно. З-поміж розробок сучасних дослідників, ми вважаємо, що є доречним застосування окремих аналітик Б. Массумі, Ф. Евальда чи Д. Агамбена. Доречність цих розвідок викликана тим, що згадані інтелектуали вбачають в системах потенційну ризиковість та намагаються з'ясувати сутність сьогочасних ризиків для того, аби в подальшому мінімізувати їх наслідки.

У постіндустріальному / постінформаційному суспільстві в умовах глобалізації кожна чергова спроба формування «безпеки», а відповідно й екологічного, комфортного існування людини в антропологічно-когнітивному аспекті її присутності та ужитковості, яку наразі прийнято зводити лише до корисності, є умовою та породженням ризику чергової небезпеки. Тож, завданням цього розділу постає спроба обґрунтувати її, тобто поняття «безпеки» крізь призму аналітики ускладненої природи ризиків, котрі упроблемнюють її в новій якості.

Один із сучасних дослідників проблем загрози, ризику, безпеки/небезпеки Б. Массумі у «*Introduction to Fear*» / «*Вступні до страху*»³⁴ розповідає історії окремих людей. Історія Лінн Хілл, найкращої в світі жінки-скелелазки, яка, не затягнувши вузол спорядження у відповідності до норм безпеки, зірвалася з висоти та, пролетівши вісімдесят п'ять футів, приземлилася на куприк. Хоча падіння навіть з двадцяти метрів може стати фатальним, її найстрашнішими травмами був вивих ліктьового суглобу. Історія пілота Хенка Демпсі, що випав з літака на висоті 2500

³³ Бек У. Общество риска: На пути к новому модерну: Монография. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.

³⁴ Massumi B. Everywhere You Want to Be: Introduction to Fear. London : University of Minnesota Press Minneapolis, 1993. P. 3-39.

футів, коли раптово відчинилися двері, які він перевіряв. Він перебував за межами літака, тримаючись за сходи, двадцять хвилин, доки інший пілот не посадив літак на злітну смугу. Історія Хелен Тейер, яка каталася на лижах, ходила з упряжкою собак до Північного полюсу, тягнучи 160-фунтові санки протягом двадцяти семи днів 345 миль, і за цей час переживши сім зіткнень з білими ведмедями, три заметілі, голодуючи і навіть втративши на декілька днів зір. І таких історій можна навести незліченну кількість. Ми постійно зустрічаємося зі своїми «білими ведмедями» в образі сусідського пітбуля; наш Північний полюс – це черговий торговий центр, літак може виявитися звичайним несправним ліфтом чи офісною небезпечною зоною. В будь-якій ситуації висновок один: ми постійно стикаємося з небезпеками, оскільки живемо в умовах так званого «суспільства ризику».

Основною причиною виникнення «суспільства ризику» згаданий вже У. Бек вважає глобальні зміни виробничих відносин, що відбуваються в постіндустріальних суспільствах. Для дослідника ризик – це ймовірність фізичної загрози, що викликається, в першу чергу, технологічними процесами: з розвитком технологічної та наукової бази ризику не тільки не зникають, але виробляються в ще більшій кількості. Ризики починають загрожувати не тільки життю індивіда, але і всьому суспільству в цілому. Виробництво ризиків здійснюється не тільки на підприємствах, але і у всіх сферах життєдіяльності суспільства: економічної, політичної, соціальної, що стає особливістю ризиків модернізації. Суть зміни виникнення ризиків полягає в тому, що «логіка виробництва багатства» індустріального суспільства замінюється «логікою виробництва ризику»³⁵. В результаті модернізації суспільство стає «суспільством ризику». «Суспільство ризику» для У. Бека – це суспільство, яке генерує ризики. Вчений обґрунтовує цей висновок, вважаючи, що ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства з погрозами і небезпеками, які породжуються процесом модернізації як таким.

У руслі кращих традицій шанувальників культурних провокацій та різного андеграунду «суспільство ризику» можна справедливо порівняти з сюжетом фільму *«Анігіляція»* А. Гарленда³⁶ (якщо не з *«Тихим місцем»* Дж. Красінскі), де Мерехтіння – це життя, яке не підкорюється законам; життя, що вийшло з-під контролю; життя, що не визнає ніяких обмежень і форм. Злом воно є тому, що руйнує індивідуальність будь-якої істоти. Мерехтіння набуло розумну форму і, як троянський кінь, непомітно проникло в «організм людства». За сюжетом фільму проблема експедицій в зону полягала лише в тому, що нікому не вдалося зберегти індивідуальність. Мерехтіння щоразу виявлялося сильнішим і розчиняло організми. У зоні всі живі істоти досягали безсмертя, лише стаючи

³⁵ Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну: Монография. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. С. 14.

³⁶ Фільм *Annihilation/Анігіляція*, режис. Алекс Гарленд (Garland Alex), 2018. URL: <https://www.imdb.com/title/tt2798920/> (дата звернення: 25.12.2021).

матеріалом для нескінченних мутацій. Мерехтіння використовувало біологічні види, спотворювало і змішувало їх, і (звісно) лише головній героїні вдалося здійснити синтез з мерехтінням, не втративши своєї форми і зберігши свідомість. Та навіть завершення фільму вказує на продовження того самого «ризик» перебування в зоні. Здавалося б, завдяки рішучим і безкомпромісним діям професора біології і колишнього солдата армії синтез Мерехтіння і людини благополучно здійснений, енергія зла підпорядкована розумній формі і спрямована в мирне русло, однак відкритий фінал фільму цілком вказує на те, що далі буде, що вдаваний контроль над ситуацією – це всього лише точка відліку для нового ризику. І, як говорила одна з героїнь фільму: «Це не рішення. Це імпульси. Ми закодовані на саморуйнування. Кожною клітиною». І це, власне, те, про що говорить У. Бек: «Аскриптивні» різновиди небезпеки, від якої не втекти та не вберегтися при всіх стараннях, несуть в собі загрози, які перетворюють доведений в сучасному світі до крайності індивідуалізм в його екстремальну протилежність»³⁷.

Для Е. Гідденса та його позиції властиво те, що ризик є супутнім явищем до всіх процесів, в які задіяна людина, та є невід'ємним від буття, а відповідно все, що залишається людині, це оцінка ризику та рівня можливих небезпек. Така собі безперервна трансгресія, безупинне подолання себе, повернення до суті і знову – приймання нового виклику. «Жити в епоху “пізньої сучасності” (late modernity) означає жити в світі випадковості і ризику – незмінних попутників системи, яка прагне до встановлення панування над природою і рефлексивного творення історії»³⁸. Е. Гідденс порівнює сучасний світ з системою, структурними елементами якої є ризики, що створюються людством. Він виділяє властиві їм специфічні ознаки: обумовленість сучасних ризиків глобалізацією, що призводить до збільшення чисельності взаємозалежних подій; виникнення «інституалізованих середовищ ризиків»; проблема перенасиченості сучасного суспільства знаннями про ризики; недостатність експертного знання як інструменту усунення ризиків в соціальних системах (а якщо й є такі експерти, то вони переважно схильні до незвичних, рішучих і, певною мірою, міфотворчих дій, гідних будь-якого відгадника головоломок). Е. Гідденс вводить також поняття «середовище ризику» в сучасному суспільстві. «Середовище ризику» включає в себе наступні елементи: ризики, породжувані рефлексивністю модернізації; загроза усвідомлення і виникнення почуття безглуздості існування людини, обумовлене спробами людини співвіднесенням свого особистого буття з рефлексивною модернізацією; небезпека для людства, що викликається модернізацією та вдосконаленням військових технологій. І хоча інтелектуалів свято вірить в те, що на наступному етапі розвитку людство таки зможе

³⁷ Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну: Монография. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. С. 2.

³⁸ Giddens A. Fate, Risk and Security. In: A.Giddens. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge : Polity Press, 1991. P. 107.

убезпечити себе, все ж навіть ця думка потрапляє в пастку його власної теорії: ризик є незмінним елементом будь-якої системи. Ще одним зауваженням щодо віри в можливість наступного ubezpieчення є те, що людство не може перевершити себе, свою розшарпаність між кричущими протиріччями або ж і взагалі зникне щойно визнає факт неможливості стати чимось більшим, ніж воно є. Варто визнати, що цей момент в розмірковуванні Е. Гідденса лише ширма, яка має затулити ту загальну панораму ризиковості, яка потребує більшої уваги.

Для Е. Гідденса виникнення ризику напряму пов'язане з так званими «фатальними моментами». «Це моменти, коли індивід повинен вдатися до нових дій, знаючи при цьому, що прийняте рішення або обраний ним специфічний спосіб дії може мати незворотний характер або, щонайменше, згодом його буде важко повернути назад чи виправити»³⁹. Це такі моменти, коли небезпечне постає в його рафінованому вигляді: в саму подію, дію чи ситуацію закладено кристалізовано трагічне. Оманлива зваба таких моментів надто вуалює ефекти хижості та необхідності бути обачливими та запобігливими. Тоді як для У. Бека причина появи ризику є більш масштабною: «У розвинених країнах сучасного світу суспільне виробництво багатств постійно супроводжується суспільним виробництвом ризиків. Відповідно, проблеми і конфлікти розподілу відсталих країн посилюються проблемами і конфліктами, які випливають з виробництва, визначення та розподілу ризиків, що виникають в процесі науково-технічної діяльності»⁴⁰.

б) Постмодерністська специфіка інтерпретацій

Провокатором (не)безпеки завжди виступає ризик, який фактично на матричному рівні закладено в людину та який належить суспільству. Пояснити цю особливість (те, що ризиковість належна людині/суспільству) можна насамперед завдяки класичним постмодерним теоріям/поглядам.

Виживання повсякчас узалежнює діяльність людини винятково від єдиної мети – безтямного споживання власних ресурсів. І відповідно, таке споживання саме по собі вже є небезпечним. Тут ми отримуємо тип ризику, про який говорить Ж. Батай. Людина, будучи засліпленою силою бажання, повністю втрачає контроль над страхом, який є зворотною стороною бажання, і відповідно втрачає відчуття тих небезпек, механізм яких запускає. Батаєвський погляд дає нам змогу побачити самі підвалини того, що небезпеку закладено в бажання як таке, без якого людина неможлива. Більше того, якщо людина самостійно не може спровокувати ризикову ситуацію, все ж прагнення це відчутти вона знаходить у всіх можливих та доступних формах. Наприклад, він вважає, що пошук

³⁹ Giddens A. Fate, Risk and Security. In: A.Giddens. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge : Polity Press, 1991. P. 111.

⁴⁰ Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну: Монография. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. С. 11.

чогось «гострого» змушує людину захоплюватися гостросюжетною літературою. «[...] фіктивність роману залишає те, що, будучи реальним, могло б виявитися нам не під силу і, можливо, навіть знищило б нас вщент. Ми користуємося перевагою переживати за чужий рахунок те, чого не наважусь пережити самі. З'ясуємо, що справа не в тому, щоб переносити нещастя, що не ледь чутне: ми повинні, витримуючи його без зайвої тривоги, насолодитися почуттям втрати або небезпеки, яке цим нещастям нам дається»⁴¹. Переживання літератури – це той мінімум, який може собі дозволити людина, і в той самий час розуміючи під максимумом те, що вона сама створює для себе ті умови, які призводять до ситуації, що здатна «полюскотати нерви» та посприяти виходу на рівень «боюся, але хочу, хоча це й матиме катастрофічні наслідки».

Для людини «суспільства ризику» тривога та страх виходять на рівень повсякдення. Саме вони повсюдно виводять надзвичайне на рівень звичайного, поступово стираючи грані між шокуючими ситуаціями, а відповідно – і змінюючи картину самого шоку/враження від того, що відбувається. Наприклад, світ знає незчисленну кількість випадків шокуючих ситуацій, де небезпека вийшла саме з такої ірраціональної природи бажання людини та шок від кожної наступної притупляється, таумлячись загальним потоком інформації. Бойовик, який в Монреальському університеті розстріляв 14 жінок, начебто за те, що вони «феміністки», а Брейвік влаштував серію терактів, аби «очистити культуру» чи норвежець, що вийшов на вулицю з луком та стріляв безцільно в перехожих etc., etc. Кожна така ситуація викликає емоції, емпатію, невіру чи сльози, і поступово стирається з виходом зі стану напруги/тривоги. Невиразно, розмито кожна така ситуація переходить в серію. Вони є післясмаком страху і тьмяним передчуттям майбутніх подій такого ж роду.

Парадоксальним є те, що загроза не має конкретного, очевидного обличчя, вона немов *зничена*. Про жодного з тих людей, які вчинили вищезгадані ситуації, ніхто не міг сказати, що вони були потенційно небезпечними чи несли якусь загрозу. Навіть навпаки, про того ж таки Брейвіка говорили, що він не міг цього вчинити, адже був спокійною та врівноваженою людиною.

Кожна негативна умова заборони має позитивну противагу. Будь-яка заборона безпеки приводить до ланцюжка ризикових транзакцій. Тут можна спробувати вивести ризиковість з типологізації суспільств, а саме з тих явищ, які легітимуються тим чи іншим суспільством і побачити, де вона з'являється, як-от зі специфікою людського бажання. Насамперед це можна побачити на тому, що називалося дисциплінарними суспільствами, або суспільством контролю. Простір ізоляції, про який писав М. Фуко, формує той тип-режим суспільства, що має назву дисциплінарного. Будучи сам по собі замкненим, даний простір формується з таких же замкнених структур, що у впорядковано

⁴¹ Батай Ж. Історія еротизму. Львів : Видавництво Анетти Антоненко, 2021. С. 42.

сконцентрованому, замкненому на собі часово-просторовому континуумі, проєктують інтер'єр кризовості, а відповідно ризиковості. Крах методів ізоляційних структур нормативної дисциплінованості, змінює інакша форма-режим, що встановлюється на базі методів контролю та визначає новий тип суспільства – суспільства контролю. Якщо дисциплінарне суспільство схиляє людину до поетапного проходження «всіх кіл пекла», у вигляді окремих структур, що містяться в ньому та мають інституційний характер, то суспільство контролю, з його метастабільними утвореннями виступає провокаційним детонатором постійної інтеграції і спротиву. В *«Постскрипті до суспільства контролю»* Ж. Дельоз зазначає, що дисциплінарна людина періодично виробляла енергію, людина ж суспільства контролю, все більше стає схожою на хвилю: така людина наче виведена на орбіту, вона постійно на зв'язку⁴².

У М. Фуко ми можемо побачити безпеку та небезпечність як суспільні явища, а сам він говорить про «безпечне суспільство»⁴³. Особливістю суспільства такого типу є той факт, що безпека виступає запорукою влади. Владні структури здатні на те, аби засобами контролю та дисципліни, комплексу з заохочень та покарань убезпечити «територію» та «населення» від непередбачуваних подій. Для пояснення цього М. Фуко вводить «три послідовні модуляції»⁴⁴, які, як він вважає, породжують безпеку. *Перша модуляція*, є набором з фіксованого закону та відповідного покарання за його порушення. *Друга модуляція* є законом спільно з певним набором покарань, які виступають радше сіткою з допустимих варіацій можливого покарання. Друга модуляція формування безпечності функціонує завдяки системі різноманітних перевірок та спостережень, дій з нагляду та контролю, що дозволяють завчасно встановити ризики можливих вчинків та їх наслідків. Відповідно ця модуляція діє в полі все тих же порушень та порушників, а також в просторі законодавчих правил щодо них. *Третя модуляція* носить вже більше соціологічний характер, Оскільки, будучи все тією ж зв'язкою з закону та системи покарань, орієнтована більше на організацію профілактичних заходів (штрафні санкції, виправні заходи тощо) виведені на основі статистичних даних про кількість типових правопорушень. М. Фуко визнає той факт, що жодна модуляція не може стати стовідсотковою гарантією безпечності, але в межах суспільства вона виступає неабияким стримуючим фактором та дисциплінарним механізмом. Таким чином, те «безпечне суспільство», про яке він говорить, формується на основі складних «структур кореляції між механізмами правової законності, механізмами дисциплінарними та механізмами безпеки»⁴⁵. Безпечне суспільство є породженням функціонуючої системи юридичних норм та дисциплінарних елементів, які

⁴² Делёз Ж. Переговоры. 1972-1990. Санкт-Петербург : Наука, 2004. С. 226.

⁴³ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977-1978 учебном году. Санкт-Петербург : Наука, 2011. 544 с.

⁴⁴ Там само. С. 17.

⁴⁵ Там само. С. 22.

постійно варіюють, але їх кількість має тенденцію лише до зростання. Останнє спровоковано тими змінами та новими формами соціальних, політичних, економічних явищ, які з'являються в суспільних структурах.

Суспільство споживання, про яке говорить Ж. Бодрійяр, більше не залишає місця для тих «наївних» форм, про які говорив Ж. Дельоз чи М. Фуко та які мали місце в «суспільстві контролю» чи «безпечному дисциплінарному суспільстві». Людина, існуючи в полі предметів та речей, постійно замикається на повсякденному їх споживанні: речі відсилають до нових речей, товарів, поступово витісняючи та посідаючи місце боротьби, мрії, розуму, пристрасті, конфліктів та ін. Ж. Бодрійяр приходить до висновку, що суспільство споживання – це суспільство самообману: де є неможливими щирі почуття, культура; де надлишок – це всього лише добре замаскований та захищений дефіцит, що в якості виправдання безпідставно привласнює собі смисл структурного закону «виживання в сучасному світі»⁴⁶. Небезпеки такого типу суспільства, на думку Ж. Бодрійяра, є страшнішими за віруси, технічні катастрофи чи кризи. Хоча, природа цих небезпек є відмінною. В суспільстві споживання місце реальних ситуацій, подій займають віртуальні події, які, з одного боку, досить часто є породженням медій, а з іншого – предметом егоїстичного використання ефекту небезпечності задля особистого отримання задоволення від іронії чи критики щодо останніх. Відповідно, в суспільстві споживання небезпечні ситуації є надто ризикогенними вже за рахунок того, що людство, будучи охопленим недовірою до медійних структур досить часто ігнорує навіть правдиві заяви чи висвітлення реальних подій та списує їх на рахунок чергового гайпу, пост-правди чи тролінгу (приклад: ситуація з Гретою Тумберг⁴⁷). Таким чином, безпека, небезпека потрапляючи в круговерть спекулятивної гри вислизують з оптики фахівців та експертів (їх думку або ж ніхто не сприймає, або вони залишаються не почутими) та зводиться до взаємодії маніпулятивних сил та того, хто сприймає інформаційний контент.

Розмірковуючи над ситуацією, в якій опинилася людина епохи споживацтва, С. Жижек⁴⁸ приходить висновку, що примарність та ілюзорність тих благ, які пропонуються сьогоденням, багато в чому убезпечує держави від можливих криз та катастроф, які могли б статися. Зокрема, він звертає увагу на «ефект щастя», який мимоволі людині було нав'язано та з яким вона звиклася і без якого не уявляє вже себе. Щастя від споживацтва замінило людині її власні прагнення, потреби, цінності

⁴⁶ Бодрійяр Ж. В тени молчаливого большинства: конец социального. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2000. С. 31.

⁴⁷ Жижек С. Куда делись Грета Тунберг и Берни Сандерс? – Центр политического анализа : веб-сайт.
URL: <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/kuda&delis&greta&tunberg&i&berni&sanders> (дата звернення: 25.12.2021).

⁴⁸ Žižek S. Happiness? No, thanks. *The Philosophical Salon*. 2018.
URL: <https://thephilosophicalsalon.com/happiness-no-thanks/> (дата звернення: 25.12.2021).

etc., а все що їй необхідно зводиться до набору речей, які раз у раз змінюючись та удосконалюючись, втягують людину в гру на випередження в їх отриманні. А відтак, запорукою безпеки в державі виступає умовно щаслива людина, яка уникаючи відповідальності, прагнень зміни суспільних правил задовольняється споживацтвом та інколи переживає фантомні болі від втрати чогось більш цінного. Людина епохи споживацтва, є максимально відчуженою, відстороненою від себе та безпечною. Принаймні допоки триває ефект від чергового придбання.

в) Анатомія «небезпечної безпеки»

Ф. Евальд вважає, що ризик виникає одразу з появою людини чи суспільства та підкоряється одному єдиному закону «all or nothing» / «все, або нічого». В самому ризикі відсутні будь-які бінарні опозиції, тобто він позбавлений будь-яких поділів, натомість весь вміст ризику є ланцюгом дискретних величин. Наприклад, з позиції ризиковості виокремлення двох ексклюзивних категорій водіїв («хороші» водії та «погані») є неприпустимою, оскільки, як перша, так і друга категорія є рівноцінно підвладними чинникам ризиковості. Жоден водій не може убезпечитися від ризикової, а відповідно небезпечної ситуації, взявши собі запорукою «хороший» водійський стаж. В цій ситуації, перш за все, варто визнати те, що будь-який водій вже становить ризик для себе/інших. Ризик має примарне, підступне, потенційне існування, що робить його одночасно присутнім і відсутнім, сумнівним і підозрілим. Тому і (не)безпека існує в такому ж потенційному стані: в стані очікування. Це ж саме майже зосереджено в формулі, завдяки якій Д. Агамбен пояснює те, чим є ризик: «Ризик саме в тому й полягає, про що засвідчує саме поняття – це є сам акт виявлення і викриття, що викривається через явлення та оприявлення, завдяки яким отримується самотійне буття. Явлене та продемонстроване, ставши спільним та відкритим для всіх, – відокремлюється від самого явного і постає між ним і людиною»⁴⁹. В свою чергу, людина, яка розуміє це, постійно намагається убезпечити себе і тому нам відомі такі практики, як, наприклад, профілактика захворювань. Сама по собі профілактика є спробою виявити присутність чи дійсність небезпеки навіть раніше, ніж це реалізується.

Такі сучасні дослідники проблем безпеки, небезпеки, кризи etc., як Б. Массумі, Ф. Евальд, розподіляючи ризики, наголошують саме на масштабності непередбачуваності наслідків. Тому ми можемо побачити, що є ризикові ситуації, які підлягають «страхуванню», а є й ті, які не здатен визначити, передбачити жоден страховий поліс. Отже, можна визначити область ризику «малого масштабу», як наприклад, біологічний, природний чи харчовий ризик, а є ризики нескінченно великого масштабу, до яких відносяться ті ж таки великі технологічні ризики та технічні катастрофи, наслідків від яких навіть не можна уявити (а якщо й можна,

⁴⁹ Агамбен Дж. Грядущее сообщество. Москва : Три квадрата, 2008. 144 с.

то лише по аналогії з подібними ситуаціями). Виходячи з такого розподілу ризиків за масштабністю та їх можливих наслідків, можна побачити, що останні, в межах малих масштабів, максимум можуть вплинути на життя окремої людини, а щодо іншого, то тут ризик ставить під загрозу існування людства в цілому.

У Ф. Евальда ми знаходимо так звану «new generation of risks» / «нову генерацію ризиків». Йдеться про ті ризики, які, на відміну від класичних «страхових» ризиків, є провокованими діяльністю людини та технічним прогресом, а відповідно є штучно введеними та такими, що призводять до масштабних катастроф. Саме останні виходять за межі логіки відповідальності. Щодо останнього, то факт виключення логіки відповідальності з ризику ми можемо побачити в історії. Вважається, що поняття ризику з'явилося наприкінці Середньовіччя та пов'язане з морською справою, а точніше – з морським страхуванням, коли воно використовувалося для позначення небезпеки, що може скомпрометувати успішну подорож. На той час ризик визначався як можливість об'єктивної небезпеки, наприклад, завдяки діям Бога, форс-мажорних обставин як-от буря або інша небезпека моря, яка не може бути зведена до протиправної поведінки людини. Так ще в ідеях⁵⁰ Ж.-Б. Кольбера Ф. Евальд знаходить, що такий ризик виключає провину. Річрд Прайс же, один з перших засновників страхової компанії зі страхування життя людини, вбачав ризик у співпраці людини та природи (де ризик є частиною сутності), але при цьому відповідальність теж виключалася, оскільки єдиний, на кого можна було б її покласти, є той, хто не прорахував та не передбачив ризикову ситуацію. Але така відповідальність є дещо не справедливою.

В роботі «*Two Infinities of Risk*» («Дві безкінечності ризику») ми знаходимо розкодування таких ризиків, що є масштабними, не вписаними в логіку відповідальності та ставлять під загрозу існування людства – *екологічні ризики*⁵¹. Це той вид ризику, який є провокованим людиною/суспільством, який ніколи не можна вписати в рамки будь-якої страховки чи компенсації, його не можна виміряти кількістю фінансових витрат при подоланні наслідків, в його межах абсолютно безглуздими є такі явища як «провина» чи «відповідальність» когось конкретного. Парадоксальність цього виду ризику полягає в тому, що механізм, який запускається безпосередньо людиною, не може бути зупинений чи вирішений. Екоризики зазвичай несуть такі наслідки, які виходять далеко за межі суспільства, держави, окремої території і ставлять під загрозу рівновагу всього людства. На нашу думку, приклад з екологічними ризиками є досить доцільним для пояснення масштабних ризиків з відповідною їх специфікою, оскільки екологічні ризики в часових вимірах можуть захоплювати не одне покоління. Відповідно, вже ця умова дає нам змогу

⁵⁰ Ewald F. *Two Infinities of Risk. The Politics of everyday fear*. London, University of Minnesota Press Minneapolis, 2004. P. 221-229.

⁵¹ Там само. P. 223.

побачити, що такий ризик повністю позбавляє нас можливості виведення єдиного ланцюга причинно-наслідковості, а також усуває будь-який спільний критерій оцінювання: те, що колись могло бути корисним, наразі може видатися надто небезпечним чи навпаки.

Саме тому деякі інтелектуали намагаються всі суспільно ризикові ситуації (зокрема, й ті, що призводять до екологічних катастроф), тлумачити через категорію «зла». Наприклад, відомий дослідник Ф. Берарді вважає бінарний поділ між добром і злом абсолютно неадекватним вже хоча б тому, що не існує добра без супутнього йому зла, ніякого прибутку без збитків⁵². Поріг балансуючих між собою добра та зла завжди буде визначатися в контексті того ж таки екологічного ризику, через оцінку ризиків, наприклад, діяльності підприємства на даний момент. В разі не дотримання такого балансу, в разі тяжіння до більш небезпечного (злого) на підприємства одразу накладаються відповідні санкції. Хоча, на нашу думку, навіть така компенсаторна логіка як накладання штрафних санкцій, не здатна убезпечити від тих же / тієї таки катастрофи, тим більш, що санкції – це завжди лише конститутивно політичне, таке, що має місце бути як орган певного толерування (орган, який надто позбавлений сенсу, особливо, коли мова йде про екологічні ризики).

Щодо останніх зауваг наведемо приклад. Якщо ми поглянемо на безпеку/небезпеку в межах суспільного життя, то насамперед варто розуміти, що вони неунікно супроводжують одна одну, адже на рівні бажання безпеки людина формує все задля убезпечення, тобто вона намагається передбачити та захиститися, а тому небезпека – це те, що завжди поряд. Наприклад, в Польщі (з лекції професора білостоцької політехніки – Zbigniew Skibko. Польова розвідка з наукового стажування в межах проєкту *«Польща-Україна: сусідство 4.0»*, 6-14 жовтня, 2021 р., Варшава, за підтримки Міністерства закордонних справ Польщі) енергія, яка споживається, розподіляється на «чорну» та «зелену», і відповідно для того, аби виробники/підприємці працювали у відповідності до правил безпеки та екологічності, всі підприємства зобов'язані щорічно купувати сертифікати на отримання певної кількості зеленої енергії. Особливо це стосується тих підприємств, які викидають в повітря/оточуюче середовище більше небезпечних відходів та продуктів переробки. Ці сертифікати є запорукою долучення підприємств до розвитку «зеленого» сектору та до формування більш безпечного середовища. Але тут постає питання, а чи убезпечувалися б самі підприємства, чи думали вони б про безпеку оточуючого середовища, якби не законодавство, яке тримає їх у певних рамках та фактично змушує до цієї безпеки? Це питання стосується і тих господарств, які займаються переробкою тваринних відходів, виробляючи сировину для підживлення тепличних комплексів, для удобрення полів etc. Як стверджують фахівці, саме ці підприємства небезпечні не лише смородом, який поширюється на декілька десятків

⁵² Берарді Ф. Душа за работой: От отчуждения к автономии. Москва : ООО «Издательство Грэндриссе», 2019. 320 с.

кілометрів. У відповідності до цього виникає й інше запитання: а чи дійсно санкції здатні стримати ризикові, а відповідно й потенційно небезпечні наслідки? Звісно, вони мають місце бути, але все ж не здатні убезпечити тієї мірою, аби ми могли назвати якийсь процес цілком безпечним.

Тут одразу постає ще один важливий момент, який потребує пояснення. Для того, аби уникнути катастрофічних наслідків будь-якої діяльності в межах суспільства, аби унеможливити ризиково-небезпечні ситуації, стратегія всього суспільства принаймні має бути націлена на безпечну діяльність. Адже досить часто локалізовані загрози потенційної небезпеки, спровоковані діяльністю окремих людей, ставлять під сумнів домінуючі цінності суспільства. Здатність індивідів вести власне життя і мати «якість» життя, яке вони обирають, незалежно від обмежень, накладених загальним благом, все ж є переважаючою поряд із суспільними орієнтирами. Саме тому це корелюють домовленостями, санкціями та іншими угодами між приватним та державним сектором. Але навіть за цих умов сам по собі ризик (зокрема, екологічний) залишається самостійною константою поза конфліктуючою моделлю приватного та державного інтересу. Тут є ще один важливий момент: які б ризики не несли локалізовані загрози, окремі дослідники все ж вважають, що вони є незначними у порівнянні з загрозами, які є провокованими суспільством. Наприклад, рефлексуючи над ідеями Д. Агамбена О. Кучанський potwierджує соціальні витоки пандемії, натякаючи на несуттєвості загрози, яку несе вірус сам по собі і на вагомості загрози використання владою приводу для посилення контролю та панування⁵³. Пандемічна загроза сьогодення, саме такого масштабу та такої орієнтованості видається Д. Агамбену загрозою рівня концтабору.

У. Бек розглядав технології як фактор формування ризику. Він вважав, що технологічний прогрес примножує потенційність ризикових ситуацій. Даний факт можна вважати незмінним і нині. Єдине, що варте перегляду, – це момент зміщення уваги на технології, як такі, що самі по собі здатні допомагати в розробці програм безпеки, визначити та оцінити ризики, відшукати запобіжні механізми etc. Наразі дані механізми сприяють скороченню відстані між минулим та майбутнім, адже на рівні комп'ютеризованого програмного забезпечення спроможні прорачувати все, починаючи від глобальних змін клімату, до вибуху в сек'юритизованих аеропортах.

Фахівці з оцінки ризику вважають, що не існує такого поняття, як ризик сам по собі. Ефективна реальність ризику, те, що «створює» ризик, – це ті ситуації, які можуть викликати (не)безпечні наслідки.

⁵³ Кучанський О. Карантин у задзеркальному домі. Афективна політекономія та завершення «біологічного». *Your art*.

URL: <https://supportyourart.com/specialprojects/zapalennia/karantyn-u-zadzerkalnomu-domi-afektyvna-politekonomiya-ta-zavershennya-biologichnogo/> (дата звернення: 25.12.2021).

Але це не означає, що немає об'єктивних ризиків, що запуск гігантського нафтового танкера, політ літака або будівництво атомної електростанції чи хімічного заводу не несуть об'єктивних ризиків. Проблема полягає не в існуванні цих ризиків як деякої абстракції, а у факті їх прийняття населенням. Скрізь є ризики. Лише з відмінністю, що одні прийняті, інші – ні.

Саме тому існує низка проблем, які заважають впровадженню безпечних технологій, і досить часто це банальні стереотипи та неправильні уявлення щодо безпечних форм роботи. Наприклад, нині впроваджуються альтернативні форми вироблення енергії, зокрема, вітряки. В уявленні пересічних громадян вітряки є небезпечними – і не лише через створення високого магнітного поля довкола. Хоча, як стверджують науковці, магнітне поле вітряка (завдяки новим засобам встановлення його конструкції) є меншим, аніж магнітне поле, яке створює фен або електрична бритва. Наступною небезпекою, яку вбачають у роботі вітряків, є ризики щодо фауни. Але знову ж таки, фахівці стверджують, що небезпеки можуть бути, але лише щодо птахів, хоча шум від вітряків тільки відлякує і їх. До того ж, для того, аби шум від вітряків не заважав населенню, існує закон, за яким їх встановлюють на відповідній відстані від населених пунктів. Відстань є такою, що шуму взагалі не чути.

Насамкінець, варто також звернутися до такого явища як криза. Криза, яку переживає те чи інше суспільство, є зосередженням найбільшого заряду ризику. Криза є причиною існування людства, подальшого його розвитку, є запорукою і двигуном будь-якої системи. Вона кодує ризик, де сам код виступає джерелом потенційної (не)безпеки. Криза – це те, що в термінології Ф. Гваттарі визначається як «хаосмічний спазм»⁵⁴. Спазм як раптовий, короткий сплеск енергії та раптова інтенсифікація діяльності організму; стан, що виникає у становищі розривів між глобальною включеністю та індивідуальними обмеженнями. Спазм – це розтягнуте у часі нависання над прірвою, до якого ми вимушено встигли звикнути. Це також «гіпер-експресивність, що продукує психотичні ефекти», запутаність, яка стала новим порядком, гра, в яку входять за примусом, а не добровільно (хоча й іще можливо сподіватись, що з неї можна добровільно вийти)⁵⁵.

Будь-яка криза є інтенсифікованою надмірними потоками інформації щодо неї, а тому виокремити щось ціннісно-достовірне, вартісне застереження та подальшого убезпечення досить складно. Серія виснажливих нескінченно повторювальних версій відповідей на кризову загрозу пригнічує потенціал правильно прийнятого рішення. Наприклад, сьогодні людство переживає «кризу Інтернету»: в точці цієї кризи збігаються спроби регулювати його вміст та цілковита його дерегуляція.

⁵⁴ Guattari F. *Chaosmosis: an ethico-aesthetic paradigm*. Indiana Bloomington and Indianapolis : University Press, 1995. P. 142.

⁵⁵ Берарди Ф. Душа за работой: От отчуждения к автономии. Москва : ООО «Издательство Грмондриссе», 2019. 320 с.

Ця інформаційна супермагістраль несе на собі, з одного боку, відлуння того, що вона є ідеальним ринком ідей, а з іншого – виступає унаочненням «вироджених» публічних дискусій. В.К. Чун, посилаючись на дослідження Г. Ловінка, зазначає, що криза Інтернет-мережі наразі полягає в тому, що вона повністю унеможливає критичний підхід до інформації: швидкість поширення інформації та поповнення її новою, скорочує час, необхідний на наукові роздуми, наукову критику. Час йде за інформацією, як власне і за подією, а відповідно і за необхідними висновками щодо неї («теорія бігу» Г. Ловінка). «Кризи обіцяють порушити пам'ять – порушити звичайну програмованість наших машин шляхом індексування “реального часу” – вони підсилюють коди та кодовану логіку [...]». Кризи є центральними у виробництві міфічних та містичних суверенних суб'єктів, які з'єднують норму з реальністю, слово з дією»⁵⁶. Криза несе потенціал практики постійного спостереження за такою системою.

Таким чином, в «суспільстві ризику» ризик набуває фактично онтологічного статусу, за якого життя відзначається суттєвою хиткістю. Ризик вписаний у саме життя і супроводжує людину у вигляді більших чи менших (мінімальних, максимальних) небезпек, які, в свою чергу, є потенційною складовою будь-якої життєвої ситуації. Вразливість має ускладнену структуру. В неї закладено неможливість абсолютного та точного прорахунку. Та все ж покладаючись на власні знання та розуміння дій, ситуації людина має можливість принаймні мінімізації ризиків. Ризик завжди представляє потенційну загрозу, що ймовірно стане реальною, але прорахунок та убезпеченість, принаймні, дозволяють уникнути найбільш очевидних небезпек. Хоча неконтрольована відкритість систем, ускладнення самих ризиків і не дозволяє цілком позбутися загрози, все ж розуміння та усвідомлення стану речей значно впливає на рішення прийняте тут і зараз, а те, в свою чергу, є певним стримуючим фактором.

Делокалізація, неможливість прорахунку, невписаність в «компенсацію» чи «провину», «відповідальність» – це одні з базових характеристик тих ризиків, які на часі. І, можливо, дійсно є сенс в тому, аби враховуючи реалії, в кращих беківських традиціях, говорити про суспільний ризик світового масштабу, а відповідно і вивчати його саме в глобальному плані.

Небезпека або своєрідний руйнівний фактор здатний спричинити значну шкоду, яку часом неможливо виправити. В цих умовах, а саме в контексті «суспільства ризику», єдиною вірною стратегією може бути лише спільна активність, яка сприятиме налагодженню гармонійного процесу у світі, що існує на засадах добра та зла як взаємно протидіючих та доповнюючих цінностей. Адже, в даній ситуації, спроба врятувати/убезпечити лише себе здатна призвести до колективного самотубства.

⁵⁶ Wendy Hui Kyong Chun. Crisis, Crisis, Crisis, or Sovereignty and Networks. *Theory, Culture & Society*, 2011 (SAGE, Los Angeles, London, New Delhi, and Singapore). Vol. 28(6): P. 91-112. <https://doi.org/10.1177%2F0263276411418490>

Райнер Адольфі
rainer.adolphi@tu-berlin.de
ORCID: 0000-0002-6018-1419

доктор філософії, професор інституту філософії,
історії літератури, науки й техніки
Берлінського технічного університету

Переклад з німецької мови Віталія Мудракова

§ 1.3.

**ЕПОХА НОВИХ
ІДЕНТИЧНОСТЕЙ:
ПОТРЕБА В БЕЗПЕЦІ
ТА БОРОТЬБА ЗА
СПРАВЖНЮ ІСТОРІЮ**

а. Утримання в павутині історії (Проблемний тиск великих потрясінь)

Жодні вибори не можна виграти без неприкрашеного су-проводу. Називати факти, які не підтверджують очікувань і побажань картини світу – майже завжди небажано. Особливо це стосується знань про соціальні процеси та історію, в яких уже сформовані стійкі погляди і переконання, до того ж вельми афективні, до того ж все надто прямо торкається особистого. У випадку соціальних процесів та історії особливо вірно те, що робота над пізнанням не залишається в царині науки й у відповідності до критеріїв наукової перевірки, обмірковування і дискусії (з обережністю припущень, порівняльних сценаріїв, гіпотез, альтернатив), а все одразу тісно переплітається з суспільним та медійним дискурсом. Наукова тематизація з самого початку всмоктується в економіку суспільної визначеності (*öffentliche Gewissheits-Ökonomie*).

В часи великих перемін це призводить до небезпек. Тому важливо бачити, що потрясіння 1989-1991 рр. для суспільств західного світу також були вирішальним поворотним моментом. Це призвело до зовсім нових розумінь епохи (*Zeitalter-Verständigungen*) щодо того, чи ці потрясіння означають «кінець історії», чи, навпаки, повернення історії та політики⁵⁷. Але те, що усіх об'єднувало, – це усвідомлення того, що щось в епохально-вирішальний спосіб стало новим: що з падінням колишньої глобальної полярності – дві взаємовизначальні системи, суспільства капіталістичного ліберального ринку (і відповідні їм інститути) та об'єднання соціалістичних суспільств – відбулася фундаментуюча зміна часового горизонту (*Zeit-Horizont*). Із колишніх двох сторін, двох сторін орієнтації, залишилася фактично тільки *одна*. Інша – вибухнула. Раптом не стало більше універсального історичного *супротивника*; більше не стояло завдання побороти всеохопну систему-альтернативу (*die allesergreifende System-Alternative*). Разом із цим зникли й великі впорядкування, в яких усе мало своє місце й за яким створювався сенс, і все було позбавлене будь якої подальшої запитуваності (*Fraglichkeit*) про справжність та значення. Раніше оцінка того, що відбулося була затишена великими інтерпретаціями; символічне реінсценування ідеологізованих основотворчих подій (*Gründungs-Ereignisse*) осліпило усе власною всеприсутністю (*All-Gegenwart*). Тож лише тепер сьогоденність минулого стало проблемою.

Це новий горизонт історії та історичного буття. Незабарним ментальним рефлексом стали широкомасштабні дискусії про забування та запам'ятовування, які почалися (одразу після 1989-1991 рр.) в багатьох країнах. Відчувалося загрозливе лихоліття – загроза того, що

⁵⁷ Так, починаючи з праці Ф. Фукуями *The End of History and the Last Man*, New York [u. a.] 1992 (*Кінець історії і остання людина*), упродовж багатьох років це була публіцистично найре-спектабельніша сфера, якій слідували усі реакції на його тези. Для протилежного роз-уміння, зокрема німецької ситуації, можна привести у приклад дослідження К. Вайс-мана *Rückruf in die Geschichte. Die deutsche Herausforderung*, Berlin 1992 (*Відклик в історію. Ні-мецький виклик*), що написані в дусі нових правих.

розтікання (*Zerfließen*) та чиста горизонтальність співставлення стануть формою (свідомістю-формою) історії. Перед лицем цієї небезпеки стали очевидними як крихка вимога примиритися зі спадком, так й необхідність зіткнутися із темними сферами, які сучасна ідентичність до сих пір табуувала заради своєї стабілізації. В обох відношеннях прийняття минулого стало усвідомлюватися як особлива, зовсім не самостійна робота над собою, а також в моральному плані: як важка зобов'язаність⁵⁸. Емфатичне «Пам'ятай!» і спротив зануренню-в-забуття (*Ins-Vergessen-Sinken*), раптом постали як універсальне завдання людської історії та справжнього соціального життя. Виникла риторика не-забуття (*Nicht-Vergessen*) і світ повсякдення почав рясніти посиланнями на минуле, музейними застійниками-експонатами, історичними майстернями, меморіальними дошками і таке інше – все це пам'ятники із закликом пам'ятати. Це також зробило його повсюдним для розуміння звичайного життя.

У всіх аналогічних процесах докорінних змін, в суспільствах, що трансформувалися, і яким довелося переробляти соціальну, політичну та інтелектуальну систему, де раніше домінували ідеї транснаціональної соціалістичної спільноти братерства і солідарності, вираження постає у певному сенсі дзеркальним відображенням. Чим новіша постсоціалістична система, і чим менш укріпленою є демократична культура, тим вивільненішим видається дискурс про ідентичність, тим більше створюється міфів про розуміння і тим більш національно означеним постає звернення до історії. В соціальних порядках, які сильно змінювалися, коли поки ще немає твердого консенсусу щодо власної ідентичності і її традицій, точиться боротьба за правду, боротьба за національний інтерпретаційний суверенітет, а також за візії та обіцянки колективному електорату-«ми» (*Wahlvolk->Wir*). Після завершення над-історії (*Über-Geschichte*) єдності та спільності «соціалістичних братських держав» необхідність спочатку звернутися до власного соціального та національного буття – власної ідентичності та історичної позиції на тлі попередніх чужих наративів – надто легко приводить до субстанціалістських проєкцій національної або етнічної сутності, які набувають власного життя. І в різних таборах ідентичнісних пропозицій (*Identitäts-Angebote*) суспільство, в свою чергу, розколюється, десолідаризується в середині себе.

⁵⁸ Літературу, яка експоненціально зростала з 1990-х років, особливо в середині цього десятиліття, практично неможливо дослідити. Тільки для розширення дискусії і в якості прикладу див.: A. Haverkamp (Hg.), *Memoria. Vergessen und Erinnern*, München 1993; H. M. Emrich, G. Smith (Hg.), *Vom Nutzen des Vergessens*, Berlin 1996; H. Weinrich, *Letzte Kunst und Kritik des Vergessens*, München 1997; J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, München 1999; P. Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris 2000; H. Welzer, *Das soziale Gedächtnis*, Hamburg 2001; E. Esposito, *La memoria sociale. Mezzi per comunicare e modi di dimenticare*, Roma / Bari, 2001; G. Echterhoff, M. Saar (Hg.), *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses*, Konstanz 2002; A. Assmann, *Erinnerungsräume*, München 2003; E. Goodman-Thau, *Das eigene Erinnern*, Wien 2005. Та багато іншої.

Відмінності у способах обходження з новою ситуацією орієнтації посилюються другим інтелектуальним розрізненням, яке зазвичай має далекосяжні наслідки. Так, у суспільствах західного світу на відміну від багатьох суспільств, які трансформуються, де раніше домінував радянський соціалізм, нові розуміння великого століття та великі дискусії про забуття й пам'ять загалом інтегровані в оновлення *соціальної теорії*, паралельні дебати про соціальність та її сучасні відповідності, а не тільки традиціоналістські форми⁵⁹. Далі ми обміркуємо як *соціальна теорія та історичне розуміння можуть залишатися пов'язані в необхідній мірі один з одним* перед лицем потрясінь сьогодення, які необхідно подолати, аби перспективи історичної свідомості та ідентичності розвивалися у рефлексивному режимі, а не ставали односторонньо культурологічними або навіть етнічними. Або кажучи з негативним відтінком: необхідно обговорити вимоги до рефлексії, щоби формули розуміння, які циркулюють в деяких країнах в рамках нинішнього стану справ, такі як «гуманітарна безпека», не перетворилися швидко в ідеологію⁶⁰.

б. Робота над історичною свідомістю

Історія створює легітимність, створює ідентифікацію і створює ціль. Загалом звернення до історії передає стан соціальної та культурної інтеграції. Це стосується як «нормальних», регламентованих часів, а також періодів великих змін і того проблемного тиску, що їх супроводжує. Тому в усіх суспільствах виникаючі рефлексії про спогади є вираженням неминучого розриву традицій або вираження усвідомлення того, що, можливо, вже неможливо йти в ногу з історичною динамікою, так що отримані знання та інтерпретації вмертвляються або зникають. У часи особливих потрясінь (наприклад, події 1989-1991 рр.) спадок новітньої історії стає доступним для розгляду та оцінки. У суспільствах колишнього так званого «соціалістичного світу» це зазвичай посилюється питанням справжньої власної, автономної ідентичності. Щоби ці процеси не набували звичайної плінності, тобто не розвивалися невідрефлексовано, допоможуть певні диференціації.

Те, як ідентичність – конструювання ідентичності – пов'язана тут із процесами пам'яті та історії, можна передовсім виділити три способи (чи точніше кажучи: виміри). Це також три фундаментальні моделі, кожна з яких була відображена трьома основними інтелектуальними течіями з кінця XIX ст. Перша стосується факторів необхідності забувати (*Vergessen-Müssen*), без чого наша людська свідомість, особливо в її діях, була би інакше подавлена накопиченим омертвленим

⁵⁹ Так, конкретний приклад в самокритиці мислення традиції лібералізму і його індивідуалістичного образу людини див.: A. MacIntyre, *After Virtue. A Study in Moral Theory*, Notre Dame 1981; M. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge [Ma.] 1982; Ch. Taylor, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, Cambridge [Ma.] 1989.

⁶⁰ У мовах більшості країн, особливо в західних країнах немає такої тематизації як «гуманітарна безпека», як і її більш чи менш прямого аналога.

знанням – подавлена саме своїм знанням. Це забування, в якому виражається суверенітет сучасності. Воно зазвичай осмислюється з точки зору контр-образу його відсутності, прикладом чого є проблема «історичної хвороби» у Ф. Ніцше або загрозливого паралічу з боку існуючої «об’єктивної культури» у Г. Зіммеля⁶¹. В часи потрясінь це забування легко стає невідчужним (за необхідності також, навмисним) і несправедливим забуттям до великої кількості фактичних знань, які раніше вважалися обґрунтованими, до існуючих трактувань, системи культурного продукування, а також власної приналежності до них. Але певна невідчужність і несправедливість необхідна заради власної життєздатності, відкритості поки не зайнятих просторів думки й дії. Інакше влада минулого залишалася б надто великою.

Другий спосіб, навпаки, пов’язаний із процесами пам’яті та історії, які, якщо дивитися з іншого боку, стосуються, так би мовити, сліпих плям і того, що насильно було відрізано в конституюванні актуального власного (Eigene) «я» і особливо ідентичностей. Це забування, яке окреслюється феноменами репресії, «життєвої брехні» (Lebenslüge)⁶², *пануючими* дискурсами тощо. Це така відсутність, яка постійно вимагає активної роботи (хоча й підсвідомої), щоби щось замовчати – робота над тим, аби щось забуте-інше (Vergessen-Andere) не вирвалося із темряви. На просунутих стадіях, звичайно, це потім водночас структурно приходить до мета- або контрдискурсу, щоби терапевтично з’єднати існуючу, домінуючу ідентичність та існуючу, домінуючу пам’ять в її практиках з тим, що було відрізано; точніше: до мета- або контрдискурсу як критики пам’яті (і заснованій на ній ідентичності): щоби віцепити їй своє інше⁶³. Це шлях до справді суверенного – не монолітного, не холістичного – обходження з пам’яттю і відношення до історії.

Нарешті третій спосіб: необхідно обмірковувати нормативні зв’язки пам’яті та звернення до історії, розглядаючи їх як щось незрозуміле (Unverstehbares). У пам’яті та зверненні до історії не повинні домінувати критерії «розуміння/зрозуміле», позаяк це завжди буде теперішнє – колективне – «розуміння» (Verstehen); вони не повинні обмежуватися

⁶¹ Fr. Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* [1874], in: *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, hg. von G. Colli, M. Montinari, Berlin / New York 1967 ff., Bd. III 1, S. 239-330, bes. 325-327 / 244-250 (auch Bd. VI 2, S. 307 f.; in: *Zur Genealogie der Moral* [1887]); G. Simmel, *Der Begriff und die Tragödie der Kultur* [1911], in: ders., *Philosophische Kultur*, Leipzig 1911, S. 245-277.

⁶² Це стосується не тільки окремих біографій. А існує також конститутивна брехня життя – особливо в XX ст., як спосіб справитися з тим, щоби бути владаним в її провінціях – в конструкціях ідентичностей і розумінні ідентичності цілих суспільств та народів.

⁶³ Основні фронти цього другого блоку, головним чином, були встановлені працями З. Фрейда (bes. *Über Deckerinnerungen* [1899]; *Die Traumdeutung* [1900], Kap. VII; *Erinnern, Wiederholen, Durcharbeiten* [1914]), М. Фуко (*Folie et déraison*, Paris 1961) та етнопсихоаналітичною програмою М. Ердгайма (*Die gesellschaftliche Produktion von Unbewusstheit*, Frankfurt/M. 1984; *Psychoanalyse und Unbewusstheit in der Kultur*, Frankfurt/M. 1988). Вони постають парадигмальними моделями того, що конкретно означають тематизації в цьому другому блоці.

пануючими смисловими схемами (Sinn-Schemata). Вираженням цього виходу за межі існуючого горизонту є сила, яка протиставляє забування саморозумінню продовження. Всякому забуттю, включаючи весь прагматизм політики і соціальних умов, протистоїть там *етика збереження* – також збереження та турботливе чи смиренне продовження, тому що сенс того, що було не може бути вирішено нами нинішніми. Таке саморозуміння підпорядковує себе завданням турботи про те, що було в минулому. Цей третій вимір часто відображався під теологічною, особливо месіанською егідою⁶⁴.

Перший спосіб, за яким пам'ять та звернення до історії пов'язані з процесами ідентичності, стає – або залишається – проблемою, передовсім тоді, коли циркулюючий образ історії чи точніше кажучи знання про історію є занадто політизованим, тобто не здійснюється відповідно до критеріїв науки і аргументованої дискусії, щось схоже діє й для порівняння із представниками інших ідентичностей. Той факт, що образи історії та знання завжди переплетені із значенням дії та інтересів пом'якшуються в тому, що в протилежному випадку могло б постати більш глибокою драмою, завдяки організації науки як дослідницького процесу, а також зворотнім переплетінням із «життєвим світом» та його соціальним розумінням⁶⁵. Через усе нову пізнавальну роботу, перевірка перспектив відкриття явищ і все нове присвоєння, робота з масою знань, які стали мертвими і нав'язування існуючого культурного космосу – його форм і благ – зазвичай береться з агонії інтересів і боротьби за ідентичність. Саме новий часовий горизонт, який наступив із потрясіннями 1989-1991 рр., безумовно висвободив це (принаймні у західних суспільствах), зробив це нормальним. «Ніцшеанська» свідомість, тепер вже як супроводжуюча самокритична рефлексія, в недраматичний спосіб належить до самоосмислення історичного знання та формування ідентичності через історичні образи.

Серйозніші та водночас прихованіші проблеми можуть виникати у другому та третьому вимірах: в пригнічено-репресованому у домінуючих історичних дискурсах (точніше кажучи: завдання підвищення усвідомлення того, що було придушено й репресовано) та в етиці збереження як такій. Другий вимір стосується завжди складного порівняння між ідентичністю – включаючи вимоги до ментальної ідентичності – та фурором розмаскування, фурором ревізії, фурором бажання виправитися (Wiedergutmachen-Wollen). Третій вимір часто є лише зверненням до *переконань* історичної позиції; в іншому випадку – це радше імператив для публічного обговорення історії в публіцистиці, політиці, культурному житті. Або ж – боротьба з фактичним викликом, що переслідувалося (чи переслідується) активним *стиранням* документів/архівів і

⁶⁴ Щодо точки зору, яка водночас намагається повернути це в наукову сферу див.: P. Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris 2000, bes. Teil III.3.

⁶⁵ За певних умов, між іншим, це могло мати можливий драматичний ефект, тобто при інших історичних, також науково-історичних прикметах.

особливо монументів пам'яті про колишнє життя. Бо там, де матеріально знищено кожен пам'ятку колишнього життя, усі матеріальні культурні цінності, які стали матеріальними, рано чи пізно буде зруйнована і духовна пам'ять про неї – це ланцюг пам'яті⁶⁶. Втім, другий та третій виміри, особливо в їхньому взаємозв'язку, завжди торкаються конкретних контекстів того, як історичні науки, які підпорядковані науковим стандартам та інституалізовані як фах, інтегруються – і водночас в умовах свободи розмірковувань, досліджень та експертиз – в історичну свідомість і культуру пам'яті цілого суспільства.

На додаток до цього всього, ймовірно, існував би й четвертий вимір, який відповідає за те, що процеси пам'яті та звернення до історії ніколи не можуть набуті остаточної форми – повної правди, але завжди мають бути усвідомлені та узгоджені заново. Позаяк образ, котрий дає історичне значення, ніколи не охоплює «все», але завжди представляє певні часові відтинки або історичні глибини фокусу і, передовсім, завжди визначені селективні аспекти, тобто визначені в заданій конструкції та акцентах – наприклад, як пам'ять та історія *політично* значущого, *культурно* значущого, *економічних* умов чи *приватних форм життя* (і т.д.). Ці численні аспекти не можуть просто додаватися; не існує нейтральної, «об'єктивної» універсальної історії, особливо власної⁶⁷.

в. Конструкції ідентичності (Образ думки в розумінні ідентичності)

Усвідомлення проблем, притаманних поняттю «ідентичність», у принципі, давнє. Відносячись скептично до метафізичних іпостасей, новочасна рефлексія вже з самого початку визнала, що людина, у тій мірі, в якій вона також сутнісно характеризується своєю психічною «внутрішньою стороною» і її подіями, володіє особливою ідентичністю, яка не може мислитися в загальних онтологічних категоріях як-от речові або логічні сутності, тобто не може мислитися в той самий спосіб. В цьому сенсі Дж. Локк визначив ідентичність людини в термінах неперервності її свідомості⁶⁸. Найновіші концепції сформулювали це у такий спосіб, що по відношенню до реальності свідомості ідентичність є

⁶⁶ Для нинішнього дискурсу є характерним те, що тільки у цій крайності він проявляє себе – що його можна побачити тільки відкрито – що історичне знання та образ історії, доступні теперішньому, джерела даних, які доступні, що походять із минулого, в вирішальній мірі також постають архівами панування. Цей відчутний зв'язок в іншому випадку в значній мірі зникає в цьому дискурсі під психоаналітичною (чи схожою до неї) термінологією, моделюванням на кшталт психоаналітичного процесу.

⁶⁷ В іншому випадку мала б вона мати «об'єктивно» визначену тему-предмет («народ»/«нація» чи «суспільство»), яка як ідентична сутність містила б іще більше передумов. Цей четвертий вимір, як фундаментальний епістемологічний або методологічний, став особливо усвідомленим з часів неокантіанства. Див. в якості вихідної теорії Н. Rickert, *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*, Freiburg 1896/1902.

⁶⁸ Див.: John Locke, *An Essay Concerning Humane Understanding*, 2nd Edition. London 1694. Book II, Chapter XXVII.

чимось відносно незалежним у порівнянні з фізичною стороною як очевидно існуючою річчю та її причинно-наслідковими зв'язками: ідентичність ментального (*Identität von Mentalem*) є наративною і реалізується через форми, що опосередковані практиками – перш за все соціалізацію.

XIX ст. з його ідеями «нації» та «народу», що були народжені романтизмом, перенесло їх на колективні ідентичності, при цьому субстанціюючи їх. Істина постала як *сутнісний* характер народу чи нації, який був твердою, самовідчуваною сутністю, що походить зі своїх витоків, і по відношенню до якого розвиток міг бути в кращому випадку негативним ризиком втрати. Відтоді й сьогодні, коли соціальна та ментальні проблеми спільного життя і політичного порядку знову й знову описуються як проблеми *ідентичності*, цей дух романтизму завжди відображається в цьому. Уявлення залишаються під впливом мислення XIX ст. Звісно, це пов'язано не тільки із світоглядними та ідеологічними причинами, причинами інтелектуальної атмосфери. Загальні структурні способи мислення і зразки теорії в вирішенні питань ідентичності і її усвідомлення історії також грають значну роль, особливо сьогодні, посилену дискурсом про пам'ять та забуття. А втім є кілька моментів, на які варто звернути увагу.

Перший пов'язаний із побудовою моделей в сучасних теоретичних дискусіях про пам'ять та забуття. Теоретичні рефлексії та мислення загалом здебільшого орієнтовані на «я пам'ятаю/забув...» «ти пам'ятаєш/забув» в процесах індивідуального життєвого минулого. Отримані з цього експлікації (чи точніше кажучи: зчитування, правдоподібність) переносяться за аналогією на колективні суб'єкти та їх свідомість. Проте не тільки сумнівно, на стільки ця аналогія може бути підтримана як феноменально, так й структурно, радше це передає також вельми сильну імплікацію, яка, ймовірно, може бути тільки певною мірою адекватно застосовна до індивідуальної репрезентації минулого життя минулої реальності буття: імплікацію, що пам'ять та забуття в певній мірі симетричні, що те, що пам'ятається і те, що забувається постають матеріально взаємодоповнюючими сферами того, як – в залежності від ситуації – те, що відбулося (або суб'єктивно переживається як те, що відбулося) відноситься до теперішньої свідомості та її орієнтації. Що стосується індивідуума, то це питання його власної нормальної неперервності (переживання та осмислення) свідомості – де справжнє забуття, на відміну від поступового згасання, в будь-якому випадку є не таким простим⁶⁹. Це, перш за все, історично зібрана сукупність, яка ділиться на (актуально) пам'ятливих та забутих (тобто витіснених чи виключених зі свідомості). У випадку колективних суб'єктів та їх свідомості – з іншого боку – ми маємо справу із незрівнянно більш складними відношеннями в системі поколіннєвої передачі (а також колективного обміну). У всьому, коли цей процес передачі – а також для його підтвердження, можливого розширення, диференціації чи навіть нового

⁶⁹ За винятком випадків важких травм, реальність яких (а також те, що відчувалося в вихідній ситуації) тоді й справді вимагатиме специфічного психоаналітичного опрацювання.

розвитку: матеріальні, об'єктивно існуючі залишки минулого – постає ланцюжком до іншого джерела, аніж влада сьогодення, те, що пам'ятають, і що посилення на це означає для формування ідентичності не є простим зворотнім боком того, що забуто. В тому, що для колективних суб'єктів представляється як їхня історична ідентичність, в значно більшій мірі, аніж для індивідів та їхньої усвідомлення свого минулого життя, все постає *фрагментами конструкцій*, як «згадуваний» історичний образ, тобто фігура через яку *презентована* історія, так і все поле «забутого», утраченого, репресованого та його чинники, такі як економіка. І в часи потрясінь та криз, як правило, правильно, що виникаючий новий, альтернативний образ історії може порівняно легко знайти прибічників, якщо він добре інсценований і з утвердженням нових «істин», які раніше подавлялися або замовчувалися. Віру в те, що щось приховується, часто легко зародити.

Звісно, мова також грає свою роль в цих двозначностях. Бо ж поняття теж зросли зі сфери досвіду *індивідуальних* пам'яті/забуття – майже весь інтелектуальний і соціальний дискурс обмежується цим в концептуальній сфері, без специфічно відрефлексованої термінології і мовних форм – і поля значень природнього словника тут теж зміщуються і глобалізуються, як і в багатьох інших інтелектуальних видах «діяльності». У німецькій мові, наприклад, коли йдеться про пам'ять та історії, відбувається переплетіння з такими високонавантаженими – не в останню чергу в моральному плані – термінами та конотаціями, як «спогади», «помини», «напучення» тощо; або у французькій мові є принаймні одне подвійне значення «сувеніра» (*souvenir*): пам'ять як процес – ментальний процес, а звідси перенос на аналогії – подарунок на пам'ять, спогад-*про*-X (*das Andenken-an-x*). Як у німецькій, так і у французькій мовах вони мають помітний вплив на дискурси та теорії, що існують в культурних областях обох мов⁷⁰.

Субстантивні («романтичні») уявлення про «народ» (або «націю») та його історію – усі групи спільноти, об'єднані навколо цієї ідентичності – випускають з поля зору той факт, що вже в індивідуальному неможливо досягнути чисто із самого себе те, що складає його характер. Це тим паче відноситься до колективних суб'єктів, оскільки різноманітні групи соціальної структури та різні точки зору (від приватних форм життя до високої політики та зовнішнього зв'язку спільноти), безумовно, означають відтак принаймні множинне розгалуження в розумінні ідентичності спільного. Субстанціалістські уявлення живляться суттєвою

⁷⁰ До речі сказати, що повсякденне вживання слів (пов'язаних з індивідом), яке може мати проблематичні наслідки для теоретичної рефлексії, починається вже в античній філософії. Так, Аристотель («Про пам'ять та спогади», 449b-453a), наприклад, вважав своїм обов'язком донести до людей підводні камені мови через логічний і семантичний аналіз. Аристотель визнав необхідність – передовсім на противагу Платону, який (у своїй ключовій думці вчення про *анамнези*) орієнтувався на безпосередню сигніфікативну функцію наявних грецьких слів – необхідність ввести розрізнення між пам'яттю (пам'яттю загальною), спогадом (смысловим запам'ятовуванням [...]) та *доказовим* сприйняттям (спосіб перевірки має залишатися обмеженим логічним розумінням).

силою ідеї про те, що людина – в колективі це означає: «справжні» люди, чий почуття та впевненість суджень не зіпсовані та не одурманені – *можже самостійно визначити*, хто і що вона є і які її власна доля при взаємодії з іншими, тобто із нечленами (Nicht-Zugehörigen): неначе можна було б чисто зсередини зберегти у власній суверенності характер свого буття як суб'єкта, відчувати «правдиво», коли настає згасання (Schwinden) або небезпека – і *ким* або чим це викликано – і взагалі, що можна бути суддею у власній справі. Але ідентичність ніколи не є чимось єдиним та ясним ані як реальне теперішнє життя, ані як історичне життя, а також не є автохтонною. Навпаки, ідентичність, ймовірно, завжди здебільшого постає динамічним (і вельми різноманітним) *результатом*, що виникає зі складних процесів боротьби за ідентичність різних напрямків, із атрибуції ідентичності зовнішніми (або вищевстановленими) авторитетами чи силами, а також часто від бажання навісити (або запозичити) ідентичність навколо себе – бажання облагородити себе, виводячи та легітимуючи власну ідентичність з іншої, більш відомої та з високим престижем.

Частково проблематичні передумови посилюються доволі новим сьогодні (і аж ніяк не самоочевидним) остаточним рішенням розвивати концепцію пам'яті, історичну свідомість та ідентичність переважно в орієнтації на драматичні, потужно морально заряджені великі події (Groß-Begebenheiten)⁷¹. Це відтворює в *теорії* те, що раніше було способом конструювання ідентичності із *міфів* (чи міфи в формі героїв та героїзму або інколи, не менш функціонально, міфи про мучеництво). Це виникло як рефлекс на дуже специфічні, доленосні переживання, великі переживання ХХ ст. У будь-якому випадку, це доводить сумнівну драматургію до загального розуміння. І це також містить тенденцію приховати те, що в повсякденних обставинах є принаймні в однаковій мірі формуючими характеристиками відповідної колективної свідомості і звичного образу життя. Для повсякденної ідентичності, а також для розуміння ідентичності – після того, як відкинута стадія міфологічної релігійної легітимації – значно більш адекватним було б розуміння конкретних «місць пам'яті»/«lieux de mémoire», а в кожному суспільстві і кожній культурі їх сила-силенна⁷². Повсякденне життя не має штучно накладатися чи «підігріватися» героїзмом чи мучеництвом (тобто спогадами про них). І такі «місця пам'яті»/«lieux de mémoire» саме тією мірою, в якій вони конкретні, також можуть піддаватися критичному осмисленню⁷³.

⁷¹ В більш нових теоріях (див. примітки вище) цей термін здебільшого використовується в царині *голокосту*, а інколи також в сфері *сталінізму*.

⁷² Тут можна знову навести два приклади із центру Європи та її історії: зразкові дискусії у Франції та Німеччині підійшли до таких відмінних тем. Див.: P. Nora (Hg), *Les Lieux de mémoire*, 3 Bände, Paris 1984-1992; É. François, H. Schulze (Hg), *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 Bände, München 2001.

⁷³ Міфи про автохтонність, з іншого боку, зазвичай стилізують основоположні ідентичності (Gründungs-Identitäten) в наративах про походження чи історію заснування. (При цьому факти часто вигадуються, документи чи свідчення фальсифікуються).

Нарешті останній пункт. В соціальних та інтелектуальних дискусіях про ідентичність, особливо коли йдеться про *проблеми* сучасності, зазвичай говорять в таких загальних термінах, що легко випустити з уваги той факт, що ці проблеми не завжди і не усюди проявляються з однаковою мірою гостроти. В більш високих та більш всеохопних царинах, наприклад – в принципах *прав людини* ООН тощо, або в країнах ЄС, наприклад, в інстанціях та політиці цього співтовариства – у людей загалом виникло щось на кшталт *інтелектуальної прихильності* цьому; той факт, що з цього приводу ведуться дискусії і що часто доводиться йти на компроміси, не викликає тут роздратування, ба більше, усе це публічно презентується через ЗМІ. А в найближчих сферах, (особливо в місці походження та життєдіяльності), людина зазвичай на стільки закорінена в регіональному, що може *допускати амбівалентність* (тобто до тих пір, поки не відбувається різких змін). Проблематика, з іншого боку, лежить зокрема на середньому рівні – особливо важко мати ідентичність та досвід ідентичності (Identitäts-Erfahrungen) на середньому рівні чи діапазоні, як у випадку з націями та великими історичними ландшафтами. Ці єдності мають високу необхідність в ідентифікації, особливо під час криз; і там, в манері мовлення та політичних дій, легко не помітити (або навіть свідомо придушити), що у більш високих належностей (і принципах) вже існують гнучкі компетенції, як і у більш локальних.

**г. Чому небезпека не є антропологічною константою
(Потреби ідентичності й пропаганда ідентичності та їх приховані справжні причини)**

Вельми шанований нобелівський лауреат А. Сен звернув увагу на проблеми розуміння спільнотами самих себе в характеристиках сингуляризованих та взаємовиключних ідентичностей, які особливо посилюється в новій глобальній констеляції після завершення існування розділеного на дві частини світу. Насправді риторика війни поширюється в багатьох речах. Нації та культури відчують, що вони перебувають у боротьбі за свою ідентичність, якій загрожує «чуже». Це є мислення у відповідності до логіки придушення: там, де є щось одне, іншого не може бути, не може існувати. Кожна спільнота, кожна приналежність – «ми» або «чужі» – мислиться як єдина, цілісна ідентичність, до якої індивіди співвідносять чи мають співвідносити себе усією своєю сутністю. Те, що різності (Verschiedenes) можуть мирно та (історично)-примирювально жити разом як сусіди у спільному просторі, двері в двері, не передбачено у цьому способі мислення. Це виключено з самого початку. Обидві сторони приречені на виключність⁷⁴, незмінно призначену для конкретних людей⁷⁵. Страх перед уявним Іншим або Змінюваним тоді надто легко

⁷⁴ Або, у кращому випадку, тимчасові стратегічні коаліції – проти третіх сторін.

⁷⁵ A. Sen, *Identity and Violence. The Illusion of Destiny*, New York 2006; німецьке видання книги відомим чином має доволі запальну назву: *Die Identitätsfalle. Warum es keinen Krieg der Kulturen gibt*, München 2007 – «Пастка ідентичності. Чому не існує війни культур».

перетворюється в основні ксенофобські умонастрої і скеровується проти примислених «чужаків». Таке мислення односторонньо наголошує на тому, що розділяє, замість того, щоб наголошувати на тому, що об'єднує, укріплюючи в уявленнях людей те, що відрізняє та відділяє їх від інших з точки зору сутнісної ідентичності, а об'єднання та пошук спільної основи і балансу отримують все менше реальних шансів, шансів на шляху до спільного життя. І тут виникає все більша небезпека неправильного використання історії для підкріплення ідентичнісного «ми»-буття (*Wir-Sein*) (або на додаток спадкового антагонізму) відповідними історичними конструкціями.

Очевидність діагностованих явищ, однак, не знімає питання про те, звідки береться необхідність визначати та чіплятися за націо-, національно- та культуромірності ідентичності. Те, що це має такий великий резонанс, звісно, не можливо зрозуміти без мотиваційного тла: звідки береться *невпевненість* у тому, що людина не може (або більше не може) почуватися своєю у себе вдома; звідки береться відчуття *незахищеності*, яке змушує так сильно виділятися закріпленню ідентичності – і духовну впевненість у ній – тобто стає таким соціальним та політичним аргументом. Давні суспільства і більш ранні століття були як завжди замкнуті на ідентичності і такою мірою гетерофобні – тому що вони не були пов'язані ні з чим, окрім самих себе. Але у сучасних умовах та транслокальних горизонтах це має особливе значення, особливо якщо йдеться про розвиток якогось *рецидиву*. Сьогодні визначення себе через національну та культурну ідентичність також має вирішальний та ментальний бік у вигляді специфічних *потреб* ідентичності та очікувань ідентичності. Говорити про ідентичність є сенс тільки тоді, коли існують альтернативи бачення та переживання себе і власне співжиття; або ж коли хтось відчуває зростання сили цих альтернатив як загрозливих.

Звісно, є культурні та мовні зміни, які видаються ворожими; наприклад, саме в Європі, що характеризується такими плюралістичними регіонами, де те, що раніше було розділено річками, лісами, горами і релігіями все більше стає дотичним. Об'єднання (життєвих) просторів, мобільність, взаємопов'язаність у всеохоплюючих економічних процесах – і не в останню чергу знання та взаємна інформація – часто ще не привели до відповідної ментальної колегіальності, братства та солідарності. Ментальне та чуттєве людини зазвичай добряче відстають перед лицем великих змін. А внутрішньо-європейські потоки робочої сили (*Arbeits-Ströme*), а також глобальні міграції в багатьох місцях привели до того, що звичка жити тільки з пращурами «на рівних» і належність до роду стала занадто обтяжливою.

Однак незвичність часто не має нічого спільного з загрозою ідентичності з боку інших людей, іншої культури, інших сил – і це стає все більш очевидним за рівнем наближення до сучасності. Радше вони зростають із загальної *долі модернізації*, так би мовити, із спільної заплутаності в фактах модернізації. Модернізаційні процеси, їхній

непереборний тиск на все, викликають розрив самоочевидних форм життя та праці з усіх сторін, ерозію відповідних культурних норм, традицій і зв'язків, напруженість у відносинах між поколіннями. Перш за все, це відповідні *внутрішні* розломи суспільства. Завжди є групи – здебільшого молоде, освічене, міське населення, яке може швидко адаптуватися до змін, ба більше, скористатися ними з точки зору свого статусу. І завжди є регіони, групи населення, сфери діяльності і типові для покоління біографії, а також досвід, для яких сила (перевага/вищість) змін означає не тільки реальні втрати і розсекречення, але й нарцистичну хворобу – як нібито у людини відбирають її ідентичність. Уявлення про те, що це може статися, часто є більш ефективним суб'єктивно та соціально, аніж те, що відбувається насправді.

Саме ці страхи перед *безликим* Іншим живлять – так би мовити, негативно – основну частину прагнення до чіткої, простої ідентичності та її безпеки. Чим більше жорстко вимагається утвердження ідентичності, тим більше це, як правило, компенсації. Це приводить до готовності прийняти *пропозиції* ідентичності та слідувати за її репрезентантами. В рамках до нинішнього співіснування також виникають проєкції *внутрішнього* ворога, що перебуває у змові із силами загрози – заклик до політики ідентичності «істинної» спільноти, заклик до енергійних заходів і бродіння внутрішньої культурної війни, культурної війни у самому собі. Саме тут відбувається боротьба за владу пропаганди ідентичності, боротьба за інтерпретаційне лідерство. І взагалі, люди раптом стали жити в атмосфері примусу надмірної ідентифікації.

Розмови про ідентичності, дискурси про ідентичності є при цьому повністю позбавлені саморефлексії. Вони тільки посилюють страхи, замість того, щоби називати конкретні причини. Вони роблять усі переживання ще більш анонімними. З розвитком модернізації, очевидно, виникають великі – і завжди нові – інтеграційні *завдання*, але тут вони набули нового значення; видається, що причинно-наслідкові зв'язки зміщуються чи міняються місцями. *Уявні* страхи та загрози лише посилюють реальні переживання вимоги і вимоги перемін. Особливо в динамічну сучасну епоху це підживляє очікування безпеки, яких у людей не було у досучасні часи; і це часто може легко інструменталізуватися політично.

Такі тенденції можна спостерігати в багатьох країнах, але це не робить їх кращими (тобто нормальним). Факт всюдисущості не є виправданням. Пострадянські країни складають тут особливу констеляцію. Точніше кажучи, це подвійна додаткова проблема. З одного боку їх відповідні території, а значить рамки того, що має розглядатися під ідентичністю колегіальності – це території республік, створених в Радянському союзі. Люди, що мешкають в них, не є ані етнічно, ані, у більшості випадків, взагалі культурно (а також релігійно) однорідними, але всі вони, перш за все, є рівноправними *громадянами* цих нових держав чи принаймні мали б такими залишатися. Вони не мають оцінюватися один проти одного чи поляризуватися відповідною новою ідентичністю. З іншого боку, на

перший погляд, історія вказує тільки на один напрямок, тільки на один варіант, як національно і морально необхідний. Йдеться, безумовно, про руйнування попередніх структур, десовітизація, яка на багатьох етапах 70-річного існування Радянського союзу означала також русифікацію. Але коли нова ідентичність перетворюється на завдання, негативний афект, *анти*-ставлення (*Anti-Haltung*) до попередньої історії, в свою чергу, не мають подавляти будь-яке відкрите розуміння громадянського суспільства про себе, сьогодення та множинні корені життя. Ідентичність спільноти, яка створює однотайність, лояльність та орієнтацію, не має прагнути до чогось нового і простого. Це було би лише повторенням історії, тільки під протилежним знаком.

І те й інше, часто несвідомо, постають проблемними тінями минулого. Але водночас ці держави перебувають у випідному становищі. Вони можуть вчитися⁷⁶ у інших країн Східної Європи, деякі з яких вже пройшли через попередній досвід можливостей та небезпек постсоціалістичної соціальної орієнтації та ідентичності (в регіонах колишньої Югославії – аж до війни). Але перш за все, вони можуть повчитися і у західних суспільств, які довгий час були демократичними та плюралістичними і для яких потрясіння 1989-1991 рр. також були розламом їх попередніх уявлень та орієнтацій: дискурс про ідентичність та історичну свідомість не має розгортатися у відстороненому «культуралістському» просторі, яке у протилежному випадку легко абсолютизується. Але це має бути інтегровано у паралельні соціально-теоретичні та соціально-психологічні розгляди стосовних страхових потреб і конкретних реальних причин. І, врешті, ми можемо вчитися у інституцій, які вже створені у багатьох країнах, не тільки залишати формулючі історичні події на розсуд історичної інтерпретації і осмислення в рамках відповідного національного горизонту, але й поєднувати та примиряти взаємні спогади у двосторонніх, спільних комісіях, аби дати можливість висловитися іншим, навіть в підручниках. Якщо закритися від цих можливостей, то у кращому випадку виникає загроза нового двостороннього поділу світу, на цей раз вже розділення у менталітеті історичної свідомості і розумінні ідентичності; також двостороннього розділення *усередині* цих суспільств поміж людьми молодого та похилого віку.

⁷⁶ Особливо повчальним прикладом інтелектуальних і соціальних процесів, що почалися ще у XIX ст., є Польща. Щодо цього див.: R. Adolphi, »Pokusy rozumu. Romantyzm w tradycjach europejskiej Nowoczesności – na przykładzie Niemiec i Polski« in: Ewa Nowak (Hg.), *Recepcja i oddziaływanie Marka Siemka w Europie*, Warszawa 2019, S. 365-391.

Ігор Руснак

i.rusnak@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-4513-9300

кандидат філософських наук,
асистент кафедри філософії і культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Фе-
дьковича

Ольга Рупташ

o.ruptash@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-5398-7898

докторка філософських наук, професорка,
завідувачка кафедри філософії і культурології
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

§ 1.4.

БЕЗПЕКОВІ ВИКЛИКИ ТА КУЛЬТУРОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕХНОЛОГІЇ «DEEPFAKE»

а) Діпфейк як феномен інформаційної доби

«Deepfake» визначають як синтетичний медіапродукт, створений штучним інтелектом⁷⁷. «Деєр» (з англ. — «глибокий») у словосполученні «deep fake» першопочатково означало заснований на «deep learning» — «глибокому навчанні». Останнє — різновид машинного навчання, яке по суті є нейронною мережею з трьома або більше рівнями. Такі нейромережі намагаються імітувати поведінку людського мозку, дозволяючи «вчитися» з великої кількості даних⁷⁸. Означення «fake» вказує на обман, шахрайство, фальшування дійсності. Цим терміном позначають увесь спектр «гіперреалістичних цифрових фальсифікацій зображень, відео чи аудіо»⁷⁹. Якщо раніше «підробки» створювались на основі синтезу *реальних* зображень, відео чи/та звукового ряду, то застосування штучного інтелекту й програм на його основі продукує їхню імплементацію для створення цифрової *псевдореальності*.

Контент, в межах якого застосовується технологія «deepfake», тісно увійшов в наше життя. Завдяки йому ми пізнаємо світ, поринаємо у вир емоцій тощо. Окрім відвертого спотворення дійсності, такі медіапродукти здатні заповнювати наявні інформаційні лакуни, доповнюючи реальність відповідно до наміру їхнього автора чи замовника. Змістове наповнення саме собою не є феноменом, а передає певну інформацію, яка обробляється реципієнтом і викликає відповідну реакцію. При цьому наміри, з якими створюються такі продукти-фальсифікати різняться за своїми етичними характеристиками: від позитивних і нейтральних (мистецтво, сфера послуг, розваги та ін.) до негативних і злочинних (дискредитація фізичних, юридичних осіб або навіть цілих держав; провокація конфліктів; правопорушення тощо).

Основна форма діпфейк-контенту — відео, створене за допомогою набору реальних даних, яке «відтворює» події, які ніколи не відбувались. Її появі посприяли, з одного боку, технології розпізнавання патернів (образів, піблонів), з успіхом застосовані для розпізнавання облич, а також — збільшення обчислювальних потужностей, що дозволило моделювати об'єкти за допомогою технології трасування променів (ray tracing), яка створює надзвичайно реалістичні зображення. Водночас, завдяки розвитку платформ з аудіовізуальними даними та загальному збільшенню кількості користувачів мережі Internet, збільшились можливості людей щодо їх застосування.

Інша форма діпфейк-контенту — аудіо. Завдяки технології дублювання (клонування) голосу аудіо-підробки стають більш, ніж реалістичними. Для створення звукового продукту, в якому відтворюється не лише тембр голосу, а й набір унікальних мовних конструкцій, які використовує конкретна людина в своєму мовленні, залучаються технології обробки природної

⁷⁷ Jaiman, Ashish. Debating the ethics of deepfakes. ORF. *Digital Frontiers*. 2020. URL: <https://www.orfonline.org/expert-speak/debating-the-ethics-of-deepfakes/>

⁷⁸ Deep Learning by: IBM Cloud Education. 2020. URL: <https://www.ibm.com/cloud/learn/deep-learning>

⁷⁹ Chesney, Bobby and Citron, Danielle. *Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security*. California Law Review, 2019. Vol. 107:1753. P.1757. <https://doi.org/10.15779/Z38RV0D15J>

мови останнього покоління, що дозволяє засобами кількісного (статистичного), лінгвістичного та інших підходів визначати та відтворювати лексико-семантичний тезаурус і манеру спілкування мовця.

Будь-яка створена людиною річ – предмет або технологія, існуючи у світі культури, автоматично стає явищем цієї культури, її маніфестацією. Не випадково перед нами постають питання: «Якою є культура, в якій виникає це явище? І як це явище надалі змінює культуру?», а відтак: «Чи є якісь специфічні світоглядні характеристики культури, в якій можливе існування й використання технології “deepfake”?».

З одного боку, діпфейки не є принципово новим культурним феноменом. Аналізуючи форми його існування та загрози, які вони несуть, можна констатувати, що з подібним людство зустрічалося віддавна: лист пресвітера Іоана, фальшиві картини та купюри⁸⁰ тощо – все це можна вважати фізичними аналогами сучасного цифрового контенту. Тому варто говорити лише про новий технологічний етап існування невід’ємного культурного явища – обману. До появи цієї технології прикладами обману відеозасобами можна назвати будь-які пропагандистські фільми, які намагалися викривити чи замінити дійсність тією, яка була потрібна авторам або замовникам. До цієї ж когорти належить фальсифікація відеодоказів. Але, зважаючи на доступність інформації за допомогою сучасних технологій, небезпеки технології «deepfake», як і можливі конструктивні способи її використання, значно розпирилися. Зокрема, використання діпфейк-відео ставить під загрозу окремі і без того вразливі категорії населення, зокрема дітей та підлітків. Маючи майже необмежений доступ до джерел інформації у вигляді гаджетів, підключених до мережі Internet, та не володіючи достатньо розвиненим критичним мисленням, вони можуть наражатись на небезпеку з боку цієї технології у вигляді, до прикладу, різного роду викликів (challenges). До найбільш уразливої групи населення також потрапили жінки, проти яких спрямовані майже всі діпфейк-відео порнографічного змісту, які завдають значної шкоди репутації, а також психічному стану жінки, зображення якої зімітовано в них.

З іншого боку, нові технології дозволяють досягти надзвичайної реалістичності фальсифікованих медіапродуктів, що, своєю чергою, ускладнює їхнє розпізнавання й розкриття підміни. Ми вступаємо в еру симуляції реальності, яка має ознаки гіпер-реалізму⁸¹. Зважаючи на психологічну схильність людини потрапляти у полон пізнавальних стереотипів та упереджень, а також зростання впливу соціальних мереж, які миттєво поширюють «інформацію», простежити межу між реальністю та псевдореальністю стає усе складніше. Загрози, пов’язані з діпфейк-технологією, стають усе більш обговорюваними фахівцями з різних галузей, оскільки зростає ступінь і масштаб їхньої «загрозливості». Це викликано як тим, що будь-що може бути сфальшоване

⁸⁰ Лист Пресвітера Іоана вважається підробкою, створеною, за однією із версій, щоб схилити учасників Другого хрестового походу рушити до Месопотамії.

⁸¹ Chesney, Bobby and Citron, Danielle. *Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security*. California Law Review, 2019. Vol. 107:1753. P. 1768. <https://doi.org/10.15779/Z38RV0D15J>

завдяки удосконаленню самих технологій, так і припвидженню темпів і обсягів цифровізації. «Фізична реальність» поступається місцем мережі «цифрового світу», який невпинно зростає. При цьому масштаб фальшування потенційно може зростати щодо кожної з чотирьох координат Айнштайнової версії світу, враховуючи час. Охочі впливати на політику, економіку й інші соціальні процеси отримали надзвичайні можливості формувати гіпер-реалістичні образи не лише сучасності, а й минулого, тим самим задаючи напрямки й форми розвитку майбутнього.

Посаднання когнітивних упереджень, притаманних усім людям, з можливостями соціальних мереж створило сприятливий ґрунт для використання дипфейків. Американські юристи, професори права Б. Чесні й К. Деніелл називають три головні цеглини в підмурку масового ураження інформаційними підробками: «Інформаційні каскади, природний потяг до негативної і нової інформації та бульбашки фільтрів створюють надто гостинне середовище, у міру дозрівання і примноження можливостей глибинних підробок»⁸². Інформаційні каскади зумовлені впливом прикладів поведінки інших людей на прийняття особистого рішення. Вони виникають у ситуації вибору, коли спостереження за вибором інших людей підпхують індивіда до наслідування їхнього рішення, навіть, якщо він/вона має протилежну власну думку. У такому випадку поведінка більшості слугує вагомим контраргументом у внутрішній дискусії щодо раціонального вибору. «Бульбашкою фільтрів» (англ. — filter bubble) назвали своєрідне інформаційне (само)обмеження користувача інтернету, яке виникає через алгоритми персоналізації на основі її/його індивідуального досвіду користування мережею. Завдяки фільтрам, які відстежують усі запити особи в мережі, вона надалі стикається переважно лише з такою інформацією та думками, які відповідають і підкріплюють її власні переконання (цифрові стіни «печери» Платона сучасної доби).

Застосування технології «deepfake» містить потенційні загрози не лише окремим індивідам, групам чи установам, а й цілим державам і міждержавним об'єднанням. До них належать: порушення алгоритмів і технік демократичних процедур: передвиборчих перегонів, політичної агітації, дебатів і дискусій; розмивання довіри до демократичних інститутів: незалежних ЗМІ, партійних осередків і лідерів, виборчої системи в цілому; поглиблення суспільних розколів на ґрунті політики, релігії, раси й національності, гендеру тощо; загроза національній безпеці та міжнародній співпраці шляхом спотворення цілей, ідеалів і цінностей державної політики, дискредитації політичних еліт, лідерів партій, впливових громадських діячів або «лідерів думок» та інше⁸³. Усі ці небезпеки, прямо чи опосередковано пов'язані з тенденцією до поглиблення нівелювання поняття й цінності істини.

⁸² Там само.

⁸³ Детальний розбір деяких з цих загроз висвітлений у Chesney, Bobby and Citron, Danielle. *Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security*. California Law Review, 2019. Vol. 107:1753. P. 1777-1785. <https://doi.org/10.15779/Z38RV0D15J>.

б) Діпфейки й епістемологічні проблеми

Проблема істини не втрачала своєї значущості впродовж всієї історії людства й, починаючи з Нового часу, викликала чимало дискусій щодо можливості її досягнення засобами науки як методу пізнання світу. Дослідження пізнавальної здатності людини, від спекулятивних роздумів І. Канта й науково-теоретичних розвідок П. Дюгема до сучасних когнітивних наук, підводять до висновку, що ми сприймаємо світ крізь призму концептуальних схем, які довільно накладаються розумом на складний і багатоманітний світ природних і штучно створених речей. Такий «інструментальний» підхід до знання значною мірою зняв напруту у взаємодії суб'єкта й об'єкта у процесі пізнання (від неможливості виконати вимогу встановлення відповідності між знанням про дійсність і самою дійсністю). Своєю чергою, неокантіанець Е. Кассіер обґрунтував тезу про те, що людина – символічна істота й належить не так до світу природи, як до світу культури, утвореного із символів, значень і смислів. Сьогодні цей світ набув цифрового, мережевого виміру, що актуалізує один із аспектів названої проблеми – довіру до інформації в мережі.

Діпфейки, так само як і інші форми обману, претендують посісти якесь місце в реальності, спотворюючи її, але, будучи за формою ідентичними з фактами дійсності, вони підважують «дійсність» самих фактів: якщо немає чітких критеріїв розрізнення фактів і їхніх підробок, то будь-який факт може бути названий фейком. Учасники мережевої комунікації опиняються в середовищі з, так би мовити, *броунівським рухом*⁸⁴. Через постійні порушення правил значною кількістю учасників соціальної взаємодії добродісні дії дезорієнтовані, а відтак діють ситуативно, не маючи при цьому ні типових шаблонів поведінки, ні маркерів, які б окреслювали координати ситуації, ні надійних критеріїв для оцінки своїх рішень.

Варто звернути увагу на декілька ключових моментів, пов'язаних з епістемною загрозою (epistemic threat), джерелом якої постає технологія «deepfake». Оскільки, на відміну від одиничних фальшивих відео, що існували ще в першій половині XX ст., вона підважує пізнавальний процес загалом, принаймні в його соціальному вимірі.

Як стверджує професор філософії та комп'ютерних наук Д. Фоліз, «діпфейки зменшують обсяг інформації, яку відео несе глядачам»⁸⁵. У такому разі проблеми та загрози, пов'язані з цією технологією, виходять далеко за межі атомарних проблем, які стосуються честі та гідності окремих людей чи провокацій, влаштованих на політичному ґрунті. Незважаючи на те, що подібні моделі обману через відеоряд вже існували на нашій планеті задовго до появи транзисторів і комп'ютерів у їх сучасному розумінні, ця технологія здатна швидко масштабувати недовіру навіть до значущих феноменів і перетворити спосіб сприйняття дійсності в тотальну недовіру до інформації, яка в

⁸⁴ Броунівський рух – неупорядкований, хаотичний рух частинок. Тут – ситуативні, неупорядковані реакції реципієнта внаслідок взаємодії з інфосферою.

⁸⁵ Fallis D. The Epistemic Threat of Deepfakes. *Philos. Technol.* 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s13347-020-00419-2>.

основному сприймається людиною за допомогою зору засобами сучасних технологій.

Тому потрібно розмежувати загрози технології «deepfake» на дві великі категорії залежно від намірів, яким вона слугує: 1) відео, в яких показано те, що ніколи не відбувалось, з метою переконати глядача в істинності зображуваних подій – імплантація хибних переконань, обман; а також 2) відео, в яких показано те, що ніколи не відбувалось, з метою переконати глядача в неправдивості реальних подій, що відбулись насправді і пов'язані з цим фальшивим відео – дискредитація. Сумарно – ця технологія здатна цілковито «заплутати» реципієнта, який не в змозі буде швидко встановити правдивість побаченого.

Проблема технології deepfake не лише в тому, що, використовуючи відео, на якому зображені події, яких насправді ніколи не було, ми поширюємо симулякри, небезпека яких з появою цієї технології лише зростає, а ще й в тому, що якщо складно (швидко і без додаткових технічних засобів) відрізнити справжнє (відео) від несправжнього, то визначення того, що є чим, цілком лягає на плечі окремого індивіда чи соціальної групи. Тобто дівфейки не просто продукують хибні вірування в те, чого не було, а й потенційно унеможливають віру в те, що відбувалось насправді. «Однак, крім створення помилкових переконань, є й інші способи, якими дівфейки можуть перешкодити людям отримувати знання. Наприклад, навіть після перегляду справжнього відео і придбання істинних переконань людина може не отримати знання, тому що її процес формування переконань недостатньо надійний. Оскільки дівфейки стають все більш поширеними, може бути епістемно безвідповідальним просто вірити в те, що те, що зображено на відео, дійсно відбулося. Таким чином, навіть якщо хтось подивиться справжнє відео, на якому відомий політик бере хабар, і дійде до висновку, що він корумпований, можна не знати, що це так»⁸⁶.

Технологія «deepfake» базується на основі роботи специфічних нейромереж, які своєю чергою, також змінюють реальність навколо і можуть сприяти появі нових способів досягнення дійсності, які є більш ефективними, ніж класичний науковий метод, який розвивається лінійно: від проблеми – через окремі припущення щодо їх походження чи розв'язання – до гіпотези та теоретичного конструкту, який необхідно експериментально підтвердити. Паралельні обчислення, нові способи розпізнавання та створення образів, можливість планувати й передбачати в небачених раніше масштабах, завдяки квантовим технологіям – усе це виводить людство на абсолютно новий рівень обробки й використання інформації, а також породжує нові переваги та проблеми, порівняно з класичними епістемічними підходами.

Тобто, якщо ще сьогодні довіряти інформації можна завдяки самостійному її пошукові, опорі на надійні інформаційні ресурси чи зіставленню альтернативних, незалежних джерел повідомлень, то в найближчому майбутньому все може змінитись. Оскільки фальшива інформація, покликана

⁸⁶ Там само.

продувати хибні переконання, зможе існувати в одиничному, «ексклазивному» вигляді, без альтернатив і додаткових вказівок на джерела її отримання. В такому разі людина, яка отримає подібну інформацію (назвемо її подією F) буде змушена судити про неї не як про достовірну чи ні, а як таку, якій можна чи не можна довіряти. Тобто поняття істинності легко може поступитись повністю переконливості.

Фактично, класична концепція істини як відповідність наших знань дійсності може бути відкинена, повністю поступившись когерентній концепції: істинність або хибність переданої через відео інформації буде встановлюватись винятково в контексті суперечності чи несуперечності з раніше отриманою інформацією. При цьому виникає не менша загроза, оскільки немає жодних перешкод для того, щоб за допомогою технології «deepfake» був згенерований цілий масив неправдивої інформації, якій не буде суперечити окрема подія (F). І, відповідно, остання може сприйматись як те, що відбувалось насправді. Ключовим у такому когнітивному спотворенні може стати міфологічне сприйняття всієї сукупності подій-підробок. Якщо діпфейк розглядати не як атомарне явище, а як великий інформаційний кластер, який є внутрішньо несуперечливим, то цілком імовірно, що він здатен породжувати щось на кшталт міфологем, які у своїй цілісності будуть генерувати альтернативну реальність для їх реципієнтів.

Засадничий момент цього міркування – те, що замість *встановлення істинності* тієї чи тієї події, чи, радше, визнання наявності її онтологічного фундаменту, окремою людиною чи спільнотою загалом буде *встановлюватися думка про істинність* тієї чи тієї події або обчислюватиметься *ймовірність її істинності* (F). До прикладу, обчислення Т. Байєса, які ґрунтуються на появі нових «фактів», скажімо, події (F), будуть менш вірогідними, оскільки ймовірність того, що ця подія є істинною, в добу діпфейків значно знижується. Д. Фоліз порівнює дві альтернативні позиції: Ф. Дрецьке (F. Dretske)⁸⁷ та Б. Скайрмза (B. Skyrms)⁸⁸. Згідно з позицією Ф. Дрецьке, ймовірність передачі інформації строго дорівнює або 1, або 0, що, на думку Д. Фоліза висуває надто суворі вимоги до гарантій правдивості в добу постправди. Натомість автор надає перевагу позиції Б. Скайрмза, який акцентує увагу на ймовірнісній складовій істинності тієї чи тієї події на основі того чи того факту. Як зазначає Д. Фоліз, відповідно, навіть якщо відео здається справжнім, тепер існує значна ймовірність того, що подія, яка відтворюється у відео, насправді не відбулась. Тобто ймовірність помилкового судження збільшилася в результаті використання технології «deepfake». І ця ймовірність буде продовжувати зростати пропорційно з удосконаленням і збільшенням доступності цієї технології. Отже, те відео, що здається справжнім, тепер несе менше інформації, ніж колись, і, ймовірно, буде нести ще менше в майбутньому⁸⁹.

⁸⁷ Dretske F. Knowledge and the Flow of Information. Cambridge: MIT Press, 1981. P. xi-273.

⁸⁸ Skyrms B. Signals. Evolution, Learning, & Information. New York: Oxford University Press, 2010. 208 p.

⁸⁹ Fallis D. The Epistemic Threat of Deepfakes. *Philos. Technol.* 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s13347-020-00419-2>.

Проте варто звернути увагу, що Д. Фоліз використовує припущення у прикладах, які мають слугувати аргументами на користь обґрунтування його позиції. «Якщо відео містить менше інформації, ніж раніше, це означає, що ймовірність того, що відео з цим конкретним змістом є справжнім, – нижча, ніж це було б в минулому. Зокрема, припустимо, що до дідфейків ймовірність того, що відео, на якому політик бере хабар, є справжнім, була б 0,9. Але після появи дідфейків ймовірність того, що таке відео справжнє, становить лише 0,5. Якщо ви вважаєте, що цей політик брав хабар на підставі цього відео, то переконання, яке ви встановили для себе, в п'ять разів більш ймовірно буде хибним, ніж це було до дідфейків. І навіть якщо ваша віра виявиться правдою, вона, ймовірно, не буде кваліфікуватись як знання. Сьогодні ваша віра є менш безпечною»⁹⁰. В цьому контексті складно погодитись з категоричністю висновку про ймовірність справжності відео на рівні 50 відсотків. На нашу думку, це лише припущення, яке має емоційне забарвлення і покликано привернути увагу до проблеми загалом. Візьмімо до уваги недосконалість технології, її невміле використання і здатність людини спростовувати інформацію, що робить вплив дідфейків, на цей момент, менш руйнівним, ніж просте підкидання монетки під час ухвалення доленосних рішень. Водночас важко не погодитись, що з удосконаленням технології, збільшенням кількості дідфейків і зважаючи на відсутність навичок критичного мислення у значної частини суспільства щодо розпізнавання фальшивої інформації, наслідки її застосування можуть бути непередбачуваними. Саме існування цієї технології змінює «баланс сил» і призводить до збільшення недовіри до будь-якої інформації, незалежно від того – правдива вона чи ні.

Розробник і запроваджувач ефективних практичних технологічних інновацій, спрямованих на розв'язання повсякденних проблем і пошук нових можливостей А. Джайман зауважує, що дідфейки посилюють зростання недовіри до засобів інформації, що своєю чергою сприяє поширенню й закоріненню культури фактуального релятивізму⁹¹. Релятивізм протистойть таким світоглядним позиціям, як абсолютизм, монізм і фундаменталізм, що робить його привабливим для прихильників демократичного ладу (провідна ідея якого – плюралізм і рівність політичних акторів). Окрім того, релятивізм – зручний спосіб уникнути конфлікту на ґрунті «незручних» питань, відповідь на які залежить від контексту культури, віри, національної історії тощо чи світоглядних передумов, які неможливо ні довести, ні спростувати. Наявність розбіжностей у поглядах, щодо яких неможливо виявити помилки в аргументації й водночас неможливо досягти згоди, залишаються вагомим аргументом для виправдання релятивізму. Але ця позиція протилежна й до реалізму та об'єктивізму, на засадах яких можливе універсальне ціннісне визначення свободи, правди, справедливості.

⁹⁰ Fallis D. The Epistemic Threat of Deepfakes. *Philos. Technol.* 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s13347-020-00419-2>.

⁹¹ Jaiman A. Debating the ethics of deepfakes. ORF. *Digital Frontiers.* 2020. URL: <https://www.orfonline.org/expert-speak/debating-the-ethics-of-deepfakes/> (дата звернення: 5.08.2021).

Прихильники діалектичного погляду на історію її, зокрема, історію філософії можуть простежити наявність певних циклів підйому й занепаду раціоналізму, реалізму й об'єктивізму як своєрідних антиподів релятивізму. До прикладу, романтизм прийшов на зміну Просвітництву, започаткувавши рух Анти-просвітництва як заперечення його центральних засад: універсальності, об'єктивності, раціональності, здатності забезпечувати незмінні рішення для всіх проблем тощо⁹². Відтак XIX-XX ст. позначені радикальною критикою претензій розуму встановити незмінні універсальні засади й критерії людських суджень про світ, культуру й самих себе, починаючи від Ніцше до постмодерністів⁹³. У сучасній філософії набуває поширення рух метафізичного, чи спекулятивного, реалізму, один з напрямків якого – трансцендентальний нігілізм. Останній вже не протиставляє розум і буття як зіставлені, зв'язані поняття (як, скажімо, у А. Бадью), а загалом заперечує будь-яку кореляцію між ними, апелюючи до небуття (Р. Брасьє «Ніщо незв'язане: вимірання і Просвітництво»⁹⁴). На перший погляд, це самоочевидний розв'язок діалектичного сплетення, чи гордієвого вузла, реалізму й релятивізму: якщо ми не можемо визнати абсолютне буття, то зведемо все до ніщо, яке не містить жодних зародків суперечностей, взаємозалежностей або кореляцій. Але дівфейки мімікують під реальність, утверджують її альтернативні версії. Питання полягає в тому, чи існує кореляція між штучно створеною копією факту дійсності й самим фактом. І оскільки сучасна людина охоплена мережею копій, які формують її уявлення про реальність, здійснюють вплив на ухвалення нею рішень, здійснення вибору тощо, наповнення цієї мережі псевдокопіями призводить до дезорієнтації суб'єкта, дискредитації інформаційних мереж, а також доведення неспроможності суб'єктивно чи навіть інтерсуб'єктивно встановлювати істину.

Згідно із класичним зразком висловлювання сутності релятивізму, «жоден виклад правди чи реальності не може займати привілейоване становище, оскільки такі звіти – лише одна з багатьох перспектив, які панують у певний час в історії»⁹⁵. Виходячи з такої світоглядної позиції, навіть неправда постає одним із можливих різновидів опису реальності. Очевидно, що помножена на технічні можливості для створення дівфейків неправда набуває реальних просторово-часових вимірів. Підважуючи людську здатність довіряти не лише іншим, а й самим собі. На цьому ґрунті з'являється додаткова вигода для шахраїв, нечесних політиків, бізнесменів і загалом будь-кого,

⁹² Berlin I. The Counter-Enlightenment in The Proper Study Of Mankind: An Anthology of Essays. Random House, 2012. P. 243-268.; P. 263.

⁹³ Див.: Gordon C., Bearn F. "Nietzsche, Feyerabend, and the Voices of Relativism" in *Metaphilosophy*. 1986. Vol. 17, No. 2/3. P. 135-152.

⁹⁴ Brassier R. Nihil Unbound: Extinction and Enlightenment. PALGRAVE MACKMILLAN. 2007. 278 p.

⁹⁵ Baghramian, Maria and J. Adam Carter, „Relativism“, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/relativism/> (дата звернення: 5.08.2021).

зацікавленого у спростуванні правдивої інформації. Кожного разу, коли траплятиметься «незручна» правда, її можна буде заклеїти як фейк, або діпфейк.

Показовим прикладом збільшення подібної недовіри та її наслідків стала ситуація в Габоні, початок якої припав на 2018 р. у зв'язку із хворобою чинного президента країни А. Бонго. Через стан здоров'я А. Бонго з кінця жовтня до січня 2019 р. не з'являвся на публіці⁹⁶, жодним чином не заявляючи про себе в публічному просторі. Це, звісно, породило чутки про його повну недієздатність або навіть смерть. Для того, щоб заспокоїти громадськість і запобігти політичній кризі та вакууму влади, 1 січня 2019 р. було записано відеозвернення А. Бонго до народу⁹⁷. У цьому відео президент повідомив про те, що йому вже краще, складний період позаду, і він готується до зустрічі зі своїми громадянами. Однак політичні опоненти та частина суспільства, яка не підтримувала політику чинного президента, висловили сумнів у справжності відео, запідозривши в ньому підробку, зроблену з використанням двійника, чи продукт сучасних аудіовізуальних технологій. Це стало приводом для спроби захоплення влади військовими на початку січня 2019 р. Згодом, після проведення експертизи не було виявлено явних ознак втручання чи спроб підробки новорічного звернення очільника Габону, хоч особисто А. Бонго з'явився на публіці лише в серпні 2019 р. Критичним моментом для вірогідних сценаріїв розвитку цієї ситуації постає наявність можливості використання діпфейк-технологій. Достатньо оголосити, що справжнє відео є діпфейком, щоб дестабілізувати хитку політичну ситуацію в країні.

Цей випадок свідчить про одну з прихованих загроз цієї технології. Якщо зараз увага експертів прикута до ситуацій, коли те, чого ніколи не було, видають за справжнє подію, то згодом основну загрозу можуть становити випадки заперечення того, що було насправді, якщо з'являться можливості за допомогою діпфейк-технологій «спростовувати» те, що відбувалось насправді⁹⁸. Оголошення справжніх відео чи аудіо підробками потенційно може призвести до згорання демократичних процесів, залучування громадян, свавілля силових структур, які, підважуючи довіру до справжніх інформаційних продуктів, можуть продовжувати вести свою протиправну діяльність. До прикладу, спроби дискредитації відео, де зафільмовано події перевороту в М'янмі⁹⁹, а також суперечки користувачів мережі щодо його справжності повинні викликати велике занепокоєння. Це явище отримало назву «дивіденди

⁹⁶ President Ali Bongo of Gabon down with stroke. *Vanguard*. URL: <https://www.vanguardngr.com/2018/12/president-ali-bongo-of-gabon-down-with-stroke/> (дата звернення: 10.08.2021).

⁹⁷ I am now fine: Ali Bongo tells Gabonese in New Year message. *Africanews*. URL: <https://www.africanews.com/2019/01/01/i-am-now-fine-ali-bongo-tells-gabonese-in-new-year-message/> (дата звернення: 20.08.2021).

⁹⁸ Gregory S. Authoritarian Regimes Could Exploit Cries of 'Deepfake'. URL: <https://www.wired.com/story/opinion-authoritarian-regimes-could-exploit-cries-of-deepfake/> (дата звернення: 20.08.2021).

⁹⁹ Lytyvnenko J. Yes, This PE Teacher Really Danced Through The Coup In Myanmar. *BuzzFeed News Reporter*. URL: <https://www.buzzfeednews.com/article/janeltyvnyenko/myanmar-coup-dance> (дата звернення: 20.08.2021).

брехуна»: «дивіденди брехуна зростатимуть разом із зернами більших тенденцій, залучаючи скептицизм щодо правди-істини “truth scepticism”»¹⁰⁰.

Якщо релятивісти, грубо кажучи, заперечують припущення про існування об’єктивної чи інтерсуб’єктивної правди-істини, то скептики першочергово ставили собі за мету поставити під сумнів «самоочевидність» поширених і «незаперечних» істин. Але останнім часом розповсюдження набуває, так би мовити, псевдоскептицизм¹⁰¹, який заперечує спроможність раціонально, науково, на підставі наявних даних довести істинність визнаних наукових теорій. Псевдоскептики з середовища вчених заперечують ті факти, які переважна більшість дослідників вважає достатніми і валідними для формулювання й визнання певної наукової концепції, теорії. Зазвичай вони при цьому спираються на альтернативний набір даних або на альтернативне теоретичне пояснення тих самих даних (напр., спростовують наукове обґрунтування кліматичних змін під впливом антропогенних чинників).

Прикладом того, наскільки наші сучасники схильні приймати на віру заяви скептиків різного роду слугує історія «спростування» приземлення на Місяць Ніла Армстронга. Як зазначає журналіст та дослідник Р. Годвін: «Щоб висадити Ніла Армстронга та Базза Олдріна на Місяць у 1969 році, знадобилося 400 000 співробітників NASA та підрядників – але лише одна людина поширила думку, що це все обман»¹⁰². Б. Кейсінг намагався довести, що США в принципі не могли здійснити висадку людини на Місяці. Його брошура 1976 р. *«Ми ніколи не їздили на Місяць: афера Америки за тридцять мільярдів доларів»*, започаткувала цілий рух «розвінчання Місяце-змови». «Незважаючи на надзвичайний обсяг доказів (у тому числі 382 кг місячної породи, зібраної за п’ять місій; підтвердження з Росії, Японії та Китаю; та зображень з орбітального апарату Місяця-розвідника НАСА, на яких видно сліди, зроблені астронавтами у місячному потоці), віра в містифікацію Місяце-змови розквітла з 1969 року. Серед свідків 11 вересня, антиваксерів, хімічних трейлерів, пласкоземлів, заперечувачів Голокосту та змовників Сенді Гук, думка про те, що висадка на Місяць була підробленою, більше не є навіть джерелом гніву – це лише даний факт»¹⁰³.

Наведений псевдоаналіз відео з програми *«Apollo»* – це різновид дискредитації, створеної в доцифрову еру. Але, на відміну від очевидних причин зацікавленої сторони поставити під сумнів успіх цієї програми і можливість легкого виявлення такої зацікавленої сторони, діпфейки, з високою

¹⁰⁰ Chesney, Bobby and Citron, Danielle. *Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security*, California Law Review, 2019. Vol. 107:1753. P. 1785. <https://doi.org/10.15779/Z38RV0D15J>

¹⁰¹ Див.: Torcello, Lawrence, The ethics of belief, cognition, and climate change pseudoskepticism: implications for public discourse, *Topics in Cognitive Science*. 2016. P. 19-48.

¹⁰² Godwin R. “One giant ... lie? Why so many people still think the moon landings were faked”. *The Guardian*. 2019. URL: <https://www.theguardian.com/science/2019/jul/10/one-giant-lie-why-so-many-people-still-think-the-moon-landings-were-faked> 17/09/2019 (дата звернення: 22.08.2021).

¹⁰³ Там само.

вірогідністю, залипатимуться анонімними, оскільки встановлення авторства чи мотивів їх створення нівелюватиме їх «цінність».

Філософська традиція віддавна намагається розмежувати дійсність (онтологічне) від випадки (психологічне). Починаючи з Платонової традиції подвоснення світу, мовиться про спробу розрізнення дійсного (справжнього, істинного, сутнісного) і копії, що імітує та спотворює це дійсне. Згідно з Платоном, ми маємо справу з двома множинами: 1) світ ідей – автономний, справжній, дійсний – буття; та 2) світ речей – залежний, тимчасовий, чуттєвий, в якому живе людина – видимість.

Міф про печеру, розказаний Платоном у *«Політей»*, яскраво демонструє можливість припускати помилок у пізнанні дійсності через сприйняття викривленої інформації, а також складність відмовитись від створеного нею контексту – світогляду. Розглядаючи цей компонент Платонові філософії як символ оманливого «пізнання», у світлі осмислення технології deepfake актуалізуються такі поняття, як «симулякр» та «герменевтика підозри».

«Симулякр» для Платона – копія копії, яка нерозривно пов'язана з психологічним сприйняттям речі, події чи явища суб'єктом – його/її власна інтерпретація, яка породжує переконання. Паралелі між філософською позицією Платона й постмодерністським тлумаченням ідеї симулякрів, а відтак – і з сучасною deepfake-технологією більш, ніж очевидні. «Загалом, мотив теорії ідей повинен бути віднайдений у вибірковій здатності, волі до відбору чи наданні переваги. Його можна розглядати як проблему «маркування різниці» та констатації відмінностей між «річчю» як такою та її образом, оригіналом та копією, моделлю та симулякром»¹⁰⁴. Зважаючи на таку, досить однозначну позицію Ж. Дельоза, варто зауважити, що саме поняття «симулякр», а не «копія» є доречним, якщо проводити паралелі між оригінальним контентом і діпфейком, створеним на його основі.

Копія – поняття багатозначне, його зміст залежить від контексту. Якщо в юриспруденції чи діловодстві поняття копії, яка належно завірена і відповідає своєму визначенню, тобто має абсолютну схожість з оригіналом, не має негативного забарвлення, то, наприклад, у мистецтві воно має негативний підтекст, як таке, що лише повторює оригінал, але аж ніяк не здатне його замінити. Якщо розглядати поняття копії у контексті відеоматеріалів, то в сучасну цифрову епоху – це, фактично, ідентичний оригіналу контент, який відрізняється лише технічними даними і не має негативного змісту в плані підміни, додавання, видалення або втрат контенту у фізичному плані. Симулякр, на відміну від копії, – це лише схожість у базових моментах (часто візуальна), метою якої постає не збереження автентичного образу, а, насамперед, його викривлення чи виправлення. Ж. Дельоз, міркуючи про позицію Платона щодо демаркації «справжнього» доводить, що метод, який використовує Платон, не є простим поділом на роди чи види, а є способом визначення дійсного й ілюзорного. «Він [метод – *авт.*] використовується не для того, щоб оцінити заслужених претендентів, а навпаки, для вистежування хибних претендентів

¹⁰⁴ Делез Ж. Платон и симулякр. URL: <https://kph.ifs.npu.edu.ua/le-book/clasik/data/misc/intent/07deleuze.html> (дата звернення: 24.08.2021)

як таких, з метою визначення буття (чи, радше, небуття) симулякра [...] Платон відкриває те, що симулякр – не просто хибна копія, а те, що він ставить під сумнів взагалі будь-яке зображення копії і моделі»¹⁰⁵. На нашу думку, до дівфейків, які мають стосунок до оригінального контенту подібно до того, як симулякр – до моделі, можна застосувати аналогічний підхід та виставити подібні застереження щодо небезпеки підміни реальності та її негативних соціальних наслідків. Створення дівфейк-контенту переносить нас із площини онтології – існує лише у вигляді послідовності символів у строгій прив'язці до матеріального носія інформації – до площини соціального: дівфейки створені, щоб викликати певну реакцію з боку соціуму і мають вплив винятково в ньому і через нього. А це вже цілком відповідає позиції Ж. Бодрієра і його теорії симулякрів, а не платонівській позиції, який розуміє симулякр як копію копії.

Проте повне відмежування від філософського спадку Платона в цьому контексті було б не виправданим, оскільки залишається проблема розрізнення оригіналу, копії та симулякра. Якщо розглядати відеоконтент, то оригіналові відповідає подія, яка реально відбулась, копії – цифровий чи аналоговий контент, створений на її основі, симулякром – дівфейк, покликаний викривити зміст цієї події для реципієнтів. Онтологія та теорія пізнання Платона потенційно вказує на напрямок розв'язання цієї складної проблеми, оскільки метою постає ідентифікація дійсного й ілюзорного на основі розрізнення внутрішніх якостей, а не порівняння зовнішнього образу. В цьому контексті можна зробити перші обережні висновки про те, що для протистояння впливу дівфейк-контенту ніколи не буде досить технічних засобів визначення подібності-відмінності, а завжди буде необхідною внутрішня пізнавальна дисципліна споживача, який повинен у будь-яку мить бути готовим вдатись до самостійного аналізу, а не лише інфантильно сприймати побачене.

У світлі цього постає цілком закономірне питання: «Чому загалом дівфейки працюють?». Відповідаючи на питання, можна виділити декілька важливих моментів, які в комплексі здатні пояснити причину наявного стану справ: (1) людина звикла довіряти побаченому, оскільки зорове сприйняття – основний спосіб отримання інформації. У світлі цього факту, дівфейки, які є не просто статичними об'єктами, а подають інформацію в динаміці, що забезпечує максимальну реалістичність спостережуваної поведінки суб'єктів, мають перевагу над іншими носіями інформації у вигляді тексту чи аудіо, чи навіть статичного фото; (2) невинне зростання кількості, швидкості й мережі охоплення інформаційного потоку, в якому ми знаходимось упродовж життя. Постійний «інформаційний шум», з одного боку, розмиває пріоритети у сприйнятті інформації в загальному плані даних, а з іншого – дозволяє дівфейкам завдяки раніше згаданим властивостям набувати такого

¹⁰⁵ Делез Ж. Платон и симулякр. URL: <https://kph.ffs.npu.edu.ua/le-book/clasik/data/misc/intent/07deleuze.html> (дата звернення: 24.08.2021)

пріоритету; (3) Д. Канеман у праці «*Thinking, Fast and Slow*»¹⁰⁶ («Мислення швидко й повільно») описує процес мислення й ухвалення рішень, який здійснюється за допомогою двох інструментів: Системи 1 та Системи 2. Технологія «deepfake» спрямована на взаємодію з Системою 1, якій притаманна така якість, як побудова причинно-наслідкових зв'язків між подіями. Дуже часто це відбувається з порушенням законів логіки: тотожності чи достатньої підстави. На думку Д. Канемана, наше сприйняття інформації побудоване таким чином, що людині набагато простіше побудувати правдоподібну історію на основі припущень, ніж перевірити її на наявність суперечностей. Оскільки контент, створений за допомогою технології «deepfake», на перший погляд, не порушує жодних логічних законів, адже все, що «відбувається» на відео – відбувається ніби насправді, то він легко маркується людиною як правдивий і, отже, може впливати на її поведінку; (4) подібний цифровий контент, як правило, поширюється за допомогою соцмереж – потужного ресурсу взаємодії між людьми. Оскільки людина у процесі соціалізації прагне до обміну інформацією з іншими, її часто не зупиняє підозра щодо якості чи істинності поширюваного ними контенту. Враховуючи також, що завдяки комбінаціям соціальних мереж, які використовуються сучасними користувачами, число Данбара¹⁰⁷ (або його аналог у цифрову еру) поступово зростає (піддається ревізії) – стрімке поширення неправдивих відео вже не ставиться під сумнів. Тож, можна констатувати, що точність і правдивість інформації не є основним критерієм, на основі якого ухвалюється рішення про поширення контенту в соціальних мережах (зокрема, щодо поширення інтернет-мемів, які часто виривають з контексту певну подію або засновані на порушенні логічних законів, чим і приваблюють своїх споживачів). Часто ці рішення ухвалюються на ґрунті емоційної реакції, або стають актом соціального обміну; (5) будь-який обман, в тому числі створений за допомогою технології «deepfake», ґрунтується на окремих чи когерентних переконаннях реципієнта – назовемо їх *базовими*. Якщо людина переконана у продажності всіх політиків, то завдяки діпфейк-відео, поширеному політичними конкурентами, вона легко повірить в те, що якийсь політик бере хабар. У такий спосіб подібні підробки здатні посилювати базові хибні переконання, а разом з використанням таргетингу¹⁰⁸ збільшувати свою ефективність.

¹⁰⁶ Kahneman D. Thinking Fast and Slow. URL: <http://dspace.vnbrims.org:13000/jspui/bitstream/123456789/2224/1/Daniel-Kahneman-Thinking-Fast-and-Slow-.pdf> (дата звернення: 25.08.2021)

¹⁰⁷ Число Данбара – приблизна оцінка кількості соціальних зв'язків, які людина може підтримувати одночасно. Найчастіше оцінюється в 150 одиниць (для стародавніх поселень). Піддається ревізії в сучасному світі у зв'язку з появою новітніх засобів комунікації.

¹⁰⁸ Таргетинг – механізм, який дозволяє виділити так звану цільову аудиторію (що відповідає заздалегідь встановленим параметрам – вік, стать, рівень освіти тощо) для демонстрації певного контенту лише для цієї аудиторії. Одним із найбільш відомих прикладів застосування таргетингу є кейс «*Facebook ma Cambridge Analytica*».

в) Етичні проблеми дідфейк-технології та засоби їх запобігання

Одне з ключових завдань теоретичного характеру, пов'язаних із технологією «deepfake», постає з'ясування, чи є вона морально прийнятною сама собою. Чи ця технологія морально нейтральна і може бути застосована як на благо, так і на шкоду, залежно від того, хто її використовує? Чи, все ж таки, її потрібно зарахувати до аморальних, як таку, в основі якої лежить обман?

А. де Руте констатує, що значна кількість робіт, присвячених проблемі наслідків використання цієї технології, майже не торкається проблеми її моральності як такої, самої по собі. «Технологія може вважатись морально неприйнятною, якщо вона порушує моральні норми (деонтологія), є причиною значних негативних наслідків (консеквенціалізм), зменшує благо і/або сприяє злу (етика чеснот) чи підриває міжособистісні стосунки і фундаментальні соціальні цінності, такі як довіра і взаємна повага (етика турботи)»¹⁰⁹. А. де Руте наполягає на тому, що «розглядаючи природу моральних норм, деонтологія безпосередньо розглядає моральну природу дій, артефактів чи технологій»¹¹⁰, а тому повинна бути пріоритетною у відповіді на питання про моральну природу дідфейків. Оскільки ця технологія може бути використана не лише з метою обману, а й має значний потенціал до конструктивного використання, дослідники робить висновок, що «хоч технологія deepfake має великий потенціал для обману, вона не є оманливою за своєю сутністю, оскільки реалізація оманливого ефекту залежить від умов, в яких застосовується технологія»¹¹¹. Такий висновок ґрунтується на аналізі способів її використання — адже в конструктивному ключі вона може бути використана для допомоги людям з медичними проблемами, для удосконалення технології синхронного перекладу, для створення реалістичного мультимедійного контенту з навчальною чи просвітницькою метою, створення арт-об'єктів тощо. В такому контексті, конструктивний потенціал цієї технології — колосальний, однак, подібна констатація, на нашу думку, не дає остаточної відповіді на питання про її моральну природу. Якщо зважити на те, що перший контент, створений за допомогою цієї технології мав явно аморальний характер, і врахувати можливість її безконтрольного використання, то теза про нейтральність цієї технології, з морального погляду, постає, як мінімум, інтуїтивно сумнівною. Іноді можна побачити аналогії, покликані захистити моральну нейтральність технології створення дідфейк-контенту, наприклад, порівнюючи її з технологією розщеплення атомних ядер, яка може бути використана як на шкоду — як зброя масового знищення, так і на благо — для виробництва електроенергії. Однак, на нашу думку, не виправдано вбачати подібність між ними, хоча б тому, що ядерну технологію неможливо використовувати анонімно, і вибудовані реальні перешкоди для незаконного її поширення. Вона контролюється

¹⁰⁹ Ruiter de A. 'The Distinct Wrong of Deepfakes. *Philos. Technol.* 2021. URL: <https://doi.org/10.1007/s13347-021-00459-2>.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.

та регламентується світовою спільнотою, що суттєво обмежує можливість підпального створення чи протиправного застосування. Сутність дипфейків – діаметрально протилежна: вони мають анонімні джерела походження й, як наслідок, відповідальні – відсутні. Дії, спрямовані на підрич репутації, честі та гідності інших людей, маніпулювання громадською думкою тощо – все це від самого початку ставить під сумнів ідею моральної нейтральності цієї технології. У будь-якому випадку мета цієї технології – умисне введення в оману, що, на нашу думку, постає достатньою підставою для спростування її моральної нейтральності.

Зважаючи на потенційні ризики використання технології «deepfake», з'являються проекти на кшталт «*Prepare, Don't Panic: Synthetic Media and Deepfakes*»¹¹² (*Готуйтесь, не панікуйте: синтетичні медіа та дипфейки*). Їхні натхненники (серед яких і С. Грегорі¹¹³) прагнуть вже зараз, на зорі розвитку цієї технології, знайти ефективні методи прогнозування та запобігання негативних наслідків. Як підсумовує проект «*Witness*»¹¹⁴, ключовими кроками, здатними убезпечити людство від потенційної шкоди дипфейк-контенту є: 1) визнання того, що це еволюція способів обману за допомогою сучасних технологій, але зрештою не все, що ми бачимо є обманом; 2) визнання та усунення вже нанесеної шкоди; 3) формування глобального бачення прав людини на основі інклюзивного підходу; 4) визначення глобальних загроз; 5) просування міждисциплінарних підходів, які вже існують сьогодні: перевірка фактів, протистояння дезінформації, робота з відкритими джерелами тощо; 6) створення можливостей для ключових гравців – пошукових гігантів, ЗМІ та інших – для кращого розуміння загрози та більш тісної співпраці між ними задля її подолання; 7) визначення засобів координації між громадянським суспільством та ЗМІ; 8) проведення подальших досліджень розвитку технології; 9) створення ґрунту для відповідальності тих, хто створює комерційний продукт, який сприяє появі та поширенню deepfake-контенту, розробка норм і правил поведінки на ринку; 10) створення умов для рівного доступу до технологій виявлення подібного контенту, а також створення фінансового fair-play; зрештою – 11) поширення та популяризація етичних стандартів тощо¹¹⁵.

Розвиток технологій доповненої й віртуальної реальності (AR, VR), трасування променів, доступність і збільшення потужності домашніх комп'ютерних систем, перехід завдяки 5G-зв'язку обчислювальних потужностей до «хмар» – усе це у комплексі із застосуванням дипфейків потенційно

¹¹² Prepare, Don't Panic: Synthetic Media and Deepfakes. URL: <https://lab.witness.org/projects/synthetic-media-and-deep-fakes/> (дата звернення: 25.08.2021).

¹¹³ Gregory S. Witness. URL: https://www.witness.org/portfolio_page/sam-gregory/ (дата звернення: 25.08.2021).

¹¹⁴ Проект «*Witness*» створений з метою захисту прав людини за допомогою відео та сучасних технологій.

¹¹⁵ Див.: Prepare, Don't Panic: Synthetic Media and Deepfakes. URL: <https://lab.witness.org/projects/synthetic-media-and-deep-fakes/> (дата звернення: 25.08.2021).

може занурити людство не просто в *епоху постправди*, а в *постонтологічну добу*, коли відмінності реального й віртуального будуть все менш помітними.

Епістемна загроза, яку потенційно містять діпфейки, може стати загрозою і для інших фундаментальних сфер співіснування людей, наприклад, моралі чи релігії. Дискредитація понять «віра», «довіра», «переконання» та «істина-правда» матиме наслідки як для конкретної особистості, окремих соціальних груп, так і суспільства загалом. Епістемна шкода може бути відчутна, якщо «ви не зуміли набутти справжніх переконань в результаті застосування технології діпфейк. Навіть після появи діпфейків, відео з певних джерел, що заслуговують на довіру все ще можуть нести багато інформації. Наприклад, припустимо, що відео, на якому політик бере хабар, надходить з надійного джерела новин. Отже, відео з великою ймовірністю буде справжнім. Однак припустимо, що, навіть якщо ви можете сказати, що відео взято з цього джерела, ви не вирішите, чи брав політик хабар, тому що дуже занепокоєні діпфейками. Відкладаючи судження, ви уникаєте ризику помилкового переконання»¹¹⁶. У зв'язку з цим може відбуватись потенційне толерування хабарництва або інших злочинів як явищ, щодо яких неможливо щось стверджувати чи заперечувати. Оскільки на кону – ділова репутація, політична кар'єра, «доля» людини, можна припустити, що чим сильніший проступок, тим складніше буде повірити в нього (оцінити вищу ймовірність його істинності) лише на основі відео, у зв'язку з високою відповідальністю, яку потенційно братиме на себе людина, після ухвалення кінцевого рішення вірити побаченому чи ні. Отже, відеодоказ, який сьогодні продовжує відігравати значну роль під час формування переконань, скоро може втратити визначальне значення. Тобто діпфейки потенційно можуть справляти зворотний вплив, не як такі, що переконують нас в правдивості неправдивого (хибні переконання), а навпаки – змушують нас думати про неправдивість правдивого (істинні переконання, що здаються хибними). Як зазначає Б. Шварц – професор соціальної теорії коледжу Свартмор, чим складніший вибір, тим довше ми його відкладаємо, і, очевидно, моральні питання – це та сфера в якій зволікання чи ігнорування фактів цілком прийнятне¹¹⁷.

Як стверджує докторка філософії університету Йорка Р. Ріні, «наша розумна довіра до свідчень інших людей, на диво, залежить від регулятивних наслідків постійно доступної можливості записів подій, про які вони свідчать. Оскільки діпфейки руйнують епістемну цінність записів, ми можемо зіткнутися з ще більш глобальними наслідками надійності самих наших свідчень»¹¹⁸. І якщо сьогодні тільки дактилоскопія часто схожа більше на мистецтво, ніж на науку¹¹⁹, то вже незабаром на подібне мистецтво може перетворитись встановлення фактивності чого чи того відео для суду. Це потенційно

¹¹⁶ Fallis D. The Epistemic Threat of Deepfakes. *Philos. Technol.* 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s13347-020-00419-2>.

¹¹⁷ Schwartz B. The Paradox of Choice : Why More Is Less. New York : Ecco, 2004. 265 p.

¹¹⁸ Rini R. Deepfakes and the Epistemic Backstop. *Philosophers' Imprint.* 2020. 20 (24). P. 1-16.

¹¹⁹ Криміналісти в растерянности: можно ли верить отпечаткам пальцев? DW: Made for minds : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/7hI9LD2> (дата звернення: 10.09.2021).

ставить під загрозу сам спосіб судочинства, судову систему, систему отримання свідчень, виконання покарань тощо. Крім того, в багатьох країнах світу законодавство регулює наслідки публічного поширення реальних, наприклад, приватних відео, однак воно не поширюється на згенерований контент, зокрема за допомогою технології deepfake, що, звісно, потребує перегляду законодавчої бази з урахуванням нових реалій.

Нерозв'язаною залишається проблема анонімності творців діпфейк-контенту, що унеможливає притягнення їх до відповідальності. Якщо додати до цього складну систему юридичних зв'язків між потенційними жертвами, платформами, де розміщено контент, надавачами інтернет-послуг, розробниками софту для створення діпфейків та інших суб'єктів, то з погляду права, немає сподівань на швидке покарання винних та відповідну компенсацію збитків. Все це потребує появи більш ефективних механізмів судової практики.

Одна з проблем, яка потребуватиме розв'язання з поширенням застосування цієї технології – як убезпечити людей від негативних наслідків використання відео-контенту, згенерованого за її допомогою й водночас не зашкодити технологічному розвитку, не обмежувати розгортання його конструктивних можливостей: створення культурного продукту, удосконалення сфери послуг і розваг тощо. З погляду етики, на цьому шляху можна втратити в пастку «подвійної моралі»: коли кожна конкретна ситуація може трактуватись за допомогою абсолютно різних світоглядних позицій чи наборів правил, що буде призводити до протилежних, несумісних висновків, які своєю чергою створюватимуть подальші непорозуміння та правові колізії як на рівні внутрішніх законів кожної окремої країни, так і на рівні міжнародних відносин між суб'єктами світової політики. Не складно передбачити, що культурні, історичні, ментальні розбіжності й конфлікти сприятимуть посиленню ефекту подвійної моралі, що поглиблюватиме напруту як між окремими країнами, так і цілими регіонами.

Використання діалектичного методу дозволяє припустити, що, поряд із подібним зволіканням (неможливістю зробити вибір тут-і-тепер) – неактивна фаза, повинна існувати й реактивна фаза – коли використання діпфейку призводить до негайних і рішучих дій у локальному (одна людина) чи глобальному (група людей) масштабах. Головна загроза в цьому випадку – те, що зараз немає жодної можливості швидко спростувати діпфейк (провести експертизу, ефективно і в повному обсязі донести її результати до громадськості тощо) і в такий спосіб зупинити реакцію спільноти на нього. А історія в Бангладеш¹²⁰, доводить, що навіть швидке спростування чи публічні заяви офіційної влади про підробку контенту не мають вирішального значення.

¹²⁰ CNN повідомляє про заворушення та смерті людей після допису у Facebook, який нібито критикував Пророка Мухамеда. Ця справа показує, що, незважаючи на зацікавленість влади у мирному розв'язанні проблеми, швидке оприлюднення інформації про злам сторінки користувача, від імені якого був поширений допис – у подібних ситуаціях, в тому числі із застосуванням діпфейків – заворушень і інших руйнівних наслідків, уникнути, найімовірніше, не вдасться. Див.: Gupta S., Regan H. Four dead in Bangladesh riot

Одним зі способів запобігання подібним ситуаціям постає маркування синтетичного медіапродукту на основі вимог законодавства, які ще потрібно ухвалити. Хоча обмеження для цифрового контенту вже існують¹²¹, не зовсім зрозуміло, як їх застосовувати у випадку з діпфейк-контентом. Оскільки вимога маркувати «покращений» цифровий контент не повинна бути вибірковою, вона має стосуватись усіх фото- та відеоматеріалів, завантажених до мережі, враховуючи приватні сторінки: портфоліо акторів, моделей та ін.; фото, відео в соцмережах; анкети на сайтах знайомств тощо. Зважаючи на те, що переважна більшість цифрового матеріалу проходить пост-обробку заради його покращення, подібне маркування не матиме особливого значення (майже все в мережі виявиться маркованим). Окрім цього, порівняно зі «звичним» маркованим цифровим матеріалом, немаркований діпфейк-контент матиме певну перевагу, і викликатиме більше довіри у споживачів, що створить зворотний ефект від вимоги маркування.

У зв'язку з цим актуалізується питання методів швидкої та якісної перевірки інформації. Одним із відносно ефективних варіантів постає автоматизація процесу, наприклад, завдяки алгоритмам на основі нейромереж (GAN-системи), які можуть стати системами автоматичного розпізнавання діпфейк-контенту. Такий спосіб можна назвати «зовнішнім» щодо споживача інформації.

Проте, зважаючи на раніше окреслені пункти, зовнішній інструмент маркування діпфейків, навіть за умови своєї високої ефективності у розпізнаванні підробок і попри перестороги з боку технічних служб, не забезпечить людину від реактивної емоційної поведінки. Іншими словами, певна частина споживачів, перебуваючи під впливом, наприклад, теорії змови щодо контролю інтернет-простору якимись таємними групами, не звертатиме уваги на «сумнівні», з цього погляду, маркування. З іншого боку, подібне маркування дозволило б розв'язати певні колізії, пов'язані зі свободою слова, свободою поширення інформації тощо.

Як зазначає американська журналістка та дослідниця даних К. Хао з покликанням на Б. Періса, кейс Н. Пелосі, у відео з якою не було внесено додаткової інформації, а маніпуляції відбулись лише зі швидкістю його відтворення, показує, що методи виявлення діпфейк-контенту в цьому випадку були б неефективними. «Замість цього журналісти повинні були їх спростувати, а це означає, що люди повинні довіряти журналістам»¹²². Тому одних лише зовнішніх засобів ніколи не буде достатньо для ефективного

over offensive Facebook post. CNN.
URL: <https://edition.cnn.com/2019/10/21/asia/riot-deaths-facebook-post-intl-hnk/index.html> (дата звернення: 10.09.2021).

¹²¹ Gray J. Norway passes law requiring influencers to label retouched photos on social media. URL: https://www.dpreview.com/news/1157704583/norway-passes-law-requiring-influencers-to-label-retouched-photos-on-social-media?utm_source=ixbtcom (дата звернення: 10.09.2021).

¹²² Hao K. The biggest threat of deepfakes isn't the deepfakes themselves. *MIT Technology Review*. URL: <https://www.technologyreview.com/2019/10/10/132667/the-biggest-threat-of-deepfakes-isnt-the-deepfakes-themselves/> (дата звернення: 10.09.2021).

розпізнавання подібного контенту, який з часом ставатиме все більш досконалим. Наприклад, для спростування створеного спеціалістами з МІТ діпфейк-відео зі звернення Р. Ніксона¹²³ (зауважмо, що це та інші подібні відео використовують для демонстрації можливостей технології, а не задля введення людей в оману), достатньо звернутись до шкільного курсу історії і використати набір раніше отриманих даних і зіставити їх із побаченим у відео. З формально-логічного погляду, інформація, представлена у шкільному курсі історії звучить так: «Астронавти місії Apollo-11 повернулись на Землю» – ($S \in P$). Тоді як інформація, поширена у відео, може бути представлена у вигляді тези: «Астронавти місії Apollo-11 не повернулись на Землю» – позначимо її як ($S \notin P$). У підсумку ми отримуємо два суперечні судження, які не можуть бути одночасно істинними. Коли ($S \in P$) – істинне, то ($S \notin P$) – обов'язково хибне і навпаки – *tertium non datur*¹²⁴ (закон виключеного третього).

Будь-який діпфейк-контент можна розглядати як помилку, внаслідок порушення закону виключеного третього. У світлі цього твердження, «внутрішніми» засобами боротьби з подібним контентом є вивчення законів логіки, а також оволодіння якомога ширшим і глибшим набором знань про дійсність. Обидва засоби можуть бути досягнуті завдяки ґрунтовній освіті, яка включає не лише статичні знання про світ, які необхідно засвоїти, а й вміння знаходити, зіставляти, інтерпретувати, спростовувати інформацію тощо.

Ще одним внутрішнім інструментом у боротьбі з впливом діпфейків на особистість може стати спосіб конструювання даних, заснований на концепції фальсифікації К. Поппера. Як показав К. Поппер, на основі так званих одиничних ствердних суджень – суджень, у яких мовиться про приписування одному суб'єкту (x) певної властивості (P) неможливо побудувати загальноствердне судження $\forall x P(x)$, яке було б гарантовано істинним за умови невизначеної кількості одиничних логічних суб'єктів. Отже, наявність навіть значної кількості спостережуваних явищ q не гарантує істинного результату Q , за умови, що спостерігачу недоступний весь набір спостережуваних явищ q . Що дає змогу спершу припустити хибність будь-якого q у всій множині явищ, а тоді спростувати і загальне судження про ці явища Q .

На початку ми писали про потенційну загрозу діпфейк-відео для дітей та підлітків у вигляді відео-челенджів (викликів). Спробуємо продемонструвати як може працювати механізм їхнього спростування. Припустімо, що в мережі з'явився черговий челендж, який закликає підлітків до чогось небезпечного, але з чим тотальна більшість людей ніколи не мала справи. Відсутність емпіричного досвіду тут важлива, оскільки не дозволяє одразу віднайти такі одиничні факти, які б спростовували наш челендж Q на власному досвіді. Наприклад: у мережі з'являється серія діпфейк-відео, де три молодіжні кумири

¹²³ 'Deepfake' video shows Nixon talking about moon mission disaster.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EAQFI8PLvUA10>. 'Deepfake' video shows Nixon talking about moon mission disaster.
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EAQFI8PLvUA> (дата звернення: 10.09.2021).

¹²⁴ Третього не дано.

самі п'ють і закликають інших пити ртуть із домашніх термометрів, переконуючи глядачів в її цілющих властивостях. Для споживачів такого контенту він може видатись, на перший погляд, несуперечливим, оскільки в деяких комп'ютерних іграх, вигаданих світах ртуть може застосовуватись як корисний матеріал, який допомагає перемогти у грі. Отже, маємо просту структуру Q ($q_1 \& q_2 \& q_3$) – пити ртуть можуть всі, в тому числі й ти, оскільки твої кумири 1, 2 і 3 п'ють ртуть на відео. Для того, щоб перевірити цю конструкцію на універсальність, необхідно піддати її сумніву – пошукати одиничні приклади, які б доводили, що вона не універсальна. Наприклад, діти та підлітки могли б згадати, що на уроках з безпеки життєдіяльності чи екології вони чули про шкідливість ртутних ламп для людини і довкілля або про важкі наслідки отруєння парами ртуті золотошукачів тощо. На підставі таких прикладів формується умовивід: «Є випадки, коли ртуть шкодить людям. Оскільки я людина, вона може бути шкідлива і для мене. Отже те, в чому мене намагаються переконати, не є правдою».

Такий підхід можна вважати універсальним, оскільки для виникнення підозри в маніпуляціях з боку подібного контенту досить відшукати хоча б один приклад, який суперечить наведеному у відео «доказам». Однак, швидше за все, простої перевірки фактів не буде достатньо, необхідно буде вибудувати причинно-наслідкові зв'язки для побудови альтернативної історії (розповіді), яка логічно й послідовно могла б спростувати діпфейк, показати його нелогічність. Це потребуватиме від кожного, хто взаємодівав з діпфейк-контентом, значних когнітивних зусиль.

Можна припустити, що протистояння діпфейк-контенту буде ефективним на рівні колективних зусиль – коли люди, які розпізнали підробку, допомагатимуть іншим, які ще цього не зробили. Зменшуючи в такий спосіб потенційну шкоду на третьому рівні загрози – суспільному (перші два – індивідуальний і груповий). З боку авторів діпфейк-контенту, відповіддю може стати створення ботоферм, які будуть допомагати просуванню підробок, створюючи інформаційний шум і не дозволяючи названим колективним зусиллям досягати успіху.

Отже, особливої уваги потребує не лише проблема продукування діпфейк-контенту, а й способи його поширення та потенційного захисту, а також специфіка його впливу у складних, мультикультурних середовищах з неоднорідними групами людей, які по-різному (залежно від способу життя, світогляду, віро-сповідання тощо) можуть реагувати на один і той самий контент.

Корисною, на нашу думку, у боротьбі з діпфейк-контентом може бути герменевтична методологія. Зародившись як мистецтво тлумачення текстів – екзегетика, вона поступово доповнювала свою предметну сферу ширшим колом об'єктів. Тлумачення складних місць Святого Письма згодом доповнилось потребою обстоювати власну думку у міжконфесійних богословських суперечках. Зрештою, герменевтика сформувалася як повноцінний філософський метод аналізу не лише тексту, а й інших видів повідомлень. Тлумачення поняття тексту також зазнало змін.

П. Рікер, який сконструював концепт «герменевтики підозри», вбачав її ключову роль у «запереченні можливості довіри до буквального і безпосереднього рівня тексту, який розглядається передусім як засіб маскування справжніх політичних інтересів, волі до влади, прихованих бажань і страхів. Мету інтерпретації П. Рікер вбачає у виявленні факту приховування у тексті владних інтересів та їх наступній демістифікації»¹²⁵. Для використання цієї методології потрібне розширене розуміння тексту – не як групи речень, зафіксованої на матеріальному носії, а як набір символів, які конструюють певне смислове поле. Отже, відео також може бути об'єктом інтерпретації.

К. Браян зазначає, що «словосполучення «герменевтики підозри» – це тавтологічний спосіб сказати те, що люди, які думають, завжди знали: що слова не завжди можуть означати те, що вони, як нам здається, означають»¹²⁶. З одного боку К. Браян, натякає на очевидність і принципову обмеженість цього підходу, з іншого – на можливість застосування «герменевтики підозри» за наявності в тексті специфічних форм вираження думки або коли в ньому неявно міститься прихована інформація. Тоді цей підхід постає необхідним інструментом експлікації неочевидного. «Іноді «герменевтика підозри» може бути важливою [...], коли ми підозрюємо, що тексти не кажуть нам всієї правди. Прикладом може слугувати те, що тексти Нового Завіту розповідають нам про роль жінок в ранньому християнстві (звісно, у виразі патріархальних уявлень), або те, що вони розповідають нам про “сврей” і “фарисей” (явно під впливом сварок між ранньою церквою та синагогою)»¹²⁷.

Використання «герменевтики підозри» може бути корисним для подолання тотальної недовіри, яка зростає з існуванням технології «deepfake» і збільшенням скептичних настроїв пропорційно до поширення інформації про її можливості. Ефективність застосування такого методу полягає в постановці додаткових питань, пов'язаних з досліджуванним феноменом, зокрема відеоконтентом. Замість постійного сумніву – скептицизму, до якого нас схиляє припущення про те, що перед нами може бути дипфейк, «герменевтика підозри» пропонує змістити фокус з подій, які відтворюються на відео, на події, що передували його створенню. Наприклад, якщо ми бачимо на відео асоціальну поведінку відомого політика, замість питань про ймовірність такої події можна сконцентрувати свою увагу на питаннях, пов'язаних з: 1) першоджерелом, де з'явилось відео: «Чому було обрано саме це джерело поширення інформації?»; 2) особою автора: «Яка особа його оприлюднила?», «Анонімна чи ні?»; 3) з часом його появи: «Чи пов'язана поява цього відео, до прикладу, з піком діяльності його фігуранта?», «Чому саме зараз воно з'явилося?»; 4) особою, яка отримає дивіденди від його появи: «Хто вииграє від дискредитації фігуранта скандалу?»; зрештою – 5) звернути увагу на себе як реципієнта – того,

¹²⁵ Соловій Р. Реценсія ідей «герменевтики підозри» Поля Рікера у філософії релігії Меролда Вестфала. *Sententiae*, 2013, № 29 (2). С. 91-100.

¹²⁶ Bryan C. The Hermeneutic of Suspicion.

URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprofoso/9780199336593.001.0001/acprof-9780199336593-chapter-4> (дата звернення: 10.09.2021).

¹²⁷ Там само.

хто сприймає інформацію: «Як вона вплине на мене, на мій вибір тощо?», і в підсумку – б) поставити питання про «дивіденди брехуна»: «У чому полягає мета можливої маніпуляції?».

г) Мистецтво та культура як контексти використання дідфейк-технології

Технологія, яка так бурхливо розвивається і є настільки універсальною, не може мати лише руйнівний потенціал. Її з успіхом можна застосовувати у створенні розважального продукту, візуалізації історичних хронік, кіно з використанням образів померлих акторів, інших відомих людей. Крім того, технологія уже сьогодні дозволяє покращувати контент, який генерується у прямому ефірі, шляхом накладання реалістичної міміки під час синхронного перекладу чи використання в режимі live зображень-аватарів замість реальних тощо.

Ключовою перевагою цієї технології в контексті роботи з відео на рівні Голівуду є значно краще співвідношення ціна-якість. Голівуд і раніше «оживляв» акторів чи маніпулював їхніми тілами, однак це обходилося досить дорого, оскільки потребувало розробки нових технологічних ресурсів із залученням значної кількості вузькопрофільних спеціалістів. Проте вже сьогодні є реальні підстави сподіватись на «демократизацію» цієї технології і, відповідно, збільшення частки її застосування для створення цілком реалістичного кінопродукту. Наприклад, бельгійський художник з відеоефектів К. Уме, анонімно створивши відео з Т. Крузом, змусив мільйони людей сперечатись з приводу достовірності цих відео¹²⁸. Водночас цей контент, незважаючи на свою унікальність, не розвіяв сумнівів скептиків щодо можливості його масового застосування. Хоча К. Уме і застосовував програмне забезпечення з відкритим програмним кодом, це потребувало унікальних навиків і місяців роботи, пов'язаної з «навчанням» нейромережі, а також десятків тисяч фото реального Т. Круза, відзнятих з якомога більшої кількості ракурсів. Крім того, як зазначає сам К. Уме, «було б неможливо створити такі правдоподібні дідфейки, якщо б Фішпер (актор, який грав у роликах К. Уме Т. Круза) не був би настільки схожим на голлівудського актора, а також не був би настільки хорошим актором, здатним імітувати манеру його поведінки»¹²⁹. Отже, навіть на думку К. Уме, людям не варто хвилюватись щодо масової появи подібних реалістичних відео, яке після машинного створення потребує покадрової постобробки за допомогою класичного програмного забезпечення – роботи з покращення статичного зображення. Водночас це не знімає ключової, на наш погляд, проблеми – довіри чи сумнівів суспільства з приводу готового продукту.

¹²⁸ Deeptomcruise.

URL: https://www.tiktok.com/@deeptomcruise?lang=en&is_copy_url=1&is_from_webapp=v1 (дата звернення: 10.09.2021).

¹²⁹ Kahn J. Deepfake master behind those viral Tom Cruise videos says the technology should be regulated. URL: <https://fortune.com/2021/03/05/tom-cruise-deepfake-creator-technology-should-be-regulated/> (дата звернення: 10.09.2021).

Оптимізму щодо масового використання діпфейк-контенту Голівудом додала промокампанія нового фільму Warner Bros. – «*Reminiscence*» («*Спогади*»)¹³⁰. «Голівуд сприймає діпфейки і ми всі можемо бути їх частиною: Warner Bros. звернулась до старту синтетичних медіа D-ID для просування свого нового фільму [...] Новий веб-сайт дозволяє кожному завантажити фотографію, яку штучний інтелект D-ID перетворює в рухоме відеопослідовність діпфейка в короткому відеокліпі, який рекламує фільм»¹³¹. Подібні промо, з одного боку, вражають доступністю (не потрібно навіть завантажувати ПЗ на свої пристрої), з іншого – принциповою можливістю створити щось подібне на основі лише однієї фотографії. Це, звісно, додає оптимізму прихильникам використання цієї технології в індустрії розваг загалом.

Проте є ще одне застереження, пов'язане з використанням цифрових алгоритмів та їхньою здатністю змінити сприйняття реальності реципієнтами. Не секрет, що актори та Голівуд завжди впливали на моду та зміну культурних патернів загалом¹³². Окремі кінострічки та образи акторів впливали на покоління людей, які прагнули бути подібними до них. Зв'язок мистецтва, моди, індустрії розваг можна проілюструвати на прикладі творчості І. Сен-Лорана¹³³. І яким би незвичним чи запутаним не був цей зв'язок – джерелом творчості та натхнення завжди була людина. З появою новітніх технологій все може змінитись – штучний інтелект нині має змогу сортувати або «підказувати» людині «правильний» напрям руху в мистецтві. На початку 2020 р. Warner Bros. підписала угоду з Cinelytic щодо використання алгоритмів штучного інтелекту під час ухвалення рішень про запуск того чи того продукту на основі великої кількості змінних, адаптованих до окремих регіонів світу. Представники компанії запевняють, що кінцеве рішення буде залишатись за людиною, проте складно повірити, що подібні алгоритми не будуть серйозно впливати на передумови цих рішень, якщо надана ними інформація буде суперечити фінансовим очікуванням босів компанії. Отже, замість того, щоб змінювати дійсність, впливаючи на смаки людей, сучасна кіноіндустрія може під них підлаштовуватись.

Інший вектор розвитку технології «deepfake» скерований на інтерактивну взаємодію. Наприклад, проєкт «*Dali Lives*»¹³⁴ пропонує взаємодіяти з діпфейком С. Далі, створеним на основі відзнятого під час життя контенту з митцем. Сьогодні класичне питання: «З якою історичною постаттю ви хотіли

¹³⁰ The AI Face Platform. URL: <https://www.d-id.com/> (дата звернення: 10.09.2021).

¹³¹ Roetgers J. Warner Bros. Is Using Personalized Deepfakes For Its Latest Movie Promo. URL: <https://www.protocol.com/newsletters/next-up/warner-bros-deepfake-movie-promo?rebellitem=1#rebellitem1> (дата звернення: 10.09.2021).

¹³² Sardone A. Hollywood's influence on fashion. URL: <https://www.universityoffashion.com/blog/hollywoods-influence-on-fashion/> (дата звернення: 10.09.2021).

¹³³ The Mondrian collection of Yves Saint Laurent. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Mondrian_collection_of_Yves_Saint_Laurent (дата звернення: 10.09.2021).

¹³⁴ Behind the Scenes : Dali Lives. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BiDaxl4xqJ4> (дата звернення: 10.09.2021).

би зустрілись» – може втілитися в життя саме завдяки цій технології. Підсилює ефект інтерактивної взаємодії «пропозиція митця» зробити спільне селфі. Очевидно, подібний вектор здатен зацікавити людей та зробити відвідування музеїв, інших закладів культури більш привабливим, особливо для молоді. Актуальними подібні аспекти застосування технології постають і для України, де на 30-у річницю Незалежності держави «заспівав» Кузьма Скрыбін¹³⁵.

Відкритим залишається питання щодо моральної сторони подібних заходів. Якщо образ С. Далі та інших відомих осіб і після смерті є візуальними, їх можна назвати публічним надбанням, то деталі «воскресіння» звичайних людей – досить запутані. Сфера, де переплітаються релігійні, юридичні, звичаєві, культурні відносини – надзвичайно складна, і передбачити наслідки впровадження цієї технології в ній майже неможливо. Можна лише припустити, що реакція суспільства повинна значно корелювати з його світоглядом і поглядами на смерть. Наприклад, в Південній Кореї, де приблизно половина населення не вважають себе релігійними, і близько 15% – буддисти, документальний фільм під назвою «*Зустріч з тобою*»¹³⁶ отримав схвальні відгуки, однак, ризикнемо припустити, що в більш консервативному культурному середовищі сприйняття подібного контенту було б не таким однозначним.

Ще одним вектором застосування технології постає створення мистецьких об'єктів. Цікавою є робота мисткині Д. Верінг, яка осмислює «ідентичність, саморозкриття та сучасну медіа культуру», ставить за мету «дослідити суперечності між суспільним та приватним життям, прагнення розкрити власні секрети та знати секрети інших, а також розмиті межі між задокументованою та сконструйованою позицією»¹³⁷. У такий парадоксальний спосіб технологія дозволила під новим кутом зору подивитись на проблеми, пов'язані з довірою до інформації, за допомогою технології, яка цю довіру здатна остаточно зруйнувати.

Л. Флоріді у праці «*Штучний інтелект, дінфейки та майбутнє екстени*»¹³⁸ розкриває присутність подібних технологій в мистецтві з іншого боку – як таких, що здатні змінити напі уявлення про «справжність» та «оригінальність». Проект «*Next Rembrandt*»¹³⁹ покликаний переглянути наше розуміння мистецтва та дозволяє буквально переосмислити аспекти смерті автора та цінності творів мистецтва загалом. Професор філософії та етики інформації

¹³⁵ На концерті до Дня Незалежності “заспівав” віртуальний Кузьма Скрыбін. URL: <https://kyiv.media/news/na-konzerti-do-dnya-nezalezhnosti-zaspivav-virtualnyj-kuzma-skryabin> (дата звернення: 10.09.2021).

¹³⁶ Park M. South Korean mother given tearful VR reunion with deceased daughter. URL: <https://www.reuters.com/article/us-southkorea-virtualreality-reunion/south-korean-mother-given-tearful-vr-reunion-with-deceased-daughter-idUSKBN2081D6> (дата звернення: 10.09.2021).

¹³⁷ Beer J. This new deep fake video is both advertising and a piece of art. URL: <https://www.fastcompany.com/90279597/this-new-deep-fake-video-is-both-advertising-and-a-piece-of-art> (дата звернення: 10.09.2021).

¹³⁸ Floridi L. Artificial Intelligence, Deepfakes and a Future of Ectypes. *Philos. Technol.* 2018. 31. P. 317-321. <https://doi.org/10.1007/s13347-018-0325-3>.

¹³⁹ The Next Rembrandt. URL: <https://www.nextrembrandt.com/> (дата звернення: 10.09.2021).

Л. Флоріді пропонує називати подібні роботи «ектипами». Ектип – «це копія, але не будь-яка, а, радше копія, яка має особливий стосунок до свого джерела, архетипу [...] Це не оригінальна річ, але вона значним і достовірним чином пов'язана зі справжньою річчю»¹⁴⁰. Подібні проєкти потенційно здатні не просто змінити баланс сил на мистецькому ринку, а й змінити чинники, за якими відбувається оцінка творів мистецтва. «Чи може, до прикладу, визначальну роль грати смерть «автора картини» або витрати в тому числі й часові, пов'язані з виробництвом ектипу?» – сьогодні на такі питання немає однозначної відповіді.

Л. Флоріді пропонує розділяти автентичні неоригінальні та неавтентичні оригінальні ектипи – приклад з Рембрандтом належить до першого виду ектипів. Другим Л. Флоріді вважає останню промову Д. Кеннеді, що так і не була ним проголошена¹⁴¹. «Незважаючи на те, що це була звичайна промова [...], вона несподівано потрапила в заголовки новин. Це була промова для Dallas Trade Mart від 22 листопада 1963 р., яку Кеннеді повинен був прочитати, якби не був вбитий за кілька хвилин до того. Текст оригінальний – взятий з першоджерела. Але голос, який декламує, не є автентичним, оскільки був синтезований програмним забезпеченням, яке проаналізувало 831 запис промов Кеннеді, щоб «навчитись» говорити як він»¹⁴². З погляду комунікативного потенціалу, ця промова не містить жодного повідомлення, оскільки не має свого реципієнта, не здатна здійснювати вплив тощо. З погляду історичного дослідження, також немає потреби в її озвучуванні. Чим же постає цей продукт, окрім своєрідної «розваги»? Чи є моральним таке розважання? З одного боку, воно цілком нейтральне, оскільки не містить добрих чи злих намірів, не приносить ні користі, ні шкоди. А з іншого – це обман, спотворення дійсності, яке на відміну від мистецтва, не володіє самоцінністю як витвір людського духу, реалізації творчих інтенцій. Діпфейк – продукт складного, але лише технологічного процесу, який, у цьому випадку, не характеризується ні оригінальністю, ні новизною.

Отже, розвиток і поширення сфер використання технології «deepfake» викликає чимало дискусій з приводу різного роду можливостей і загроз, пов'язаних з виробництвом нових синтетичних медіапродуктів, способом їх розповсюдження, впливом на окремих індивідів, груп населення і суспільство загалом. У фокусі уваги філософів – передусім епістемні й етичні проблеми цього нового типу інформації (чи дезінформації). До епістемних викликів належить проблема істини, яка набуває нових значень, поширення релятивізму та скептицизму, до етичних – проблема відповідальності та морального і правового регулювання, захисту прав найбільш вразливих категорій

¹⁴⁰ Floridi L. Artificial Intelligence, Deepfakes and a Future of Ectypes. *Philos. Technol.* 2018. 31. P. 317-321. <https://doi.org/10.1007/s13347-018-0325-3>

¹⁴¹ Artificial intelligence used to recreate JFK's Dallas speech that he never gave. URL: https://www.washingtonpost.com/video/business/technology/artificial-intelligence-used-to-recreate-jfks-dallas-speech-that-he-never-gave/2018/05/10/caad5f8a-3f33-11e8-955b-7d2e19b79966_video.html (дата звернення: 10.09.2021).

¹⁴² Floridi, L. Artificial Intelligence, Deepfakes and a Future of Ectypes. *Philos. Technol.* 2018. 31. 317–321. <https://doi.org/10.1007/s13347-018-0325-3>

населення та суспільства загалом. Виявлені головні запобіжники негативного впливу діпфейків на особистість і суспільство: зовнішні – у вигляді засобів розпізнавання, які будуть з'являтися з розвитком самої технології, яка як і будь-який інший феномен науково-технічного прогресу має два боки: потенціал для породження нових проблем і засоби для їхнього розв'язання; та внутрішні – у вигляді освіти й розвитку критичного мислення як її неодмінного елементу. Водночас наявні значні сподівання на креативний потенціал застосування названої технології, втілення її культуротворчих можливостей.

Віктор Зінченко
vvzinchenko@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9729-6861

доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник
Відділу дослідницької діяльності університетів,
завідувач Відділу інтернаціоналізації вищої освіти
Інституту вищої освіти
Національної академії педагогічних наук України

§ 1.5.

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ НАЦІЄТВОРЕННЯ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ БЕЗПЕКОВИХ КОНСТАНТ¹⁴³

¹⁴³ Окремі ідеї, що висловлюються у пропонованому матеріалі апробовані на круглому столі «Посттоталітарне общество и авторитаризм: альтернатива прогресса и стагнации» (24 червня, 2013 р.) і вперше розміщені на сайті міжнародної конференції «Человек в тоталитарном обществе: рефлексии XXI века» <http://liberte.onu.edu.ua/info/posttotal>, а також продовжують розроблятися у інших публікаціях.

а) Історичні віхи контексту соціально-стратифікаційних процесів та феномен еліт

Приналежність до тієї чи іншої соціальної групи в житті будь-якої нації відіграє велику роль. Однак в українському суспільстві саме класова приналежність стала домінуючим явищем, що повсякчас перешкоджало процесу державотворення. Фактично йшло поступове перетворення українського народу на однорідну селянську масу, яке почалося з XV ст., виявивши свою руйнівну силу вже у столітті XX – у провалі визвольних змагань 1917-1921 рр. і поки що малоефективному (з точки зору корисності для інтересів суспільної більшості та геополітичної і гео економічної стабільності) державотворенні з періоду кінця 1980-х початку 1990-х років й донині.

Різні соціальні верстви українського суспільства упродовж багатьох століть у своїх прагненнях та діяльності орієнтувалися на ті чи інші іноземні держави, фактично ідентифікуючи свої вузько корпоративні, соціально-класові чи регіональні інтереси з політикою зовнішніх покровителів. У свою чергу, іноземні держави, використовуючи класові антагонізми та прагнення різних верств українського суспільства до привілейованого положення, репрезентували себе захисниками їхніх інтересів і тим самим руйнували або ослаблювали соціальний союз українців у боротьбі за національне визволення. Подібна традиція класової наднаціональної корпоративності призвела до того, що носіями державницьких ідей в різні часи української історії виступають різні соціальні верстви, які водночас перебували в політичній, релігійній, соціальній боротьбі з іншими класами України. Так, скажімо, велика аристократія України швидко колонізувалася та окатоличувалася, вливаючись до польського шляхетства, стаючи частиною панівної частини суспільства і хранителями польських традицій та культури.

Якщо провести історичний екскурс спроб державотворення в Україні, то ми станемо свідками парадоксального явища – досить часто українська нація мала реальні можливості створити незалежну державу з усіма супутніми їй атрибутами¹⁴⁴. І щоразу, неначе підкоряючись чийійсь злій волі, ці можливості втрачалися. Але чи була тут присутньою саме ця зла і особливо чужа воля?

Геополітична ситуація України (початково, південно-західних земель Русі) була аж ніяк не гірша, ніж у її сусідів – тих же Польщі, Литви, Московської Русі. Всі ці держави періодично ставали жертвами територіальних зазіхань, водночас, часто-густо виступаючи і в якості агресорів. Після розпаду Київської Русі і монгольської навали 1230-40 рр., починається нерівномірний, але невідворотний процес інкорпорації її південно-західних земель до складу новоутвореної Литовської держави. Порівняно з Руссю, литовці на той час перебували на значно нижчому щаблі політико адміністративної та культурної організації. Українська еліта мала тоді всі шанси утвердити саме українську специфікацію Русько-Литовської держави. Зовні воно так і виглядало:

¹⁴⁴ Зінченко В.В. Громадянська ідентичність, соціальна стратифікація та націотворення в перспективах державності. *Філософський часопис: збірн. наук праць*. К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. № 1-2. С. 35-41.

загальноновживаним і фактично державним стає південно-західний (білорусько-український) діалект руської мови, за основу судочинства були взяті розробки киево-руських юристів, литовські князі один за одним приймали православ'я, одружувались з руськими князівнами, начебто включаючись в культурну систему Русі. Але насправді відбувається зовсім інший процес – добровільна відмова політичних і просто освічених кіл української еліти від прагнення до встановлення власної державності. В зв'язку з цим стає зримим домінування в українському суспільстві фактору суспільної стратифікації, який негативно супроводжував усі державотворчі справи українців.

Козацько-старшинський стан України, який викристалізовується в процесі боротьби за власні привілеї, поступово у XVII ст. стає представником та уособленням інтересів української нації. Однак, і ця нова еліта яка б здавалося самим своїм походженням призначена бути провідником державотворення, в свою чергу розподіляється на різні за соціальним положенням та політичною орієнтацією угруповання. Врепті-репгт, нащадки козацько-старшинського стану добровільно і безболісно вливаються до російської аристократії, обмінюючи національну державність на власне панівне становище. Таким чином, у XX ст. наш народ постає здебільшого у якості селянської верстви та невеликої групи інтелігенції і напівінтелігенції (сільських вчителів, дрібного чиновництва, тощо) також переважно селянського походження. Селяни в роки боротьби за УНР проявляли епізодичну активність переважно лише тоді, коли зачіпалися їхні майнові та станові інтереси, і, здебільшого, були байдужими до ідеї незалежної держави. У революційно-державницьких змаганнях 1917-1921 рр. та частина еліти, яка висувала на перший план лише романтизовані ідеали, не підкріплені реальними соціальними справами, постійно виявлялася у програвші. Результати цього відомі, однак, помилкою було б вважати, що саме відсутність *національної еліти* як такої є головною причиною невдач державотворення.

З елітою України не щастило. *Політична еліта*, яка у порівнянні з іншими елітними групами завжди має найбільше можливостей для суспільного впливу, протягом історії або ставала жертвою знищення (або самовинищення), або швидко денационалізувалася, ставлячи майнові, верстові, вузькокланові інтереси вище за національні. Тому є можливим констатувати, що верстове формування еліти, відбір до неї за суто класовою приналежністю призводить до того, що подібна еліта стає виразником загальнонаціональних суспільно-політичних та духовних інтересів лише в тій мірі, в якій вони не суперечать чи сприяють вузьковерстовим. Ту ж ситуацію спостерігаємо у вітчизняній історії і з *елітою духовною* – вихідці зі шляхетного стану в українському духовенстві, які і складали його вищий, керівний рівень, до середини XVII ст. ідентифікували себе в першу чергу не з етнічними одновітрянцями, а з єдинокласовими соратниками. Поодинокі приклади на кшталт князя Костянтина Острозького лише підкреслюють цю тенденцію.

Яскравим прикладом цього є й ситуація з Берестейською унією, коли розкол у середовищі духовенства стався перш за все за класовою, а не релігійно-конфесійною чи етнічною ознакою. Вища ієрархія

православних чи то явно (уніати-«радикали»), чи то приховано (уніати-«поступовці») майже одностайно виступили за прилучення до Римо-Католицької церкви, оскільки це перш за все гарантувало надання їй (і, на основі цього – їхній верстві й їм самим) привілейованого становища в Польсько-Литовській державі. Навіть якщо врахувати прагнення прихильників унії отримати для православної церкви в Речі Посполитій більш статусного рівня і, внаслідок цього уберекти її від експансії підтримуваного владою католицизму, первинним і у уніатів-радикалів і у поступовських натхненників унії (того ж Костянтина Острозького), домінуючим фактором був *класовий меркантилізм* – прагнення українських князів церкви сутнісно змінити форми функціонування церковного устрою. Перш за все це було бажання вищого духовенства вирватися з-під контролю пастви. Цьому стояв на заваді *головний принцип українського православ'я* – принцип всезагальної соборності: система виборності і підзвітності духовенства пастві, його підзвітність *миру* (громаді), широке обговорення церковних питань спільнотою віруючих як попередня умова прийняття рішень. Вхідження до централізовано-ієрархічної римо-католицької структури дозволило б церковному керівництву отримати можливість формального і фактичного всеваддя, безконтрольного управління паствою (у їхньому розумінні – «хлопами», «посполитством») на кшталт світських магнатів.

Нижчі верстви духовенства, повсякденне життя, ідеали та майновий стан яких майже не відрізнявся від аналогічних у нижчих та середніх верств селянства, міщан та шляхти, активно виступали проти будь-яких форм унії. Причому у всіх випадках несприйняття унії лише зовнішньо, а реально – лише в окремих випадках базувалося на теологічній основі. Підсвідомо їй противники розуміли, що прийняття унії призведе до посилення усіх форм класового гніту завдяки остаточній, необмеженій конфесійно консолідації релігійних лідерів, їхнє вхідження у корпорацію аристократії, що означало б подальше прискорене звуження соціальних прав основної маси українського народу. Боротьба за релігійну та етнічну самобутність для широких мас поставала тим фоном, на якому йшло повсякденне змагання нижчих верств за свої вольності. У подальшій (з кінця XVII ст.) ситуації експансії московського православ'я вища ієрархія українського духовенства, виходячи саме із своїх владолюбних та матеріальних інтересів також продемонструвала превалювання і підтримку не соціального і національно-державницького, а суто класового чиннику.

Тому в подібній ситуації поступово починала формуватися нова, істинна еліта, яка прагнула не до отримання можливостей здобуття суспільно привілейованого становища і збереження обрядово-ритуальних традицій, що сприяли б цьому. Ця еліта, що рекрутувала до своїх лав представників *усіх станів українства*, постає перш за все і як творець духовних цінностей, і як виразник загальносуспільних національних інтересів. Яскраві приклади цього феномену – Шевченко, Драгоманов, Франко – чий погляд, ідеї та діяльність репрезентують височезний рівень національно-державного та соціально-визвольного мислення. Їхнє життя та суспільно-політична діяльність не орієнтувалися на емансипацію якогось певного стану українського

суспільства, а на народ в цілому, єдність якого повинна бути скріплена, на їхню думку, державно-політичним утворенням, яке б уособлювало інтереси усіх верств і спонукало б їх до співробітництва в ім'я загального блага. У такий спосіб об'єктивуються засновки того, що можна назвати усвідомленням і прийняттям «історичної спільності» та якостей, що з цього постають¹⁴⁵.

Сучасні етнополітичні дослідження встановили, що в процесі суспільного розвитку, націо- та державотворення відбувається своєрідна «ротація» еліти, зміна елітарних груп, які відіграють провідну суспільно-політичну роль¹⁴⁶. На зміну антинаціональним або денаціоналізованим угрупованням приходять нові, які творять і підтримують культурне та інтелектуальне життя нації. Еліти в процесі історичного розвитку можуть ставати більш або менш активними і виділятися з будь-яких класів і страт суспільства, а не лише з верхніх його станів.

Справжня еліта є перш за все духовним чинником, що добровільно бере на себе тягар відповідальності за суспільний добробут, просвітництво та моральність народу. Її основним завданням є формування громадянської свідомості населення. З тим, щоб кожен первинно усвідомлював себе

¹⁴⁵ Український історик і політолог І. Лисяк-Рудницький вважав критерієм «історичних націй» (тобто тих, хто здатний до утворення і збереження стабільної держави), наявність вищих соціальних верств, які виступають носієм політичної свідомості і високої духовної культури. У постанні наукової, філософської та світоглядної сучасної школи націодосліджень значну роль зіграли розробки українського економіста, філософа та політичного діяча Р. Роздольського. Він є сучасником класичного неомарксизму і засновником декількох з його сучасних напрямів. Він вперше проаналізував і обґрунтував концепцію розвитку національної державності в умовах інтеграційних та глобалізаційних процесів, питання та проблеми історичних і неісторичних націй, взаємодії класових, національних, екзистенційно-особистісних факторів в умовах суспільно-історичних трансформацій (у книзі «*Zur nationalen Frage: F. Engels und das Problem der "Geschichtslosen" Völker*» («До національного питання: Ф. Енгельс і проблема "неісторичних" народів» [Rosdolsky R. *Zur nationalen Frage: Friedrich Engels u.d. Problem d. «geschichtslosen» Völker*. Berlin: Olle und Wolter, 1979. 223 s.]). Р. Роздольський спрогнозував тенденції розвитку сучасного індустріального/постіндустріального суспільства – «неокапіталізму», – розробивши теорії, які безпосередньо вплинули на концепції сучасних світових вчених і дослідників Е. Манделя, С. Малле, А. Горца, К. Оффе, а за проблематикою, глибиною аналізу та методологією співставні з доробками Ю. Габермаса (Habermas J. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat*. Fr.a.M.: Suhrkamp, 2003. 704 s.; Habermas J. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2002. 195 s.; Habermas J. *Technik und Wissenschaft als «Ideologie»*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. 170 s.; Habermas J. *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung?* Von Jürgen Habermas und Niklas Luhmann. Frankfurt a.M., 1971. E.A. Frankfurt, Suhrkamp, 1971. 406 s.), Г. Маркузе (Маркузе Г. *Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества*. М.: «REFL-book», 1994. 368 с.), О. Нерта, О. Лафонтена (Lafontaine O. *Fortschritt und Solidarität*. Bonn: Reinbek Verlag, 2008. 228 s.) (зокрема, твір Р. Роздольського «*Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen Kapitals: Der Rohentwurf d. Kapital, 1857-1858*» – «До історії створення «Капіталу» Маркса: чернетка «Капіталу» 1857-1858 pp.» [Rosdolsky R. *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen «Kapital»*. Der Rohentwurf des Kapital 1857-1858. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt, 1969. 366 s.]).

¹⁴⁶ Rau J. *Lust auf Zukunft. Unsere gesammelten Werke*. Essen: Klartext, 2006. S. 89.

приналежним перш за все до національно-політичної спільноти, а не до певного класу.

б) Національна ідея, деструктив міфологізації та пошук форм єдності

Неможливо сформувати національну і патріотичну ідею як-небудь штучно, «згори», у колі вибраних «вершків суспільства», а потім пропагувати її, подаючи у привабливій обгортці масам. Звичайно, можна, впливаючи на інстинкти, чи утворюючи стан емоційної невідновленості або невротичної збудженості викликати тимчасову й нестійку ситуацію *національної пасіонарності*, що деякий час об'єднувала б людей навколо певної ідеї. Але навіть з медичної точки зору відомо, що стан екстатичної піднесеності, викликаний певним стимулятором, витримує захисні властивості психіки та організму і обов'язковим наслідком його є апатія. Згадаймо драматичні моменти нашої історії: і більш ніж двохсотрічне суспільне збайдужіння після кількох напружених років змагань за незалежність у XVII ст., і час радянського «застою», наслідки якого яскраво проявилися під час останнього утвердження незалежності України, коли широкі верстви населення протягом одного року (1991 р.) коливалися від імперського до самостійницького мислення, в залежності від того, яка тональність масової ідеологічної пропаганди переважала (зокрема, й на двох референдумах – «союзного» на початку та «незалежницького» у кінці 1991 р.).

На жаль, є можливим констатувати, що якби не відбувся трагіфарсовий пугч «ГКЧП», внаслідок якого була ослаблена система радянської ідеологічної маніпуляції і місцева номенклатура, яка перехопила важелі влади, не відчула б «жорсткого смаку до свободи», то ніякі активні змагання та боротьба за незалежну державу окремих груп інтелектуальних пасіонарів ніколи на нашій пам'яті не увінчалися б успіхом. І ми ще б довго спостерігали трагічний паралелізм існування чистих душ, яких гноїли по таборах та інертної маси, у своєму повсякденному існуванні не зачепленої ніякими ідеями вільної України. А навпаки, з готовністю приймаючи ситуацію радянського міфу і керуючись ним у сприйнятті дійсності, щоправда, лише в тих аспектах, в яких він не перешкоджає цьому буденному існуванню.

Тому не слід намагатися пояснювати принцип такої нації- і державотворчої інертності у відсутності національної ідеї, яка начебто може масово мобілізувати до масштабних звершень та врепті-репті об'єднати народ і націю. Будь-яка нав'язана ідея, яка не зачіпає особистих та й іноді виключно обивательських інтересів людини, обов'язково перетворюється на ідеологічний штамп, утвердити який в масах можливо або насильям, або тотальною пропагандою, що ми не раз спостерігали і у вітчизняній, і в зарубіжній історії. Але навіть у випадку перемоги подібних діянь, ідея, перетворена на *ідеологію*, ніколи глибоко не проникне у мислення та свідомість людини. Вона консервується, перетворюється на певний обряд, ритуал, якому віддають данину, але який існує десь поряд зі сферою повсякденного життя, фактично не зачіпаючи його.

Можливо, саме в *міфологізації дійсності* слід шукати причини багатостолітньої недержавності української нації? Але спочатку слід уточнити, що розуміється під *нацією* і чи може специфіка цього розуміння впливати на національну державотворчість. Націоналістичною (перш за все – етнонаціоналізмом та пов'язаним з ним расонаціоналізмом) і тоталітарною ідеологією саме *етнічно-органічна спільнота*, пов'язана між собою кровно-родовими зв'язками, системою повсякденної обрядовості та ритуалів сприймається як носій державно-політичних цінностей. Однак подібний підхід не може стати об'єднавчим, перетворити етнічну групу, яка пов'язана спільною міфологією, на *націю-державотворець*.

Міф, який початково об'єднує етнос, ідеалізовано передає дійсність та досвід попередніх поколінь, не допускаючи ніякої іншої можливості досвіду, окрім тієї, яка була отримана завдяки ньому. Міфологічне світосприйняття зацентроване на позачасове зберігання минулого. Людина, яка існує у просторі міфу, по суті відокремлюється від власної особистості задля віднайдення себе в інших, втрачає індивідуальність мислення, перетворюючись на частку маси, натовпу. В кінцевому рахунку свідомість такої людини спирається лише на колективний досвід предків, їхню міфологію. Ритуали, традиції, побут визнаються найкращими, та окрім цього, священними та незмінними. Головною добродійною рисою стає індивідуальна покірливість та визнання єдино вірними історично сформовані стереотипи соціалізації та світосприйняття. *Етнічно-міфологічний підхід до нації* фактично розуміє її *географічно* (через поселення) та *культурно* – завдяки спільності мови, звичаїв і традицій. Але інтегрована таким чином нація не володіє державною організацією, яка б об'єднувала її політично.

Спроби утвердити національну єдність на основі виключно антропологічної, мовної та емоційної ідентичності у випадку з українським народом натикаються на ряд заперечень. Україна як єдине територіально-державне ціле утворилася фактично у 30-40-х роках ХХ ст. До того часу, упродовж багатьох сотень та десятків років її регіони перебували у складі різних державних об'єднань, сфері впливу досить-таки протилежних культурно-духовних орієнтацій. Українське населення цих регіонів мимоволі поступово переймало стиль мислення, соціалізації та світосприйняття домінуючих народів і титульних націй.

Центром формування та консолідації українського етносу ще в київо-руський час стало Середнє Подніпров'я – Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина. Воно поступово набувало провідного значення у суспільно-політичному та культурно-духовному житті. Саме тут утворилося етнічне ядро українства, до якого протягом усієї історії тяжіло населення інших українських земель. Однак, з ХІІІ ст. етнічний, соціальний, державотворчий та культурно-духовний розвиток українства відбувався в умовах територіальної розчленованості. Починаючи з ХІІ-ХІV ст. Закарпаття входило до складу Угорщини, Буковина і Подунав'я стають частинами молдавсько-румунського князівства, Галичина і Західна Волинь – Польщі. З ХІІІ-ХІV ст. власне автохтонна Україна, осередок державництва – Південно-Західна Русь

(Наддніпрянщина) – цілком потрапляють до складу Великого князівства Литовського, а з 1569 р., внаслідок Люблінської унії (об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського в єдину державу – Річ Посполиту), основна частина українських земель – Волинь, Київщина, Брацлавщина, Підляшшя – перейшли під польське керівництво. А з кінця XVIII ст. західноукраїнські землі входять до Австро-Угорської імперії і, відповідно, східні та центральноукраїнські – до Російської.

Етнічні процеси у Подніпров'ї, існування на його території козацтва, Запорізької Січі сприяли формуванню етнічної самосвідомості, утвердження тут назв «*українці*», «*український народ*». Назва національного ядра ставала загальноетнічним іменем народу і етнічної території. Упродовж історичного розвитку українського етносу у ситуації політико-культурного розділу, іноземного панування, не могла скластися тісна економічна, політична та культурна спільність етносу. За таких умов окремі регіонально-етнічні групи українців мали відмінності у мові, побуті, культурі, світосприйнятті. В українському етносі сформувалися етнічно-локальні, етнолінгвістичні, етнокультурні, етносоціальні, етнорелігійні спільності – субетноси: з XV-XVII ст. українці відомі в Європі як окремий народ з власною етнічною територією, мовою, побутом, з поділом населення на ряд етнічно-локальних груп – волинян, полян, батюків, буковинців, верховинців, галичан, карпаторусів, ополян, підгірців, пінчуків, поліщуків, польовиків, райків, тавричан, утрорусів, червонорусів, чорноморців. У цей період в офіційному та повсякденному вживанні Московської Русі до населення Подніпров'я та Наддніпрянщини застосовується термін «*черкаси*», рівнозначний етноніму «*українці*»; етнічно-локальний район північного Лівобережжя – Сіверщина (Чернігово-Сіверська земля) заселений в основному севрюками або сіверянами – нащадками східнослов'янського племені сіверян; Слобідська Україна або Слобожанщина (східні землі) входила до складу російської держави, а її населення складалося із автохтонних росіян та українських переселенців з Речі Посполитої, білорусів, волохів, сербів; Волинь (північно-західні землі) була споконвічно заселена автохтонним східнослов'янським населенням, яке завжди називало себе волинянами; Західна частина української етнічної території – Бойківщина, Лемківщина, Гуцульщина, Закарпаття, Буковина, Прикарпаття – заселена етнокультурними та етнолінгвістичними групами (бойки, лемки, гуцули, поляни, утроруси, червоноруси, тощо) і завжди мала суттєві етно-локальні особливості лінгвістичного, побутового, політичного характеру.

Таким чином, незважаючи на формування «національного ядра» і розвиток етнічної самосвідомості, об'єктивні труднощі ставали значною перешкодою у всіх різновидах комунікації між частинами розділеного етносу.

Мовна і мовно-діалектична ситуація також засвідчує це. Всеохоплююче утвердження літературної української мови (київо-чернігівського діалекту) співпадає у часі із досягненням територіальної єдності (фактично, 40-і роки XX ст.) і постає в основному як офіційно нав'язуване явище. Складність у мовному єднанні українського етносу полягає також і в тому, що у XX ст. він

змушений був бути об'єктом мовно-граматичних експериментів з боку тих чи інших наукових чи політичних угруповань, які водночас виступали виконавцями різноманітних політичних замовлень (від Скрипника і Шумського до Сталіна і Суслова включно). Ця «експериментна» тенденція у мовній сфері «благополучно» відродилася у 90-і роки XX ст., перейшовши у століття XXI.

Таке становище не сприяє перетворенню мови на визначальний націєтворчий фактор. Мова може бути значним допоміжним засобом націєтворення на фоні політико-економічної єдності. Мова є дійсно однією із головних ознак етнічної спільності. Історія мови тісно пов'язана з історією її носія. Нові риси мови можуть розповсюджуватися з однієї території на іншу у результаті високого *соціально-політичного престижу носіїв мови* (говорі, діалекту), зумовленого суспільними й культурними чинниками. У мову етносу чи його частини, особливо через погранічне двомовне населення можуть проникати елементи іншої спорідненої чи й неспорідненої мови. Тільки спільні внутрішні економіко-політичні та суспільно-громадянські тенденції розвитку у поєднанні з активними зв'язками між населенням забезпечують мовному явищу перспективу поширення. Мова, носії якої розселені на значній території, до того ж, розподілені політичними кордонами, підпадає під чужорідний культурний вплив, розгалужується на менші одиниці — *наріччя, діалекти, говори, говірки* зі специфічними особливостями у звукових, граматичних, словникових системах. Літературно-писемна мова є наддіалектичним феноменом, є хронологічно пізнішою за мову повсякденного спілкування і, водночас, є знаряддям зв'язків, що охоплює усю етнічну територію чи більшість її і є у підсумку засобом консолідації народу, творення єдиної духовної культури. У процесі комунікації спочатку в усному мовленні, а потім і в мові етносу на окремій території виробляються спільні тенденції, які там, де зв'язки (преп' за все — економіко-господарські) між населенням є тісними та інтенсивними, починають поширюватися. Однак у ситуації економічного і політичного розмежування етнічної території усі різновиди зв'язків між етносом ускладнені і перетворення мови на націєтворчий фактор є проблематичним.

Таксономічний (або расово-антропологічний) фактор, незважаючи на прагнення етнонаціоналістів різного гатунку надати йому визначальної ролі, у випадку українців не може грати значної ролі у визначенні приналежності до українського етносу та нації. Наукові дані свідчать, що вже в епоху мезоліту (15-8 тис. років тому) розвиток головних расових особливостей людства внаслідок пристосування до умов зовнішнього середовища, природного добору втрачають роль головного фактору *расоутворення*. Визначальним фактором для розвитку народів та етносів в суспільній і цивілізаційній, а отже, — і в державницькій історії людства стає *соціальний чинник*. Біологічний за характером процес расоутворення у людей стає залежним у більшій мірі від особливостей суспільно-історичного розвитку, ніж від біологічних закономірностей. Лише на ранніх етапах існування людства найдавніші етнічні спільноти людей — роди, племена — могли бути однорідними в антропологічному відношенні. Однак в процесі соціального, економіко-політичного розвитку, безперервних міграційних процесів відбувалося постійне змішування людських

колективів. Наслідком цього стало те, що межі расових і етнічних угруповань, як правило, не співпадають між собою. Сучасні народи можуть бути однорідними на рівні *великих рас*, і дуже рідко – на рівні *малих расових таксономій*, скидаючись в основному з кількох антропологічних типів. Наприклад, європейські народи належать до великої євразійської раси, а налічують декілька варіантів антропотипу малих рас.

В Україні серед населення поширено безліч варіантів великої євразійської раси – від північних європеїдів (*квантахроїд*) до південних (*меланхроїд*) з великою кількістю перехідних форм – *середньосвоєйської малої раси*, *індо-середземноморської раси*, *біломоро-балтійської*, *монголоїдно-уральської* та інших рас. Не співпадають також расові і мовні ареали України та багатьох інших країн і народів світу. Дуже часто схожими мовами розмовляють представники різних расових груп. Це свідчить про *відсутність внутрішнього, причинного зв'язку між расою та мовою*.

За будь-яких етнополітичних та етнопсихологічних досліджень необхідно враховувати й *ментальну настанову* населення регіону, яка обумовлює специфіку світосприйняття, формування етнокультурних рис індивідуального характеру, домінуючий тип сімейних і суспільних відносин, традицій побуту, соціальних стереотипів і орієнтацій. Ментальність розуміється в якості передумови панівного типу світосприйняття і складається з переконань, понять, висловлювань, що з ними згодні члени певного етнічного співтовариства та суспільства і, виходячи з яких, вони формують свої суспільнозначимі дії. Це сукупність правил узагальнення та інтеграції потоку різноманітних вражень у свідомості для вироблення системи світобачення, яка є спільною для представників певної культури, етносу. Таким чином, ментальність є способом ставлення до внутрішнього та оточуючого світу, в основі якого знаходяться психічні процеси, які формуються під впливом історично сформованих норм, цінностей і традицій, що є спільними для етносу, нації і сформованих ними суспільно-державних утворень.

Протягом століть український етнос формувався переважно як виразно селянський, втрачаючи внаслідок асиміляції або винищення політико-культурну суспільну верству. Тому домінуючим психотипом ментального світосприйняття є «селянський», консервативний, якому притаманні розуміння існуючої системи суспільних і міжлюдських відносин як природньо-обумовленої, незалежної від волі окремої людини і незмінної.

В основі українського світогляду лежить виразна ідеалістична риса. Головним чином це виявляється у тому, що думками і вчинками українців керують не загальні категорії розуму (*Ratio*), а в першу чергу суб'єктивні чинники, які мають свою основу в почуттях і волі. Критерієм істини у випадку українців є не стільки об'єктивні факти, а факти у поєднанні з уявними колективними фантазуваннями (міфологією). Аналізуючи вияви українського світогляду, необхідно звертати увагу на те, що в психічній структурі українців існує перевага чуттєвого, емоційного елемента над чинником розумовим, аналітично-раціональним. Слов'яни взагалі, а українці зокрема, схильні зокрема

до спорадичного, короткотривалого ентузіастичного захоплення ідеєю, лідером тощо, яке після невдачі спричиняється до апатії та пасивності.

Психологічна, особливо колективно-масова неврівноваженість і схильність керуватися установками колективної свідомості, її цінностями, досить часто призводить до тотального підпорядкування окремих індивідів «психологічним» настроям натовпу, що спричиняється до втрати особистісної своєрідності, а на суспільному рівні до різких екстрем. Спостерігаємо домінантне поєднання двох психічних функцій – почуттів і волі – та підпорядкування їм розуму з його раціональністю і розсудком та причинно-наслідковим аналізом. Спрямована почуттям, а не розсудком, воля не здатна до чіткого планування дій, аналізу їхніх можливих наслідків, є часово нетривалою і мінливою у своїх уподобаннях, а отже, схильною до підпорядкування постійно змінюванню нестійким мотивуванням. Психологічно-емоційний тип «*колективізму*» є протилежністю раціонально-соціальному, який є скріплюючим суспільство фактором. Психологічно-емоційний колективізм, на противагу *психологічно-раціональному соціальному колективізму*, у суспільному плані є деструктивним, оскільки при його домінуванні не створюються стійкі і тривалі національні спільні цінності та норми, які були б об'єднавчими у соціальному і політичному планах. Тому він й врешті-решт обертається *суспільним індивідуалізмом* – концентрацією виключно на своїх інтересах (верстових, індивідуальних, регіональних) у збиток загальнонаціональним, нерозумінням необхідності їх поєднання заради спільного блага. Е. Дюркгайм називає цей стан «*механічною солідарністю*», яка є характерною для первинного рівня суспільного об'єднання – так званої «орди»¹⁴⁷.

Той факт, що регіони України тривалий час входили до сфер економіко-господарського та культурно-політичного впливу різних держав, відобразився і у розбіжностях етносоціальної специфіки ментальності і політичної поведінки регіональних груп українського народу. Наприклад, наддніпрянські українці є в більшості східноєвропейськи або євразійськи геополітично та світоглядно орієнтованими людьми. У відношенні до суспільства і держави у них присутній «*народницько-громадівський*» погляд на неї: як на захисника та опікуна інтересів більшості населення; очікування саме від колективного утворення (суспільства і його інституту – держави) справедливості; схильність на індивідуальному та суспільному рівнях до взаємодії між людьми, до співпраці, взаємодопомоги і очікування аналогічного у відповідь. Свобода у сприйнятті наддніпрянців є нерозривно пов'язаною з рівністю, що у результаті має призвести до справедливості. Для галичан, наприклад, справедливістю є наявність та забезпечення свободи для індивідуальної реалізації своєї мети та особистого успіху понад усе. У них значно розвинена *соціальна мімікрія*, яка виявляється: спрямованістю на пристосування суб'єктивних потреб до об'єктивних можливостей; націленістю на вирішення конкретної, а не загальної ситуації; скерованістю на вибір між існуючими в даний час реальними можливостями.

¹⁴⁷ Durkheim E. Education and Sociology. Chicago : Trans. by S.D. Fox., 1976. 321 p.

Притаманними для них також є соціальна формальність, тобто схильність до сприйняття формальних норм і ознак оточення при мінімальному врахуванні їх змісту і суті (що, зокрема, виявляється у підвищеній буденній релігійній обрядовості) та консервативність, скерована на увічнення у незмінному вигляді існуючих традицій і цінностей.

Психотип українців різних регіонів з відмінним суспільно-історичним розвитком не становить цілісного явища. У мешканців різних регіонів України тип світосприйняття та побутової поведінки у більшості складався на основі відмінних колективних архетипів (несвідомих психічних стереотипів світовідношення). Ця ж різниця психотипу виявляється і на рівні стратифікації (соціально-класового поділу). Різні соціальні верстви реально існують на різних стадіях світосприйняття, яке, по суті, відображає етапи сприйняття світу людством, етносом на послідовно змінюючих один одного на щаблях суспільно-історичного розвитку. Кожна суспільна стабільна соціально-історична верства має своєрідний і відмінний від інших тип психіки та свідомості, відповідний певному етапу розвитку культури. Чим більше етнічне переважає національне, загальнолюдське в людині, тим більше вірогідність її «внутрішнього» перебування десь за часів неоліту чи, у кращому випадку, в епоху Середньовіччя. У результаті цього повсякденна побутова, а тим більше, суспільно-політична поведінка людини в основному спрямовується тим внутрішнім історично-культурним етапом, на якому перебуває особа і ціннісними критеріями якого вона керується.

Людина знаходиться під могутнім впливом різних сфер психіки. Поки людина існує як стадна істота, самосвідомість їй абсолютно не потрібна, оскільки їй життя цілком регламентується колективом, тобто на рівні позасвідомої системи ритуалів та традицій предків. Людина, яка знаходиться на рівні міфологічних архетипічних образів, не відділяє себе від родового співтовариства і не сприймає себе як самобутню, своєрідну індивідуальну й неповторну істоту, здатну до творчості та свободи і, тим більше, не здатна до розуміння себе в якості політично відповідальної, наділеної правами особи (тобто *фрагмента*). Тому чим більш багатим, розвиненішим є внутрішній світ людини, тим далі вона віддаляється за обмежені локальні рамки колективного міфологічного несвідомого, переходячи на рівень особистої свідомості, ідентифікації із самою собою.

Вищевказане дозволяє констатувати неможливість створення історичної, державотворчої нації виключно на етнічних засадах. Формування національної спільноти за територіально-географічною ознакою натикається на суттєві регіональні розбіжності українців. Різні суб'єкти українського етносу належать до різних *суперетнічних систем* — *європейської* та *євразійської* з відповідною різницею стереотипів світосприйняття і психотипів. Традиції побуту, суспільної поведінки також є регіонально відмінними з тієї ж причини. Мовний фактор також не може слугувати основним у визначенні національної приналежності і внаслідок значної кількості діалектних форм поки що нездатний бути національно фундуєчим. Расово-антропологічна цілісність не є притаманною для українства і також не може слугувати критерієм національно-етнічної

приналежності. Аналіз історичного розвитку дозволяє встановити, що завжди основним національно консолідуючим фактором була єдність соціальних, політичних, економічних цілей представників різних регіонів та класів України. Фактори територіальні, психоемоційні, мовні, релігійні постають в якості важливих, але вторинних у порівнянні з єдністю соціально-політичних цінностей.

Людство і людина розвивають свою психіку протягом багатьох століть. І цей процес продовжується, залишаючись, однак, неоднорідним як на рівні окремих етносів, націй, так і на рівні окремих людей. Етнос окрім спільності походження, географічного положення, єдності мови та релігійно-світоглядних уявлень, є перш за все об'єднаним стереотипом традицій світосприйняття та поведінки. Внаслідок внутрішньої неоднорідності та історично-культурної «неодночасовості» окремих членів етносу, у період державотворчих суспільно-політичних процесів, прагнення створити національну єдність завдяки міфологізованим стереотипам, заклик до кровно-емоційного об'єднання (випадок етнонаціоналізму) є, меншою мірою, наївним, а з точки зору розвитку нації – гальмівним. Апеляція до емоційної сфери обов'язково буде знаходити відгук лише у певній соціальній та культурній групі, чиему рівню психіки, а відповідно і запитів, вона є відповідною.

На рівні психотипу окрема людина ідентифікує себе лише на підблі єдності поглядів, світосприйняття, ціннісної складової, які викликають відгук в оточуючих завдяки вкладання у них спільного смислу. Але контекст смислу є відмінним для людей з різним соціальним, політичним духовно-культурним досвідом. Кожне поняття має в індивідуальній психіці різні асоціації. Колективний досвід попередніх поколінь, їх образи світу складають основу психіки кожного з нас. Емоційні прояви, імпульси досить часто відображають їхнє колективно-родове несвідоме начало. Особисті ж образи, судження є здобутком індивідуального досвіду певної людини. Але в основі їх лежать системи міфів, уявлень, світовідношення цілих народів, відображаючи прожиті ними історичні епохи. Міфи – це перш за все психічні явища *колективної історії*, до яких спільнотою пристосовуються усі зовнішні явища реальності. Індивідуальна історія є часткою історичного життя того чи іншого співтовариства, а вже потім етносу чи людства.

Без сильних емоційних зв'язків з оточуючими, зі світом людина не може існувати, вона страждає від своєї самотності та покинутості. Внаслідок цього вона потребує встановлення різного типу зв'язків з іншими людьми, стає часткою тієї чи іншої спільноти, групи. Вона може або повністю розчинитися в ній, незворотно ідентифікувати себе з нею, або залишатися у системі міжлюдської комунікації, зберігаючи і розвиваючи власну неповторну особистість. Саме цю останню можливість і надає розвиток державотворчої спільноти людей – *нації*.

На відміну від етносу, нація об'єднує людей як певна соціокультурна та політична спільність, яка хоча і пов'язана, але не завжди і не обов'язково, з певним етносом. Якщо до етнічної культури люди залучаються колективно, за фактом народження, то включення до національних, культурних та

політичних надбань вимагає особистісної дії. Нація протистойть кровно-родовій та регіональній структуризації людей, їхньому існуванню на обштинно-племенному рівні та неіндивідуальному міфологізованому мисленню.

Нація, яка зацентована на «внутрішній» тип розвитку, тобто консервацію існуючих ритуалів, типу відносин, економічних взаємин, перетворюється на так звану «*етнічну химеру*». *Химера*, як явище етнічної історії фактично не може стати нацією-державотворцем, оскільки випадуючи з реального історичного розвитку інших народів, переходить у простір міфу, або міфичного світосприйняття, яке не допускає існування ніякого іншого досвіду, окрім переданого та освяченого предками. Перебування в просторі міфу дозволяє сприймати історичні події крізь призму «раз і назавжди» встановленого типу досвіду та дій. Такий підхід по своїй суті є позачасовим. І суспільство, як людська спільнота, і держава, як суспільний механізм, в такому разі випадують із загальносвітowego та надетносного культурного і цивілізаційного процесу. Стан позачасовості, замкненості на собі, в індивідуальних випадках є психічною патологією — *нарцисизмом*. І подібне сприйняття дійсності, розповсюджене на рівень суспільства, формує *суспільний* (або ж етнічний) *нарцисизм*, який не сприймає нічого, окрім власного міфотворення на противагу державотворенню.

В історії людства народи, функціонування яких відбувалося «всередині» міфу, залипалися на тому ж рівні, коли міфологія перетворилася на панівний чинник розвитку. Найяскравіший приклад цього — австралійські аборигени, що за тисячоліття не спромоглися вирватися з кам'яного віку. І інший випадок — Іспанія, що в середні віки була штучно відгороджена правителями від «сретичного впливу» довколишніх держав. Іспанія того часу, вибравши нав'язаний інквізицією шлях «закритого» від «сретичного» оточення суспільства і опинившись внаслідок цього поза загальноєвропейським розвитком, розплатилася за це багатостолітньою культурною відсталістю, поголівною неграмотністю усіх верств населення, неконкурентною економікою та політичною рутиною. Знадобилося кілька громадянських війн, масштабні політико-економічні та суспільні реформи, щоб ця держава стала в рівень зі своїми сусідами.

Підхід до нації як до *етнічно-органічної спільноти* робить акцент в питанні про народ на спільність походження. Це є застарілим *античним визначенням нації* — на противагу *цивілізованості* — як недержавної і не об'єднаної політично, а інтегрованої географічно і культурно.

В Європі, починаючи з Нового часу, нація розуміється як носій суверенітету, а з XVIII ст. *нація як родове співтовариство* і *нація як народ держави* переплітаються. Місце виключно етнічного зв'язку займає *співтовариство демократичної волі* — замість розуміння нації як родового зв'язку і дополітичної єдності вона розуміється як *нація громадян*, що конститутивна для політичного громадянського співтовариства. Тобто відбувається поєднання національної ідентичності і демократично конституційованого громадянства. Нація громадян набуває своєї ідентичності не в етнічно-культурній подібності, але в практиці

громадян, які активно використовують свої демократичні права на участь в політико-суспільному житті і комунікацію.

Етноси, які створили національну державність, досягли цього в ситуації поєднання родового співтовариства та політико-правової єдності. Нація в такому випадку виступає в якості народу держави, як носій наднаціонального державного суверенітету. Нація, як політична та громадянська спільнота набуває своєї ідентичності не в етнічно-культурній подібності, але в практиці громадян, незалежно від їхньої класової приналежності. Тим самим носієм державного суверенітету стає кожна людина, а не лише якась соціальна верства. Людина як громадянин, усвідомлює власну самоцінність та цінність своєї держави завдяки можливості особистої самореалізації, яку надає таким чином об'єднане суспільство. Нація, як більш вищий щабель існування етносу, змінює форму мислення людей з міфологічного на політичне. Націоналізм у такому разі навпаки свідчить про своєрідну «хворобу зростання», про певну політичну та державну незрілість нації, або тих, хто вважає себе національною елітою – про їхній *соціальний інфантилізм*.

в) Небезпеки ідеологізації

Багатогранність людської особистості відкриває багатоваріантність суспільно-історичного процесу в розвитку людини, суспільства та нації. Але будь-яка їхня спільна інтеграція може оформитися лише на тлі переборення ідеологічних процесів маніпуляції масовою свідомістю, яка глибоко деформувала процеси комунікації. Ці процеси призводять до появи, за висловом Г. Маркузе, «одномірної свідомості», яка є глибокою передумовою зруйнування суб'єктивності в процесі відчуження. *Одномірна людина* ототожнює світ «того, що має бути» (Sollen) зі «світом буття» (Sein)¹⁴⁸. Відбувається явище безпосередньої ідентифікації індивіда з умовами його існування, що перекреслює сам факт існування його вільного внутрішнього світу. Він співвідносить своє існування лише з сучасним моментом, тим самим випадаючи з історії. Мислення одномірності також обмежує контакт зі світом поверховістю, не зачіпаючи глибоких структур та закономірностей. Проявом та однією з причин цього є явище ідеології, яка стала всепроникною. Вона перестала бути лише явищем зі сфери відношення «люди-люди» або міжгрупових відносин; вона вийшла і на арену відношень «люди-природа» в масштабі усієї цивілізації. На це звертають увагу М. Горкхаймер та Т. Адорно в «*Діалектиці просвітництва*»¹⁴⁹, відзначаючи, що антагоністично-експлуататорські відносини початково починаються з самосуперечного акту розщеплення буття на «суб'єкт-об'єкт». Ідеологія поглинула соціальну та природну дійсність, породивши одномірну свідомість. Ідеологізація усіх сфер дійсності пов'язана з маніпулюванням свідомістю мас засобами ж масової комунікації. Людина, замкнута в структурі одномірності, приречена на несправжню свідомість і не здатна протистояти

¹⁴⁸ Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества. М.: «REFL-book», 1994. С. 302.

¹⁴⁹ Адорно Т., Хоркхаймер М. Дialeктика просвещения. М., СПб.: Медиум, Ювента, 1997. 312 с.

нав'язуваному порядку мислення та дій, оскільки всякий спротив передбачає наявність вільного внутрішнього світу. Між тим, ідеологія, перетворена на дійсність, поглинає людину як особистість. «Нас просто все ще немає, лише всередині нас є можливість зустріти щось більш тривале, звідки ми вирушаємо по шляху будівництва власної домівки»¹⁵⁰, — пише з цього приводу Е. Блох.

Поряд з іншими визначеннями XX-XXI ст. також називають часом панування *ідеологій*. Ідеології, які майже завжди розглядали людину в якості засобу до встановлення того чи іншого типу панування — чи то національного, чи то класового, чи то бюрократичного. Будь-якого, але обов'язкового такого, що протистояло б людській свободі, а відтак і справедливості. Ідеологія відучує людину вільно мислити та свідомо приймати рішення. Вона хоче привчити її покірно пристосовуватися до існуючих політичних і економічних умов, сформувані поверхове сприйняття пропагованої дійсності як найкращої та незмінної. Ідеологія прагне перетворити людину на «суспільну сновиду», самозакоханого та всім задоволеного обивателя, байдужого до духовних запитів. Для цього часто використовуються та пропагуються різноманітні егоїстичні та нищі інтереси, що дозволяють будь-кому без особливих зусиль відчувати власну велич. Не випадково Гітлер наголошував, що найкраще вести пропаганду серед «суспільних сновидів» — морально втомлених, розумово спустошених, духовно «сонних» людей. Панівна ідеологія — будь-якого гатунку — завжди прагне до знищення самосвідомості особистості, нав'язуючи фальшиві цінності на індивідуальному та суспільному рівні і в самій своїй суті протистойть істині, добру та культурі. «Панування спирається в значній мірі на реальний апарат влади, а ідеологія створює цементуючий фактор руйнівної суспільної будівлі, який не можна недооцінювати»¹⁵¹.

Домінування ритуалу над духом, сутністю християнства, веде до панування тієї ж самої тоталітарної ідеології, іншої лише за формою: «Це фальшива свідомість. По суті вона є завісою, що знаходиться між суспільством та поглядом на нього»¹⁵². Ще К. Маркс звернув увагу, що головною рисою ідеологій є відстоювання та пропаганда інтересів виключно однієї з суспільних груп і класів начебто в якості загальнолюдських¹⁵³. Тоталітарні тенденції небезпечні тим, що, «влізаючи в душу», вони прагнуть до тотального контролю над думками та діяльністю людини і дуже гнучко видозмінюються. Контролюючи думку, тоталітаризм не фіксує її весь час на чомусь одному. Висуваються догми, що пропагандою подаються в якості не піддаючих сумніву; але у свій час їхня форма змінюється, незмінно залишаючи догматизовану непомилковість. Догми обов'язково потрібні для тоталітаризму, оскільки вимагається абсолютна покірливість підданих, однак неможливо обійтися без певних коректив, які диктуються новими потребами владарів.

¹⁵⁰ Bloch E. Das Prinzip Hoffnung. Bd I. Frankfurt am Main. : Suhrkamp, 1993. S. 31.

¹⁵¹ Horkheimer M. Traditionelle und kritische Theorie. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch, 1999. S. 51.

¹⁵² Rau J. Lust auf Zukunft. Unsere gesammelten Werke. Essen : Klartext, 2006. S. 175.

¹⁵³ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. *Твори*. К. : Держполітвидав УРСР, 1958. Т.1. С. 207-342.

Ідеологія постає, таким чином, постійним обґрунтуванням панування і вона завжди і в усіх випадках є «помилковою свідомістю, яка має захисні функції»¹⁵⁴. Ідеологія є протилежною моралі і цінностям, науці, істині і тому повинна бути відкинута взагалі. Мислення не перестасе бути ідеологічним, тобто неістинним у своїй основі, якщо воно орієнтує на яку-небудь визначену соціальну дію і виправдовує її. Ідеології стабілізують не систему, а відносини панування, однак їхня стабілізуюча сила все більше і більше послаблюється, скорочується. Але вони підтримують своє існування завдяки плано-мірному і систематичному з їхнього боку контролю над масовими засобами інформації¹⁵⁵. Ідеології завжди грали в історії негативну роль. Ця роль зали-пається за ними й у наш час. Потрібно не створювати нову ідеологію у ви-гляді системно-структурної теорії, а всіляко руйнувати існуючі ідеологічні си-стем.

Таким чином, *ідеологія* — це система ідей та уявлень, яка служить людині, або певній суспільній системі в якості абсолютної істини, на основі якої будується концепція світу і свого положення в ньому таким чином, що цими діями здійснюється обман, необхідний для маскування своїх дійсних прагнень та дій для досягнення власної вигоди. Ідеологія виступає як постійне обґрунтування панування, знищуючи самосвідомість і свободу особистості. Панування ідеології нав'язує фальшиву свідомість не лише на рівні особис-тості, а й по своїй суті протистоїть культурі, науці, істині. Ідеологія прагне стати функцією керування індивідуальною та суспільною поведінкою і, про-тистоячи будь-якому критичному аналізу є здатною до швидкої зміни на-прямку та форм діяльності. «Ідеологією називають реальну та історично ефе-ктивно діючу абстракцію. Ідеологія є існуючою неістиною, що обґрунтову-ється з практичними цілями»¹⁵⁶.

Людське співробітництво та комунікація в умовах соціальної, сві-тоглядної, культурної, політичної та іншої багатоманітності можливе лише на основі цілком певної етики, а саме етики терпимості, яка визначає за людьми право на власну життєву та інтелектуальну позицію, яка саме духовну і культу-рну своєрідність розглядає як достоїнство, утверджує цінність плюралізму та плюралізм як цінність. Великою небезпекою для особистості та суспільства є ідеологічний тоталітаризм, який формує й нав'язує на державному рівні стиль мислення та дій через маніпуляцію масовою свідомістю.

Несправедливе репресивне суспільство та/чи аналогічна дер-жава намагаються перетворити сутність людини на її економічний стан, наці-ональну приналежність, привести її у відповідність з пануючою ідеологічною системою. Тим самим людина перетворюється на певну ринкову ціну, на той

¹⁵⁴ Habermas J. Technik und Wissenschaft als «Ideologie». Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1999. 170 s.

¹⁵⁵ Habermas J. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Sistemforschung? Von Jürgen Habermas und Niklas Luhmann. Frankfurt a.M. : EA. Frankfurt, Suhrkamp, 1971. S. 247.

¹⁵⁶ Habermas J. Technik und Wissenschaft als «Ideologie». Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1999. S. 31.

прибуток, який вона отримує, на певні мовні вирази чи етнічні або ж ідеологічні традиції. Це призводить до ідентифікації особистості з тими стандартами, які пропагуються правлячою Верховною в якості найліпших. Ідеологія як явище прагне стати всепроникною та самодостатньою, перекресливши можливість існування не контролюваного нею внутрішнього світу особистості і усвідомлення людиною себе як громадянина. За допомогою підвладних засобів масової інформації відбувається ідеологізація усіх сфер дійсності. Ідеологія подає репрезентацію інтересів тих груп, які вона обстоює, в якості універсальних, що неначебто відображають інтереси усіх верств суспільства¹⁵⁷.

Автократичні та тоталітарні режими зацікавлені у пануванні ідеології на протипагу світоглядному та суспільному плюралізмові, тому що людина, яка замкнута в структурах тотальної ідеології не здатна протистояти нав'язуваному порядку, оскільки можливість будь-якого спротиву передбачає наявність вільного внутрішнього світу. А ідеологія захоплюючи суспільне життя, поглинає й розчавлює людську особистість. Ідеологія розвиває нетерпимість, шовінізм, національну мегаломанію, ксенофобію та ненависть до усього інакшого.

Протистойть цим деформаціям перш за все *принцип плюралізму*, взятий в найширшому значенні, як можливість для особистості, групи, етносу мати власні переконання, систему цінностей, можливість їх сповідувати в духовному плані і реалізувати в суспільному та політичному. Основною вимогою до ідей та дій в рамках плюралізму є толерантність, відмова від насильства та нав'язування власної системи цінностей в якості єдино можливої. Породжуючи можливість найширшому духовному, політичному, професійному самовираженню, плюралістичне суспільство дає можливість повного самовираження особистості в будь-якій сфері, ідентифікації та солідаризації себе з іншими людьми та суспільством. Плюралізм є гарантією побудови правової держави та громадянського суспільства, трансформації державної влади з влади сили у владу права.

г) Від засновків національної культури до громадянської демократії націєтворчості

Національна культура, формуючи особливі принципи мислення, переживання та осягнення світу, звичаї та традиції, пов'язані з суспільно-історичним розвитком, тим не менше має спільне з іншими культурами джерело. Ми належимо до того культурного кола, етичні поняття якого сформувало християнство. Віруючі та невіруючі, політики та обивателі – усі ми сформовані християнською заповіддю поваги та любові до ближнього – основним моральним орієнтиром нашої культури: «Якщо я маю дар пророцтва, і знаю всі таємниці, і маю будь-яке пізнання та всю віру [...], а не маю любові, – то я

¹⁵⁷ Зинченко В.В. Идеологемы бессознательного. Социально-психологическое измерение индивидуальных, политических и экономических девиаций общественного развития. «*Alma Mater*» (Вестник высшей школы). 2012. № 7. С. 4.

ніщо» (1 Кор. 13:2)¹⁵⁸. Тому попри усі національні відмінності та специфікації етнічних культур, є можливим констатувати, що виховало нас перш за все християнство. У такому випадку національну культуру України можна беззастережно віднести до європейського типу культури та цивілізації. Особливо важливим для національного державотворення є розвиток політико-правової культури, яка в усьому світі підтвердила своє універсальне значення і використання.

Історія показала, що збереження й розвиток культурного надбання у всьому його обсязі є можливим при ситуації відкритості національної культури, розвитку її у загальнонаціональному контексті. Україна завжди була полем взаємодії і центром зустрічі культур Заходу та Сходу. Не розчиняючись в жодній із них, вона використовувала їх найкращі досягнення, органічно вплітаючи у власну культуру, водночас вносячи українську частку в культури інших народів. І, навпаки, можна спостерігати, що як тільки чи то внаслідок об'єктивних обставин або суб'єктивних чинників, українська культура піддавалася консервації, випадаючи з системи міжкультурної комунікації, розвиток її, а отже, і політичної сфери, – уповільнювався, випадаючи у стагнацію. Відбувалася акцентація виключно на побутових, фольклорних традиціях, що призводило з одного боку до агресивного постулювання власної окремішності, а з іншого, внаслідок культурного відставання – до асиміляції з боку більш мобільнішої політико-культурної системи.

Бажання зберегти вітчизняну спадщину нерідко виливається у ворожнечу до всього «чужого». Ксенофобія та національне самовозвеличення (*національна мегаломанія*) завжди взаємно підживляють одне одного. Одним з найнебезпечніших для розвитку нації є некритичне возвеличення «свого» на протипагу всім іншим, що врешті-решт призводить до ізоляції. Нація завжди розквітає у симбіотичній взаємодії з культурним надбанням інших народів, запозичуючи чужі досягнення та творячи власні оригінальні цінності. Українська духовна та політична культура може і повинна стати акумулюючим явищем для усього народу України, його національного ідею, що об'єднала б насправді, а не формально, різні верстви та національні групи суспільства, сформувала б істинний, а не «шароварний» (на зразок російського «квасного» псевдопатріотизму), *патріотизм*. Це може бути досягнуто за умови, що в основу суспільного розвитку буде покладена перш за все особистісна, а не етнічна ідентифікація людини. Віднесення до української нації повинне відбуватися не за кровно-етнічною ознакою, а за єдністю духовно-моральних цінностей та визнання сформованих громадянським суспільством правової системи та політичної культури. Початком такого підходу є розуміння того, що Вітчизна – це перш за все духовні блага та цінності, а не лише факт тієї чи іншої етнічної приналежності.

Визначальною початковою для ідей громадянської демократії та соціальної справедливості є ідея *індивідуальної особистої свободи*, захищеної юридичним правом. Ідея фундаментальної свободи людини як наділеного

¹⁵⁸ Біблія. / Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов: перше видання. Київ : Українське біблійне товариство. 2020. 1172 с.

невід’ємними правами громадянина утворюється паралельно Великою Французькою революцією та англійським лібералізмом, реалізованої ними у конституційній, правовій та парламентській системах¹⁵⁹.

Різноманітні громадянсько-демократичні вчення, не зважаючи на певні ідейні розбіжності між собою, однозначно вказують на необхідність доповнення цінності індивідуальної свободи настільки ж фундаментальними цінностями *соціальної справедливості* та *міжлюдської солідарності*. Економічна нерівність, соціальнегноблення за наявності формально-юридичних свобод та національної державності, згідно громадянської демократії постають руйнівними факторами по відношенню до останніх, стимулюючи міжкласову ворожнечу і розпад нації на ворогуючі станові угруповання, оскільки держава, яка не забезпечує рівного захисту усієї сукупності прав, не репрезентує у своїй діяльності інтереси більшості наявних соціальних груп, не може бути консолідуючим суспільним та національним фактором.

Громадянська демократія констатує, що свобода як окремої людини, має такі спільноти зберігається доти, доки вона не заперечує і не стоїть на заваді свободи інших¹⁶⁰. Водночас свобода, що не супроводжується солідарністю, розумінням взаємозалежності добробуту кожного від благоустрою іншого, врешті-решт перетворюється на руйнівне явище індивідуального егоїзму, тотального панування нічим не обмеженого індивідуально-приватного інтересу над суспільним. Громадянська демократія націєтворчості є реальною альтернативою як тоталітарності олігархічного колективізму державно-бюрократичного «соціалізму», так і безмежному егоїстичному індивідуалізму ліберальних систем. У суспільному співжитті громадянська демократія вважає головною ситуацією компромісу, як між окремими індивідами, суспільними групами, так і у відносинах суспільства та особи. Саме терпимість до думок та ідей іншої людини, спільна взаємоповага та взаємопідтримка допомагає уникнути розбрату як в індивідуальних міжлюдських стосунках, так і в суспільстві. Сутністю солідарності є перш за все ідеї примирення, прощення, пошук того, що об’єднає, а не розділяє людей. Вона не може існувати лише як «кишенькова» солідарність певного класу, партії чи угруповання, бо це вже — *кланова корпоративність*.

Обов’язковою умовою існування і розвитку свободи, солідарності та справедливості, згідно концепції громадянської націєтворчості є *демократія* — реальна участь народу в управлінні суспільством і державою. Античні греки, засновники демократії, виділяли три базових принципи її існування. Це: *«ізономія»* (рівність усіх перед законом), *«ізотимія»* (рівність прав для усіх громадян виконувати державні функції) та *«ізогорія»* (свобода слова для усіх громадян). Учасник і співтворець демократичного режиму отримав назву *«громадянин»* (політес), — тобто політично активної та суспільно відповідальної особи. Демократія, як

¹⁵⁹ Habermas J. Faktizität und Geltung. Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat. Fr.a.M. : Suhrkamp, 2003. S. 312.

¹⁶⁰ Zinchenko V.V. Post-industrial model of society, education and science in philosophical concepts of radical pedagogy in the context of Globalization for the Sustainable development. *American Research Journal of Humanities and Social Sciences*, 2021. Vol. 7, №. 1. P. 1-6.

політичне вілення суспільної волі передбачає суцільне втягнення народу у вирішення суспільно-політичних проблем, спільне формування політичних цінностей та політичної культури. За своєю суттю вона протистойть закріпленню сфери політичного управління за певною групою, вона є запереченням деполітизації народу. «Громадянин» у демократичній традиції визначально мислиться як феномен, нерозривно пов'язаний з феноменом нації, вкорінений у її історії, сучасному та майбутньому. На відміну від автономного, неполітизованого індивідуума, який в грецькій традиції носить назву «*idiotes*» (негромадянин), громадянин є частиною народного цілого, поснаним з ним соціальною, політичною та культурно-духовною традицією. Таким чином, демократія – це не лише форма державного устрою, а і факт співучасті нації у діяльності держави.

У зв'язку з цим важливим чинником є перетворення людини з підданого певного державного устрою на реального учасника політичного співтовариства. *Стан громадянина* фіксує демократичні права людини. Політичне співтовариство нації знаходить своє правове відображення у тому, що кожен у своїй недоторканності повинен знайти рівний захист і рівну повагу до себе, як до особистості, незалежно від етнічної чи культурної приналежності, а саме як громадянин, тобто як член суспільно-політичної спільноти. В традиції європейської культури та цивілізації це пов'язано з утвердженням права як механізму здійснення демократичної влади, як сукупності норм, що регулюють соціальне життя. Громадянсько легітимізоване право формує вільний характер людської свободи і дії, водночас обмежуючи егоїстичну та колективістську сваволу. Громадянсько-правові норми в державі повинні складатися у результаті компромісу та консенсусу між різними зацікавленими групами, що забезпечить життєвість суспільства, та унеможливить деструктивні прояви. Вільним та демократичним є те суспільство, в якому усі громадсько-політичні та культурні традиції мають рівні права та вільний доступ до влади. Водночас таке суспільство виключає надмірний тиск з боку якої-небудь однієї традиції чи групи, не надаючи нікому особливого привілейованого місця в суспільстві та пріоритетного доступу до влади¹⁶¹. Таке суспільство об'єднане тим, що громадяни регламентують своє спільне життя у відповідності з тими принципами, котрі, оскільки вони засновуються на рівних інтересах кожного, можуть знайти обґрунтоване схвалення всіх. Воно структуроване відносинами взаємного визнання, в яких кожен може розраховувати на повагу до себе в якості вільного та рівного збоку усіх.

Ця модель виходить з того, що сучасна держава – це *демократія обговорення, компромісу та консенсусу*, що людина готова до усвідомлення себе громадянином. Тобто від тих, хто відносить себе до даної нації очікується готовність і здатність виступити членами даного політичного співтовариства, його минулого та майбутнього, форм його інститутів, в рамках яких мислять та

¹⁶¹ Зінченко В.В. Деліберативні моделі процесів управління в умовах суспільних та економічних трансформацій. *Актуальні проблеми економіки. Науковий економічний журнал*. ВНЗ «Національна академія управління», 2011. №. 5(119). С. 10.

діють його члени¹⁶². Це вимога визнання мови, культури, цінностей та інститутів суспільства, які сприяють формуванню та відтворенню громадян. Таким чином, ідентичність громадсько-політичної спільноти тримається перш за все на вкорінених в політичній культурі етично-правових принципах, а не на особливій етнічній формі життя.

Світова демократія розглядає громадянську і соціально-політичну ідентичність в якості основного націє- та державотворчого фактору. Ліберальний підхід основного значення надає принципу індивідуальної свободи навзаєм принципам справедливості і солідарності, комуністи, навпаки, прагнуть створити суспільну та національну єдність завдяки утвердженню принципів рівності та справедливості за рахунок обмеження свободи, що в обох випадках врешті-решт руйнує суспільну та національну солідарність. Єдність нації можлива лише у громадянському суспільстві, яке керується демократичними принципами. Нація розглядається перш за все як політична спільнота, об'єднана спільними політичними цінностями, нормами та культурою, збереженням національної єдності згідно з цими принципами є поєднання у державній політиці базових громадянсько-демократичних цінностей свободи, справедливості, солідарності. Ці цінності мають однакове фундаментальне значення і нерозривно взаємопов'язані. Згідно з концепцією громадянської демократії, нація, як політичне ціле остаточно формується лише при умові ефективного функціонування демократії, оскільки саме вона у всіх своїх різновидах (як політичних так і виробничих) є необхідною основою створення і розвитку громадянського суспільства, формування в ньому широкій системи соціально-політичних взаємозв'язків, що цементують національну єдність.

Тож прекрасні мрії про свободу супроводжували людство упродовж усієї його історії. Водночас феномен свободи (індивідуальної, суспільно-політичної, національної) має бути не тільки метою, але й показником якісного розвитку суспільства і держави, становища людини в них. Реформа політичного та суспільного життя в Україні надала можливість для творчого опрацювання та практичного використання європейської громадянсько-демократичної традиції та практичного досвіду світової громадянської демократії. Формально це відбувається, але постійне множення та брунькування різноманітних «демократичних» об'єднань в Україні вказує не лише на вузькокорпоративні інтереси, які є головною рушійною силою їхнього функціонування, але й на відсутність теоретичного засвоєння знань і світового досвіду та ідейну розмитість їхньої діяльності. Це компенсується голосливим декларуванням зовнішньопривабливих гасел та цілей демократизму, яке приховує відсутність реальних кроків по досягненню останнього хоча б у деяких сферах суспільного та державного життя. Це негативно позначається на суспільному та політико-економічному розвитку України, не дає можливості реально впровадити громадянсько-демократичний механізм розвитку нації, держави та суспільства.

¹⁶² Sintschenko V. Ein beitrag zur rekonstruktion des wissensgesellschaft. *Vědecký průmysl evropského kontinentu*. Díl 14. Filosofie. Politické vědy. Historie. Administrativa. Praha : Publishing House «Education and Science», 2011. S. 58.

Історія українського державницького, національно-патріотичного, демократичного рухів показує, що акцентування виключно на національному звільненні, без економічної і правової емансипації, духовно-інтелектуального розвитку призводить до політичної самоізоляції і припиненню підтримки з боку народу та моральної і суспільної деградації. Нинішнім політикам краще вчитися на помилках попередників і робити відповідні висновки, аніж компрометувати себе розбратом і відсутністю реальних справ. Слід зрозуміти, що будь-які прекрасні гасла є абстрактними для населення, яке змушене бути рабом власного шлунку, балансує на межі елементарного виживання. Зможуть націтворючі, патріоти, державники-політики України запропонувати і здійснити реальні конкретні справи, закласти справжні підвалини суспільної справедливості, економічного суверенітету і особистого добробуту – більшість народу автоматично стане патріотами за уподобаннями і політичними прихильностями. Не зможуть – щезнуть з політичного ландшафту суспільства, перетворяться на кишенькові бізнесово-корпоративні клуби за інтересами.

Жодна людина не народжується з наперед визначеною причетністю до певної нації або держави і вродженою підозрою та ворожістю до інших. Коріння *ксенофобського націоналізму*, нетерпимості і, навпаки, толерантності і взаєморозуміння задаються «культурною програмою» суспільства. Патріотизм, як особливий вид любові до членів тієї ж самої національної чи політичної спільноти, її культури сформувався в європейській традиції на засадах християнської заповіді любові та поваги до ближнього. Патріотизм виникає з любові і до любові повинен вести; будь-яка інша його форма – це моральна та суспільна деформація. Розквіт ксенофобії, світоглядної нетерпимості та національної мегаломанії обов'язково призводять до маніпулювання масами за рахунок корисливого підігрівання з боку правлячих кланів не в міру роздутій «національній гордості».

В тоталітарній державі, орієнтованій на конформізм, боротьба з усім інакшим, такі людські якості як «відмова від усілякої жорстокості, клановості, непокора тиранії більшості, чутлива інтелігентність, – здаються асоціальними та непатріотичними»¹⁶³. По відношенню до різного роду меншин громадянське плюралістичне суспільство, побудоване за демократичними принципами, очікує від них готовності засвоїти культуру, у тому числі політичну, їхньої нової батьківщини, не відмовляючись при цьому від культурних форм, в яких вони зростали. Меншини обов'язково повинні сприймати засади громадянського суспільства і сформованих ним правової системи та політичної культури. Тобто очікується готовність і здатність виступити членами даного історичного співтовариства, його минулого та майбутнього, форм його життя та інститутів, в рамках яких мислять і діють його члени. Це вимога визнання мови та культури і вимога визнання тих інститутів суспільства, які сприяють формуванню та відтворенню громадян.

¹⁶³ Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества. М. : «REFL-book», 1994. С. 11.

Ідентичність громадсько-політичної спільноти, на яку не повинні зазіхати меншини, тримається перш за все на вкорінених в політичній культурі правових принципах, а не на особливій етнічній формі життя. Форма функціонування будь-яких меншин повинна співпадати з принципами функціонування суспільства. В державах, які самовизначаються по національно етнічній ознаці і ставлять інтереси корінної нації вище інтересів особистості, немає місця ні для демократії, ні для права. Тоталітаризм народжується тоді, коли в побудові державності за основу береться виключно національна або класова ознака¹⁶⁴. Якщо щось і врятувало Європу від всезагального тоталітаризму, так це перемога громадянського, демократичного і правового начала над етнонаціональним, класовим, корпоративно-груповим, усвідомлення наднаціональної цінності демократії як умови для сталого націєтворення та суспільно вагомої державності.

Будь-які масштабні та глобальні проекти аж нічого не варті, якщо вони не враховують інтереси кожної людини. Адже «народ», «нація», «спільнота» — це не якісь абстрактні величини. Вони складаються з окремих особистостей і їхні радість та горе, щастя та відчай, обов'язково відображаються і на загальносуспільному рівні. Для нації є згубним шлях дегуманізації, тотального одержавлення людини, яке перетворює її на засіб для побудови того чи іншого типу держави. Мета, задля якої є виправданими будь-які засоби, завжди протистойть людяності та розвитку особистості, тобто тим факторам, без яких неможлива національна єдність. Найкраща національна ідея — це побудова такої держави, яка б несла щастя та добробут кожній людині, де кожен мав би найширші можливості для саморозвитку. Україна — це не якийсь політичний режим чи етнічна спільнота. Це перш за все Батьківщина, яка надає можливість людині гідно жити та розвиватися.

Громадянська демократія сповідує патріотизм, який є відчуттям відповідальності за власну свободу і обов'язково передбачає вільне мислення людини. Патріотизм, як особливий вид любові до спільних духовних цінностей членів національно-політичної спільноти однаково протистойть як націоналізмові, так і денаціоналізації. Він сформувався в християнській традиції любові та поваги до ближнього і до любові повинен вести. Будь-яка інша його форма — це ідеологічна, моральна та суспільна деформація. Українська націєтворча державницька політика і громадянська демократія має ставити собі за мету комплексну розбудову такої держави, в якій кожен член суспільства бачив би уособлення власних інтересів і, водночас уособлював би у власній особистості саму Україну. Така функціональність у всіх сегментах націєтворчості забезпечує її захищеність.

¹⁶⁴ Sintschenko V.V. Ethik Weltbild, Moderne Wirtschaft und die Aufgabe der Politik. *Nauka i Studia*, 2013. NR 19 (87). S. 80.

Розділ 2.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ

Ганаба Світлана
sveta_ganaba@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4373-7075

докторка філософських наук,
професорка кафедри психології,
педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

§ 2.1.

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК
ЧИННИК ПРИМИРЕННЯ ТА
КОНСОЛІДАЦІЇ
СУСПІЛЬСТВА:
БЕЗПЕКОВІ КОНОТАЦІЇ**

а) Фактор досвіду минулого в консолідації суспільства

Упродовж останніх десятиліть Україна проходить складний період власного державотворення. Він позначений низкою складнощів, небезпек та протиріч, які зумовлені нерозвинутістю інститутів громадянського суспільства, політичною й економічною нестабільністю та стрімкою соціальною поляризацією суспільства, культурною деградацією, загрозами втрати територіальної цілісності тощо. Варто зазначити, що проблеми, які постали перед українським суспільством є проблемами усієї її історії. Упродовж декількох століть воно жило в умовах бездержавності. Політика держав, у складі яких перебували українські землі супроводжувалася масовими репресіями, нищенням основних ознак етносу – мови, культури, історичної пам'яті тощо, тобто усього того, що ідентифікує народ та гуртує його в єдину спільноту. Йдеться не лише про фізичне знищення українського народу, а про його духовну й ментальну руйнацію. Метастази геноцидів, рабського ідолопоклоніння та животіння виявляються у реаліях сьогодення, спричиняючи усе нові загрози. Ілюстрацією цих думок є показ І. Магрицькою взаємозв'язку наслідків голодомору 1932-1933 рр. й сучасних проблем й нетаргетів українського суспільства. Дослідниця вважає, що одним із наслідків голодомору є ментальне знищення української нації, позбавлення почуття національної солідарності, притамулення громадянської гідності та відповідальності. «Саме тому українці будуть з легкістю давати хабарі за свої незаконні пільги й посади, зовсім не замислюючись над тим, скільки їхніх співгромадян унаслідок цього не отримають їх законно»¹⁶⁵, – пише вона. Подолання, на її думку, цього постгеноцидного синдрому не може відбуватися чітко за рецептами реформ європейських держав, у цьому процесі також не відіграють вирішальну роль й традиційні закордонні гранти. Боротьба з наслідками геноцидів, що постали для української спільноти національними трагедіями, можлива за умови засвоєння громадянами «спільного травматичного досвіду» й пошуку ексклюзивних шляхів й орієнтирів подальшого розвитку. Віднайти шляхи подолання цих та інших небезпек – це означає отримати у майбутньому можливість ствердитися Україні як незалежній державі, вирішивши проблеми державотворення й територіальної єдності країни, низку мовних, релігійних, культурних протиріч тощо¹⁶⁶. Себто «оздоровити» хворе українське суспільство можливо за умови усвідомлення досвіду минулого. Зауважимо, що це поняття, тобто досвід минулого, презентується досягненнями й прорахунками наших пращурів. Забувати чи нехтувати ним – означає зводити будівлю майбутнього без підмурку, оскільки потреба заглянути у глибину століть диктується необхідністю зрозуміти сенс забутих уроків історії, знайти у них те, що має значення для сьогодення, те що дозволить використати у

¹⁶⁵ Магрицкая И. Постгеноцидная Украина без грима и украшений. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/inozmi/svoboda/2012/11/12/6977304/> (дата звертання: 18.05.2021).

¹⁶⁶ Там само.

майбутньому. Надбання минулого – це, насамперед, живі й надихаючі цінності, які дозволять відчутти себе не випадковим подорожнім на стежках світової історії, а її активним учасником й творцем, котрий знає задля чого прийшов у цей світ, чого живе й що хоче досягти. Досвід минулого може стати ефективним чинником консолідації українського суспільства й розбудови української державності, однак, за умови усвідомлення власної самобутності, відчуття гордоців за вчинки своїх предків. Таке ставлення формує моральний клімат середовища у якому живе й розвивається народ. Пам'ять минулого помножена на моральну оцінку, породжує совість як внутрішню самокритику.

У минулому закладено величезний потенціал, який може стати основою формування толерантного демократичного суспільства. Наголосимо, що реконструкція минулого можлива й доцільна як в інтересах сьогодення так й в стратегіях майбутнього.

б) Буттєва характерологічність історичної пам'яті

Зв'язок з минулим у людини здійснюється через пам'ять. Вона є єдиним свідком життя та смерті. Пам'ять та життя перебувають у нерозривній єдності, що вибудовує цілісність біографії людини й надає їй поживу для побудови різних історій. Пам'ять – це свідчення того, що життя є й воно триває. Вона об'єднує асоціативними зв'язками в єдине минуле й теперішнє з метою забезпечення людині узгодженого відчуття своєї ідентичності у теперішньому. Одним із її різновидів є історична пам'ять. Зауважимо, що дослідники не мають якогось одного усталеного пояснення цього поняття. Це надзвичайно складний феномен суспільної свідомості, який належить як до сфери суспільної психології, так й до царини ідеології. Аналіз й узагальнення різноманітних позицій та ідей дало змогу окреслити поняття історичної пам'яті як образу минулого, сконструйованого суб'єктивністю теперішнього задля сприйняття, збереження, відтворення та забування соціокультурними групами спільного культурного досвіду. А це визначення проявляє можливість для епістемного схоплення культурної пам'яті. Так, зокрема Я. Ассман розглядає останню як особливу символічну форму передачі й артикуляції смислів, що виходять за межі досвіду окремих індивідів чи груп. Він стверджує, що їй притаманний високий рівень формалізації, символічний характер кодування (в словах, образах, діях тощо), механізм передачі через ритуальну комунікацію¹⁶⁷. Суспільними сферами, що впливають на формування історичної пам'яті, взаємодоповнюючи одна одну, є політика пам'яті, історична освіта, меморіальна культура, медійний дискурс тощо. Водночас, історична пам'ять є важливим культурно-інформаційним ресурсом впливу. Як інструмент впливу на соціум й людину зокрема, часто використовують її мобілізаційний потенціал. У цьому випадку структури

¹⁶⁷ Ассман Я. Культурная память: письма, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. / пер.с нем. М.М. Сокольской. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 58-59.

свідомості залучаються не просто для підтвердження аргументів суб'єкта, а для зміни структур внутрішнього світу, свідомості, ціннісних орієнтирів та норм поведінки людини як об'єкта впливу. З огляду на цю обставину, історична пам'ять містить у собі певну амбівалентність. Йдеться про те, що вона може стати як ефективним важелем формування національної ідентичності, так й перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою свідомістю. Як й що ми пам'ятаємо? За яких умов минуле здатне стати чинником консолідації суспільства, на яких засадах має вибудовуватися діалог минулого та сучасного, щоб ліквідувати та у подальшому унеможливити ідеологічне протистояння у руках політиків?

Насамперед, зазначимо, що історична пам'ять характеризується вибірковістю. Ми пам'ятаємо не усі події минулого. Як ретроспективна категорія пізнання минулого, вона фіксує, зберігає й відтворює суспільно значиму інформацію. Пам'ять – це свого роду «[...] матриця-сито, що слугує для просіювання потоку історичних явищ, подій, фактів»¹⁶⁸. Людська уява керуючись пам'яттю, розподіляє та трансформує події та явища на важливу та несуттєву. До сфери теперішнього потрапляє з минулого лише те знання, яке вразило нашу уяву й викликало у душі емоційний відгук. Йдеться про знання, яке проживається й переживається людиною на чуттєвому рівні й є ціннісним та особистісно значимим. «Ми прагнемо зберегти у пам'яті те, що для нас цінне, зберегти незабрудненим. Прикрі речі – те, що псує наш образ реальності, – відсуваємо в тінь, намагаємося забути»¹⁶⁹, – стверджує А. Новак. Очевидно, що у плінній буденності людина, спрямовуючи свої запити, морально-ціннісні орієнтації, світоглядні пошуки у сферу минулого, керується не її емпіричними зразками і моделями, а виходить із ситуативних особливостей внутрішнього сприйняття. Тобто досвід минулого сприймається не лише як феномен зовнішнього світу, котре належить зрозуміти, а й як внутрішньо духовна сутність людини. Йдеться про те, що кожна людина за своєю внутрішньою природою є великим світом у якому відображаються як усі реалії світу, так й великі історичні епохи. До цієї теми свого часу звертався М. Бердяєв¹⁷⁰, наголошуючи на тому, що у глибині людського духу розкривається присутність будь-якої історичної долі. Усі історичні епохи, починаючи з первісних епох й закінчуючи вершиною історії, тобто сьогоднішнім й є історична доля конкретної людини.

Історичній пам'яті властивий оцінний характер. Оцінне світосприйняття та світосудження випливає з самої природи людського буття, є невід'ємною частиною її внутрішньо суб'єктивної онтології. Цінності продукуються людською свідомістю, включаючи не лише

¹⁶⁸ Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49-61.

¹⁶⁹ Людина у сфері гуманітарного пізнання. / упоряд. В. Зеленський. Київ : Укр. центр духовн. культури, 1998. С. 97.

¹⁷⁰ Бердяєв Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической метафизики / сост и пред. П.В. Алексеева. Москва : Республика, 1995. 375 с.

теоретичні моральні та естетичні категорії, суспільні ідеали тощо, а й ту обставину, що цінність виступає оцінкою дійсності людиною та джерелом смислотворюючої основи людського діяння¹⁷¹. Однак оцінна функція історичної пам'яті не зводиться до трансляції з «комори минулого» «готових рецептів» стандартного розв'язання проблем суспільного буття. Оцінювання досвіду попередніх поколінь передбачає його осмислення у світлі сучасності. Отож, досвід минулого продукує нові смисли розуміння сучасності, «розсуває» межі сьогодення та проєктує майбутнє. «В поясненні минулого ви маєте виходити з того, що складає найвищу силу сучасності. Лише шляхом найвищої напрути ваших благородних рис ви будете здатні вгадати у минулому те, що у ньому виявляється варте пізнання і збереження, і що є у ньому великого. Рівне пізнається лише рівним, інакше ви завжди будете принижувати минуле до себе»¹⁷², – радить Ф. Ніцше.

Тож забезпечуючи діалог між поколіннями, досвід минулого продукує нові смисли для розуміння сучасності. Йдеться, тобто, про те, що кожна епоха має своє розуміння й осмислення досвіду минулого. Відповідно, минуле розуміється відповідно до запитів й цінностей сучасності. Сучасник звертаючись до минулого додає своїх міркувань, до фантазовує ті події й явища, які не збереглися у пам'яті чи джерелах історичної інформації. Релевантну роль у творенні нових смислів розуміння сучасності на основі досвіду минулого відіграє креативність. Пригадувати – це постійно здійснювати смислотворчість власного буття: особистісне буття як мислинневий процес. «Робота пам'яті ніколи не завершується, вона постійно переосмислює події чи факти минулого відповідно до того чи іншого стану сучасності. Тобто, пам'ять – це не відображення дійсності, а завжди актуальний індивідуальний (або колективний) досвід»¹⁷³, – пише А. Бергсон. Коли ми пригадуємо, ми не лише констатуємо факти минулого, а насамперед, породжуємо нові смисли, які актуальні тут і тепер. У пам'яті зберігається не лише те, що ми сприймали чи відчували, а й те, що вигадуємо самі. Інколи з роками відмежувати реальне та вигадане стає досить складно чи навіть практично неможливо. Тож, історична пам'ять має креативний характер. Однак креативний, смислотворчий характер вона набуває не лише за умови постійного пригадування, збереження, актуалізації досвіду минулого. Її дієвість та продуктивність пов'язана і з забуттям. У цьому сенсі актуалізується думка Ф. Ніцше, котрий висловив міркування про те, що «будь-яка діяльність потребує забуття»¹⁷⁴. Справа у тому, що сам процес культурної трансляції не може

¹⁷¹ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: мат-ли круглого столу, 22 квітня 2008 р. / за заг. ред. Ю.О. Зерній. Київ : НІСД, 2008. 65 с.

¹⁷² Nietzsche F. Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. URL: http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/HL_ (дата звертання: 08.04.2021).

¹⁷³ Бергсон А. Творческая эволюция. Москва : Куцково поле, 2006. С. 46.

¹⁷⁴ Nietzsche F. Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben. URL: http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/HL_ (дата звертання: 08.04.2021).

відбуватися без цього творчого «моменту забуття», який надає наступникам шанс на отримання власного простору свободи: простору, котрий завжди виростає з певного контексту й щоразу створює власний контекст. Втім, необачне, викривлене, поверхове й необґрунтоване забуття може зумовити втрату творчих функцій історичної пам'яті, Дослідники З. Бауман та Л. Донскіс стверджують, що процес забуття певних подій минулого зумовлює маніпуляцію пам'яттю. Зокрема, вони пишуть: «пам'ять, позбавлена події X, не стає білою плямою, але так само залишається історичною пам'яттю, тільки про іншу історію – історію, яка не містить події X»¹⁷⁵. У цьому процесі, відповідно, «з'являється інша людина, та, яка ще зберігає пам'ять про минуле, але про інше минуле, і так само, як її попереднє втілення, використовує цю пам'ять для сприйняття та розуміння сучасного і проектування свого майбутнього»¹⁷⁶. Ілюстрацією зазначених вище думок може слугувати ідеологічний вимір історії України. Йдеться про те, що зазвичай ті, кого ми пам'ятаємо й вишановуємо, перетворюються на схематичних маріонеток, життя й цінності яких використовуються як взірці для підтвердження й поширення певних суспільних ідеологем. Загалом така ситуація свідчить, що презентування історичного досвіду як певних усталених взірців є небезпечним, оскільки нівелює унікальне, «людське» в минулому й як результат історична пам'ять стає небезпечною. Вона використовується як інструмент численних маніпуляцій свідомістю громадян політичними силами, здатна зумовити розкол й кризовий стан суспільства. Звісно, вирішити адміністративним шляхом ці проблеми не вдасться. Продуктивним у цій справі буде громадянська дискусія довкола складних, суперечливих й дражливих історичних проблем, різнопланово висвітлювати їх у засобах масової інформації. Такий підхід дозволить висвітлити різні сторони проблеми й позбавити у такий спосіб їх маніпуляції політичними силами.

Варто зазначити, що історична пам'ять як менталетворчий феномен має також позбутися низки стереотипів. Так, скажімо трактування української історії як історії нещасного народу, чия доля й майбутнє залежить від чужого вибору. Розуміння України як жертви, якій притаманні такі специфічні властивості як відсутність національної гідності, рабська звичка не вставати з колін, схильність до розбрату і братовбивчих конфліктів, на думку Л. Костенко, є фатальними для розвитку української спільноти. Такий підхід, вважає дослідниця, прищеплює й розвиває комплекс меншовартості й провінційності, загалом вимальовуючи непрезентабельний образ української історії¹⁷⁷. Карта змін полягає у тому, що сучасники мають сприймати минуле як героїчне, розуміючи, що вони належать до сильного, самобутнього й працьовитого народу.

¹⁷⁵ Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив. / пер. з англ. О. Буценка. Київ : Дух і літера, 2017. С. 42.

¹⁷⁶ Там само. С. 43.

¹⁷⁷ Костенко Л. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. *Дві Русі*. / за загал. ред. Л. Івшинної. Київ : Факт, 2003. С. 457.

Ми не йдемо у Європу без нічого за душею, а з багатим культурним багатством, що може стати потужним потенціалом у подальшому розвитку¹⁷⁸. Звісно, не йдеться про замовчування трагічних сторінок історії, а навпаки – їх висвітлення й осмислення є необхідним задля того, щоб сучасні та майбутні покоління не стали байдужими спостерігачами. Те трагічне, яке відбулося у минулому має стати пересторогою, з тим, щоб не повторитися у майбутньому. Історія геноцидів має породжувати пам'ять скорботи. Така пам'ять виявляє здатність співчувати, у цьому випадку трагедії, просктувати майбутнє через толерантне ставлення до іншої культури, світогляду, зрештою життя. Культ пам'яті заради самої пам'яті, на думку П. Рікера, ліквідує не лише бачення майбутнього, а й питання про моральний сенс¹⁷⁹.

Засадничою функцією історичної пам'яті є просторово-часова (хронотропна) організація внутрішнього світу людини, координація з динамікою смислів, цілей, які розгортаються у реальному просторі та часі. Дослідник П. Коннертон у праці «Як суспільства пам'ятають» серед способів репрезентації минулого виокремлює просторовий. Він виявляється як пам'ять церемонія. За твердженням дослідника, меморіальні церемонії чи церемонії вшанування пам'яті є формами передачі соціального досвіду¹⁸⁰. Прикладом є міський простір, який постає динамічним історико-культурним ландшафтом для ревіталізації життєвих просторів, визначаючи «історичні коди» буття. Меморіальний простір є виявом духовних потреб, інтелектуального потенціалу сучасних міських спільнот. Тож розглянемо, як твориться й втілюється у соціокультурні практики сучасного міста культура історичної пам'яті. Попри те, що місто утворює й функціонує у безлічі вимірів, як-от економічний, політичний, соціальний, культурний тощо, за основу розгляду візьмемо світ символів.

в) Символічне кодування міського простору: випадок Хмельницького

Потужним механізмом підтримання й розвитку культури історичної пам'яті є символи. Людина практично живе у світі символів, якими марковані усі сторони її життя. Вони зустрічаються на кожному кроці й створюють своєрідний «штучний» світ людини. Словник філософських термінів трактує поняття символу як ознаку, знак, пізнавальну прикмету й зазначає її багатофункціональну роль у житті людини. Зокрема, у соціокультурному вимірі символ уявляється певним смисловим образом або смисловим значенням певних ідей, емоцій, почуттів тощо¹⁸¹.

¹⁷⁸ Там само. С. 458.

¹⁷⁹ Рікер П. Память, история, забвение. / пер. с франц. Москва : Издат. гуман. литературы, 2004. С. 124.

¹⁸⁰ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. / Пер. з англ. С. Шліпченко. Київ : Ніка-Центр, 2004. С. 92-97.

¹⁸¹ Новейший философский словарь. / сост. А.А. Грицанов. Минск : Издательство В.М. Скакун, 1998. С. 189.

Однак, символ не варто ототожнювати просто з певним алегоричним іншовиразом чи різновидом метафори. У науковому дискурсі цим поняттям позначають певний предмет, явище, словесний чи пластичний образ, що має певний сенс, відмінний від його власного змісту. За твердженням культуролога Й. Гейзинга саме «символ перетворює явище на дію, а ідею на образ, але так, щоб ідея, втілена в образі, назавжди залишається нескінченно дієюю й недосяжною і, навіть висловлена всіма мовами, вона все одно залишається не висловленою»¹⁸². У прагненні зазірнути за лаптунки повсякденності, людина використовує символ як особливе породжене свідомістю явище. Йдеться про здатність символів виконувати роль семіотичного конденсатора, тобто стати осередком усіх принципів знаковості, власне розгорнутим знаком з багатьма невідомими. Завдяки символам реалізуються духовні можливості культури. З одного боку, набір домінуючих символів й функціонування їх у культурному просторі визначає ареальні межі культури, а з іншого, бере на себе функцію механізмів єдності, не дозволяючи культурі розбитися на ізольовані хронологічні утворення. Звернені до вічності вони легітимізуються у низці часових координат – минулого, теперішнього та майбутнього.

Зазначимо, що у символічній структурі міста суттєву роль відіграють пам'ятники, меморіальні дошки й таблиці, назви вулиць та площ тощо. Вони слугують не лише увіковічненню певної історичної події чи постаті, а й нагадують про причини, мотиви подій чи вчинків історичних постатей. Їх основне призначення підтримання та відтворення історичної пам'яті. Тому різні комеморативні ритуали покликані не лише утверджувати презентоване героїчне минуле, а й метафорично підтримувати досвід й надбання історичного минулого у практиках сьогодення й проєкціях майбутнього. Вони виступають дієвим засобом артикуляції певного бачення минулого, проєктування моделей минулого у соціокультурні практики сучасності. У цьому дослідницькому напрямку виходитимемо як з власних напрацювань¹⁸³, так й розробок тих сучасних українських науковців¹⁸⁴, що у проєктному векторі і методології, і логіки структурного аналізу стали для нас орієнтирами.

Зміна назв вулиць та площ, знищення чи спорудження нових пам'ятників й встановлення меморіальних таблиць засвідчують процеси постійного символічного кодування й перекодування міського простору. Вони формують культурний простір міста, наповнюють життєвий світ його мешканців особливим змістом і ціннісними орієнтаціями, спрямованими на реалізацію життєвих планів й стратегій у міському середовищі. Процеси символічного перекодування міського простору є

¹⁸² Хейзинга Й. Осень средневековья: Соч. в 3-х тт. Т.1. / пер. с нидерланда, вступ ст. и общ. ред. В.И. Уколовой. Москва : Изд. группа «Прогресс-Культура», 1995. С. 25.

¹⁸³ Ганаба С.О. Символічний простір міста як простір пам'яті. *Філософія та політологія у контексті культури*. 2016. № 4. С. 24-36.

¹⁸⁴ Середа В.В. Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 73-99.

процесами ідеологічного переформатування пам'яті, у нашому випадку – деколонізації. Україна є прикладом суспільства, у якому в останні роки відбуваються ці процеси. Ліквідація пам'ятників, перейменування вулиць й площ має на меті знищити символи радянської тоталітарної епохи, й «розчистити» міський простір для створення нових символів, повернути історичні назви вулицям й пам'яткам культури. Ці процеси засвідчують конфлікт довкола символічного простору міста, який презентує зіткнення пам'ятей. Вони, за твердженням П. Нора, є характерними для країн, що звільнилися від тоталітарних чи авторитарних режимів й еліти яких звертаються до традиційної пам'яті, знищеної чи викривленої на свою користь попереднім режимом¹⁸⁵. Повернення «стертих» з символічного ландшафту міста історичних назв, реставрація й відбудова пам'яток архітектури дозволить легітимізувати власне бачення минулого, відновити духовні цінності і орієнтири минулого задля вирішення ідентичнісних проблем сьогодення.

Тож, символ розуміється не просто як носій сенсу, який диктує історія, а як прояв й втілення людської пам'яті. «Тільки перекладене в ту чи іншу систему знаків може стати надбанням пам'яті. У цьому сенсі інтелектуальну історію людства можна розглядати як боротьбу за пам'ять»¹⁸⁶ – пише Ю. Лотман. Відповідно зміна політичного устрою держави дуже часто зумовлює знищення пам'яток й артефактів культури, спалювання текстів, перейменування міст та вулиць тощо, тобто передбачає боротьбу з символами попереднього владного режиму й утвердження нової символічної атрибутики. Конструювання memory-параметрів міських просторів відбувається через наповнення міського середовища новими культурними цінностями. «Міські пейзажі пам'яті у часи історичних зламів можуть постати «німими свідками» травматичного й насильницького минулого. Так, меморіали антигероїв стають небезпечною територією, джерелом семантичного насильства»¹⁸⁷, – зауважує Г. Фесенко.

Зафіксована у символах історична пам'ять постає унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Тому створення й культивування місць пам'яті є релевантним у формуванні національної ідентичності. Слушними у цьому ракурсі міркувань є думки Л. Івшиної. Аналізуючи досвід державотворення поляків та українців, дослідниця звертає увагу на відсутність пам'ятних, знакових місць української історії, де поховані визначні постаті. Зокрема, вона пише: «ми – нація безперервної боротьби за свободу із колосальними жертвами. Але – без могил. Де могила Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Пилипа

¹⁸⁵ Нора П., М. Озуф, Ж. де Пюїмеж, Винок М. Проблематика мест памяти. Франция-мать. СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1999. С. 17-50.

¹⁸⁶ Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской культуры, 1996. С. 396.

¹⁸⁷ Фесенко Г. Ландшафти пам'яті у міському просторі: культурно філософський дискурс. *Антропоцентричні студії*. 2015. Вип. 32. С. 56.

Орлика, чи нашого «останнього самурая» – великого гетьмана Калнишевського [...], а Івана Мазепи? [...] Де могила Петра Сагайдачного, мужнього Тараса Чупринки (Шухевича)? Поки вони не тут, і нас тут не видно. Як там: кожне наступне покоління стоїть на плечах попередників [...]. Але я вірю, колись пантеон Великих українців постане»¹⁸⁸. Тож прогалини в розбудові місць пам'яті виказують проблемність розвитку креативного культурного простору міста загалом, орієнтованого передовсім на утвердження самоідентифікації його мешканців, тобто ототожнення себе з символізмом місця. Відповідно, історичне минуле постає *недоусвідомленим* елементом символічного культурного ландшафту, яке впливає на формування національної свідомості.

Практика давати назви вулицям та площам відіграє важливу роль у символічному кодуванні міського простору. За твердженням В. Середи, назви вулиць відіграють навіть більшу роль у дисциплінуючих техніках політики пам'яті, аніж пам'ятники чи меморіальні таблиці. Дослідниця пояснює: «меморіальні таблиці, якщо їх не артикують у ритуалах комеморації чи не включають у громадське життя міста, скоро стають “природними” маркерами міського простору, частиною автоматизованого сприйняття натовпом перехожих і “зникають” з їхньої уявної мапи міського ландшафту. Відповідно, вони залишаються помітними для ока “чужого” і “туриста”. Водночас референція до назв вулиць є більш інтегрованою в щоденний досвід жителів міста, які постійно звертаються до назв вулиць, коли заповнюють бюрократичні форми, просять водія зупинитися, пояснюють місце знаходження тощо»¹⁸⁹. Щось подібне – зовнішня прихованість – містять й пам'ятники. Як зазначає Р. Димерець, «на світі немає нічого більш невидимого ніж пам'ятники. Безперечно, пам'ятники встановлюються для того, щоб на них дивилися, саме для того, щоб привертати увагу; водночас вони просочені чимось, що захищає їх від уваги, яка відбиває від них, ніби дощові краплі від проолісної поверхні, не спиняючись ні на мить»¹⁹⁰. Тож назви та пам'ятники не просто формують необхідність бути, створювати простір, тобто постають факторами самоототожнення, але й вимагають високої культури пам'яті: вміти аналізувати та споглядати їх. У цьому сенсі звернімо увагу на адресні урбаноніми міста Хмельницького.

Упродовж останнього століття символічний простір міста Хмельницького зазнавав суттєвих змін. У зміні назв вулиць міста чітко прослідковується зміна епох, зміна політичних режимів, а відтак особливості політичної кон'юнктури. Так, у XIX ст. у назвах вулиць переважала

¹⁸⁸ Івшина Л. Слово до читачів. Війни і мир, або «Українці-поляки: брати/вороги, сусіди...». / за заг. ред. Лариси Івщиної. Київ : Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. С. 7.

¹⁸⁹ Середа В.В. Місто як *lecu de memoire*: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 87.

¹⁹⁰ Димерець Р. Власть символів и символы власти в современной культуре. *Международные чтения по теории, истории и философии культуры. Символы, образы, стереотипы: исторический и экзистенциальный опыт*. СПб., 2000. Вып. 8. С. 133.

географічна складова, а також назви були пов'язані із представниками певних соціальних груп, які тут проживали: Дворянська, Купецька тощо чи відображали заняття їх мешканців: Комерційна, Мільйона тощо. У XX ст. в адресних урбанонімах спостерігаються зміни, які пов'язані із політичною складовою. Утвердження у місті радянської влади й побудова комуністичного суспільства знайшли відображення у символічних маркерах, які забезпечували домінування загальнодержавної ідентичності над регіональною й звісно не враховували специфіку розвитку міста. Кількість адресних урбанонімів ідеологічного характеру (які були яскравими виразниками радянської епохи) складає майже 70 % від загальної кількості. Звернемо увагу, що упродовж радянської епохи деякі центральні вулиці міста декілька разів змінювали свою назву. До прикладу вулиця Проскурівська у 1921 р. отримала назву до річниці 25-Жовтня, а у 1985 р. була перейменована на честь вождя пролетаріату Леніна. Інша центральна вулиця міста – Героїв Майдану, у 1921 р. мала назву вулиця Самуська, однак у 1940 р. її було перейменовано на вулицю Леніна, а у 1985 р. вона отримала назву Жовтневої (не від назви місяця, а на честь річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції). Отож зростання міста, перетворення низки вулиць у великі центральні магістралі міста потребувало відповідно й значимих, пов'язаних із ідеологічною складовою назв. Варто зазначити, що у радянські часи у місті практично не було вулиць, назви яких були пов'язані з відомими діячами культури та суспільного життя. Радше як виняток вулиця Івана Франка, яка отримала свою назву у 1946 р. замість назви Циганська. Лише після проголошення незалежності України у місті з'явилися адресні урбаноніми, які присвячені українським діячам культури та історичної минувшини, як-от вулиці Грушевського, Шевченка тощо.

Більш детально розглянемо символічне маркування міського простору, яке визначалося радянською меморативною політикою, що ставила за мету формування домінантного типу ідентичності «радянської людини». Символічне маркування радянської ідентичності у назвах вулиць переважно сфокусоване на мілітарній складовій. Серед адресних урбанонімів радянського змістового навантаження переважають ті, що присвячені воєнним здобуткам, героїчним перемогам й трагедіям Червоної армії та іншим радянським подіям й діячам військового характеру. У мілітарній системі топонімічних знакових символів присутні й ті з них, які складають воєнну могутність Радянського Союзу, як-от: Ватутіна, Маршала Жукова, генерала Кирпоноса, маршала Рибалка, М. Тухачевського, Руднева, М. Раскової тощо. Тотальна мілітаризація символічних маркерів міста мала на меті забезпечувати формування ідентичності імперського типу, нагадування про одвічну боротьбу з яким виконувало функцію джерела постійного енергетичного живлення почуття приналежності до єдиного радянського народу. Небагато вулиць міста носять імена діячів культури, мистецтв та науки. Ще менше у адресних урбанонімах радянської епохи можемо зустріти назви, які пов'язані з національною

історією та культурою. Якщо зустрічаються, то лише поодинокі випадки, й ті, які підтримували схему радянської парадигми історії України, як-от вулиця В. Боженка, Я. Галана, Д. Коротченка тощо. Не отримали адресні урбаноніми міста назв, що присвячені діячам регіональної історії та культури, які жили й працювали у місті, творили історію Хмельницького. У такий спосіб, виконувалася функція з формування відносин за принципом панування/підкорення на символічному рівні. Тож слабка етнокультурна (неполітична) українська ідентичність завжди поступалася б мілітарно та політично домінуючій ідентичності радянського типу.

У структурі тематичної класифікації символічного маркування адресних урбанонімів привертає увагу той факт, що відсутні назви вулиць, які символізували зв'язок із полікультурним й мультинаціональним минулим міста. Історична амнезія поширювалася на поляків, євреїв, турків та інших національностей, які здавна населяли місто Хмельницький. Відсутні серед назв вулиць радянського періоду й потенційно конкурентноздатні моделі пам'яті недомінантних груп, що увиразнює ідеологічну складову символічного простору міста. Отже, маркування символічного простору Хмельницького в радянську епоху відображало наявний у державі ідеологічний диктат, у межах якого не було місця для презентації контр-пам'ятей на утвердження власної ідентичності.

Варто зазначити, що за роки незалежності України адресні урбаноніми Хмельницького зазнали кардинальних змін. Демократизація місцевого управління, яка супроводжувалася розширенням самоврядних прав міських рад, обумовила отримання ними повноваження визначати назви вулиць на власний розсуд. Це й стало поштовхом до ідеологічної деколонізації як символічного простору загалом, так і семантики адресних урбанонімів зокрема залежність перейменування вулиць від рішень міської ради дає нам чудову можливість на їх прикладі встановити особливості меморативної політики регіональних органів влади. Для з'ясування цього питання розглянемо дані контекст-аналізу семантики назв вулиць Хмельницького станом на 2019 р. та порівняємо їх із даними радянської епохи. Аналіз символічного маркування вулиць в умовах існування незалежної України свідчить про демократизацію меморативної політики. Відбулися серйозні структурні зрушення на користь націоналізації адресних урбанонімів. Квінтесенцією такої політики муніципалітету Хмельницького стало присвоєння низці центральних вулиць міста імен діячів національно-визвольних змагань українського народу 1917-1919 рр., героїв визвольної боротьби УПА. До прикладу центральні вулиці сучасного Хмельницького мають такі назви: Повстанська, Тютюнника, С. Бандери, С. Петлюри тощо. У низці сучасних назв вулиць можна прослідкувати ту ж мілітарну складову, що й у радянську епоху. Значно більше вулиць присвячено військовим діячам, героям, чие життя й сподвижницьке служіння було пов'язане із збройною боротьбою. Серед урбанонімів сучасного міста збільшилася частка тих, назви яких пов'язані із діяльністю знаних діячів культури, мистецтва та літератури, як-от:

М. Кропивницького, М. Вербицького, М. Амосова, А. Шептицького, Івана Павла II тощо. До знакового простору Хмельницького увійшли системи символів-репрезентантів конкурентних моделей минулого. Тому «рудименти» радянської епохи, які залишилися у вигляді деяких адресних урбанонімів міста, сьогодні займають не домінуюче, а лише конкуруюче положення поряд із адресними репрезентантами візії історії. За приклад може слугувати сучасний урбанонім Хмельницького: вулиця Ю. Гаріна.

Попри суттєві зрушення меморативної політики місцевої влади у бік демократизації усе ж залишилася низка проблем. Історична амнезія залишалася практично незмінною, як і у радянську епоху, щодо полікультурного характеру Хмельницького у минулому. Останній не знайшов вербального втілення в адресних урбанонімах міста, хоча, уважаємо, полікультурна історична спадщина є потужним символічним ресурсом регіонального характеру. Власне він здатний запропонувати низку символів, які б суттєво переозначили символічний простір на користь регіональної домінанти перед загальнодержавним мета-наративом, перетворивши місто у більш самодостатнє й привабливе у всіх контекстах і ожививши його історичну палітру. У цьому випадку ми маємо справу також із конструюванням «вербальної архітектури» міста. Йдеться про те, що акцентування уваги на поліетнічній історії Хмельницького сприятиме вихованню терпимості й толерантності до традиційних меншин міста, забезпечуючи у такий спосіб символічний вираз міжетнічної комунікації, позбавляючи загрози проявів «символічної міксophobia» (З. Бауман). «Архітектори й спеціалісти по міському плануванню здатні чимало зробити для того, щоб збільшити міксophilia і мінімізувати випадки міксophobia-ких відповідей на виклики міського життя»¹⁹¹, — зауважує дослідник. Українська історія розумітиметься не лише як витвір українського етносу, а презентується як результат діяльності усіх етнічних груп, які проживають в Україні. Звісно у цьому процесі необхідно віднайти оптимальний баланс, який би, з одного боку, не допустив розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого, сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів культур різних національних меншин¹⁹². У цьому річизці міркувань важливим видається ще одне: було б доречним у справі українського націєтворення збільшити кількість назв сучасних урбанонімів Хмельницького присвячених місцевим діячам культури, літератури, мистецтва.

Отже, проаналізувавши символіку міста, яка відображена у назвах адресних урбанонімів можемо засвідчити суттєві зрушення у бік ідеологічної деколонізації топонімічної системи вербальних маркерів. Однак історична амнезія залишалася практично незмінною щодо полікультурного характеру Хмельницького у минулому. Останній не

¹⁹¹ Бауман З. Город страхов, город надежд. *Логос*. 2008. №3 (66). С. 49.

¹⁹² Ганаба С.О. Символічний простір міста як простір пам'яті. *Філософія та політологія у контексті культури*. 2016. № 4. С. 30.

знайшов вербального втілення в адресних урбанонімах міста, хоча, вважаємо, полікультурна історична спадщина є потужним символічним ресурсом регіонального характеру. Загалом, культивування культури пам'яті дозволяє знайти способи примирення задля подальшого розвитку суспільства. Саме завдяки спільному історичному минулому – перемогам і поразкам попередників, спільним героям, місцям пам'яті тощо, втілених у символічному обрамленні, сучасне покоління відтворює власний історичний досвід і усвідомлює свою ідентифікаційну сутність.

г) Висновкові зауваги

Україна проходить складний, сповнений протиріч й небезпек шлях власного державотворення. Він відбувається на тлі глобальних цивілізаційних зрушень й супроводжується поглибленням її внутрішніх проблем. У вирішенні проблем, з якими зустрілося сучасне українське суспільство, суттєву роль здатний відіграти досвід минулого. Діалог між «вчора» і «сьогодні» в ім'я «завтра» має відбуватися за умов актуалізації історичної пам'яті, як «живої» історії, що дає можливість сформувати ланцюг взаємозв'язаних та взаємодіючих процесів суспільної свідомості. Історична пам'ять постає як одне з джерел національної ідентичності, тобто того почуття причетності до певної спільноти, яке, як раз завдяки характерним для неї загальним місцям й міфам, впізнає себе у спільному минулому і, отже, загалом у сьогоденні. Вона зберігає норми й зразки поведінки, притаманні для відповідної культури, характеристики психологічного складу спільноти, визначає прийнятні та неприйнятні зразки взаємодії суб'єктів суспільних відносин й при цьому не залежить від їх волі. Історична пам'ять демонструє здатність з минулого «керувати» сучасним й впливати на майбутнє. Вона є потужним інструментом як для численних маніпуляцій свідомістю громадян, так і консолідуючим чинником українського соціуму, основою примирення й формування толерантного демократичного суспільства.

Світ минулого постає як відкритий, незавершений простір співпраці між сучасним і минулим, як результат множинності дискурсів, кожен з котрих претендує на істинність. Досвід минулого розглядається не як громізде нагромадження фактів, які необхідно впорядкувати й узгодити, а як конструювання, інтерпретація й розуміння багатовекторної політики минулого. Минуле постає як сукупність поглядів, різних точок зору, ідеологічних переконань тощо.

У минулому закладено величезний потенціал, котрий може бути творчим у подальшому суспільному розвитку. Погляд на практики минулого з позицій безпосередніх учасників, переосмислення їх з позицій універсальних цінностей стане основою формування толерантного демократичного суспільства. Таке суспільство здатне не лише генерувати нові ідеї, а й виховувати якості, потрібні для самобутності та самообстоювання. Саме такий підхід відкриває перспективу майбутнього. Він є продуктивним й значимим з огляду на те, що кожна країна, народ мають у

своєму історичному минулому болючі, суперечливі, дискусійні питання, які надто вирізняються своєю вразливістю. Вони турбують людські почуття, впливають на прихильність людей, пробуджують упередження та виявляють здатність зумовити розкол у суспільному житті певних держав та народів. Звернення до таких подій викликає занепокоєння, оскільки вони нагадують про старі суспільні рани та розбіжності і оголюють багато болючих спогадів. Але й трагічне, суперечливе минуле, також здатне презентувати важливі та необхідні уроки для сьогодення. Людині необхідно вивчати суперечливі та дражливі питання історії, щоб краще зрозуміти світ у якому живе, вчитися співчувати, удосконалювати співдію. Минуле має поставати у ролі вихователя для сучасної людини, знаходити відгук у її душі, плекати причетність та відповідальність за долю людства загалом та конкретної людини зокрема. Досвід минулого може й має стати основою для порозуміння та примирення в українському суспільстві. Сфальшована історія отруює ментальність поколінь і є предметом суперечок та розбрату. Погляд на минуле «зсередини», «методологія безпосередніх учасників» тих чи інших подій, які жили у ту чи іншу історичну епоху дозволить презентувати досвід минулого як основу порозуміння та примирення у суспільстві. Йдеться про здатність сучасників слухати й чути один одного не лише у фізичному, а й часовому просторі, про необхідність вироблення й розвитку «соціального слуху». За таких умов минуле українського народу розумітиметься як результат діяльності й духовних надбань різних етнічних груп, які проживають на українських землях. Зasadничою ідеєю є зорієнтованість історичної пам'яті на світ множинного, визнання того, що культурна взаємодія ґрунтується на толерантності – як новому модусі взаємодії із відмінним світом. Саме завдяки спільному історичному минулому – перемогам і поразкам попередників, спільним героям, місцям пам'яті тощо, втілених у символічному обрамленні, сучасне покоління, плачучи історичний досвід, витворює й утверджує власну ідентифікаційну сутність.

Консолідація суспільства можлива і у випадку визнання суспільством в цілому і політичної еліти зокрема загальнолюдських, цивілізаційних цінностей, загальнолюдської історичної пам'яті. Культивування подій співпричетності, небайдужості сприятиме формуванню толерантного погляду на історичне минуле, зумовляє подолання абстрактного, уніфікованого погляду на досвід попередніх поколінь. Інший культурний світ минулого розкриває свої сутнісні глибини, презентує унікальне, самотнє обличчя свого культурного поступу лише в контексті іншого культурного виміру, який і здатний засвідчити її неповторність та рівновартісну інакшість. Власне, такий пережитий із середини стан Іншого, може спонукати до плекання етично-моральних вчинків: співчуття, співпереживання, співпричетності, співрозуміння. Спільна національна ідентичність сприяє емоційному, інтелектуальному, історичному зв'язку серед людей, належних до тієї чи іншої нації. І цей зв'язок, за своєю суттю, ґрунтується на морально-духовних, гуманістично-національних цінностях. Варто зазначити, що наявність

соціальних груп, здатних відстояти своє право на пам'ять, боротися за утвердження своєї «версії пам'яті» у сучасному публічному просторі, свідчить про високий рівень розвитку громадянського суспільства, практичну реалізацію принципу плюралізму й демократії.

Символи є потужним механізмом підтримання й розвитку культури пам'яті. З одного боку набір домінантних символів й функціонування їх у культурному просторі життя визначає національні й ареальні межі культури, а з іншого бере на себе функцію механізмів єдності, не дозволяючи культурі розбитися на ізольовані хронологічні утворення. Завдяки символам реалізуються духовні можливості культури. Надані ними чуттєво-емоційні дані не просто реєструються свідомістю, оскільки сприймаються й осмислюються усім внутрішнім єством особистості, інтегруючись у її духовні перспективи й смисли.

Важливим напрямом у дослідженні місць пам'яті, у вивченні їх символічної структури дискурсів, що втілюються у різноманітних маркерах, є простір міста. Зміна назв вулиць та площ, знищення чи спорудження нових пам'ятників й встановлення меморіальних таблиць засвідчують процеси постійного символічного кодування й перекодування міського простору. Процеси символічного перекодування міського простору у нас постають нині процесами ідеологічної деколонізації пам'яті. Повернення втрачених з символічного ландшафту міста історичних назв, а також різноманітне відновлення пам'яток архітектури дозволить легітимізувати власне бачення минулого, чіткіше та достовірніше окреслити орієнтири минулого задля розробки стратегій у пошуку вирішення проблем сьогодення та майбуття.

Гапченко Олена
gapchenkoov@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6817-5531

кандидатка педагогічних наук,
доцентка кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук
Хмельницького національного університету

§ 2.2.

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: РЕТРОСПЕКЦІЯ МОДУСІВ САМООСМИСЛЕННЯ МІЖ СВОБОДОЮ ТА БЕЗПЕКОЮ

а) Вступні акценти

Всебічний розвиток української спільноти, пошук шляхів її органічного входження в систему європейського життя і європейських духовних цінностей передбачає особливий інтерес до освіти. У XXI ст. освіта перетворюється в інституцію, що здатна трансформувати як окрему людину, так і суспільство в цілому відповідно до викликів часу. Освіта і чинники, що супроводжують її розвиток, визначають її рівень – знання, інформація, інтелект – значною мірою задають параметри цивілізаційного поступу сучасної української людини, виступають засобом збереження самоцінності особистості в умовах глобалізації. Феномен глобального світу не лише впливає на спосіб організації суспільства, не лише характеризує процес світової залежності, але й диктує нові параметри культурно-освітнього простору єдиного людства.

В сучасних реаліях життя українська освіта не може бути ізолюваною від змін, що відбуваються з людиною і суспільством. Навпаки, її стан, рівень і форми розвитку є адекватною реакцією на загальну уніфікацію людської діяльності. *Українська освіта* – це інститут, що самою історією покликаний зберігати власну національну ідентичність, демонструвати єдність традицій та інновацій.

Незаперечним також виступає той факт, що українська освіта та її носії – інтелігенція, духовна еліта, вчителі, університетські професори – протягом багатьох століть були невід’ємною частиною європейського культурно-історичного простору. Українська інтелігенція, яка втілювала нові зразки людського співжиття і визначала своєю діяльністю нові орієнтири духовного розвитку, була органічною частиною національного культурно-освітнього процесу, а породжені в інтелігентському середовищі об’єднання, інтелектуальні спільноти, гуртки, братства й братські школи стали не тільки формами утвердження особистістю своєї активності, своєї ідентичності, але й суттєвим засобом розвитку української культури. Не в останню чергу завдяки педагогічній діяльності інтелігенції в XVI-XVIII ст. українська спільнота включалася у формування загальноєвропейського простору культурного буття. Завдяки діяльності й різноплановій духовній активності інтелігенції в українському житті протягом століть утверджувалася європейська за змістом система цінностей, формувався органічний для європейської людини спосіб і стиль життя.

Сучасний розвиток України передбачає використання досвіду творення високого європейського рівня освіти українською інтелігенцією XVI-XVII ст., врахування сформованих інтелектуальною елітою традицій ставлення до суб’єкта освітньо-виховного процесу як до неповторної особистості, носія високих моральних якостей. Цей досвід повинен слугувати мотиваційним імпульсом до утвердження все нових, почасти невідомих пластів інтелектуального життя сучасної України. Такі методологічні орієнтири чи не найкращий спосіб у боротьбі за власну ідентичність та у відстоюванні своєї самобутності. Повернення до кращих зразків просвітницько-інтелектуального буття українців та плекання їх у найрізноманітніших формах

наукової-педагогічного, ціннісно-смыслового, мистецько-культурного чи духовного конститування постає фундаментально ствердним засобом самоусвідомлення та якісно новим засобом самозахисту.

Тож основний дослідницький акцент падає на обстоювання того, що архетип свободи і модель гуманістичного стилю життя були сформовані українською інтелігенцією в період культурно-національного відродження XVI-XVII ст., її зміст відповідав основним програмним цілям національної філософії; що в цій моделі були відображені зразки діяльного життя, високої моральності, ідеали свободи і європейської освіченості; що проблеми розвитку національної самосвідомості та освіти доповнювали специфіку моделі модусами безпеки різних рівнів.

б) Інтелігенція: культура і свобода

Незаперечною є роль української інтелігенції у творенні єдиного з Європою культурно-освітнього простору в становленні тих форм освітньої діяльності, які формували духовну людину, самодостатню особистість. Одним із важливих призначень інтелігенції як соціальної і духовної сили є її вплив на життєвий шлях особистості, вироблення таких зразків життєдіяльності, які можуть стати орієнтиром і пріоритетом для певного середовища. Формуючи свій власний світ почувань, переживань, настроїв, емоцій, реалізуючи ті чи інші способи активності, продукуючи специфічні форми комунікації, інтелігенція включає в орбіту свого життя і творчості великі групи людей, має можливість формувати неповторний життєвий світ особистості. Інакше кажучи, інтелігенція може виступати як суб'єктом творення способу життя людей (спільнот), так і силою, що виробляє моделі індивідуального стилю життя¹⁹³.

У зв'язку з цим особливу увагу привертають процеси, що відбувалися в українській культурі та освіті XVI-XVII ст., в час поширення в Україні ренесансно-реформаційних ідей та загального пошавлення духовного життя. Як зазначає, А. Бичко, в Україні сформувалася впливова і планована верства інтелектуалів, які здобували «собі прожиток працею ума і духу»¹⁹⁴. Саме її В. Липинський і називає інтелігенцією. Це були мислителі і письменники (церковні і світські), викладачі численних шкіл і професори колегіумів та ін. Передусім вони були носіями українського національного духу, менталітету тощо. Завдяки дотриманню українською інтелігенцією XVI-XVII ст. гуманістичних традицій відбувалася трансляція цінностей європейського духовного життя на український ґрунт, утверджувалися європейські зразки шкільної та університетської освіти, формувався досвід ставлення до суб'єкта освітньо-виховного процесу як до неповторної особистості, носія високих моральних якостей. Діяльність інтелектуальної еліти оцінюється з позицій сучасних актуальних завдань розвитку української

¹⁹³ Гапченко О. Гуманістичні виміри стилю життя особистості в період культурно-національного відродження XVI-XVII ст. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 114. С. 212-215

¹⁹⁴ Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенційного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1 (39). С. 8-64.

освіти і філософії: еліта завжди відігравала значну роль у різноманітних трансформаціях українського соціуму, визначала характер і спрямованість його розвитку. Еліта — це невід’ємна частина суспільства, умова його політичної та економічної незалежності. Це люди, близькі за походженням, що інтенсивно взаємодіють і мають спільні цінності, прихильності та цілі, групову свідомість та спільні устремління. Крім того, елітою стають освічені, культурні особистості, що виділяються з маси, протиставляють себе їй, досягають успіху у різних видах діяльності, і таким чином сприяють ефективній самоорганізації соціуму¹⁹⁵.

Наголосимо: XVI-XVII ст. — це особливий період в українському духовному житті, який характеризується як час культурно-національного відродження або культурно-національного піднесення. Є підстави вважати українську культуру цього періоду інтегральною частиною європейського духовного буття. Про це свідчить інтенсивне поширення гуманістично-реформаційних ідей в українському суспільстві XVI-XVII ст., формування національної свідомості, утвердження високої духовності, утвердження європейських зразків у шкільництві та освіті. Звісно, найсуттєвішим чинником українського життя цього періоду було православ’я і православна релігійна духовність. Саме це вирішальним чином впливало як на стан української культури загалом, так і на характер процесів, що відбувалися в освітньому просторі. Однак зберігаючи і продовжуючи традиції православного мислення і розвиваючись переважно в координатах слов’янського православного світу, українська культура і освіта інтенсивно збагачувалась європейським духовним досвідом Відродження і Реформації¹⁹⁶. Гуманізм, вільний розвиток особистості, свобода вибору, можливість реалізації людиною своїх талантів і здібностей стали важливими факторами, що забезпечували активне входження України до європейської культурної спільноти та єдиного європейського культурного простору.

Тобто: українська інтелігенція була абсолютно органічною частиною європейського і національного культурно-освітнього процесу, яка втілювала нові зразки людського співжиття і визначала своєю діяльністю нові орієнтири духовного розвитку. Породжені інтелігентським середовищем об’єднання, інтелектуальні спільноти, гуртки, братства й братські школи стали не тільки формами утвердження особистістю своєї активності, своєї ідентичності, але й суттєвим засобом розвитку української культури як такої.

Упродовж XVI-XVII ст. українськими інтелектуалами усвідомлювалась спільність національних інтересів і потреба у власній державі. Від цього часу спостерігається новий злет національного самоусвідомлення українського народу, пов’язаного з поширенням державотворчих тенденцій. І чинником, який стимулював процес націєтворення, були пасіонарні

¹⁹⁵ Український соціум: колективна монографія / За ред. В.С. Крисаченка. Київ : Знання України, 2005. 791 с.

¹⁹⁶ Філософія Відродження на Україні / М.В. Кашуба, І.В. Паславський, І.С. Захара та ін. Київ : Наукова думка, 1990. С. 234.

індивіди, що репрезентували українську еліту. Будучи носієм національної свідомості й культурної ідентичності, культурницька й державницька еліта формулювала *національну ідею*¹⁹⁷.

Носієм європейських впливів в українській освіті та головним суб'єктом творення культурно-освітнього середовища в Україні XVI-XVII ст. була інтелігенція. Як і західноєвропейська, вона активно творила нову гуманістичну свідомість та *ідеологію*, ставши інтегральною частиною західноєвропейської «республіки вчених». Проте процес зародження української гуманістичної інтелігенції почався значно раніше – в XV ст., коли Україна входила до складу королівства Польського та Великого князівства Литовського. Як пише М. Попович, у цей час у Великому князівстві Литовському, а «передусім у найчисельнішій його “руській” частині вже існувала, висловлюючись по-сучасному, інтелігенція досить високого рівня освіченості»¹⁹⁸.

Інтелігентське середовище, яке інтенсивно формувалося в Україні XVI-XVII ст., виражало інтереси світської аристократичної верхівки та міського патриціату і оформилося воно завдяки зусиллям та інтелекту вчених, літераторів, вчителів і професорів шкіл, церковних діячів. Своєю діяльністю вони долучали українську людину до духовної емансипації особи, поширювали цінності та зразки високої освіченості, самі безпосередньо включалися в процес творення загальноєвропейського освітнього простору. Це стосується в першу чергу таких видатних українських гуманістів, як Ю. Дрогобич, С. Оріховський, Лукаш з Нового Міста, П. Русин та ін.

Потреба виховання власної інтелігенції, яка б опікувалася потребами українського загалу і дбала би про спільне благо, була співзвучною тій духовній атмосфері, в якій перебувала Україна в XVI-XVII ст. Українські гуманісти, які навчалися в кращих університетах Європи і засвоїли там передові гуманістичні ідеї, усвідомлювали значення освіти для виховання людини, намагалися переконати своїх співвітчизників у користі науки та освіти, прагнули створити своєрідний культ знань. Зв'язки і контакти української інтелектуальної еліти із західноєвропейською помітні вже в XIV ст., коли в Європі з'явилися перші студенти з України¹⁹⁹. Вони навчалися і отримували освіту в провідних європейських університетах, керували університетськими кафедрами, писали наукові та філософські твори, які стали здобутком як європейської, так і української культури. Випускники європейських університетів, засвоївши кращі традиції західноєвропейської освіти та культури, реалізовували і втілювали їх в Україні. За типом європейських навчальних закладів тут відбувалося становлення середньої і вищої освіти.

Специфікою українського національного життя в другій половині XVI – першій половині XVII ст. обумовлено формування особливого типу особистості – освіченої, талановитої, високоморальної, духовної, зі

¹⁹⁷ Петрук Н. Національна еліта як носій національної ідеї. *Українознавство*. 2009. № 2. С. 171-175.

¹⁹⁸ Попович М.В. Нариси з історії української культури. 2-вид., випр. Київ : Артк, 2001. С. 143.

¹⁹⁹ Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. С. 31.

сформованими патріотичними почуттями й національною свідомістю, діяльної людини, що творить сама себе і працює для загального блага. В такій людині цінились рівень духовного розвитку, її моральні якості, професіоналізм і громадянська свідомість. З іншого боку в умовах постійної військової небезпеки, в час політичних і релігійних протистоянь поширення отримував також ідеал особистості, який був породженням героїчної епохи – універсального, самостійного, витривалого вояка, людини активної, вільної, мужньої, лицарської поведінки та високих моральних цінностей.

Зміст гуманістичної філософії, становлення якої відбувалося в Україні в другій половині XVI – першій половині XVII ст., великою мірою визначають проблеми морального і громадянського виховання особистості. Високоморальна людина, з громадянською відповідальністю, патріотичними почуттями, усвідомленням цінності таких якостей, як гідність, справедливність, свобода, рівність, освіченість, толерантність, працьовитість постає центром філософського дискурсу XVI-XVII ст.

Орієнтуючись на виховання особистості та її індивідуальних якостей, що було наслідком проникнення в Україну західноєвропейських впливів, передусім через систему освіти, філософська думка України другої половини XVI – першої половини XVII ст. ґрунтувалась на дотриманні традицій православної київсько-руської духовності з її високою оцінкою «внутрішнього», духовного розуму, традиційно спрямованого на самопізнання і богопізнання. Водночас українськими мислителями обґрунтовується необхідність удосконалення так званого «зовнішнього» розуму, а отже, цінності освіти й свободи, що ведуть до нього. В гуманістичному дусі людський розум характеризується як необмежений та вільний у своїй творчій могутності засіб морального вдосконалення.

Великої ваги надавалось вихованню в людині доброчесностей, гідності й доблесті. Ці чесноти розглядались в XVI-XVII ст. не лише Божим даром, а в першу чергу наслідком виховання, самовдосконалення, праці людини над собою впродовж усього життя. Однією з найвищих чеснот людського життя вважалась свобода. Архетип свободи є наскрізним для українського світогляду загалом. В українській гуманістичній традиції свобода постає великою цінністю, значним суспільним ідеалом, до якого повинна прагнути людина.

Значне місце в змістовому наповненні гуманістичного світогляду приділялось темі свободи. В мисленні як європейських, так і українських гуманістів свобода поставала однією з найважливіших людських якостей і високим суспільним ідеалом, до якого повинна прагнути людина. Є всі підстави констатувати, що увага українських мислителів до теми людської свободи стала наслідком поширення гуманістичних тенденцій в українській педагогіці другої половини XVI – першої половини XVII ст., вияву ренесансних тенденцій у сприйнятті людини.

В українському варіанті гуманізму свобода мислилась як суспільний ідеал, до якого прагне людина і людська спільнота. Століття відсутності власної держави і необхідність протистояти зовнішнім ворогам, що

посягали на життя і незалежність, обумовлювали особливо шанобливе ставлення до свободи, розуміння її як індивідуальної і суспільної цінності, як однієї з найвищих чеснот людського життя. Однак якщо в Західній Європі доби Ренесансу свобода була наслідком утвердження принципів індивідуалізму, розуміння індивіда як центру буття, то в Україні XVI-XVII ст. ідея індивідуальної свободи у значно більшій мірі обмежувалась інтересами спільного блага – інтересами міста, братства, держави, православної спільноти. Українські гуманісти були переконані в тому, що кожна людина неповторна, вона породжена Богом, має право на життя та свободу, але водночас вона є частиною суспільства. Отже, розвиваючи і виховуючи свої індивідуальні якості, людина водночас працює на загальне благо²⁰⁰. Зокрема, М. Смотрицький називає свободу «солодкою», пише, що за неї не шкода віддати маєтки, здоров'я і життя. М. Стрийковський розмірковує, як треба боронити і дбати про свободу²⁰¹.

Важливим аспектом формування гуманістичного ставлення до проблем особистості була вимога використовувати природний розум і кмітливність, виховувати в людині гідність й самоповагу – якості, що належать самій особистості без врахування її статків, багатства, щабля в суспільній ієрархії, а натомість свідчать про шляхетність людини. Наявність подібних думок в українській філософській традиції свідчить про стійкі тенденції формування гуманістичного мислення.

Моральний ідеал, що формулювався гуманістичною філософією, не заперечував традиційно християнських доброчесностей, водночас він творився завдяки визнанню значущості цінностей земного життя, енергійної, діяльної людини, яка досягає успіху, свободи, багатства, поваги громадян. Високо цінувалося також творче начало в людині, акцентувалася увага на необхідності розвивати її природні нахили і здібності.

У душі гуманістичного ставлення до людини, до потреб її духовного та морального виховання суттєве значення надається таким людським чеснотам, як мудрість, розум, знання, освіченість, свобода. Досить вагомою стає поширена в гуманізмі думка, що авторитет людини визначається її розумом і тим корисним, що вона може дати людям і суспільству. Поважне місце у справі морального вдосконалення відводиться фізичній праці. Українські мислителі радили привчати молодь до постійної праці, учили її долати різні труднощі, утримуватись від розкоші й прагнути реалізовувати себе як вільну особистість.

Важливою складовою філософської думки України другої половини XVI – першої половини XVII ст. була ідея формування людини-громадянина, що підпорядковує особисті інтереси громадським, служить батьківщині, прагне особистісного самоутвердження та свободи. В українській свідомості цього часу не спостерігається протиставлення інтересів окремої особи інтересам суспільства. Характерний для європейського ренесансного

²⁰⁰ Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: в 2-х ч. / відп. ред. В.М. Нічик. Київ : „Наукова думка”, „Основи”, 1995. Ч. 1-2. 432 с.

²⁰¹ Там само. С. 83.

мислення принцип індивідуалізму в українському контексті передбачав наявність у людини прагнення до розвитку, до звільнення від обтяжливих зв'язків середньовічного суспільства, утвердження природних прав і гідності людей, засвідчував прагнення до гармонійного розвитку людини, зміцнення розуму, до визнання цінності людської особистості.

Показовим є те, що індивідуальна діяльність у мисленні українських гуманістів набуває цінності у зв'язку з діяльністю для досягнення загального блага. Ренесансна абсолютизація і героїзація особистості в українському контексті становлення гуманістичних засад вітчизняної філософії доповнювалася визнанням її як суспільно значущого діяння. Герої творів українських авторів є яскравими індивідуальностями, але без обмежень егоїзму. Вони, звісно, дбають про особисту доблесть і славу, але здобувають вони їх, як правило, під час виконання громадянського обов'язку. Вважалося, що індивідуальне благо можна і необхідно поєднати із суспільним. Навіть більше, приватні інтереси, на їх думку, повинні підпорядковуватися спільному благу.

Таким чином, завдяки проникненню гуманістичних ідей в Україну в другій половині XVI – першій половині XVII ст. відбуваються серйозні зміни у світоглядному обґрунтуванні засад вітчизняної філософії: на зміну середньовічному аскетизму, самозаглибленості, зосередженні на внутрішньому духовному світі приходить ідея утвердження людини в різних сферах діяльності. Формується ідеал всебічно розвиненої особистості, проголошується право людини на свободу, на задоволення її земних і духовних потреб. Українські гуманісти зробили крок до реабілітації матеріально-чуттєвого світу і чуттєвої природи людини. Попри домінування релігійних цінностей, в окресленні меж людського існування належне місце відводиться земним потребам та інтересам людини. Загалом поширення в Україні ренесансно-гуманістичних ідей спричинило творення нового образу людини і світу, ставлення до людини як творчої особистості, здатної творити і змінювати світ.

Як соціально і ціннісно негативні явища і джерела усіляких аморальних вчинків засуджуються неробство, марнотратство, ледарство, невігластво, пасивність. Не отримують загального поширення в філософській культурі другої половини XVI – першої половини XVII ст. ідеали аскетизму, зречення від земного життя. Натомість міцність духу, свобода, готовність відстоювати свої переконання поставали важливими передумовами людської діяльності і були критерієм моральної поведінки.

З позицій гуманістичного мислення людина визначалась не лише як істота, що мусить реалізувати Божий промисел на землі, але й силою, що активно втручається в перебіг подій земного життя, займає свою позицію в конфлікті добра і зла. Відійшовши від абстрактного розуміння категорій добра і зла, українська філософія другої половини XVI – першої половини XVII ст. розуміє під ними цілком реальні, конкретні суспільні явища і конкретні людські вчинки. Добром вважалося все те, що було випідне і корисне для українського народу, суспільства і православної церкви, а

зло — це все те, що шкодить інтересам українського суспільства і української людини.

Образ людини активної, моральної і успішної формувався значною мірою завдяки усвідомленню значущості людського розуму в житті, освіченості, свободи, навіть практицизму. Важливими факторами, які формують особистість, виступають індивідуальні здібності, власна праця, право вибору людиною свого стилю життя і напрямів діяльності. Віра у велич і творчі можливості людини виступали стимулом для саморозвитку особистості.

Можна констатувати, що українській думці другої половини XVI — першої половини XVII ст. значною мірою притаманне ренесансне бачення людини, розуміння її громадянського призначення в потоці історичних подій і життєвих перетворень. Властиві середньовічному мисленню провіденціалізм і фаталізм у творчості вітчизняних авторів відходять на задній план. Натомість людина розглядається як вільна і активна дійова особа в житті та історії. Показовим для розвитку української філософії цього часу було звернення до проблем формування особистості, яка акумулювала яскраві індивідуальні якості, високі патріотичні почуття й громадянську свідомість. Значущість виховання їх підвищувалась у часи духовних і військових протистоянь, що було характерно для українського життя XVI-XVII ст.

Водночас, культивуючи тип сильної, героїчної особистості, українська свідомість не заперечує таких громадянських цінностей, як свобода, рівність, братерство, здатність захищати християнство і християн. Усвідомлювалась потреба у зміцненні національної свідомості й *патріотизму*. Любов до Вітчизни, відповідальність за долю Батьківщини, готовність служити її інтересам вважались головними критеріями в оцінці її дій і справ людини. Великою мірою зосереджуючись на поєднанні індивідуальних і суспільних якостей в людині, визначалися основні ціннісні орієнтири розвитку української спільноти.

Найбільш значущими для розвитку особистості вважались такі риси, як свобода, моральні доброчесності, талант, здібності, благородство, військова відвага і доблесть, діяльність на користь суспільства, подвижництво. Високо цінилися наполегливість людини у досягненні своїх цілей, дисциплінованість у діях, постійне самовдосконалення. Набуття довершеності фізичних і моральних сил людини, благородства, мужності і героїзму виступало одним з головних завдань.

в) Просвітницька тактика як стратегія безпеки

Поширенню світської освіти і знань сприяли процеси, що відбувалися в українському духовному житті XVI-XVII ст. Йдеться про потужний культурно-національний рух, викликаний польсько-католицькою експансією і впровадженням Унії (1596 р.). Захист православ'я, що сприймалося як ідентифікаційний чинник українства загалом і головний інтегруючий елемент української спільноти, потребував освічених і культурних людей, які могли б вміло і грамотно вести полеміку із вишколеними у

філософських і релігійних диспутах, розумними сзуїтами. Питання, що торкалися змісту православної церкви в тогочасному житті, визначали також специфіку реформаційно-гуманістичних рухів в Україні. Таким чином, власне, відбувалася своєрідна адаптація гуманістичних ідей до освітніх традицій українського життя.

Як і в Західній Європі, центрами поширення гуманістичної культури і нових освітніх зразків стають особливі соціальні утворення – спільноти, що виникали і діяли на основі тісних духовних зв'язків між однодумцями, дружніх стосунків, спільності інтересів та літературно-інтелектуальних занять. Ці спільноти (міжособистісні неформальні об'єднання, літературні гуртки, зібрання інтелектуальної еліти) виникають, передусім, при дворах великих українських магнатів – Острозьких, Радзівілів, Збараських, Чарторийських. Навколо цих відомих і впливових людей свого часу єдналися кращі представники української культури й освіти – поети, дидакаси, книжники, духовні особи. Маски української аристократії та об'єднання української інтелігенції при них стали центрами гуманістичного та реформаційного руху в Україні, місцем виникнення шкіл, зосередженням високої інтелектуальної культури.

У другій половині XVI – першій третині XVII ст. найбільш помітною стає діяльність Острозького культурно-освітнього об'єднання, що сформувалося навколо непересічної постаті князя Костянтина Острозького. Видатний український книжник цього часу Захарія Копистенський у своїй *«Палинодії»* пише про спільноту книжників та інтелектуалів, що функціонувала при дворі князя Острозького: «найдовалися при дворѣ его и мовцы оному Демосфенови ровныи, и Сафанове и иные любомудры. Найдовалися и докторове славныи, в греческом, словенском и латинском языках выпвччоныи»²⁰². Змістом діяльності українських книжників в Острозькому культурно-освітньому осередку було осмислення проблем православної церкви, захист православної віри, а також літературно-ерудитські пошуки. Найголовнішою метою князя Костянтина Острозького і людей, які згурпувалися навколо нього, було збереження духовної культури, поширення освіти, захист національних, політичних і релігійних прав українського народу.

Двір князя Острозького став зосередженням найбільш прогресивних кіл українства, центром нової освіти, нового шкільництва. Українські книжники розгорнули тут активну літературну та видавничу діяльність, тут була відкрита перша вища школа в Україні, яку сучасники називали «тріязичним ліцесм», «колегією», «академією». І найбільший внесок до цього зробив князь Костянтин Острозький. Як пише відомий український полеміст і перший ректор цієї школи Герасим Смотрицький, він «благоволенієм, щедротами і человеколюбієм божіим сподобихся начало положити и совершеніє видѣти дѣла, сего честнаго и вся превосходящего»²⁰³. Першодрукар Іван

²⁰² Копыстенский З. Палинодия. *Памятники полемической мысли*. Кн. 1. СПб. 1876. С. 313-1200.

²⁰³ Смотрицкий Г. Перша передмова до Острозької Біблії 1581 р. *Українська література XIV-XV ст.* Київ : Наукова думка, 1988. С. 200-204.

Федоров видає в Острозі Біблію старослов'янською мовою, а це, звісно, також вимагало високого рівня освіченості і привело до зосередження «книжних людей» в академії. Найбільша активність характеризує Острозьке культурно-освітнє об'єднання у період підготовки і прийняття Берестейської Унії. У цей час пишуть свої полемічні твори відомі українські книжники, що працювали під покровительством князя Костянтина – Клірик Острозький, Мелетій Смотрицький, Христофор Філарет. Більшість викладачів Острозької колегії, мали блискучу гуманістичну освіту, яку отримали у відомих університетах Західної Європи або в домашніх учителях.

Навколо князя Костянтина Острозького утворився цікавий літературно-науковий гурток вчених і літераторів, діяльність якого була свого роду демонстрацією значення освіти в житті української спільноти, особливо перед обличчям багатьох загроз, які поставали в духовному і релігійному житті українства. Склад цього гуртка визначали видатні представники української культури XVI-XVII ст. – Дем'ян Наливайко, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький, ієромонах Купріян, Мотовило, Клірик Острозький та ін.

Помітний слід у розвитку української освіти залишив ще один відомий аристократ – Ян Замойський. У 1595 р. він організував академію і об'єднав навколо себе групу вчених людей. В Замойській академії, орієнтованій переважно на право і практичні громадські проблеми, навчалася молодь як з польських, так і з українських земель – майбутні поети, релігійні та культурні діячі, професори Києво-Могилянської академії – Касіян Сакович, Ісайя Трохимович-Козловський, Сильвестр Косів, Йосиф Кононович-Горбацький, польські гуманісти та інтелектуали – Якуб Гаватович, Шимон Шимонович, Ян Щасний-Гербут. В академії працювала бібліотека, була відкрита друкарня, викладалися дисципліни гуманістичного циклу. Все це свідчило про європейський рівень освіти, який був притаманний українським школам і академіям, про те, що в XVI-XVII ст. склалися необхідні передумови для культурної, розумової, просвітницької діяльності української інтелігенції, для реального творення єдиного з Європою освітнього простору.

Активно включались у формування простору європейських цінностей і освітніх зразків також реформаційні громади, які виникають в Україні в XVI ст. і діють у селах та містечках Волині, Брацлавщини, Київщини, Галичини. Участь в організації реформаційних громад брали як польські магнати і шляхта – Стадницькі, Остроги, Потоцькі, Замойські, так і українські – Балії, Сенати, Гойські, Чаплінські, Шпановські. Зокрема, реформаційна громада социніан (аріан) в містечку Рахів створили академію (сучасники називали її Сарматськими Афінами) – досить помітне явище в українській освіті того періоду. В Рахівській академії культивувалась така суто гуманістична риса європейської культури і освіти, як толерантність. Це виявлялося в тому, що в академії дозволялося навчатися юнакам найрізноманітніших сповідань – католикам, кальвіністам, аріанам, православним. У роки найбільшого піднесення кількість студентів у Рахівській академії досягала близько тисячі, серед них – діти з відомих сімей – Чаплінські-Шпановські,

Немиричі, Войнаровські, Арцишевські та ін. Після закриття академія перешла в Киселин, який належав родині магнатів Чаплинців-Шпановських. У 1614 р. Чаплині відкрили тут соцініанське училище²⁰⁴.

Загалом гуманістичні та реформаційні впливи суттєво позначились на стані та характері української свідомості XVI-XVII ст. Виникнення різного роду інтелігентських спільнот, культурно-освітніх об'єднань, літературних гуртків, поширення в них гуманістичної свідомості, культивування цінності освіти і знання, повага до особистості було співзвучним тим процесам, що відбувалися в західноєвропейському духовному житті періоду Ренесансу і Реформації. Крім того розвиток шкільної освіти в Україні був виявом потреби суспільства в освічених людях, які б протистояли католицькій експансії в Україні й робили б все, щоб Русь перестала бути «дурною Руссю». В інтелігентському середовищі освіта вважалася умовою процвітання «народу руського».

Як відомо, в XVI – на початку XVII ст. українські гуманісти були переконані, що без освіти неможлива справжня мудрість і правдива наука. Освіті відводилося одне з ключових місць у розмірковуваннях про людину. Гуманісти вірили в те, що освіта вдосконалює розум і сприяє вихованню гармонійної людини. Людина ж має використовувати знання в своєму житті, оскільки від цього залежить її місце в світі. Знання давніх мов, вивчення риторики, мистецтво складання віршів, знайомство з філософією, поезією і літературою були важливими характеристиками культурної людини і гуманіста. Культурно-національний рух в Україні XVI-XVII ст., як і розвиток гуманістичної культури в Європі, супроводжувався поширенням світської освіти й усвідомленням цінності наукових знань серед людей.

В час культурно-національного відродження багато творів полемічного і гуманістичного спрямування були присвячені «освітнім проблемам». Зокрема, автори анонімних творів «*О воспитании чад*» і «*Пересторога*», глибоко переймаючись культурним станом «народу руського», застерігають, що нехтування шкільною справою веде суспільство до «погорження», тобто до занепаду. Зокрема, автор «*Перестороги*» розмірковує над проблемами освіти і науки в Україні в ренесансно-гуманістичному дусі. Він піднімає питання про підвищення освітнього рівня українських людей, доступності освіти, бачить значення освіти у релігійній боротьбі: «за чим православ'є наше почало було просіявати, яко сонце. Люди учонії почали Були в Церкві Божієй показуватися, учителей і строітелей Церкви Божої книги друкованії почали множитися»²⁰⁵.

Високо цинив освіту і освіченість видатний український гуманіст XVII ст. М. Смотрицький. Щиро уболюючи за свою Батьківщину, він наголошує, що причиною багатьох негараздів є низький рівень освіти, неучтво і безкультур'я українських православних та уніатських пастирів і проповідників. Самих їх він називає неуками, недоумками, поганими вичучнями

²⁰⁴ Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. Київ : Наукова думка, 1990. С. 382.

²⁰⁵ Анонім. Пересторога. *Українська література XVII ст.* Київ : Наукова думка, 1987. С. 26-67.

західної католицької школи. Весь його твір «Тренос» присвячений міркуванням про стан освіти в Україні й думкам про можливий спосіб її покращання. Український гуманіст сповнений жалю і плачу через низьку освіченість і невігластво тих, хто повинен бути захисником прав та інтересів свого народу, у першу чергу, духовних наставників і вчителів. Водночас М. Смотрицький не шкодує грубих і лайливих слів, називаючи їх «сквернителями, а не вчителями», «гасильниками, а не світильниками», «мандрівними школяриками». Вони, за словами М. Смотрицького, – бездарні вчителі, облудні фарисеї, корчмарі і домосіди, «самі будучи неуками, інших навчати важаться». Саме вони винні у занепаді шкіл і освіти в Україні, в тому, що «слов'янська мова у погорді, а руська мова у насмішках». Звертаючись до влади, він закликає: «Заткніть губу невігластву людей немудрих!», учнів ж він благас: «Пропу Вас заради живого Бога, любі дітки мої, дайте розумові місце». Прагнучи покращити становище з освітою в Україні, сподіваючись на крапці зміни зі шкільництвом, М. Смотрицький як інтелектуал та гуманіст досить раціонально оцінює переваги західної системи освіти, закликає не цуратися польської єзуїтської шкільної освіти, позбутися ненависті до католицизму й унії, не протистояти західноєвропейським нововведенням з їхньою латиною і поганськими філософами – Арістотелем і Платоном. Усвідомлюючи необхідність встановлення тісних зв'язків з Європою, М. Смотрицький вважає, що прийняття Унії з центральною владою у Ватикані буде сприяти поживленню освіти в Україні і принесе користь всьому українському суспільству²⁰⁶.

Невігластво і духовне ледарство було предметом критики відомого українського книжника і гуманіста – Кирила Транквіліона-Ставровецького. Заперечення світської освіти і піднесення християнської простоти, на його думку, часто прикривають власне невігластво і небажання вчитися²⁰⁷. Добре розумів потребу в школах і Касіян Сакович: «В наш час у деяких місцях більш потрібні школи, ніж численні церкви без єдиної школи [...] Звідки ж будуть виходити добрі читачі, письменники, співаки [...], якщо не буде шкіл», – запитує він²⁰⁸. А Софроній Почаський, усвідомлюючи виняткове значення освіти в суспільстві, писав, що потрібно золотом погорджати, а науку любити, заради шкіл перепони долати і клопоти терпеливо зазнавати²⁰⁹.

Пропагуючи здобутки західної освіти і філософії, українські книжники вдаються до історичних екскурсів, наводять яскраві приклади з історії, згадують славетні імена Гомера і Вергілія, які оспівували подвиги Ахілла, Гектора, Енея, інших античних героїв. Водночас будучи патріотами своєї землі, вони підкреслюють, що Русь не менш багата своїми героями, але

²⁰⁶ Смотрицький М. Тренос. *Українська література XVII ст.* Київ : Наукова думка, 1987. С. 67-93.

²⁰⁷ Транквіліон-Ставровецький К. : Євангеліє учительнос. Ч.1, 2. Рахманов, 1619. Ч. 1. 360 арк.; Ч.2. 180 арк.

²⁰⁸ Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI – початок XVII ст. Київ : Наукова думка, 1988. С. 473.

²⁰⁹ Почаський С. Євхаристіон, або вдячність. *Українська література XVII ст.* Київ : Наукова думка, 1987. С. 239-257.

їх нікому було оспівувати (Матвій Стрийковський). Особливу пошану в українських гуманістів викликає фігура князя Костянтина Острозького, його культурна й освітня діяльність, те, що він «музами удосконалив свій розум» (Іван Домбровський). Не заперечував освіти в цілому також Іван Вишпенський, навіть якщо уславлював християнську простоту: «Я не ганю граматичне вчення і ключ до пізнання складів та речень, як деякі гадають і кажуть: сам не вчився, через те нам заздрить і забороняє. Не про сором учитися кажу, а щоб не відпали від благочестя»²¹⁰.

г) Модель «стилю життя»:

ціннісно-смыслові константи як моменти безпеки

Неоцінений досвід формування моделі гуманістичного стилю життя, в центрі якого завжди була особистість, свідомо у виборі своєї долі, освітніх та культурних орієнтацій, представлений в період культурно-національного відродження другої половини XVI – першої половини XVII ст. Вироблені зразки гуманістичного стилю життя, реалізація їх в діяльності та поведінці української людини відповідали реалізації програмних завдань національної свідомості і національного виховання.

Функціонування тієї чи іншої моделі стилю життя як окремої особистості, так і певної спільноти відбувається з обов'язковим врахуванням соціокультурних обставин й історичних передумов її становлення та розвитку. В стилі життя передусім відображується культура як цілісний феномен, що дозволяє сприймати його (стиль життя) як свого роду контекст, через який може розкриватися механізм впливу культури на різні сторони життєдіяльності особистості. Крім того стиль життя є свого роду специфікацією загальних способів людської життєдіяльності, вивчення яких дає змогу розуміти особливості діяльності й спілкування людей, форми їх соціального взаємозв'язку, вияви їх інтелектуальної та духовної активності, ціннісну нормотворчість.

Стиль життя є індивідуально особливою формою втілення соціально-типового, своєрідним «зліпком» мікросередовища, в якому розгортається діяльність людини. В стилі життя фіксується певна міра свободи особистості в акті вибору способів своєї життєдіяльності та захищеності. У філософській, педагогічній та соціально-психологічній літературі поняття способу життя відображає багатогранну і багатоманітну соціальну реальність і розуміється як система істотних, типових форм і способів життєдіяльності людей (різних спільнот). Наголошується, що власне спосіб життя людей безпосередньо пов'язаний з матеріальними, соціальними, духовно-культурними умовами життя, які в процесі соціальної взаємодії перетворюються на складові способу життя²¹¹. Носіями, суб'єктами способу життя виступають особистість, соціальна група, інші спільноти, включаючи суспільство в

²¹⁰ Вишпенський І. Твори. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.

²¹¹ Психологія і педагогіка життєтворчості: навч.-метод. посібник / ред. рада: В.М. Доній, Г.М. Несен, А.В. Сохань та інші. Київ : Віпол, 1996. С. 51.

цілому. Водночас існують суттєві відмінності в реалізації способу життя різними людьми і спільнотами.

На відміну від способу життя як прояву соціального в індивідуальному поняття «стиль життя», навпаки, виражає специфіку входження індивідуального в соціальне. Стиль життя, власне, виступає окремим аспектом, зрізом проблеми способу життя, індивідуальною формою функціонування способу життя. Стиль життя особистості чи групи найбільш яскраво виражає специфіку життєвого шляху людини, конкретні умови і обставини її формування як особистості, особливі потреби та інтереси. Отже, спосіб життя відображає соціальні принципи організації людської життєдіяльності, а поняття «стиль життя» певною мірою відтворює варіанти життєдіяльності, які можливі в рамках даних соціальних принципів. Кожна людина, особистість, як правило, вносить щось оригінальне і неповторне у функціонування типових для даного суспільства, чи соціальної спільноти способів життєдіяльності. В стилі життя відтворюються індивідуальні якості особистості, її потреби, здібності й таланти, притаманні їй поведінка і форми активності, міра дистанціювання від соціального оточення, усвідомлення значущості вибору того чи іншого напрямку своєї діяльності.

При вивченні стилю життя особистості слід враховувати те, що стиль – це не лише деякий зовнішній прояв життєдіяльності в цілому, не тільки форма її вираження. Стиль життя необхідно розглядати не тільки як категорію формальну, але і світоглядну, оскільки в стилі життя конкретизований світогляд людини. Це також означає, що в стилі життя особливим чином втілюється світорозуміння, світовідчуття людини. Людська духовність у стилі опредметнюється і може бути прочитана в поведінкових і знакових структурах. Оскільки стиль життя постає єдністю світоглядної (змістової) і формальної сторін, він отримує свою культурно-історичну визначеність залежно від особливостей розвитку культури в тих чи інших історичних координатах.

Особливим періодом української історії, в який було продемонстровано механізм творення нового стосовно загального стану суспільства стилю життя, було культурно-національного відродження другої половини XVI – першої половини XVII ст. Сутнісні визначення стилю життя, що формувався особистістю в цей період, значною мірою були детерміновані характером духовних і культурно-освітніх процесів, які відбувалися в Україні після прийняття Берестейської Унії 1596 р. і завданнями захисту православної віри й церкви, що виражали українську ідентичність з часів Київської Русі.

Головним суб'єктом і носієм нового стилю життя в цей період українського життя виступає інтелігенція, освічені люди, інтелектуальна еліта, тобто люди, що продукували нові для свого часу зразки поведінки, відмінні від середньовічних стереотипів форми духовної, літературної та інтелектуальної діяльності, утверджували цінності розуму, високої індивідуальної освіченості й культури. Українські гуманісти, як і західноєвропейські,

намагалися осмислити місце людини в світі й водночас самі жили за законами свого світосприйняття, продукуючи одну з моделей стилю життя в цілому.

Помітною рисою утверджуваного українського інтелекціїєю стилю життя стає духовна активність, яка здійснювалась не для досягнення вузькоєгоїстичних цілей і обмежених індивідуальних прагнень, а з метою служіння суспільним цілям і загальному добру. Це значною мірою пояснювалось тим, що в XVI-XVII ст. перед українською інтелекціїєю стояло завдання захисту простору національного життя, протистояння чужим православної свідомості культурним і релігійним впливам, що загрожували існуванню української спільноти. Збереження притаманної українському народу духовності стало можливим завдяки встановленню міжособистісних, дружніх стосунків між українськими книжниками й гуманістами, що компенсувало своєрідну екстремальність духовної ситуації, спровокованої поширенням в Україні католицизму та Унії. В умовах соціальної та політичної нестабільності, яку переживала Україна в XVI-XVII ст., українські інтелектуали шукали задоволення своїх духовних інтересів передусім в дружньому спілкуванні, встановленні тісних міжособистісних зв'язків і контактів у рамках різних об'єднань, інтелектуальних зібрань, гуртків і товариств²¹².

Завдяки зусиллям людей, які отримували освіту в кращих університетах Європи, новий стиль життя поширювався в Україні й адресувався певному соціальному й інтелектуальному середовищу – хоч і неоднорідному, зате об'єднаному спільними цілями і завданнями виховання людини активної, творчої, освіченої. Звісно, продукований стиль життя не мав тотального поширення і загальної підтримки в українському суспільстві, творцем його була інтелектуальна еліта і в своїх сутнісних виявах він мав всі ознаки елітарності.

Важливо відзначити те, що люди, які продукували нові ідеї та нове мислення водночас намагалися жити відповідно до свого світобачення: ідеалом і життєвим зразком для української інтелектуальної та духовної еліти було не усамітнене чернече життя і ізоляція від світу, а активна земна діяльність, спілкування, добрі справи на ниві поширення освіти, захисту православної віри. Цілком гуманістична за своєю спрямованістю, діяльність українських книжників, поетів, вчителів шкіл і університетів, діячів братств і братських шкіл визначалась ідеями громадянського служіння і суспільно-корисної праці.

Системоутворюючими засадами процесу формування нового стилю життя були *діяльність* (різні її форми) і *спілкування*. Завдяки реалізації діяльнісної, активної сутності людини і усвідомленню нею потреби в дружньому спілкуванні, комунікативних зв'язках між однодумцями і колегами утверджувалися нові виміри життя окремої особистості, програмувалися нові види діяльності, що вже не вкладалися в звичні для середньовічного

²¹² Гапченко О. Українська інтелекція як суб'єкт творення європейського культурно-освітнього простору: з історії української педагогіки XVI-XVII ст. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2012. Вип. 65. С. 103-107.

суспільства схеми і конструкти. Під діяльністю розумілася передусім духовна активність і подвижництво, що здійснювалась людиною не для досягнення вузькоєгоїстичних інтересів і обмежених індивідуальних прагнень, а з метою служіння суспільним цілям і загальному добру. Вибір подібних пріоритетів значною мірою пояснювався тим, що в другій половині XVI – першій половині XVII ст. перед особистістю стояло завдання захисту простору національного життя, протистояння чужим православній свідомості культурним і релігійним впливам, які загрожували існуванню української спільноти.

Збереження пригнанної українському народу духовності стало можливим також завдяки встановленню міжособистісних, дружніх стосунків між українськими книжниками й гуманістами, що компенсувало своєрідну екстремальність духовної ситуації, спровоковану поширенням в Україні католицизму та Унії. В умовах соціальної та політичної нестабільності, яку переживала Україна в XVI-XVII ст., особистість шукала задоволення своїх духовних інтересів передусім у товариському спілкуванні, встановленні тісних міжособистісних зв'язків і контактів у рамках різних об'єднань, інтелектуальних зібрань, гуртків і товариств.

Особливістю української духовної атмосфери, яка стимулювала вияви нового стилю життя, було те, що українські книжники і громадські діячі орієнтувалися на певний культурний еталон, ідеал, відпихуючись від якого, а також і відроджуючи який, можна було адекватно осмислювати свою епоху. Якщо для західноєвропейського Відродження найвищим культурним зразком була антична спадщина, то для українських інтелігентів – давньоруська книжність, духовні здобутки давньоруської епохи²¹³. Орієнтуючись на такий ідеал, українські інтелігенти відкривали й впроваджували в життя нові для свого часу форми діяльності та спілкування, творили пригнанний освіченому середовищу стиль життя.

Особливе значення для розвитку особистості мало усвідомлення важливості підтримки дружніх зв'язків й цінності міжособистісного спілкування. Досить помітним фактом українського життя в період культурно-національного відродження досліджуваного періоду стають, як і в середовищі європейських гуманістів, особисті зустрічі та зібрання в маєтках відомих українських і польських магнатів (К. Острозького, Я. Замойського), приватне листування однодумців. Можна стверджувати, що таким чином формувався свого роду комунікативний простір, необхідний для утвердження гуманістичних засад педагогічної думки України, для поширення і реалізації європейських зразків освіченості та культури.

Наголосимо: Українські інтелігенти XVI-XVII ст. – це високоосвічені люди свого часу. Піклуючись про людину та про те, як зробити її життя моральним і духовним, вони найбільше з усіх чеснот цінували мудрість, розум, знання, освіту. Українські поети, вчені, літератори, дидакти, професори університетів були носіями таких чеснот. Отримавши освіту в кращих європейських центрах, вони передавали набуті знання своїм учням,

²¹³ Нічик В.М., Литвинов В.А., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. Київ : Наукова думка, 1990. С. 145.

писали наукові та художні твори, в яких прославляли науку, розум, мудрість, справедливість. Традиційним для інтелігентського середовища було переконання, що завдяки цим якостям людина може вивищитися серед інших, зайняти високе становище в житті, впливати на хід історичних подій, змінювати їх в інтересах спільного блага. Особлива роль у цих процесах відводилася вітчизняними гуманістами освіті та формуванню глибокого *знання*. Наприклад, С. Оріховський був переконаний, що від рівня освіти, виховання і моральних доброчесностей володаря залежить його здатність обрати для своєї країни правильний шлях історичного розвитку. На його думку, людина, яка нічому не вчиться і не примножує знань, нічого гідного в житті не зробить²¹⁴. Тож, українська інтелігенція та українські книжники, розуміючи значення світської освіти для української спільноти, бажаючи гідного місця їй серед інших європейських народів, брали дієву участь у її поширенні, засновували різного типу школи, друкарні, науково-освітні осередки, братства. Вони ставали зосередженням мислячих людей, представників переважно гуманітарних професій – учителів, вчених, письменників, які, спираючись на окремі традиції, що походили ще з часів Київської Русі, розвивали гуманістичну педагогіку, утверджували цінність людини та її життя. Переймаючись якістю української освіти, українські діячі залучали найкращі надбання західноєвропейської освіти й педагогіки, закликали вчених світських і церковних людей ставати вчителями і передавати свої знання іншим. М. Смотрицький писав, що саме по собі знання ніщо не важить, коли не вчиш інших²¹⁵.

Звісно, деякі українські книжники все ж віддавали перевагу церковному вченню, висловлювалися проти «граматики і риторики», закликали не вдаватися у різні вчення. Однак потреба у високоосвічених людях в Україні XVI-XVII ст. була настільки великою, що будь-які ретроградні думки щодо освіти і науки не визначали стан загальної свідомості. Найбільше шкід в Україні було парафіяльних, майже в кожному селі, де була церква. Визначну роль у становленні української освіти відіграли братські школи. Неопінений внесок у розвиток української освіти, науки і духовності загалом зробила, поза будь-яким сумнівом Київська колегія, згодом – Києво-Могилянська академія.

Таким чином, освітня діяльність української інтелігенції в час культурно-національного піднесення, загальний стан української свідомості, дискурс щодо змісту й значення освіти та науки для розвитку української спільноти постають складовою частиною загальноєвропейського культурно-освітнього процесу, що здійснювався завдяки зусиллям української інтелектуальної еліти, українських книжників, діячів культурно-освітніх об'єднань, братств. Можна вважати, що організація і поширення освіти в Україні стали виявом нового гуманістичного стилю життя, який формувався в Україні незалежно від панування в суспільній свідомості усталених норм, стереотипів,

²¹⁴ Гапченко О. Ідеї морального та патріотичного виховання та українська педагогічна культура XVI-XVII ст. *Педагогічний дискурс*. 2012. Вип. 11. С. 33-38.

²¹⁵ Смотрицький М. Тренос. *Українська література XVII ст.* Київ : Наукова думка, 1987. С. 67-93.

домінант середньовічного мислення. За словами В. Литвинова, в українських школах XVI-XVII ст. саме культивувалися ідеї Відродження²¹⁶.

Завдяки дотриманню і продовженню гуманістичних традицій у середовищі української інтелігенції відбувалася своєрідна трансляція цінностей європейського життя на український ґрунт. Діяльність інтелігентських об'єднань, гуртків учених та осередків інтелектуалів мала своїм найпомітнішим наслідком творення спільного загальноєвропейського культурно-освітнього простору, органічною частиною якого була українська освіта.

Як незаперечний факт повинно сприйматися те, що вивчення історичних передумов формування єдиного європейського культурно-освітнього простору має безпосереднє відношення до вирішення багатьох важливих проблем, що стоять перед сучасною українською освітою. Досвід діяльності української гуманістичної інтелігенції XVI-XVII ст. постає надзвичайно актуальним тоді, коли процеси гуманізації переплітаються з трансформаційними та модернізаційними змінами в сучасному українському суспільстві і особливо у час гібридних протистоянь, основною зброєю яких постає маніпуляція історією та *джерелами ідентичності*. Тому використання надбань національної спадщини і української традиції органічно доповнює процес подальшого удосконалення української свідомості, робить зрозумілим факт, що здобуваючи знання, слід також орієнтуватися на високі духовно-моральні норми й цінності як показник особистісного розвитку, внутрішньої цілісності, як усвідомлення колективної самосвідомості та фактор безпеки.

²¹⁶ Литвинов В.Д. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XVI - початку XVII ст. Київ : Вид. С. Павличко „Основи”, 2000. 472 с.

Олександр Бродецький

o.brodetskyi@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1769-9036

доктор філософських наук,
доцент кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

§ 2.3.

МЕНТАЛЬНО-ЦІННІСНЕ ПІДҐРУНТЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ Й ПРАКТИКИ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ: БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ

**а) Суржикові корозії:
виміри мови і виміри свідомості**

Розпочати цей параграф монографії доцільно із невеличкої «прелюдії»-спогаду. «Это что – и справа, и слева – с Украины?» – «Да нет – только вот эти с Украины (вказівний жест ліворуч), а те (жест праворуч) – не с Украины; из другой, видно, страны (может, Словении): ведь совсем непонятно, что говорят [...]» Цей епізод – з побаченого й почутного декілька років тому діалогу на пляжі в Болгарії. Діалог напівголоса вели між собою члени родини з Росії. А обговорювали вони дві українські родини, що розташовувалися на пляжі поруч. Представники однієї української родини (тієї, мовлення якої росіяни не розуміли) спілкувалися одне з одним чистою українською мовою. А друга родина вживала суржик і, на жаль, нецензурну лексику.

Водночас часто можна почути твердження: «Суржик – це добре (чи нормально), це і є народна мова українців!» Втім, є чимало підстав вважати такі твердження хибними – своєрідним міфом! Упродовж тривалого історичного часу ні на Заході, ні в Центрі, і на Півдні, ні на Сході України прості люди у масі своїй не розмовляли тим, що нині називають суржи́ком. А якщо дехто з них і розмовляв чимось схожим на нього, то це була явна меншість, – ті, що заради соціалізації в імперії абияк переходили на ламану російську (зі збереженням окремих, теж ламаних, українських рис), як, наприклад, персонаж Возний, якого описав ще І. Котляревський у славнозвісній п'єсі *«Наталка Полтавка»*. Суржикова мова цього персонажа різко відрізняється від доволі цілісної народної української, яку демонструють всі інші персонажі. Щодо верств з високим (чи відносно високим) соціальним статусом – їхнє російщення (чи принаймні українсько-російська мовна гібридність) вже у XVIII ст. істотно давалася взнаки і на Гетьманщині, і на Слобожанщині, на чому наголошував й авторитетний мовознавець Ю. Шевельов²¹⁷. Можна, звісно, вбачати впливи і на саму російську того часу давньої книжної української (руської) мови, що використовувалася в літературі до І. Котляревського. Але то вже інша й окрема тема.

Важливо, однак, те, що основна частина простих людей розмовляла живою народною українською (з діалектними особливостями своїх регіонів). Промовистим у цьому плані є одне історико-філологічне свідчення, яке підтверджує, що ще на початку XX ст. для більшості звичайних українців не тільки Західної, а й Центральної та Східної України елементарні російські слова, що позначали побутові явища й предмети, були незрозумілі й чужі. Переконатися в цьому дає змогу цікавий документ 1905 р. – *«Об отмене стеснений малорусского печатного слова»*²¹⁸. Це

²¹⁷ Шевельов Ю. Попередні зауваги до вивчення мови та стилю Сковороди. *Зипски Наукового товариства імені Шевченка. Праці Філологічної секції*. Львів, 2000. Том ССХХХІХ. С. 209–210.

²¹⁸ Объ отмене стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1905. 96 с.

висновок тогочасної російської Академії наук щодо української мови. У ньому висловлювалися намагання²¹⁹ переконати імперську владу скасувати утиски щодо української мови та літератури, обґрунтовуючи їхню самостійність та право на вільний розвиток. Серед іншого в цьому тексті констатувалося, що на початку ХХ ст. звичайному українцеві Наддніпрянщини, Слобожанщини, Причорномор'я були недоступними, незрозумілими базові російські слова. Фрагмент цього важливого документа, складеного світочами філологічної науки, спеціально наведемо тут мовою оригіналу: «Комиссия имела в своём распоряжении ряд достоверных данных, свидетельствующих о затруднительности для малоруса²²⁰ понимания великорусского книжного языка. Некоторые такие данные приведены и в упомянутых сообщениях. Особенно важно отметить, что малорусу с трудом даётся понимание великорусских книг, посвященных изложению даже самых элементарных сведений, в виду именно различий обоих языков в обозначении предметов обиходного употребления: слова «лошадь», «мерин», «телега», «одонье», «омшеник», «овин», «рига», «клеть», «подволока», «полынь», «глаз», «лоб», «затылок», «туча», «молния», «радуга», «колодезь», «пруд», «мельница», «мельник», «боров», «кукушка», «тряпка», «изба», «калитка», «форточка», «петух», «наседка», «нашесть» непонятны малорусу. Самым красноречивым образом свидетельствуют о том же затруднения, испытываемые даже образованными малорусами при знакомстве с нашей книжной речью; об этих затруднениях говорят многие наблюдатели, начиная с тридцатых и сороковых годов прошлого столетия. И не напрасно, конечно, малорусы так охотно прибегали и прибегают к «рідній мові» для выражения на письме своих мыслей и чувств. Комиссия имеет основание утверждать, что распространение книг среди малорусского населения на родном для него языке пошло бы гораздо успешнее, чем на языке великорусском»²²¹. Прикметно: у додатках до згаданого висновку академічної комісії відзначалося, що в той час українці становили більшість населення не лише в тих губерніях, території яких нині входять до складу України, а й, наприклад, у Кубанській і Ставропольській губерніях²²². Ми посилаємось на цей фрагмент документу також у нашій іншій публікації²²³, зі змістом якої перегукуються й деякі інші частини цього параграфу монографії.

²¹⁹ У тексті члени спеціальної комісії, об'єктивні науковці, академіки Ф. Корш, В. Заленський, А. Лаппо-Данилевський, С. Ольденбург, А. Фаміцин, Ф. Фортунатов, А. Шахматов обстоювали самостійність та права української мови.

²²⁰ Підкреслимо, що вживання слова «малоросы» в значенні «українці» — це, вочевидь, неадмінна на той час цензурна умова. Тому це не повинне сьогодні збентежувати, а слід зважати на реалії часу виходу цитованої публікації.

²²¹ Обь отмѣне стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1905. С. 27.

²²² Там само. С. 91-92.

²²³ Бродецький О.Є. Мовна ідентичність культурного простору Сходу та Півдня України і шляхи подолання наслідків російщення. *Аксіосфера освіти: історичні тенденції та пріоритети сьогодення* / за ред. члена-кореспондента НАПН України В.О. Балуха. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2018. С. 160-168.

Народною українською мовою органічно розмовляли прості українці, і вона (звісно, з певними модифікаціями) лягала в основу літературної мови. Саме з уст народу українські класики привносили її у свої твори, звісно, дещо шліфуючи, але все ж зберігаючи найсутнішіше. А суржик – це прикрий результат тривалих процесів російщення, яке саме в XX ст. охопило широкі маси людей. Різниця між народнорозмовною мовою, забарвленою діалектними відтінками, і суржилом – істотна. Щоб зримо уявити собі відмінність, порівняймо, з одного боку, мову народних пісень чи мову персонажів з народу в текстах українських письменників XIX – початку XX ст., а з іншого – мовлення, яке досить точно презентують, наприклад, сучасні образи Сердючки чи Віталіки (з відомого серіалу). Але це мовлення звучить нині не лише з уст цих вигаданих фігур, – актори лише копіюють те, що справді дуже часто чуємо в наших містах та селищах.

В умовах радянського колоніального буття вища й професійна освіта, масовий інформаційний простір, сфера обслуговування заохочували тяжіти до російськомовності. Ні, прямо українська мова не заборонялася. Проте давалися явні чи ледь завуальовані, але наполегливі імпульси її «непрестижності», «другосортності», «раритетності», «безперспективності». А щодо тих людей, які соціалізувалися, таки послугуючись чистою українською, часто поширювались сумніви в політичній благонадійності і вірності режиму. Тому чимало українськомовних людей (з дитинства – носіїв діалекту свого регіону) переходили цілком на російську. Але було ще більше таких, які, не знаючи добре російської, для результативнішої соціалізації хаотично, але масовано вкраплювали у свою українську російські елементи – і лексичні, і граматичні, і фонетичні. Спорідненість мов давала таким людям підстави вважати, ніби цього для російськомовності достатньо – «поймуть». Утворювалася потворна суміш, з часом такі люди (а їх були мільйони) підзабували вже органічну українську і лише й спроможні були спілкуватися цією мішаниною. Передавали вони такий мовний код і своїм дітям, а ті – своїм. На цьому ґрунті маса суржикомовних ставала моделлю творення гумористичного образу «смішного хохла». І цей образ у загальному масовому просторі радянської імперії, на жаль, нерідко активно популяризувався як нібито зразок українця як такого. А це своєю чергою формувало в багатьох зросійщених чи напівзросійщених українців комплекс сорому за свою українськість. Бо вони вже й самі ототожнювали українськість із цим «гротесковим», «фриковим», але масовано розтиражованим образом.

Суржикомовність, по суті, – це результат соціального експерименту з відбирання в людини її ідентичності, зокрема, мовної. І на жаль, за тривалі часи російщення (прямого чи опосередкованого) масштаби суржику стали катастрофічними.

І ще раз наголосимо: народнорозмовна діалектна мова і суржик – це різні речі. Діалект має свої відносно сталі граматичні, фонетичні та інші особливості, відносно сталий лексичний запас. Натомість

суржик – це хаотичне поєднання граматичних, фонетичних і лексичних елементів двох мов. У суржику немає ніякої сталості, регулярності. Прикладів суржикової безладної ламки структури двох мов можна почути чимало на вулицях теперішніх українських міст і селищ. До речі, прикро, що часто суржик проявляється в тому, що найзвичайніші, «прості» слова вимовляють з українською вимовою і граматикою, а іншомовні чи, так би мовити, «культурні» – з ламано російською граматичною й фонетичною конфігурацією. Наприклад, одна й та сама людина каже: «налий мені води»; «принеси хліба»; «відчини вікно». А згодом, говорячи вже про щось менш звичне і менш просте, висловлюється, наприклад, так: «Мені кажеться, що підвищення тарифів буде продовжуватися. Та про це і по телевізору говорять. Улучшення від цієї власті, від цього президента уже нет смисла ждаты. Їхне отношение к людям ужасное, ніякої відповідальності. Дійствительно: токо думают о собственном тщеславии і багатстві. І як ми можемо на це повліяти? Ніяк!» Думаю, такі приклади суржику доводиться чути щодня багатьом із нас. Тобто часто, на жаль, ніби «соромляться» вимовляти слова і звороти на серйозні теми саме в українській лексичній, фонетичній, граматичній конфігурації. Або просто звичнішим видається не думати про пошук українського відповідника, – настільки міцно ламані російськомовні форми закріпилися у вжиткові. І не тільки в побуті: часто так розмовляють й учасники певних ток-шоу або так звані «інфлюенсери» соцмереж тощо. Це популяризується й закріплюється майже як «норма» різноманітними «лігами сміху», серіалами, кухонними конкурсами, реаліті-шоу тощо.

Тобто суржик – це мовний хаос, руйнування мовної єдності як такої. Він не має ніяких внутрішніх законів, крім одного – ламати цілісність. І в цьому його принципова відмінність від діалектної мови. Щоб переконатися, достатньо вслухатися в мову простих людей, які природно розмовляють діалектом, а не суржиком (такі ще є, і не тільки на Заході України, а подекуди збереглися і в Центрі, і на Півдні, часто-густо вже похилого віку). Хоч на них літературна мова не особливо впливала, однак їхнє мовлення все одно доволі цілісне граматично й фонетично, і навіть багато в чому й лексично. Там є свої внутрішні закони, своя внутрішня мовна логіка, свої не писані, але дієві, правила (регулярності), яких ці люди здебільшого не порушують, якщо їм – внаслідок тих чи інших причин – вдалося зберегти імунітет проти суржикової корозії.

Звісно, у діалектному мовленні можуть бути «незвичні» слова, можуть бути дозовані вкраплення лексики інших мов (польської, російської тощо), специфічна інтонація, відмінна від літературної мови. Але не це тут головне, а якраз наявність внутрішньо єдиної, своєї, цілісної граматичної й фонетичної ідентичності: доволі однорідна українська вимова звуків, усталене відмінювання слів, будова речень тощо. Це й робить діалект феноменом мови, її своєрідної (хай і стихійної) культури.

Натомість суржик є феноменом «антимови», її антикультури. Інколи твердять, що суржик – це простота, а простота – це, мовляв, річ

позитивна. Насправді ж, суржик – це не простота, а якраз складність. Адже саме складністю є будь-яке нагромадження різнорідного. Що більш складне, непрохідне: купа довільно скиданих і часто поламаних інструментів чи ж, навпаки, справні інструменти, розкладені впорядковано і за свої призначенням? З чим буде простіше дати собі раду і скористатися, виконуючи певну роботу? Звичайно, з другим. Тому суржик – це не простота, а якраз безглузда складність, складне нагромадження граматично безладного. У суржику менше простоти, ніж у відносно цілісній, органічній, граматично однорідній мові. Однорідне і впорядковане – об'єктивно простіше, прозоріше, ніж різнорідне і безладне. Суржик є зримим індикатором хаосу і деструкції, які впродовж часів колоніального буття панували не лише над мовою, а й над свідомістю багатьох українців. Ці наші міркування щодо суржику ми також розгортали у нашому дописі у соцмережі Facebook²²⁴.

б) Долання наслідків мовного російщення: безпекові смисли

Але багатьом громадянам України притаманна і майже повна зросійщеність мовної практики, навіть не суржик. Ідеться не тільки про російськомовність етнічних росіян, а про поширення мовної зросійщеності, на жаль, і на багатьох етнічних українців.

Особливо гострою є мовна ситуація в міському комунікативному просторі Сходу та Півдня України (хоча істотно зазнали російщення й міста інших регіонів України, зокрема, й західноукраїнське місто Чернівці, де наприклад, наприкінці радянської епохи більшість середніх шкіл були з російською мовою навчання).

Немає сенсу заперечувати той очевидний факт, що переважна більшість мешканців обласних центрів Сходу й Півдня України основною мовою свого щоденного спілкування нині мають російську. (Інша річ, наскільки ця російська мова є правильною й відповідною взірцевим граматичним стандартам. Переважно вона такою не є.). У міському просторі цих регіонів майже всі 30 років Незалежності російська мова домінувала у пресі, телекомунікаційних засобах масової інформації, реальному практичному вжиткові не лише на побутовому рівні, а й у громадських установах, органах влади, закладах і заходах культури тощо.

Останнім часом, звісно, спостерігається підвищення уваги певних сегментів громадян цих регіонів до української мови. Але нерідко серед багатьох із них все ще панує стереотип, що самовизначення на користь української мовної ідентичності – другорядна (або й взагалі зайва) прикмета громадянської приналежності та патріотизму.

Водночас, ширший погляд на цю проблему дає підстави вважати, що саме масова російськомовність значних сегментів громадян

²²⁴ Бродецький О. С. Про суржик.

URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2058818550871288&id=100002294891739. (дата звернення: 10.12.2021).

України виявилася одним із тих драматичних ідеологічних приводів, що покликали в наше суспільство ті болісні соціально-політичні тенденції, які переживає нині Україна. Уявімо собі пересічного росіянина (з Росії), який приїздив (наприклад, у відрядження) в останні, наприклад, 5 десятиліть до того чи іншого обласного центру України (йдеться про більшість таких міст Сходу й Півдня та значну частину міст Центру і навіть деяких міст Заходу). Що він там чув на вулицях, у крамницях, з екранів популярних телеканалів та радіостанцій? Він чув переважно російську мову або суржик (який він сприймав як спотворену російську). Він не заглиблювався в історію, етнологію, мовознавство тощо. Та й не було в нього звідки брати про ці речі об'єктивну інформацію щодо українського питання (навіть якби раптом захотів заглибитися). Який висновок він виносив про Україну, повертаючись додому? Щось на кшталт: «Они – это те же самые мы». Висновок – всуціль хибний, але, на жаль, за мовним досвідом, побаченим в Україні, він міг саме так судити (звісно, беручи до уваги поверхову видимість, але часто для масового сприймання це і є платформою суджень). І це помножувалося на те, що він, на жаль, міг часом чути подібне з уст самих зросійщених українців! На цій підставі він (та мільйони таких, як він) переконано (хоч ця переконаність і хибна) підтримували відповідну ідеологію, пропаганду та політику кремлівської влади та її поцілків-«жириновських» щодо України (ця політика кристалізувалася в повторних і безглузких ярликах: «один народ»; «украинский язык – сомнительное изобретение» і т.д.).

У такий спосіб масштабна зросійщеність України, політично й культурно інспірована та реалізована в імперсько-колоніальні часи (а особливо в їхній радянський період, бо саме тоді вона охопила й маси простих людей), – виявилася одним з приводів гібридних (що тривали весь період від 1991 р.) і фізичних (від 2014 р.) атак кремлівської влади на незалежну Україну, її суверенітет та цілісність.

Риторичку цих атак втілено в такому гротесково-шовіністичному способі міркування про українців, часто заохочуваному російськими пропагандистськими структурами. Наприклад, одіозний політик В. Жириновський (якого, до речі, у квітні 2021 р. В. Путін нагородив орденом «*За заслуги перед Вітчизною*» I ступеня²²⁵, а в листопаді 2021 р. патріарх Кирил – орденом князя Данила Московського I ступеня²²⁶) в інтерв'ю Дмитру Гордонові у 2020 р. переконано повторював типову для шовіністичної ідеології «мантру»: «Усі, які проживають у кордонах [колишньої] Російської Імперії повинні вважати себе росіянами [...] А Україну

²²⁵ Владимир Жириновский награждён орденом «За заслуги перед Отечеством» I степени. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/65434> (дата звернення: 10.12.2021).

²²⁶ Святейший Патриарх Кирилл вручил В.В. Жириновскому орден благоверного князя Даниила Московского I степени. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5868170.html> (дата звернення: 10.12.2021).

вигадали. Це пгучне. Мову вигадав Грушевський. А саму Україну вигадали поляки, німці, американці [...]»²²⁷.

Масштаби зросійщення України, організовані свого часу саме під егідою кремлівської політики, багато в чому й сьогодні служать для російських функціонерів та пропагандистів своєрідною опорою для розгортання такої, по суті, ненависницької риторики. І з 2014 р. це обернулося своїми жахітними виявами прямої агресії.

Одним із факторів заохочення сепаратистських настроїв у східному регіоні не тільки безпосередньо в 2013-2014 рр. та надалі, а й у попередні роки ставали нав'язливо поширювані російськими пропагандистськими інстанціями та їхніми сателітами в Україні гасла про нібито органічну, історичну «російськомовність» мешканців цього регіону, а отже, нібито законну приналежність цих територій до «русского мира» в його імперському розумінні (за якого нівелюється національно-культурна відмінність українців як окремої нації від росіян). Це мотивувало підживлення в частини населення цього регіону негативного ставлення до будь-яких заходів, спрямованих на піднесення ролі й престижу української мови як у державі загалом, так і безпосередньо у східних областях. У такий спосіб мовний чинник був однією з ключових ідеологем-міфологем гібридного заохочення сепаратистських тенденцій не лише на Донбасі чи в Криму, а й, наприклад, у Харківському, Одеському та інших регіонах. На щастя, названі регіони, на відміну від Криму і частини Донбасу, вдалося убезпечити від політичних і військових наслідків сепаратизму і війни, однак на ментальному рівні мовне питання й нині слугує чинником гострих дискусій та соціальних розбіжностей, про що свідчать, зокрема, нерідко конфліктогенні обговорення цих питань у соцмережах. На роз'ясування такої конфліктогенності й працює пропагандистська машина підкремлівської Росії. Серед іншого, доволі показовою тут є всуціль маніпулятивна нещодавно опублікована стаття В. Путіна²²⁸, де в дусі навіть уже не радянської, а, по суті, імперсько-монархічної ідеології цілеспрямовано спотворюється історіософська оптика усвідомлення специфіки української і білоруської націй та їхніх національних культур.

Безперечно, серед потужних чинників зросійщення була і досі, на жаль, є ситуація із активністю Московського Патріархату в Україні. Використовуючи переважно церковнослов'янську мову як нібито максимально прийнятну для сакраментальних сфер, ця церковна структура дає масовій свідомості своїх послідовників явні чи завуальовані сигнали вважати російську мову культурно «престижнішою», ніж українська, і

²²⁷ Скандальное интервью Жириновского Гордону.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=-juY7Fgcusc&ab_channel=%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0. (дата звернення: 10.12.2021).

²²⁸ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев.
URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>. (дата звернення: 10.12.2021).

«єдино» релевантною вираженню вищих духовних смислів. Звісно, тут відбувається маніпуляція, адже церковнослов'янська і російська – це й історично, й лінгвістично різні мови. Однак для масової свідомості послідовників Московського патріархату ці тонкощі часто невідомі, і церковнослов'янську вони розглядають як архаїзовану форму російської. Відповідно, у свідомості тих послідовників Московського Патріархату, які є не надто самостійно мислячими, спрацьовує псевдологічний ланцюжок: якщо в храмах служать «російською», то отже, їй – особлива пошана, у неї, мовляв, «особлива роль». На жаль, такі ментальні механізми, попри всю хибність їхнього змісту, досі залишаються практично дієвими для свідомості частини українців не тільки Сходу, а й Центру (а подекуди навіть деяких міст Заходу) України.

Крім мовного виміру, символічним є й загальний ідентичнісно-ціннісний аспект позиції функціонерів Московського Патріархату. Не вдаючись тут спеціально в деталі цього комплексу проблем, звернімо лише увагу на один промовистий факт. Приміром, у лютому 2020 р., представляючи колективний «голос» Синоду Російської Православної Церкви, лідер її української частини митрополит Онуфрій Березовський зачитував у Москві слова похвали на честь предстоятеля РПЦ Кирила (а цілковита підтримка Кирилом політики Кремля загальновідома). Це привітання до ювілею і досі можна побачити на офіційній веб-сторінці Московського Патріархату²²⁹, і там чітко зазначено, хто саме його виголосив. І до речі, з уст митрополита Онуфрія Березовського прозвучали навіть такі слова щодо першої особи Російської Православної Церкви: «[...] Ви, подібно до Христа, привертаєте до себе дітей і молодих людей, які нині особливо потребують духовної підтримки й морального виховання. Адже від того, якими вони виростуть, багато в чому залежить майбуття не тільки *нашої Церкви, а й країни* (курсив наш – О.Б.)»²³⁰. Як бачимо, тут використано навіть не множину слова («країн»), а однину («країни»), що засвідчує свосереднє ментально-ціннісне налаштування митрополита Онуфрія Березовського (повторюємо: він особисто виголошував це у столиці держав-агресора).

Показовим є й те, що досі в церковних крамницях ряду храмів Московського Патріархату в Україні реалізується видана в Україні література, де фігурують та заохочуються ідеологеми «русского мира». На цю обставину нещодавно у своєму відеоблогові звертав увагу (з посиланням на конкретні видання) священник Православної Церкви України, волонтер та громадський активіст Роман Гришук²³¹. Наприклад, у

²²⁹ Поздравительный адрес членов Священного Синода Русской Православной Церкви Святейшему Патриарху Кириллу с годовщиной интронизации. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5584542.html>. (дата звернення: 10.12.2021).

²³⁰ Там само.

²³¹ Відеоблог Романа Гришука від 10.09.2021 р. URL: <https://www.facebook.com/100003612305804/videos/172430165029266> (дата звернення: 10.12.2021).

відповідному виданні структури Московського Патріархату в Україні міститься «*Молитва об спасении державы Российской и утолении в ней раздоров и нестроений*»²³². Священник Роман Грищук не без підстав припускає, що за такими формулюваннями може критися майже й не завуальована імперська претензія на Україну. Адже ця молитва міститься в розділі «*Молитвы о Отечестве*»²³³. Тож виходить українських вірян такі видання, розповсюджені при храмах відповідної церковної структури, закликають ототожнювати поняття «отечество» і «Российская держава».

До речі, процеси російщення у парадоксальний спосіб зберігали свою інерцію і довгий час у роки незалежності. Крім діяльності Московського патріархату, основні канали цього – масова «попсова» культура, що довгий час уже і в роки незалежності орієнтувалася на Москву як на «культурну метрополію»; домінування російських або проросійських ЗМІ, формалізм та інертність у впровадженні української мови у шкільній та вищій освіті багатьох регіонів.

Торкаючись мовних аспектів масової культури, звернімо увагу на резонансну історію щодо ставлення до української мови, зокрема, у спортивній сфері. Це, мабуть, та сфера, публічне мовлення представників якої найменше звільнилося впродовж років незалежності від уярмленості зросійщеністю. Але на тлі своєрідного «мовного ренесансу», що відбувається нині в країні, в останній час публічна увага представників громадянського суспільства до стану речей у мовній царині має шанс спричинити конструктивні трансформації. Наприклад, під час чемпіонату світу з футболу влітку 2021 р. відома українська громадська активістка та письменниця Лариса Ніцой на своїй сторінці у Facebook привернула увагу до факту, який би був дивним у багатьох країнах світу: представники національної збірної дають післяматчеві інтерв'ю не державною мовою²³⁴. Але парадокс у тому, що невдовзі батько одного зі спортсменів заявив, що вдома, з родиною, той спілкується українською²³⁵. Про обидві події активно сповіщали ЗМІ, зокрема й радіостанція «*BBC News Україна*» та її сайт; посилання на відповідні матеріали звітати ми й навели.

Поміркуймо. Спортсмен – молода талановита людина. Такими є і його колеги по команді. Навчалися у школі вони, звісно ж, уже за доби Незалежності. В усіх класах, отже, вивчали українську; складали ЗНО з неї; вивчали чи вивчають її і в коледжі або університеті (де, можливо, навчалися чи навчаються). Тобто причина не у «фізичній» нездатності сформулювати кілька фраз державною і рідною для більшості громадян України мовою – у відповідь на поставлені цією мовою запитання

²³² Полный православный Молитослов на всякую потребу. Почаев : Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2018. С. 592.

²³³ Там само. С. 735.

²³⁴ Довбік, Ніцой і українська мова. Як розгортався навколофутбольний скандал. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57679031>. (дата звернення: 10.12.2021).

²³⁵ «Артем Довбик вдома говорить українською» – розмова з батьком героя збірної України. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57679035> (дата звернення: 10.12.2021).

журналіста загальнонаціонального каналу. У будь-якому разі російське мовлення наших спортсменів граматично навряд чи випуканіше, ніж би могло бути їхнє українське мовлення. Причина небажання відповісти на запитання журналістів українською – в іншому. У чому ж? Неготовність багатьох українців (зокрема, й впливових) публічно висловлюватися українською – це соціально-психологічний синдром «Лукашенка – Мілевського». Пояснимо, що маємо на увазі під цим формулюванням. Імена ці досить символічно ілюструють суть явища. Хоч, звісно, не ці особи першопричини явища. Вони лише його промовисті носії. Олександр Лукашенко – родом з білоруського села (де й багато років жив та працював), отже, безперечно, упродовж усього життя він чув, знав живу білоруську мову. Але, вихований та налаштований глибоко колоніально, підімперськи, він ніколи не вбачав у ній чогось серйозного, респектабельного, поважного. Тому на посаді керівника держави систематично робив чимало кроків, щоб так і не дати білоруській мові повноцінно піднятися у суспільстві. І вона там нині в такому занепаді, в якому, можливо, навіть не перебувала українська мова на Сході й Півдні України за часів Л. Кучми й В. Януковича. Хоча ці рівні занепаду схожі. А Артем Мілевський (колись провідний футболіст українських клубів і національної збірної) 2009 р. заявив в інтерв'ю (це тоді гучно обговорювалося), мовляв, це смішно – серйозні фільми озвучувати українською, тож через це він, за його словами, перестав відвідувати кінотеатри, хоч любить кіно²³⁶. Він з Білорусі, але, вочевидь, таке саме ставлення в нього і до білоруської мови, а не тільки української. Тут питання не в тому, чи це білоруська, чи українська, а в тому, що це щось, як йому здається, менш «солідне», менш «авторитетне», ніж російська, яка асоціюється в нього з «висотою центру». Це колоніальний синдром знецінення свого. Політичні структури імперії давно пішли в небуття (принаймні на теренах України), але ментальні (часом і несвідомі) прив'язки до її базисів ще, на жаль, відчутно діють. Тож треба мудро, осмислено, креативно, солідарно виборсуватися з-під влади колоніальних ментальних пасток, «голохвастиських» комплексів, тягарів меншовартості.

Цікаво, що суспільний резонанс довкола ставлення спортсменів до престижності української мови таки спричинив позитивну метаморфозу. Якщо в червні 2021 р. на чемпіонаті Європи з футболу ми ще бачили, що українські спортсмени соромляться української мови, то вже в серпні цього ж року на Олімпійських Іграх багато хто зі спортсменів публічно спілкувався з журналістами (а через них і з багатомільйонною аудиторією українських вболівальників) – українською мовою, і це стало своєрідною тенденцією. Комусь (як, наприклад, чемпіонів Жану Беленюку) це вдавалося дуже добре, хтось мусив ретельно, старанно, з паузами підбирати слова. Але головний факт в іншому: відбулася ламка

²³⁶ Артем Мілевський: «Смотреть серьезные фильмы на украинском языке – это смешно! URL: <https://kr.ua/culture/187273-artem-mylevskiy-smotret-serieznye-filmy-na-ukraynskom-yazyke-eto-smeshno> (дата звернення: 10.12.2021).

задавленого стереотипу й соціально-психологічного «комплексу» щодо вживання української мови в публічній сфері. Тож привертання уваги до ставлення до мови, її дієвого використання й престижу у сфері спорту відіграло свою позитивну роль.

Зрештою, до чинників російщення, які довгий час зберігалися і в роки незалежності, належить і активно поширювана свого часу (а подекуди й зараз) риторика про нібито «державний тиск» на права російськомовних. Хоч факти свідчать про протилежне: за кількістю культурної інфраструктури в багатьох обласних центрах України у своєрідному мовному «гетто» впродовж десятиліть незалежності перебували саме україномовні громадяни. Натомість російськомовні мали цілковите домінування своїх засобів інформації, культури, нерідко – й практики освіти тощо.

Зробимо принципове застереження: ми аж ніяк не маємо на думці оголосити російську мову чимось негативним і вартим зневаги. Як і кожна мова, вона є культурною цінністю, і нею справді створені потужні культурні масиви, зокрема й в Україні. Але усвідомлення і визнання цього не повинно бути маніпулятивним механізмом гальмування заходів із додання історичних наслідків витиснення української мови з культурного життя істотної частини регіонів України.

в) Трансформації в мовній сфері: умови безпекової дієвості

Доволі помірковані новації українського законодавства, спрямовані на підвищення престижу української мови, і сьогодні наражаються на серйозний опір владних структур держав-сусідів, які на ментальному рівні зберігають «імперську» чи, так би мовити, «державно-зверхню» свідомість і ставляться до українських земель як до потенційного ареалу свого геополітичного впливу. На жаль, деструктивні позиції в цьому аспекті засвідчили не лише кремлівський центр і російська юрба, а й влада ряду західних сусідів України. Достатньо взяти до уваги деякі одіозні заяви та дії урядів Угорщини, Румунії щодо елементів освітнього й мовного законодавства України та питань історичної і культурної пам'яті. (Про це свідчили, наприклад, такі сповіщення інформаційних агенцій та авторитетних ЗМІ^{237,238}). І це при тому, що українські законодавчі ініціативи, котрі наражаються на їхню протидію, аж ніяк не перешкоджають національним меншинам повноцінно вивчати рідні мови. Навіть гарантується право на повне навчання школярів – представників нацменшини національною мовою до певного класу, а відтак – постійне

²³⁷ Сійярто викликає посла України в Угорщині через закон про освіту.
URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28727248.html>. (дата звернення: 10.12.2021).

²³⁸ Угорщина та Румунія спільно виступатимуть проти українського закону про освіту.
URL: https://censor.net/ua/news/457812/ugorschyna_ta_rumuniya_spilno_vystupatymut_prot_yukrayinskogo_zakonu_pro_osvitu. (дата звернення: 10.12.2021).

вивчення рідної мови (поряд з українською) та освоєння нею окремих предметів. Як зазначено, у статті 7 «*Закону про освіту*», прийнятого 5 вересня 2017 р., «Особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою. Особам, які належать до корінних народів України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідного корінного народу України поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою. Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства»²³⁹. Українське законодавство в цьому питанні є доволі поміркованим і скеровується лише на те, аби, поряд зі знанням своєї національної мови, громадянин України – представник нацменшини діставав повноцінну освіту державною мовою і, відповідно, мав належні можливості подальшої соціалізації в Україні. До того ж встановлювався доволі тривалий перехідний період від дії попередніх норм до тих, що підлягали впровадженню. Цей перехідний період діяв щодо набрання чинності й нормами Закону України «*Про забезпечення функціонування української мови як державної*» (наприклад, у частині, яка стосувалася мовних аспектів у сфері обслуговування споживачів).

І завершимо вказівкою на прикметну й обнадійливу обставину. 78,3 % опитаних в масштабах держави (згідно з новим дослідженням Центру Разумкова та Фонду «*Демократичні ініціативи*»²⁴⁰) вважають своєю рідною мовою українську. І наведені соціологічні дані, на нашу думку, доволі реалістичні. Справді, навіть багато російськомовних у нашій країні (а суржикомовних – і поготів) називають своєю рідною мовою все ж саме українську, усвідомлюючи, що це мова їхнього роду, що нею активно спілкувалися їхні предки, і що в певних поколіннях (можливо, в їхніх батьків, можливо, в бабусь-дідусів, а може, й у прабабусь-прадідусів)

²³⁹ Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380.
URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

²⁴⁰ День української писемності та мови-2021: чи стає української мови більше у публічному просторі. URL: https://dif.org.ua/article/den-ukrainskoi-pisemnosti-ta-movi-2021-chi-stae-derzhavnoi-movi-bilshe-u-publicnomu-prostori_fbclid=IwAR2fNz4-uTYIavd8aZbHHijSCpU-rv6VZVz-Md7O0fOOIznoi9Kfav9RC6k. – Назва з екрану (дата звернення: 10.12.2021).

вона була відібрана внаслідок масованих тенденцій російщення – особливо в радянський час. Тому вони заявляють: українська для нас – рідна. Навіть на Сході і Півдні так висловлюється більшість – відповідно 58,5% і 55,6% респондентів²⁴¹. Цим самим, навіть якщо вони на практиці російськомовні, ці люди підтверджують, що розуміють: їхня російськомовність – набута, а органічна мова їхніх родів – українська. І це обнадійлива тенденція, бо може спонукати свідомо повертатися до української мови.

Підсумовуючи, зазначимо, що серед вартих заохочення заходів щодо підвищення престижу, розширення сфери вжитку та зростання культури обізнаності з українською мовою в Україні, на нашу думку, мають бути такі: реальні заходи із ширшої українізації масової культури; пошук інвестицій в україномовний інформаційний та медійний продукт; урізноманітнення заходів із піднесення мовного патріотизму педагогів загальної і вищої освіти; принциповість у впровадженні відповідних законодавчих норм (навіть попри політично заангажований спротив щодо цього влади деяких держав-сусідів). Надзвичайно велике значення має саме низова, побутова ланка трансформації ментальності щодо цього питання. І тут особлива відповідальність лягає на журналістів, блогерів, активних користувачів соцмереж, діячів масової культури, активістів громадянського суспільства, менеджерів соціокультурної, медійної, видавничої сфер. Ідеться про роль так званої активної, креативної меншості. Довгий час посилялися на те, що російськомовний продукт у масовій культурі є фінансово результативнішим, оскільки відкриває набагато ширші ринки, ніж україномовний продукт. А проте свідомість медіабізнесменів має враховувати, крім чинників поточної вигоди, і довгострокову перспективу культурного розвитку України. Без повноцінного функціонування української мови на всіх теренах нашої країни вона ще довгі десятиліття має ризик залишатися об'єктом гібридних маніпуляцій влади східного сусіда, яка видаватиме «російськомовність» за ознаку належності до «русского мира». Тож саме послідовна українізація масового інформаційного простору (телебачення, серіальний продукт, радіо, молодіжна музика, кінематограф, театр), сприймання українськомовності цих сфер як норми – це єдиний шлях долати наслідків російщення культурного простору України і вагомий безпековий важіль.

²⁴¹ Там само.

Діана Кіріка
dkirika7@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3633-0103

кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри теоретико-правових
і соціально-гуманітарних дисциплін
Подільського державного університету

Алла Боднар
bodnar.alla@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6725-3625

кандидатка історичних наук,
асистентка кафедри права,
професійної та соціально-гуманітарної освіти
Подільського державного університету

§ 2.4.

ПРАВОВІ ВАЖЕЛІ ІНСТИТУТУ ГРОМАДСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У РЕАЛІЗАЦІЇ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ

а) Особливості проблеми та категоріального апарату

Для України процеси демократизму та модернізації державності лежать у площині пошуку балансу централізації і децентралізації. Ефективність цих процесів безпосередньо пов'язана з дієвістю публічної влади, раціональністю її системно-структурної організації, методів і форм здійснення на різних рівнях цієї організації, оптимальністю розподілу повноважень між державою і муніципальною владою, збалансованим застосуванням механізмів підконтрольності та підзвітності органів місцевого самоврядування²⁴².

Однією із найважливіших проблем сьогодні в Україні є організація державної влади в аспектах осмислення нових підходів до розмежування державної влади та влади органів місцевого самоврядування. Наразі прослідковується конституційне закріплення засад організації та функціонування системи центральних органів виконавчої влади з метою оптимізації та підвищення ефективності роботи, визначення моделі розподілу повноважень та відповідальності, зокрема в контексті децентралізації та реформи місцевого самоврядування. Це певною мірою відображає ті формотворчі процеси громадськості й державності, які демократичні держави реалізують на практиці набором принципів: розподіл функцій влади, систему «стримувань і противаг», народний контроль над урядом, участь народу в управлінні тощо. Все це передбачає обмеження повноважень влади і високий ступінь передбачуваності того, як ця влада діятиме²⁴³.

Разом з тим, мусимо констатувати, що процвітаючи в державі корупційні явища, демографічні проблеми, економічні негаразди, зовнішні загрози територіальній цілісності і національній ідентичності, спекуляція на природних та продовольчих ресурсах, недостатній рівень орієнтації на новітні технології, відсутність стратегічного планування як фактор сталого розвитку, занедбаність гуманітарної сфери – все це послаблює нашу державу і, що найнебезпечніше, дає можливість світовим гравцям впливати на політичну сферу, створюючи реальну загрозу національній безпеці держави.

Світові тенденції ціннісної кризи та політичних метаморфоз доповнилися падінням локальної відповідальності з поширенням сепаратизму в Україні, гібридною війною й, зрештою, українською варіацією популізму. Специфіка української ситуації визначила країну епіцентром цивілізаційного протистояння. Низка проблем виявила глибоку кризу в гуманітарній сфері: «світоглядними гойдалками» – антропологічно-

²⁴² Кіріка Д.В. Правовий статус органів місцевого самоврядування як суб'єктів службового права. *Службове право: витоки, сучасність та перспективи розвитку: колективна монографія* / за ред. д.ю.н., професора Т.О. Коломось, д.ю.н., професора В.К. Колпакова. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 30-45.

²⁴³ Кіріка Д.В. Модернізація публічно-владного управління на рівні локальної демократії. *Основні напрямки розвитку системи публічного адміністрування: колективна монографія*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 36-53.

ціннісними моделями українців, проблемами самоідентифікації²⁴⁴, а також спекуляції на регіональних відмінностях. Ми спостерігаємо також масштабний відтік інтелектуальної еліти українського суспільства – головного ресурсу конкурентоспроможності нашої держави. Саме тому без належного аналізу викликів і загроз, що пов'язані з ідентичністю та спроможністю реагувати на них передовсім на локальному рівні неможливо оптимізувати гуманітарну політику держави загалом. Тож гуманітарна безпека це не тільки прояв владної вертикалі, але й свідомо горизонтальна єдність у всіх можливих виявах своєї плуральності, а тому це й завдання місцевих органів об'єднаних територіальних громад.

Місцеве самоврядування – це складно організований об'єкт соціальної дійсності з спільними характеристиками систем. Його відрізняє *територіальна, організаційна, структурна і соціально-економічна цілісність складових елементів*, що перебувають у внутрішній взаємодії. Демократична держава повинна створювати та забезпечувати систему динамічної рівноваги між органами державної влади і органами місцевого самоврядування, при цьому пріоритет повинен надаватися останнім. Такий пріоритет пояснюється наявністю у віданні держави реальних засобів (правових норм), здатних забезпечити об'єднанням громадян відповідні умови для їхньої діяльності. Органи виконавчої влади та місцевого самоврядування утворюють основу публічної адміністрації, яка здійснює публічну владу в Україні. Саме ці органи утворюють найбільш численну групу суб'єктів владних повноважень, від діяльності яких залежить рівень взаємодії влади і людини в суспільстві.

Внутрішньодержавні, економічні, політичні, етнічні, релігійні та інші суперечності, а також бажання окремих держав переглянути, змінити наявні кордони, здійснити новий перерозподіл сфер впливу призводять до серйозних конфліктів, і сьогодні в складних умовах забезпечення національної безпеки України вони постають головним завданням органів влади та громадянського суспільства. Особливого значення набуває потреба ревізій, модернізації усталених концептуально-теоретичних засад національної безпеки України в цілому, і змісту гуманітарної складової безпеки країни зокрема, їх ролі у зміцненні суверенітету, незалежності Української держави²⁴⁵.

²⁴⁴ Mudrakov V.V., Polishchuk O.S. SOME CONSIDERATIONS ON THE TYPOLOGY OF PHILOSOPHICAL-ANTHROPOLOGICAL MODELS (To the Problem of Value Identifications of Ukrainians). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018. № 14. P. 7-19. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150500>

²⁴⁵ Баюк М.І. Політика гуманітарної безпеки в Україні: регіональний аспект. *Актуальні проблеми забезпечення національної безпеки та спрощення процедур міжнародної торгівлі*: збірник тез IV науково-практичної інтернет-конференції. Хмельницький: Науково-дослідний центр митної справи, 2020. С. 8-12.

Нині чинний Закон України «Про основи національної безпеки України»²⁴⁶ визначає дев'ять сфер національної безпеки, де, на думку українських законодавців, проявляються загрози національним інтересам: зовнішньополітична, воєнна, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна, інформаційна та сфера державної безпеки. На жаль, новий Закон України «Про національну безпеку України»²⁴⁷, який введеться в дію з 01.01.2022 р., взагалі обходить таку важливу складову національної безпеки держави, як гуманітарну.

В умовах сучасних політико-правових трансформацій, надзвичайно складних гібридних військових подій, концептуальні засади гуманітарної безпеки в Україні набули кардинально нового значення, які не можна недооцінювати, оскільки саме вони є запорукою захисту життєво важливих цінностей нашої ідентичності: культура, державотворення, наука, мова, інтелектуальний потенціал національної еліти, релігійність, громадські традиції тощо.

Далі: коротко зупинимося на визначенні понять, категорій, якими ми будемо оперувати у дослідженні: «державна безпека», «державна безпека в гуманітарній сфері», «політика державної безпеки в гуманітарній сфері», «регіональна політика державної безпеки в гуманітарній сфері».

У Політичній енциклопедії знаходимо таке визначення: «державна безпека – сукупність умов та інститутів, які покликані гарантувати суверенітет держави, охорону, захист її території, населення, державних інститутів від внутрішніх та зовнішніх загроз»²⁴⁸. У коментарі до Кримінального кодексу за редакцією М. Мельника й М. Хавронюка подибуємо дещо інакшу дефініцію, яку можна вважати уточненою: «державна безпека – це стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності, спокою людей (народу), громадянської злагоди, довкілля, національної і релігійної рівності»²⁴⁹.

Спроби вийти на концептуалізовану позицію щодо визначення державної безпеки в гуманітарній сфері приводять до сентенції, що вона є складовою національної безпеки, а відтак визначається певною якістю політики. Так, на цьому наголошує Л. Чупрій та пропонує характеризувати її в інституційному та функціональному аспектах. В першому варіанті (аспекті) політика національної безпеки в гуманітарній

²⁴⁶ Закон України «Про основи національної безпеки України». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 39, ст. 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 06.06.2021).

²⁴⁷ Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2018, № 31, ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 06.06.2021).

²⁴⁸ Романюк А. Державна безпека. *Політична енциклопедія*. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 200.

²⁴⁹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. 4-те вид., перероб. та доп. Київ : А.С.К., 2005. С. 214. URL: <http://ir.nusta.edu.ua/jspui/handle/doc/819> (дата звернення: 06.06.2021).

сфері це діяльність суб'єктів національної безпеки – державних органів, громадських організацій, управлінців і громадян, об'єднаних цілями і завданнями щодо захисту прав і свобод людини, цінностей громадянського суспільства, національних інтересів держави в гуманітарній сфері. В другому варіанті (аспекті) вона спрямована на забезпечення захищеності культурних, освітніх, наукових, духовно-релігійних та інших життєво важливих інтересів українського народу в гуманітарній сфері від внутрішніх загроз і зовнішнього втручання²⁵⁰. Тож згадана якість політики, так чи інакше, впливає на процеси самоідентифікації, направляє їх певним чином, тому утворюючи у цьому сенсі видається думка В. Пироженка, котрий зазначає, що головним пріоритетом національної безпеки у гуманітарній сфері є формування у населення і суспільних суб'єктів таких світоглядно-ціннісних орієнтацій, які створюють усталені мотивації для підтримання, насамперед, національної ідентичності²⁵¹.

З метою уникнення тотожного сприйняття понять «державна безпека» і «безпека держави» варто звернути увагу на наукові дослідження окремих вчених. Зокрема, одним із найвдалішим, лаконічним, змістовним є твердження С. Гордієнка, за яким «державна безпека – різновид національної безпеки, що передбачає спроможність держави забезпечувати стабільне функціонування державних та суспільних інституцій, а також стан їхньої захищеності від потенційних і реальних загроз»²⁵².

Тож, зрештою, політика гуманітарної безпеки постає складовою політики національної безпеки. Системний підхід дає можливість говорити, що сутність політики гуманітарної безпеки полягає в здійсненні державою системи правових, організаційних, правоохоронних, контрольних, інформаційних та інших заходів, спрямованих на забезпечення захищеності життєво важливих інтересів людини й громадянина, стратегічних інтересів суспільства та держави, через своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізації загроз у гуманітарній сфері національної безпеки. Наразі дуже важливим є визначення пріоритетних напрямів гуманітарної політики в контексті забезпечення національної безпеки України, враховуючи російські гібридні застосування гуманітарної сфери у воєнній кампанії проти України, а також її сповільнений поступ в країні.

Формування гуманітарного (духовно-ціннісного) простору в державі є надзвичайно важливим напрямом її розвитку й передовсім захисту. Пріоритетність політичних, економічних, військових складових національної безпеки ні в якому разі не повинні нівелювати значення гуманітарної сфери. Актуальність цієї складової національної безпеки –

²⁵⁰ Чупрій А. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1-2. С. 35-41.

²⁵¹ Пироженко В.О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем. *Стратегічна панорама*. 2005. № 2. С. 27-35.

²⁵² Гордієнко С.Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека». *Стратегічна панорама*. 2003. № 2. С. 114-120.

запорука національної ідентичності, національної самосвідомості, популяризації національних ідеалів та цінностей.

б) Локальний контекст правових важелів

Метою української політики є відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні. У проєкті Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації)»²⁵³ № 2217 від 01.07.15 р., зокрема вказується, що адміністративно-територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, децентралізації влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування, сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Виходячи з вищенаведеного наголосимо: надзвичайно важлива роль у вирішенні питань гуманітарного розвитку в умовах реальних територіальних загроз відводиться місцевим органам державної влади і громадськості. Загальновідомо, що державна регіональна політика покликана керувати економічними, соціальними та політичними процесами життя конкретного регіону, сприяти ефективному розвитку усіх його сфер. У державній регіональній політиці слід виділити низку взаємопов'язаних елементів: економічну, соціальну, науково-технічну, демографічну, екологічну, гуманітарну і національну політику. Закон України «Про засади державної регіональної політики» визначає її основні принципи: пріоритет загальнонаціональних інтересів; урахування особливостей регіонів; забезпечення в усіх регіонах однакових умов розвитку; ресурсне забезпечення проведення державної регіональної політики; створення ефективної системи регіонального управління²⁵⁴.

Відповідно до ч. 3 ст. 143 Конституції України органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади. У свою чергу, місцеві ради (обласні та районні) можуть делегувати частину своїх повноважень відповідно обласним та районним державним адміністраціям і контролювати реалізацію цих повноважень. Закон про місцеве самоврядування містить перелік вісімдесяти таких повноважень і близько сімдесяти щодо органів місцевого самоврядування²⁵⁵.

²⁵³ Закон України «Про засади державної регіональної політики». *Відомості Верховної Ради України*, 2015, № 13, ст. 90. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення: 06.06.2021).

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». *Відомості Верховної Ради України*, 1997, № 24, ст. 170 (станом на 01.01.2017 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 06.06.2021).

Визначивши провідною ідею самоврядність, ми не можемо нівелювати поняття власне «державного управління». Саме його демократична трансформація дала можливість сформуватися сучасним інститутам місцевого самоврядування. Нині сфери діяльності держави безпосередньо трансформуються у сфери державного управління шляхом: розроблення й здійснення внутрішньої та зовнішньої політики; правового визначення і регулювання відносин у масштабах усього суспільства; формування та реалізація державного бюджету тощо²⁵⁶. В умовах децентралізації та реформування права і гарантії діяльності громадськості є надзвичайно важливими, оскільки тільки пряма демократична участь громадян в управлінні на національному, регіональному та місцевому рівнях, реалізація народом своєї суверенної влади сприятимуть повноцінній взаємодії влади і суспільства. Неможливо спочатку прийняти всі закони, а потім приступити до їх імплементації. Перш за все необхідно збудувати платформу, на якій буде базуватися держава, а саме – первинну ланку громад, що отримує повноваження і бере на себе відповідальність. Далі механізм самоврядування слід поширювати до рівня районів і обласних центрів, де створювати виконавчі комітети і префектури. Саме у такий спосіб можливо зміцнити виконавчий механізм місцевого самоврядування.

Згідно з чинним законодавства України до основних повноважень органів місцевого самоврядування різних рівнів забезпечення відносять послуги: *на базовому рівні*: санітарно-епідеміологічного захисту; соціального захисту населення (виплата пенсій, субсидій, компенсацій, забезпечення надання пільг); казначейського обслуговування; реєстрації актів цивільного стану; управління закладами середньої, дошкільної та позашкільної освіти; надання послуг швидкої медичної допомоги, первинної охорони здоров'я, з профілактики хвороб; розвитку культури та фізичної культури (утримання та організація роботи будинків культури, клубів, бібліотек, стадіонів, спортивних майданчиків); надання соціальної допомоги через територіальні центри; надання адміністративних послуг через центри надання таких послуг; *на районному рівні*: виховання та навчання дітей у школах-інтернатах загального профілю; надання медичних послуг вторинного рівня; *на обласному рівні*: забезпечення регіонального розвитку; охорони навколишнього природного середовища; розвитку обласної інфраструктури, насамперед обласних автомобільних доріг, мережі міжрайонних та міжобласних маршрутів транспорту загального користування; професійно-технічної освіти; надання високоспеціалізованої медичної допомоги; розвитку культури, туризму.

²⁵⁶ Державне управління: підручник у 2 т. / ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова), К.О. Ващенко (заст. голови), Ю.П. Сурмін (заст. голови) та ін. Київ: Дніпропетровськ : НАДУ, 2012. Т. 1. С. 19-21.
http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Pidruchniky_NADU/5d5407e7-f2ef-4ec4-8f8a-42c075c9ffc9.pdf (дата звернення: 06.06.2021).

Водночас, аналізуючи чинне законодавство України, стає очевидним, що органи місцевого самоврядування виконують низку повноважень, які притаманні органам державної влади. Це відбувається, *по-перше*, завдяки можливості останніх делегувати свої повноваження органам місцевого самоврядування, а, *по-друге*, завдяки делегуванню державною частиною своїх повноважень органам місцевого самоврядування. Розглянемо тільки ті повноваження, які стосуються соціально-гуманітарної сфери, що визначенні у базовому Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні»²⁵⁷ (1) у зрізі відмінності ознак місцевого самоврядування від центральної управлінської влади: місцеве самоврядування організовується і функціонує як структура, що враховує історичні, національні, етнічні та культурні спільні риси відповідної територіальної спільноти; місцеве самоврядування прозоріше порівняно з державною влада. Воно реально підзвітне і відповідальне перед населенням, забезпечується активною участю громадськості у здійсненні контролю; єдність самостійності і відповідальності при вирішенні всіх питань місцевого значення; місцеве самоврядування, самостійно вирішуючи питання, переважно виходить з інтересів населення відповідної території; місцеве самоврядування спирається на локальні акти, хоча пріоритетними джерелами залишаються закони України, однак більшість питань визначаються статутами територіальних громад, прийнятих місцевими референдумами або органами місцевого самоврядування; в основі легітимності муніципальної влади перебувають муніципальні права, свободи та обов'язки, які реалізуються через правові норми; (2) *та у зрізі спільних ознак* державної влади і місцевого самоврядування: місцеве самоврядування включає поняття управління, що вказує на його соціально управлінську сутність. Суб'єкти муніципального управління використовують традиційні для адміністративного права механізми, методи, форми та засоби управління; чітко виражений інституціоналізований характер, як органи державної влади, так і органи місцевого самоврядування є обов'язковими інституціями, рішення яких обов'язкові для населення на території якого вони функціонують; як органи державної влади, так і місцевого самоврядування є організованими колективами або одноособовими органами, які утворюють самостійну автономну частину апарату публічної влади, яка наділена власною компетенцією, виконує публічно-владні функції, реалізує публічний інтерес, діяльність якої регламентована правом; як органи державної влади, так і органи місцевого самоврядування переважно є колективами громадян, які складаються з публічних службовців та інших працівників; наявність адміністративної правосуб'єктності; за змістом діяльності як органи державної влади так і органи місцевого самоврядування поділяються на органи загальної і спеціальної компетенції (відділи та управління виконавчих комітетів місцевих рад).

²⁵⁷ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Відомості Верховної Ради України, 1997, № 24, ст. 170 (станом на 01.01.2017р.). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 06.06.2021).

Виходячи з вищевикреслених ознак, регіональна політика в гуманітарній сфері полягає у створенні органами влади, громадськими інституціями в регіоні умов для розвитку його людського потенціалу завдяки рівному доступу всіх громадян до якісної освіти, розвитку культури, духовності, забезпечення права на своєчасну та об'єктивну інформацію, збереження історико-етнічних традицій, упередження та протидія загрозам гуманітарної сфери. Однак ця «ідеальна структура завдань» впирається у щонайменше двомірну проблему: рівень усвідомлення суспільством та владою значимості гуманітарної сфери для загального безпечного стану. Як результат цього – недостатнє фінансування сфер науки, освіти, культури. До всього, не тільки молодь, а й старше покоління огорнуті розчаруванням у престижності своїх професій, знань, умінь, досвіду, що зародило передсуд колективного мислення про неprestижність, а відтак й не нагальної потрібності освітньо-культурної та науково-дослідницької сфери. Усе це може стати катастрофічним для України.

«Регіональні загрози безпеки в гуманітарній сфері – це очевидна або прихована протидія, намір зашкодити в регіоні національним інтересам, цілям, соціогуманітарному, національно-культурному розвитку певної території, особистісного духовного розвитку людини, реалізації її конституційних прав та свобод»²⁵⁸. Зазначимо, що гуманітарна сфера у більшій мірі розглядалася і продовжує розглядатися в контексті соціальної сфери. Однак, будучи тісно взаємопов'язаними, ці сфери далеко не тотожні. В соціальній сфері акцент падає на соціальний захист населення, натомість гуманітарна – орієнтується на ідейні, світоглядні, інтелектуальні цінності.

Зважаючи на соціально-економічні, територіальні, історичні, національно-етнічні, конфесійні, культурно-освітні чинники, традиції, тенденції розвитку регіонів та з метою забезпечення в кожній окремо взятій території держави всебічного розвитку особистості, її інтелектуальних, творчих здібностей, формування національних ідеалів і цінностей, самореалізації компетентностей, підвищення культурно-освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку кожного регіону²⁵⁹, деталізуємо окремі сучасні загрози та виклики, які потребують негайного виявлення та унеможливлення їх подальшого функціонування в українському суспільстві. Серед ключових загроз в гуманітарній сфері сучасні дослідники виділяють наступні: недостатній рівень усвідомлення загальнонаціональної ідентичності, особливо на сході та півдні країни; конфлікт ідентичностей на світоглядній, історико-культурній, мовній, конфесійній основі (протистояння Схід-Захід); недостатній рівень модернізації освітньо-наукової галузі; зниження інтелектуального потенціалу Української держави, посилення науково-технічного відставання України від розвинутих країн; руйнування історико-культурної спадщини, вивіз

²⁵⁸ Баюк М.І. Гуманітарна складова політики державної безпеки: поняття, принципи. *Університетські наукові записки*. 2018. № 65. С. 193.

²⁵⁹ Там само. С. 192.

культурних цінностей за кордон; посилення напруження у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин; втрата моральних і духовних орієнтирів, зростання девіантної поведінки населення²⁶⁰.

в) Деякі аспекти функціональності

Загрози гуманітарній безпеці – є ті негативні тенденції, що, насамперед, пов'язані з деформацією ціннісних основ суспільства, зокрема: небезпеки руйнування духовного світу людини, що загрожують становленню її свідомості, світоглядним основам, свободі думки, переконань, інтелектуальної діяльності; загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільної і масової свідомості та ментальності; загрози розвитку культури суспільства, його етнічних та конфесійних спільнот, а також загрози функціонуванню соціокультурних інститутів: науки, моралі, освіти, виховання, мистецтва, релігії – що забезпечують задоволення духовних потреб нації. «Колосальний досвід сучасності переконливо доводить, що за допомогою маніпуляцій сенсами та масовою свідомістю можна досягти більш істотних результатів, аніж вдаючись до застосування найновіших озброєнь»²⁶¹. Загрози в духовній сфері хоча й мають латентний, прихований характер, проте негативно впливають на соціально-політичні процеси і безпеку суспільства.

Варто зауважити, що духовне життя суспільства в усьому його різноманітті так чи інакше зосереджене навколо індивідуальної, групової і масової свідомості. Це та галузь, де формується система духовних цінностей особистості й суспільства в цілому. Цінності суспільства лежать в основі національної ідеї й загальнонаціональної ідеології як духовної рушійної сили державотворення, на основі яких створюється стратегія національного поступу. Це нас переконує, що подолання негативних тенденцій в гуманітарній сфері, які становлять загрози для її розвитку, має стратегічне значення, оскільки духовно роз'єднане суспільство не здатне розвиватися в будь-якій сфері суспільного життя, особливо в існуючому «геостратегічному духовному просторі»²⁶².

Наведемо кілька міркувань дослідниці В. Карлової, розробка якої з гуманітарної політики як чинника національної безпеки стала для нас головним орієнтиром в осмисленні її функціональності: «гуманітарна безпека (враховуючи її культурно-історичні, інформаційно-психологічні, ідеологічні, релігійні, наукові, освітні та інші компоненти) як одна зі складових національної безпеки є найбільш вразливою з точки зору

²⁶⁰ Чупрій Л.В. Виклики та загрози в гуманітарній сфері України в контексті формування загальноукраїнської ідентичності. *Наук.-інформац. вісник Академії національної безпеки*. 2016. Випуск 3-4 (11-12). С. 156-158.

²⁶¹ Безпекові виміри гуманітарної політики України (аналітична доповідь). Виклики та загрози гуманітарній безпеці Української Держави: зб. наук.-експерт. мат-лів / за заг. ред. С.І. Здіюрука. Київ : НІСД, 2015. С. 6.

²⁶² Карлова В.В. Духовна безпека українського суспільства: виклики, загрози та шляхи їх подолання. *Matrix*. 2017. URL: <https://matrix-info.com/duhovna-bezpeka-ukrayinskogo-suspilstva/> (дата звернення 31.07.2021).

деструктивного внутрішнього і зовнішнього впливу. Зовнішніми загрозами у сфері гуманітарного розвитку суспільства фахівці виділяють: політику окремих країн, яка спрямована на їх домінування в культурній та духовній сферах, на протидію вільному розвитку культурно-духовної традиції країни, блокування рівноправної участі в міжнародному розподілі культурних надбань людства, насадження чужої ідеології; розгортання окремими країнами світу «культурної експансії» щодо інших країн; розробку окремими державами концепцій «інформаційної війни», які передбачають створення та використання засобів небезпечного впливу на гуманітарну сферу інших країн із метою порушення її звичайного функціонування й несанкціонованого доступу до всіх внутрішніх ресурсів країни; злочинну діяльність релігійних сект, організацій та окремих осіб у духовній сфері; діяльність економічних і політичних структур у духовній сфері, що спрямовані проти національних інтересів країни»²⁶³.

Серед внутрішніх загроз для розвитку гуманітарної сфери згадана дослідниця виділяє такі найважливіші: «відставання країни від провідних держав світу за рівнем інформатизації суспільства, що обмежує її можливості щодо охорони власної культурної традиції та рівноправного культурного обміну між націями; недостатня координація діяльності органів державної влади країни щодо формування та реалізації державницької ідеології, національної ідеї як важливої складової частини національної безпеки; низький загальний рівень освіти (чи її якості) громадян, що ускладнює можливість людини протистояти деструктивному впливові зовні; неіснуюча законодавча база щодо захисту, поширення та укріплення традиційних національних ідеалів та цінностей»²⁶⁴.

Останнім часом у засобах масової інформації часто акцентується увага на наступних загрозах сучасного суспільства: безробіття, міграція молоді, кваліфікованої робочої сили, інтелектуального потенціалу, зниження ефективності системи освіти і виховання; зниження ефективності системи освіти і виховання; недостатній розвиток інноваційних процесів у освітній, науковій, культурних галузях; недостатня професійність кадрів у галузях гуманітарної сфери; недостатня розробленість та реалізація нормативно-правового забезпечення державної безпеки в гуманітарній сфері України.

Сьогодення переконує нас в духовній національній роз'єднаності громадянського суспільства, в загрозі ідеологічного вакууму, що неминуче може призвести до знищення не тільки української нації, а й української державності. У даному контексті, найбільшими «загрозами основам духовного життя в сучасній Україні є цілеспрямоване впровадження в суспільну свідомість зацікавленими у підпорядкуванні нашої держави своїм інтересам низкою держав чужих українській ментальності

²⁶³ Карлова В.В. Пріоритети гуманітарної політики в умовах викликів та загроз національній безпеці України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. Том 29 (68), № 6. С. 3.

²⁶⁴ Там само. С. 3.

стереотипів мислення і способу життя, політика іноземних держав, спрямована на впровадження масової вестернізованої культури в національний гуманітарний простір; діяльність, спрямована на послаблення інтелектуального потенціалу України шляхом сприяння «відтоку мізків»; утилки державної української мови і, таким чином, зменшення долучення українців до українського інформаційного простору; експансія на українську територію релігійних, псевдорелігійних, світських сект і місіонерів; діяльність антиукраїнських засобів масової інформації»²⁶⁵, – зауважує В. Карлова.

Цілком розділяємо думку В. Карлової й у тому, що у державній гуманітарній політиці України відсутня чітка стратегія державно-управлінського впливу на формування загальнонаціональної системи цінностей, становлення і розвиток духовності та культури українського суспільства, відсутність науково обґрунтованої, послідовної системної мовної політики держави, політики формування національної пам'яті, чіткої політики формування єдиного інформаційно-культурного простору. Розуміючи це, супротивники сьогодні докладають максимум зусиль у сфері пропаганди власних зразків культури, нав'язливо просувають у гуманітарний простір нашої держави власні цінності, використовуючи увесь доступний їм інформаційно-пропагандистський арсенал, і таким чином намагаються зруйнувати духовну єдність суспільства з метою утримання України в орбіті своїх власних цілей та інтересів.

Першочерговими завданнями органам державної влади у сфері забезпечення повноцінного гуманітарного розвитку суспільства повинно стояти розроблення Концепції гуманітарного розвитку України як основного орієнтира для вироблення комплексної і глибоко продуманої гуманітарної політики, спрямованої на формування засад національної єдності задля розбудови демократичної, правової держави, формування національної ідентичності шляхом становлення української політичної нації, захисту прав і свобод громадянина України в гуманітарній сфері. Ця концепція має визначити напрями діяльності органів публічного управління у сфері гуманітарного розвитку, зокрема щодо здійснення культурної, освітньої, мовної, етнонаціональної політики та політики у сфері формування й розвитку духовних цінностей як складових частин гуманітарної політики держави. Державна гуманітарна політика має бути системою науково-прагматичних поглядів і принципів, що визначають напрями, засоби і методи спільної діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства²⁶⁶.

Ще раз зауважимо, що на сучасному етапі розвитку Україна постала перед проблемою подолання низки загроз та викликів в гуманітарній сфері та формування ефективної гуманітарної політики. Реалізація безпекової політики Української держави в гуманітарній сфері буде

²⁶⁵ Там само. С. 4.

²⁶⁶ Там само. С. 4.

сприяти утвердженню засад національної єдності задля розбудови демократичної, правової держави, формування національної ідентичності шляхом становлення української політичної нації, захисту прав і свобод громадянина України, забезпеченню інноваційного розвитку держави та підвищенню її міжнародного авторитету з метою досягнення належного рівня конкурентоспроможності на світовій арені. Втім, проблеми якої б сфери суспільних відносин ми не розглядали, перш за все шукаємо шляхів їх вирішення на законодавчому рівні. Незважаючи на достатню кількість нормативно-правових актів України, на жаль, відсутній єдиний, системний правовий акт, який би сприяв чіткому регулюванню виключно гуманітарної сфери, як важливого елемента національної безпеки. А отже, «державна гуманітарна політика має бути системою науково-прагматичних поглядів і принципів, що визначають напрями, засоби і методи спільної діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства щодо захисту національних цінностей, передбачення, виявлення, ліквідації загроз (негативних тенденцій) в культурній, науковій, релігійній, інформаційній, ідеологічній сферах суспільного життя»²⁶⁷. Тож висновуємо, що реалізація гуманітарної політики України вимагає підвищення якості й ефективності управлінської діяльності в гуманітарній сфері, функціональної результативності роботи органів публічного управління, застосування адекватних управлінських підходів відповідно до пріоритетних цілей національного поступу і розбудови держави.

Виходячи з характеристики чинного законодавства, базових наукових досліджень, практики реалізації державної та регіональної гуманітарної політики, актуальності забезпечення становлення української державності, успішного розвитку кожного регіону, підтримуємо розуміння терміну «регіональна гуманітарна безпека» як стану захищеності гуманітарного потенціалу, інформаційного простору регіону, національних інтересів громадян, їх прав, свобод, фізичного та духовного розвитку, моральності, інтелектуальності, громадської активності від внутрішніх і зовнішніх загроз. Тільки створення адміністративних одиниць, що наділені чітко визначеними законом повноваженнями і відповідальністю, дадуть можливість побудувати дієвий децентралізований державний сектор. Відповідно до принципу субсидіарності – найбільшим колом повноважень повинні бути наділені ті органи влади, які спроможні найбільш ефективно і оперативно вирішувати питання та надавати послуги для населення територіальної одиниці.

²⁶⁷ Там само. С. 5.

Ігор Луцан

i.lutsan@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-2341-069X

кандидат історичних наук,
інспектор навчального відділу,
старший науковий співробітник НДЧ
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

§ 2.5.

**ІНСТИТУТ ВІЙСЬКОВОГО
ДУХОВЕНСТВА
(КАПЕЛАНСЬКОЇ СЛУЖБИ)
ЯК ФЕНОМЕН БЕЗПЕКИ:
УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

Події останніх років на теренах України назавжди вписалися трагічною сторінкою у свідомості багатьох людей, ставши непростим випробуванням на міцність, відвагу, збереження духовних цінностей і національно-культурного надбання українського народу. Це, як відомо, пов'язано з постійним втручанням кремлівської влади у внутрішні справи України, з метою змін владних структур держави та встановлення протекторату. Як результат – це спровокувало резонансні революційні події, анексію Криму, довготривалу війну на Сході країни тощо. Звичайно, завдяки проведенню комплексу військових та спеціальних організаційно-правових заходів силовими структурами (Збройні Сили України (далі – ЗСУ), Національна гвардія України, добровольчі батальйони та ін.), спрямованих на протидію агресії незаконних збройних формувань, що підтримуються, а інколи і чітко делегуються Російською Федерацією, значну частину територій Донеччини та Луганщини вдалося повернути, а поряд з цим, зменшити певною мірою рівень напруги у суспільстві. Однак, на жаль, ця, напевно, глобальна проблема залишається невирішеною й досі. А тому, задля припинення війни і збереження миру важливо осмислити міру налаштованості обох сторін на живу й діяльну діалогічність (на горизонтальному та вертикальному рівнях). Адже деградація домовленостей бодай однієї зі сторін, що й на сьогодні відкрито демонструє Росія, суттєво загострює й поглиблює політичну ситуацію не тільки в Україні, а й цілому світі.

З огляду на це можемо твердити, що російська агресія актуалізувала невідкладне реформування усіх військових структур України. Утім, модернізація цих формувань потребує не лише суттєвих змін в управлінні чи застосуванні стандартів НАТО, але й в необхідності, як зазначає С. Здіорук: «[...] створення якісно нових умов для духовно-гуманітарної та морально-психологічної підготовки військовослужбовців»²⁶⁸. Задля цього, на нашу думку, потрібно осмислити важливість піднесення, перш за все, національної свідомості й збереження духовних принципів, що поєднують *моральні* ідеали та загальнолюдські цінності. Відтак – питання морально-духовного та ціннісного супроводу військовослужбовців. Це все, безумовно, вимагає відповідних розробок і впровадження нових ефективних програм та методик. До того ж, відкритість суспільства і загальнодемократичні процеси ставлять важливі завдання й щодо забезпечення прав віруючих військовослужбовців. Тому сьогодні питання стану та перспектив діяльнісного впровадження у сучасній Україні інституту військового священства (капеланства), можливість залучення для цього відповідного досвіду інших країн продовжує становити неабиякий практичний і науковий інтереси.

²⁶⁸ Здіорук С.І. Проблеми організації служби військових капеланів України в умовах агресії Російської Федерації. *Відділ гуманітарної безпеки. Серія «Гуманітарний розвиток»*. № 34, С. 2. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-08/kapelanu-d05c2.pdf> (дата звернення: 25.09.2021).

***а) Духовна опіка та церковно-релігійна підтримка:
роль і місце в умовах війни***

Між тим, для нас, очевидно, проблемою залишається питання, наскільки реалізація такої вкрай необхідної ідеї є можливою в умовах масштабних небезпек і які важелі реалізації цих процесів можуть бути найефективнішими. На перший погляд, особлива роль припадає, звичайно, на державну владу країни – як юридично основну організаційну силу в суспільстві. Адже важливо усвідомлювати, що саме в умовах нестабільності люди мають відчувати і бачити владу не тільки сильною, а й рішучою та професійною в прийнятті важливих рішень. Однак, сьогодні більш очевиднішою постає роль Церкви, яка є одним з авторитетних сегментів українського суспільства. Її вплив на свідомість людини має, напевно, велике як теоретичне, так і практичне значення, що виражається в соціумі своєрідним і ефективним маркером комунікативних можливостей, а поряд з цим, – неабияким інтересом до безпосередньої і активної участі в соціальному житті, становленні правової Української держави та розвитку громадянського суспільства. Тому в релігійних і політичних колах саме Церкву, як соціальний інститут, дедалі частіше називають одним з головних стейкхолдерів щодо вирішення низки проблемних питань суспільного розвитку, які, безумовно, не можуть не позначуватися на загальнодержавному рівні. І справді, за результатами соціологічного дослідження Центру Разумкова (березень 2021 р.) Церква продовжує утримувати одну з перших позицій рівня довіри серед суспільних і політичних інститутів (поряд із ЗСУ – 70% та волонтерськими організаціями – 65%), а це – 64% опитаних²⁶⁹. Доволі виразно на цьому акцентує увагу й С. Скуріхін: «В Україні протягом усього періоду її розвитку церква виявляла турботу про духовно-моральний стан воїнів, благословляла їх на захист Вітчизни. Церква та армія завжди були з народом, разом відстоювали життя і свободу кожного громадянина, зберігали культуру, традиції, духовну спадщину. Характерною особливістю сучасної релігійної ситуації в Україні є процеси поширення впливу релігії в Збройних Силах»²⁷⁰.

Сьогодні важливим меседжем виступає й те, що багато конфесій відразу намагаються всіляко реагувати на прояви сепаратизму, часті зазіхання на українські території та різного виду диверсії з боку зовнішніх суб'єктів. Правда, можна побачити, на жаль, й іншу сторону – коли церковні інституції, зокрема, мусимо констатувати про представників

²⁶⁹ Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян (березень 2021 р.). *Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова* «Центр Разумкова». URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-berezen-2021r> (дата звернення: 20.09.2021).

²⁷⁰ Скуріхін С.М. Правові основи церковного служіння в Збройних Силах України. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. 2021. № 1. С. 33. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/8.pdf (дата звернення: 08.10.2021).

Московського патріархату в Україні, з тих чи інших причин, часто-густо виступають навпаки у ролі основного чинника конфлікту, що, безумовно, негативно впливає на свідомість та психологічний стан громадян зокрема, а поряд з цим, загрожує територіальній цілісності та національній безпеці України загалом. І це не випадково, адже саме Московський патріархат є ідеологічним та організаційним осердям проєкту «руського міра»²⁷¹. Тут доречними будуть міркування вже нами згаданого С. Здіюрука, який зауважує, що: «Серед православних церков, котрі діють в Україні, винятковим джерелом загрози національним інтересам та національній безпеці держави виступає УПЦ (МП). Оскільки саме середовище УПЦ (МП) вирізняється здатністю культивувати сепаратистські настрої та продукувати конфліктогенну атмосферу в українському суспільстві. Найчисельніша православна інституція України – УПЦ (МП) – є структурною частиною Російської православної церкви та потужним інструментом для забезпечення реалізації політики й ідеології «руського міра» на теренах України»²⁷². У світлі означеного стає зрозуміло, які цінності можуть прищеплювати українським воїнам капелани Церкви з центром в Москві. А тому, розуміючи усю складність проблем, що накопичилися впродовж останніх років, на нашу думку, пріоритетними завданнями для України постають, по-перше, пропагування концепції національно-патріотичного виховання і, по-друге, задля збереження миру, повернення Криму і Донбасу важливо, нарешті, усвідомити кожному громадянину України свою приналежність (соціальну ідентичність), що в подальшому забезпечить захист території України від будь-яких посягань, зокрема, Російської Федерації. До того ж знаємо, що суверенітет і територіальна цілісність мають ключове значення для існування будь-якої держави, оскільки становлять основу, без якої вона не може функціонувати. А з огляду на політичні та соціальні виклики сьогодення актуальність цієї проблеми для української держави невинно зростає.

б) Волонтерство/благодійність як платформа соціальних перетворень

Доволі важливими у контексті нашого дослідження є роль волонтерського руху, що виник стихійно в різних регіонах України із загостренням ситуації на Донбасі. Його організаторами та учасниками стали колишні волонтери Революції Гідності, а у подальшому цей рух, як відомо, збільшувався завдяки залученню до своїх рядів добровольців. Цілком зрозумілим є і те, що серед активних учасників цього руху –

²⁷¹ Україна та проєкт «руського міра»: аналіз. доп. / С.І. Здіюрук, В.М. Яблонський, В.В. Токман [та ін.]; за ред. В.М. Яблонського та С.І. Здіюрука. Київ: НІСД, 2014. 80 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2014-07/Russian_world-7bd19.pdf (дата звернення: 10.10.2021).

²⁷² Здіюрук С.І. Проблеми організації служби військових капеланів України в умовах агресії Російської Федерації. *Відділ гуманітарної безпеки. Серія «Гуманітарний розвиток»*, № 34, С. 7. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-08/kapelanu-d05c2.pdf> (дата звернення: 25.09.2021).

священнослужителі різних конфесій, які уже тривалий час продуктивно забезпечують духовно-орієнтовану соціально-психологічну реабілітацію для військовослужбовців, демобілізованих учасників АТО та їх сімей, людей, що стали жертвами війни на Сході України, проводять соціальні та культурні акції, спеціальні релігійні заходи тощо. На цьому, до речі, чітко акцентує увагу Т. Калениченко, яка стверджує, що: «[...] оновлення капеланства починалось з волонтерства. Саме як волонтери перші військові священники стали зайжджати до військових частин та блокпостів, які опинились у новій обстановці. [...] Вони отримали доступ до спілкування з військовими завдяки передачі нагальної гуманітарної допомоги, яку збирали через релігійні спільноти та громадські організації»²⁷³. Більше того, волонтери-священнослужителі під час поїздок на передову лінію фронту виступають, як зауважує О. Томчук: «[...] і джерелом інформації з високим рейтингом довіри, особливо якщо йдеться про гарячі новини із зони АТО. Новини волонтерів про ситуацію на фронті стають джерелом інформації і масово поширюються в друкованих та електронних засобах масової інформації. І йдеться не лише про бої, а й про втрати, смерті, поранення наших бійців, проведення рятувальних робіт серед цивільного населення в зоні Антитерористичної операції»²⁷⁴.

У контексті висвітленого, ми можемо узагальнити думку про те, що сьогодні умовно можна виокремити три типові ролі капеланського служіння, які часто переплітаються і доповнюють одна одну, а саме: *душпастир*, *психолог* та *волонтер*. Зрозуміла річ, що роль душпастиря для військового священника є і залишається ключовою, адже в ній закладена найголовніша його місія – духовне наставництво і проповідкування, задоволення релігійних потреб і постійний духовний супровід. Щодо другої ролі, то тут від самого початку відкритого збройного конфлікту на сході України саме священники стали тими людьми-психологами, за допомогою яких військовослужбовці як віруючі, так і невіруючі мають можливість отримувати відповіді на болючі запитання, ділитися емоціями і переживаннями, а пастирі, у свою чергу, постійно слідкувати за їх психоемоційним станом. Іншими словами, проводилася психологічна профілактика через постійні стресові перевантаження серед військових. І, звичайно, третя група – волонтерство. Як відомо, до основних напрямів цієї благородної діяльності належить: збір та доставка в зону проведення АТО необхідних ресурсів; надання медичної допомоги постраждалим у ході її проведення; допомога вимушеним переселенцям; пошук зниклих

²⁷³ Калениченко Т.А. Фокус на капелані: формування ролі та місії душпастирів для військовослужбовців. *Гуманітарно-релігійний вісник «Собор»*. 2017. Вип. 1. С. 23. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22610/Kalenychenko%20Tetiana%20Andriivna.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 18.09.2021).

²⁷⁴ Томчук О. Волонтерська душпастирська служба в зоні АТО. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ. 2017. Вип. 4 (18) С. 125. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/09.01.2018/pdf/full.pdf (дата звернення: 02.10.2021).

безвісті та звільнення полонених тощо²⁷⁵. А тому є очевидним, що така діяльність священників-добровольців постійно потребує не лише бажання і наявності вільного часу, а й частой відмови від власних життєвих планів та інтересів. Сьогодні ця визначальна компонента, напевно, відіграє надважливу роль і продовжує бути ефективним засобом допомоги, спрямованої на протидію зовнішньої агресії та її наслідків. Отже, за своєю сутністю волонтерська діяльність не обмежується виключно матеріальною допомогою, а є, як бачимо, і «[...] соціально-психологічним явищем, оскільки її розглядають як систему взаємин між людьми, добровільне надання соціально-психологічної допомоги людині людиною»²⁷⁶. Тому й не дивно, що ці три типові ролі для військового священника тісно взаємопов'язані між собою, ставши дієвим інструментом та ефективним важелем у боротьбі із серйозними викликами сьогодення.

За таких умов, окрім визначення та формування єдиного пулу ролей, які виконують військові священники, а поряд з цим, аналізуючи відгуки військовослужбовців та спостерігаючи за роботою капеланів, можна умовно виокремити й такі функції їхньої діяльності: *духовна* (передбачає проведення богослужінь, звернення тайнств та освячень, духовне консультування, відспівування загиблих); *гуманітарна* (волонтерська допомога); *соціальна* (патріотичне виховання та соціалізації військових, контакт із зовнішнім світом та робота з родинами бійців, громадянським суспільством); *терапевтична* (підтримка людей, які перебувають у кризовому психологічному стані, соціально-психологічна адаптація і реабілітація постраждалих та робота з травмою посттравматичний стресовий розлад); *інформаційна* (контакт із представниками влади та репрезентація у медіа)²⁷⁷. З огляду на це, тут доречними будуть міркування В. Михалевича, який у своїй науковій розвідці щодо важливості й необхідності перебування військового священника у військових структурах наголошує так: «Саме тому справа військового капеланства є якщо і не першочерговою ваги, то, однак, має важливе значення в діяльності церкви. Сучасне душпастирство серед військових не може бути «принагідним», воно вимагає постійної присутності капеланів, які не тільки розуміють життя військових, а й здатні допомагати їм утілювати кращі ідеали християнства в

²⁷⁵ Калениченко Т.А. Фокус на капелані: формування ролі та місії душпастирів для військовослужбовців. *Гуманітарно-релігійний вісник «Сорб'я»*. 2017. Вип. 1. С. 24. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22610/Kalenychenko%20Tetiana%20Andriivna.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 18.09.2021).

²⁷⁶ Грачова Н. Волонтерська діяльність у комунальній установі «Славутський територіальний центр соувального обслуговування». Офіційний сайт міста Славута: веб-сайт. URL: <https://slavuta-mvk.gov.ua/archives/32107> (дата звернення: 27.09.2021).

²⁷⁷ Калениченко Т.А. Фокус на капелані: формування ролі та місії душпастирів для військовослужбовців. *Гуманітарно-релігійний вісник «Сорб'я»*. 2017. Вип. 1. С. 24. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22610/Kalenychenko%20Tetiana%20Andriivna.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 18.09.2021).

їх реальному житті»²⁷⁸. Так чи інакше, такий стан речей, беззаперечно, зумовлює до необхідності в українській армії відповідних служб (військово-капеланської чи військово-релігійної). Це, як показав час і досвід, з одного боку, сприяє задоволенню релігійних потреб військових, з іншого — має позитивний ідеологічний вплив, незалежно від світоглядної орієнтації кожного воїна та психологічної підготовки військ. Тож це завдання, на наше глибоке переконання, сьогодні має принципово важливе значення для українських військових формувань.

Також маємо зважити, що після доволі тривалого збройного конфлікту на сході України інститут військового капеланства ознаменувався кардинальними змінами. Це увиразнюється в зростанні не лише необхідності духовної допомоги й ставленні до військових священників, а, перш за все, в духовному лідерстві, ролі капелана та його повноваження в «гарячих точках» війни, а поряд з цим, — у визначенні єдиної місії, цілей та завдань. Недаремно вже нами згадувана Т. Калениченко підкреслює, що саме: «Феномен релігійного волонтерства став чинником оновлення військового капеланства, як і повернення до активної моделі соціального служіння у релігійному середовищі. Разом це створило прецедент для майбутньої офіційної Служби військового духовенства»²⁷⁹. Якщо прислати на цю думку, то стає очевидним, що значна кількість священників, усвідомлюючи усю складність проблем, з досвідом чи без нього, жертвно й на добровільних засадах ставали частиною військових структур для однієї мети — протистояти всіма можливими способами вторгненню російських військ на землі Української держави. Звичайно, якщо для одних, це не викликало жодних труднощів, адже вони мали уже певний досвід у справі військового капелана, то для інших — значно більшої частини священнослужителів, ця роль була доволі непростим викликом. У свою чергу, це породило шквал емоцій та призвело до низки суттєвих питань (де, за яких умов, як саме має бути представлений капелан, як далі діяти і чи взагалі може у війську бути представник духовенства?) від представників різних конфесій, потребуючи негайних чітких роз'яснень та уточнень. Зрепштою, проведення кропіткої праці з роз'ясненням важливості та необхідності таких структур у військових формуваннях, частих організаціях круглих столів, відкритих конференцій, форумів та ін., напевно, посприяло позитивній тенденції. Адже переосмисливши свою позицію, багато конфесій повністю підтримали таку ініціативу, визнавши захист Батьківщини священною справою.

²⁷⁸ Михалевич В. Духівництво у військових структурах: історичний досвід і сучасність. *Збірник наукових праць «Волинь і волиняни у Другій світовій війні»*. 2012. С. 131. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153584137.pdf> (дата звернення: 20.04.2021).

²⁷⁹ Калениченко Т.А. Фокус на капелані: формування ролі та місії душпастирів для військово-службовців. *Гуманітарно-релігієзнавчий вісник «Собор»*. 2017. Вип. 1. С. 20. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22610/Kalenychenko%20Tetiana%20Andriivna.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 18.09.2021).

в) Організаційно-правові засади військового капеланства

Так, на сьогодні можемо ствердно констатувати, що інститут капеланства юридично оформлений, штатна структура капеланської служби затверджена і військові душпастирі можуть приступати на законних підставах до роботи у військах ЗС України. Це засвідчує відповідна постановка Кабінету Міністрів України від 15 травня 2017 р., що дозволяє в усіх бойових частинах та підрозділах ЗС України затверджувати посади військових капеланів²⁸⁰. Правда, цьому передувала ціла низка прийнятих нормативно-правових актів за час незалежності України (законів, постанов, положень, розпоряджень, наказів тощо), якими і визначено забезпечення конституційного права військових священників (капеланів), основні принципи їхньої діяльності та роль серед військовослужбовців тощо. Ба більше, на це вказує власне й нещодавно прийнятий Закон «Про Службу військового капеланства»²⁸¹ від 30 листопада 2021 р. та підписаний Президентом України 17 грудня 2021 р. під час зустрічі членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій²⁸². Цей закон став, як повідомляється, результатом плідної співпраці представників Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, військових священників, релігійних організацій, а також народних депутатів різних фракцій з урахуванням досвіду капеланської служби в Україні, США, Канади та країн-членів НАТО. Нагадаймо також, що цей Закон, як зазначають його автори: «чітко розмежовує діяльність церкви і держави та визначає принципи, за якими працює Служба військового капеланства. Визначає функціональні обов'язки військового капелана як військовослужбовця»²⁸³. До того ж, цей акт, безумовно, посилює на законодавчому рівні правові засади співпраці держави і церков нашої країни у рамках духовної опіки військовослужбовців.

Звичайно, вважати концепт прийнятого Закону нововведенням є хибним, адже військові капелани й до його прийняття досить активно впроваджували свою діяльність у відповідних збройних формуваннях і сьогодні цей факт абсолютно не потребує доказовості. А тому важливо осмислити, що такі кроки вдосконалення в цьому напрямі спрямовані саме

²⁸⁰ Посади військових капеланів у ЗСУ введуть із 15 травня. Офіційний сайт інформаційного агентства UNN — Українські національні новини : веб-сайт. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1659921-posadi-viyskovikh-kapelaniv-u-zsu-vvedut-iz-15-travnya> (дата звернення: 08.10.2021).

²⁸¹ Прийнято Закон «Про Службу військового капеланства». Офіційний веб-портал парламенту України : веб-сайт. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/217100.html> (дата звернення: 08.10.2021).

²⁸² Предстоятель взяв участь у зустрічі Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій з Президентом України. Веб-сайт Православної Церкви України : веб-сайт. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/predstoyatel-vzyav-uchast-u-zustrichi-vseukrayinskoyi-rady-tserkov-i-religijnyh-organizatsij-z-prezydentom-ukrayiny/> (дата звернення: 20.12.2021).

²⁸³ Капеланам пропонують надати статус військовослужбовців. Мультимедійна платформа інформування України «Укрінформ». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3176375-kapelanam-hocut-nadati-status-viyskovosluzbovciv.html> (дата звернення: 25.09.2021).

для врегулювання служби священнослужителів та їх перебування в районі проведення операції Об'єднаних сил, власне, на законодавчому рівні. На цьому ґрунті доволі виправданою й у практичному плані продуктивною є думка Л. Непіпенка: «саме зарубіжний досвід свідчить, що обов'язковою умовою функціонування інституту капеланства є або, законодавче закріплення права на військове священство за представниками домінуючих у країні конфесій (Польща, Німеччина, Велика Британія), або міжконфесійне порозуміння і толерантність у суспільстві (США)»²⁸⁴. Мета прийнятого Закону, отже, як стверджено наголошує Народний депутат України та співавтор цього нормативно-правового акту Р. Костенко: «[...] зробити так, щоб задоволення духовно-релігійних потреб особового складу здійснювалося на належному рівні, а військові капелани, які його втілюють, отримали статус військовослужбовця та відповідні соціальні гарантії»²⁸⁵. Це є беззаперечним свідченням того, що феномен капеланства все ж таки виїшов за межі вузької спеціалізації у духовних та військових колах, ставши на сьогодні потужним чинником впливу на відповідні суспільні процеси.

г) Питання професійної підготовки

Актуальною, все ж, нині залишається проблема професійної підготовки військових капеланів та норми вимог до неї. Звичайно, як з боку державних органів влади, так і з боку представників різних конфесій у цьому напрямі пророблена колосальна робота, що увиразнюється не тільки у прийнятих рішеннях, а, насамперед, в їх дієвому практичному спектрі. Попри те, варто констатувати, що на цьому ґрунті доволі важливе значення має прийняте «Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» — наказ від 14 грудня 2016 р. № 685. Відповідно до нього, подається низка важливих вимог для військових капеланів. Виокремимо деякі з них, а саме: священник має бути громадянином України і володіти державною мовою; бути священнослужителем конфесії, що представлена в Раді у справах душпастирської опіки при Міноборони України; повинен мати не менше трьох років досвіду пастирської діяльності; бути рекомендованим очільником релігійної організації для здійснення ним служіння серед особового складу ЗСУ; успішно пройти навчання з основ військової справи, військово-гуманітарної та військово-психологічної підготовки, отримавши відповідний документ; обов'язково має мати духовну освіту; зобов'язаний визнавати

²⁸⁴ Непіпенко Л. Інститут військового духовенства (капеланської служби) в сучасній Україні. *Сучасна війна: гуманітарний аспект*. IV Міжнародна наукова конференція ХНУПС ім. І. Кожедуба, 21-22 травня 2020. С. 49. URL: <http://www.hups.mil.gov.ua/assets/doc/science/stud-conf/suchasna-viyna-gumanitarniy-aspekt-05-2020/12.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).

²⁸⁵ Рубан Т. Як закон кардинально змінює підхід до інституту військового капеланства — Роман Костенко [інтерв'ю]. Сайт інформаційного агентства Міністерства оборони України «АрміяINFORM»: веб-сайт. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/yak-zakon-kardynalno-zminyuye-pidhid-do-institutu-vijskovogo-kapelanstva-roman-kostenko/> (дата звернення: 03.10.2021).

Кодекс військового священика (капелана). Ще більш важливо, що в Положенні визначені права і обов'язки військових священиків, а також врегульовано механізм взаємовідносин між капеланами та військовим командуванням²⁸⁶.

Між тим, не варто оминати увагою і того факту, що сьогодні, все ж таки, залишається проблемним питання *систематизації* освітньої підготовки майбутніх та діючих капеланів. Утім, відповіддю на це стала в 2016 р. пробна освітньо-професійна програма *«Психологічне консультування та капеланство»*, що була розроблена й досі реалізовується Національним педагогічним університетом ім. М.П. Драгоманова та Християнським навчально-дослідницьким центром «Реаліс». Вона передбачає здобуття магістерського освітнього рівня та рівня курсової підготовки (курси підвищення кваліфікації та сертифікатна програма). Цінним нам видається той факт, що ця програма популяризується і за участю фахівців з Денверської теологічної семінарії, Міжнародного університету Трінті та Уітонського коледжу²⁸⁷. Згадувана нами Т. Калениченко ґрунтовно вивчала це питання. На її думку тут спостерігається і позитивні тенденції, і проявляються деякі проблемні ситуації. Вона зазначає, що: «попри зацікавленість у підготовці, на навчання поступили у більшості своїй протестанти, які хочуть мати легітимні підстави для свого капеланського служіння (серед інших – студенти з лав УПЦ (МП) та вільні слухачі від УГКЦ, УПЦ (КП) та нехристиянських течій). Освітні курси з тактичної медицини, психологічної та військової допомоги відбуваються при різних громадах з тими спеціалістами, з якими є домовленість релігійного керівництва. Але проблема полягає в тому, що через відсутність єдиної системи капеланського служіння, відсутня й спільна освіта. Капелани мають абсолютно різний рівень підготовки, що нерідко призводить до непрофесіоналізму та може вилитись у потребу пере-підготовки кадри та їхньої реструктуризації у майбутньому»²⁸⁸.

Поряд з цим, ще одним з яскравих прикладів реалізації питання у рамках освітньої підготовки капеланів – двотижневе навчання/стажування, що проходило в листопаді 2017 р. на базі Львівської Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного для священиків, які вже перебували в офіційному статусі військового капелана ЗСУ. У рамках навчання священнослужителі опановували основи

²⁸⁶ Про затвердження «Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України». Офіційний сайт Верховної Ради України: Законодавство України : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text> (дата звернення: 08.10.2021).

²⁸⁷ Програма «Психологічне консультування та капеланство». Сайт Національного педагогічного університету М.П. Драгоманова. Факультет філософії та суспільствознавства : веб-сайт. URL: <https://ffs.npu.edu.ua/mr/prohrama-psykholohichne-konsultuvannia-ta-kapelanstvo> (дата звернення: 08.10.2021).

²⁸⁸ Калениченко Т.А. Фокус на капелані: формування ролі та місії душпастирів для військово-службовців. *Гуманітарно-релігієзнавчий вісник «Софія»*. 2017. Вип. 1. С. 25. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22610/Kalenychenko%20Tetiana%20Andriivna.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 18.09.2021).

військової справи, проходили військово-гуманітарну та військову психологічну підготовки. Також мали можливість обмінюватися досвідом капеланського служіння в підрозділах Українського війська тощо. За словами начальника Національної академії сухопутних військ, генерал-лейтенанта П. Ткачука, який і організував відкриття такого формату навчання для капеланів, у цьому контексті зауважив, що: «не випадково є близькість та співпраця священнослужителів і військових. Ми дуже добре розуміємо один одного, адже ми об'єднані певними спільними ідеалами, зокрема служінню суспільству, народу та готовністю до самопожертви заради інших»²⁸⁹ тощо. *Наразі можемо також констатувати і про порушене питання*²⁹⁰ *щодо реалізації навчання для бажаючих здобути належну підготовку капелана (військового священника) і в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Більше того, в Університеті є всі необхідні складові для повноцінного освоєння як теоретичного навчання, так і практичних навичок у цьому руслі, адже заклад вищої освіти продуктивно займається підготовкою фахівців і богословського (кафедра філософії та культурології), і військового спрямувань (кафедра військової підготовки). Щоправда, наразі ця ідея перебуває на стадії широкого обговорення з метою напрацювання ефективної моделі реалізації освітньої діяльності у цій царині. Певна річ, що сьогодні питання про рівень кадрового забезпечення та підготовка військових капеланів обговорюється і в багатьох інших як церковних, так і світських навчальних закладах, в освітніх і наукових установах тощо. А тому, важливо осмислити, що віднайдення найоптимальніших шляхів у цьому контексті сприятиме, на наше глибоке переконання, позитивній тенденції розвитку цього надважливого завдання як для держави, так і для Церкви.*

Отже, у світлі означеного, ми можемо висновувати, що сьогодні перед Церквою і державою стоять надскладні завдання, які, на наше глибоке переконання, можуть бути визначені такими головними меседжами: *по-перше*, чітка та виважена позиція щодо подій, які суттєво вплинули і кардинально змінили пріоритети розвитку українського суспільства; *по-друге*, якнайшвидша практична реалізація прийнятого Закону «Про Службу військового капеланства», що значно покращить процес бойової і морально-психологічної підготовки військовослужбовців, а також сприятиме високому духовно-патріотичному й бойовому потенціалу військ. Більше того, офіційне запровадження інституту капеланства у військові формування України сприятиме новому розумінню ролі та місця армії в демократичній державі, а поряд з цим, закладе у свідомість військовика

²⁸⁹ Мирнович А. У Львові розпочався перший в історії базовий курс підготовки військових капеланів для Збройних Сил України. URL: <http://www.asv.gov.ua/?q=news/2017/11/20/u-lvovi-rozpochavsya-pershyy-vistoriyi-bazovyy-kurs-pidgotovky-viyskovykh-kapelaniv> (дата звернення: 24.08.2021).

²⁹⁰ Робоча зустріч з питань запровадження підготовки капеланів у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича на базі освітніх програм з богослов'я. Веб-сайт Богословського відділення (спеціальність «Богослов'я») ЧНУ ім. Ю. Федьковича : веб-сайт. URL: <https://www.bogoslov.cv.ua/index.php?id=2772&action=art> (дата звернення: 27.08.2021).

розуміння того, що невід'ємними рисами його діяльності мають бути національна самосвідомість, патріотизм, духовно-моральні якості тощо; *по-третьє*, постійне забезпечення духовно-орієнтованої соціально-психологічної реабілітації для військовослужбовців, демобілізованих учасників АТО та їх сімей, людей, що стали жертвами війни на Сході України; *по-четверте*, і чи не найголовніше – Церква і держава мають бути завжди зі своїм народом і чути його «волення, що взиває про допомогу». Зрештою, події останніх років свідчать про серйозне загострення проблем не тільки в окремому регіоні чи країні, а, передусім, на глобальному рівні, маючи неоднозначний вплив і є реальною загрозою міжнародному миру та стабільності. А тому сьогодні, власне, інститут військового капеланства і виступає одним з життєво важливих феноменів безпеки як для багатьох країн світу загалом, так і для українського суспільства зокрема.

Сергій Семенчук
semenchyks@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4745-7468

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії,
член НСКУ

§ 2.6.

**БЕЗПЕКА ОБ'ЄКТІВ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ
СПАДЩИНИ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ
НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

а) Теоретичні особливості та регулятивні механізми

Дослідженням стародавньої історії займається історична наука археологія. Вона вивчає минуле людства за речовими пам'ятками з найдавніших часів, коли ще не було писемності, а також ті письмові джерела, котрі до нас дійшли в обмеженій кількості згодом, але висвітлюють лише окремі сторони життя давноминулих століть. На відміну від історії, яка вивчає здебільшого соціальні відносини, події та економічні зміни, археологія фокусується на історичному процесі як розвитку загальнолюдських цінностей культури в двох її аспектах – матеріальній і духовній культурі. Тому археологію не можна розглядати як вузьку спеціальну дисципліну в системі гуманітарної освіти або як допоміжну історичну науку. Сучасна археологія – це одна з основних навчальних дисциплін у системі вищої та середньої гуманітарної освіти.

Поняття «археологія» дуже ємне та містить кілька взаємозалежних позначень. Насамперед, це та частина історії та культури людства, яка представлена археологічними пам'ятками і предметами минулого, які дійшли до нас й отримані здебільшого в ході археологічних розкопок. Вона має свій предмет вивчення – археологічні пам'ятки, свої методи вивчення матеріалів минулого – розкопки та різні методи дослідження, фахівців – археологів. Нарешті, це навчальна дисципліна історичної освіти, що стосується тих періодів історії людства, які можна вивчати, базуючись тільки на цій науці. Її можна поійменувати «матеріально відповідальною» в комплексі історичних дисциплін, котрі стають основою для дослідження культури народів загалом та окремих аспектів ідентичності та самобутності зокрема.

Викласти одночасно весь науковий матеріал, який накопила археологічна наука, неможливо, позаяк безперервний процес відкриттів і пізнання в рамках цієї науки триває. Інші науки – історична антропологія, історичне мовознавство, етнографія і низка природничих наук, таких як генетика, геологія, палеонтологія, палеоботаніка і палеозоологія вивчають лише конкретні аспекти минулого людства. При цьому матеріал для досліджень більшості з зазначених наук надає саме археологія. Чим глибше в історію проникає наш інтерес, тим вагомішим, незамінним стає роль археології, оскільки інших джерел, окрім археологічних, просто не існує. Поява ранніх писемних джерел цієї ролі археологічних матеріалів не зменшує.

Без даних археології зрозуміти світову історію неможливо. Без археології ми не мали б жодних відомостей про початковий період історії, про палеоліт, про післяльодовикову епоху – мезоліт і неоліт, про важливі для людства винаходи далекого минулого. Археологія фіксує найважливіші історичні події загальнолюдського масштабу: розселення найдавніших людей в Євразії та Азії, початок заселення в палеоліті Американського континенту, освоєння Північної Америки та Японських островів та ін. Археологічні розкопки розкрили значення для людства колосальної за своїми наслідками революції в господарській

діяльності, яка сталася на рубежі мезоліту та неоліту і привела до зародження землеробства та скотарства. Результатами цієї грандіозної події ми користуємося дотепер. Археологічні матеріали мають неопінненне значення для вивчення ранніх стадій розвитку виробничого господарства на передньому Сході, в Середній Азії і Закавказзі. Адже вони дають уявлення про зони виникнення первісного землеробства і скотарства, дозволяють простежити процеси урбанізації, зародження міської культури та цивілізації.

Без археологічних досліджень для нас досі залишалася б загадкою історія Стародавнього Сходу, Давнього Єгипту, перших держав Шумеру і Аккаду, Стародавнього Вавилону, Ассирії, хетів і Урарту, Стародавньої Індії та Китаю. Археологами були виявлені цілі цивілізації: держави хеттів на території Анатолії, міста-фортеці Урарту, цивілізації в Середземномор'ї і Мезоамерики²⁹¹.

Зрештою, археологами відкрито і найдавніші цивілізації, а разом — і писемні документи, які вивчають лінгвісти. Саме всеосяжність і розмаїття джерел, що їх виявляють археологи, створюють фонд для дослідження найрізноманітніших проблем давньої історії (господарство, побут, естетичні смаки, світогляд, соціальна організація), а також виводять археологію за межі дописемної історії. Важливо, що в навчальних матеріалах наголошується на тому, що археологія відіграє важливу роль у вивченні історії Греції та Риму, Середньовіччя, а верхня межа її пізнання, що найсуттєвіше для цього контексту, постійно наближається до наших днів і нині вже є археологія Києва після татаро-монгольської навали, козацьких часів²⁹².

Тож, історичні пам'ятки й об'єкти формують історико-культурний потенціал, який є складовою культурної спадщини та національного багатства всієї країни, тому тут важливе комплексне усвідомлення проблеми та локальна конкретизація дій щодо повсюдного збереження, подекуди відновлення, тотальної охорони нашого історико-культурного надбання. Так, пам'яткоохоронці краю проводять роботу з виявлення та паспортизації пам'яток, слідкують за виконанням ремонту й реставрації об'єктів історичної спадщини відповідно до вимог пам'яткоохоронного законодавства²⁹³.

²⁹¹ Мартынов А.И. Археология. Москва : Высшая школа, 2005. С. 36.

²⁹² Археологія України: курс лекцій: Навч. посібник / за ред. Л.А. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. С. 8.

²⁹³ Новоушиччина: історія в пам'ятках. Наукове видання / Упорядники: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Клімчук В.В. Хмельницький : ТзОВ «Поліграфіст», 2018. С. 6.

Звернімо увагу, що згідно з законами України «Про охорону культурної спадщини»²⁹⁴ та «Про охорону археологічної спадщини»²⁹⁵ до об'єктів історико-культурної спадщини відносяться залишки древніх людських стоянок, поселень, поховань та інші, котрі знаходяться під охороною держави.

Основними джерелами пізнання стародавньої історії Хмельниччини є археологічні об'єкти та пам'ятки²⁹⁶. Території нинішньої Хмельницької області завдяки своїм природнім ресурсам здавна приваблювали людей, тому закономірно, що давні мешканці селились переважно на берегах річок, які відігравали особливу роль у життєдіяльності мешканців краю, серед них: Південний Буг, Дністер, Горинь та Случ – важливі шляхи сполучення з Північним Причорномор'ям та іншими районами країни. Тож не дивно, що одна із найдавніших стоянок первісних людей, не тільки в Україні, але й у Європі, знаходиться у Хмельницькій області в колишньому с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району, яке тепер знаходиться на дні Дністровського водосховища²⁹⁷. Проте мусимо констатувати, що сьогодні велика кількість важливих археологічних об'єктів опинилися на межі знищення. Цей процес, без відповідної законодавчої бази та адекватної реакції правоохоронних органів, на жаль, набуває такої динаміки в Україні загалом.

За даними Відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтв на території Хмельницької області знаходиться чимало унікальних об'єктів історико-культурної спадщини України, зокрема станом на тепер на державному обліку та під охороною держави в області перебуває 2 896 пам'яток, з них: 245 пам'яток археології місцевого значення, 585 – щойно виявлених об'єктів, близько 1 000 курганів, 100 з яких мають пам'яткоохоронний статус²⁹⁸, які є неоціненною історичною спадщиною. Серед них 11 пам'яток національного значення: давньоруські городища в селах Губин колишнього Старокостянтинівського району, Княгинин і Княжпіль Кам'янець-Подільського, Кудинка колишнього Летичівського, Михнів колишнього Ізяславського, Пилипи-Хребтіївські, Хребтіїв колишнього Новоушицького, Тихомель колишнього

²⁹⁴ Закон України «Про охорону культурної спадщини України». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2000, № 39, ст. 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 06.08.2021).

²⁹⁵ Закон України «Про охорону археологічної спадщини України». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2004, № 26, ст. 361. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> (дата звернення: 06.08.2021).

²⁹⁶ Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гупал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчинин. Чернівці : «Деснянська правда», 2011. С. 3.

²⁹⁷ Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва-Ленинград : Издательство АН СССР, 1960. № 81. С. 16.

²⁹⁸ Звід пам'яток історії та культури України: Хмельницька область. м. Хмельницький. Книга перша / Редакція тому: І. Трунова (голова), В. Лукашук (заступник голови), С. Шпаковський (упорядник) та ін. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2019. С. 6.

Білогірського, скельний печерний монастир Бакота Кам'янець-Подільського, поселення черняхівської культури в Лепесівці колишнього Білогірського району та земляне укріплення «Траянів Вал», яке протяглося від м. Сатанів через с. Борщівка і с. Лісоводи до м. Городок.

б) Історіографічна довідка систематизацій

Для здійснення важливих заходів щодо охорони, вивчення та популяризації археологічної спадщини Хмельниччини неабияке значення мають облік старожитностей й можливість²⁹⁹ отримати відомості про наявність тих чи інших об'єктів та пам'яток на території того чи іншого населеного пункту.

Першою спробою систематизувати та упорядкувати більшу частину виявлених археологічних об'єктів на території краю реалізовано в кінці XIX ст. чиновниками та науковцями Подільської і Волинської губерній (північні райони сучасної Хмельницької області входили до складу колишньої Волинської губернії, а південні – до Подільської)³⁰⁰.

Значний внесок у цьому напрямку здійснила Київська археологічна школа другої половини XIX – початку XX ст. професора Володимира Антоновича. Зокрема, він подав зведені відомості про давні поселення, городища, кургани, скарби й інші старожитності від епохи первісного суспільства до XV ст. в *«Археологической карте Волынской губернии»*³⁰¹. Крім того, за завданням В. Антоновича більш ґрунтовне вивчення історії Великої Волині від найдавнішого часу до XV ст. здійснили його учні О. Андріяшев, П. Іванов³⁰².

Початок XX ст. є досить важливим в українській історіографії краю. В той час відбувався непростий процес формування історичної думки на теренах колишніх Російської та Австро-Угорської імперій³⁰³. Цей етап пов'язаний з ім'ям відомого історика, краєзнавця, археолога, етнографа, мистецтвознавця та музезознавця, бібліографа, громадського та церковного діяча Ю. Сіцінського³⁰⁴. Зібравши надзвичайно

²⁹⁹ Шпаковский С.М. Відділ охорони пам'яток у системі пам'ятоохоронних установ Хмельницької області. *Віхи діяльності до 50 річчя створення*. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. Хмельницький : ФОП Стрихар А.М., 2021. С. 385.

³⁰⁰ Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. Чернівці : «Деснянська правда», 2011. С. 5.

³⁰¹ Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва. 1901. Т. 1. С. 1-132.

³⁰² Баженов Л.В. Старокостянтинівщина в дослідженнях науковців і краєзнавців. *Старокостянтинів і край у просторі часу*. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470 річчю від дня народження К.В. Острозького 29-30 травня. Хмельницький-Старокостянтинів-Самчиків. 1997. С. 137.

³⁰³ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен : УВУ, 1959. С. 2.

³⁰⁴ Трембський А.М. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність. Монографія. Хмельницький : ПП Мельник А.А. 2009. С. 5.

обширний археологічний матеріал, у 1901 р. він видав визначну працю «Археологическая карта Подольской губернии»³⁰⁵, яка не втратила актуальності й у наш час.

У праці В. Гульдмана «Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты», яка вийшла друком у 1901 р., в основному зібрано свідцтва на багато об'єктів археології області³⁰⁶, але стосуються вони переважно городищ і курганів.

До довідникових джерел кінця ХХ першої третини ХХІ ст. з цієї проблематики належать матеріали досліджень, зосереджені в енциклопедичних каталогах за певними напрямками, як-от: довідники історико-культурної спадщини «Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області)» (1984)³⁰⁷, «Археологічна спадщина Хмельницької області» (2011)³⁰⁸, «Археологічна карта межиріччя Південного Бугу, Случі, Збруча» (2016)³⁰⁹, «Археологічна карта межиріччя верхів'їв Південного Бугу, Случі, Збруча» (2017)³¹⁰, «Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952-1974 рр.)» (2017)³¹¹; у цих джерелах наявна наукова інформація про археологічні об'єкти та пам'ятки регіону від первісної доби до розвиненого середньовіччя включно.

в) Сутнісні ознаки та процеси

В останні роки дії чорних археологів або тіньових копачів в Україні стали масовими: грабують як варвари і в значних масштабах. Учені звертають увагу, що зараз тіньовим копачам практично не загрожує відповідальність за такий промисел. Наводяться приклади збуту унікальних артефактів на чорному ринку, знайдених на території України під час нелегальних розкопок. Особливо багато таких випадків на Півдні України, констатує доктор геологічних наук, старший

³⁰⁵ Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.* Москва : Тип. Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. Т. 1. С. 197-365.

³⁰⁶ Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск : Тип. Под. губ. стат. ком., 1901. 405 с.

³⁰⁷ Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області). *АН УРСР Ін-т археології, Укр. т-во охорони пам'яток іст. та культ.*; [упоряд.: І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк та ін.; редкол. Д.Я. Телегін (відп. ред.)]. Київ : Наук. думка, 1984. 222 с.

³⁰⁸ Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчиншин. Чернівці : «Деснянська правда», 2011. 176 с.

³⁰⁹ Археологічна карта межиріччя верхів'їв Південного Бугу, Случі, Збруча / І.Р. Михальчиншин, С.М. Шпаковський. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2016. 208 с.

³¹⁰ Археологічна карта межиріччя верхів'їв Південного Бугу, Случі, Збруча / І.Р. Михальчиншин, С.М. Шпаковський. Хмельницький; Київ : Стародавній світ, 2017. 192 с.

³¹¹ Шкурко С.К. Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952-1974 рр.) / за наук. ред. канд. архітектури О.А. Пламеницької. Кам'янець-Подільський : ПП «Мелобори-2006», 2017. 120 с.

науковий співробітник Інституту геотехнічної механіки НАН України Володимир Баранов³¹².

За словами старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України Е. Кравченко, чорні копачі можуть позиціювати себе як, наприклад, громадські організації, які займаються спортивним пошуком, а насправді виїжджають на місця для розкопок, користуючись «прогалинами» в українському законодавстві. «У нас пам'яткою вважається тільки місце, внесене у відповідний реєстр. Якщо поліція прийжджас арештовувати таких «дослідників», вони пояснюють, що просто тренуються. При цьому з верхнього шару пам'яток витягають усі металеві артефакти. Тобто по всій Україні давно існує такий рух, що керується, судячи з усього, впливовими людьми. Відсутність затверджених реєстрів пам'яток дає змогу «шукачам скарбів» майже безкарно здійснювати свою діяльність³¹³.

Офіційно, право на археологічні розкопки та розвідки (а пошук предметів металодетектором є видом археологічної розвідки) мають лише ті, хто отримав від Інституту археології відкритий лист – єдиний кваліфікаційний документ, який засвідчує фаховий рівень дослідника і дає право на проведення наукового досліду, а також дозвіл Міністерства культури України³¹⁴.

Сьогодні на території Хмельницької області легально працюють дві постійно діючі археологічні експедиції: 1) Експедиція історико-культурного заповідника «Межибіж»; 2) Експедиція на базі Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (Кам'янець-Подільський державний музей заповідник).

Активну участь в археологічних дослідженнях краю (в рамках археологічної практики) беруть студенти-історики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, які цьогогоріч взяли участь у розкопках городища на Кармалюковій горі поблизу с. Привороття Друге Кам'янець-Подільського району. З 2 червня по 2 липня 2021 р. студенти-історики Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії проводили археологічні дослідження в рамках навчальної археологічної практики на території Меджибізької фортеці.

В межах області проводяться рятивні археологічні дослідження. У 2019 р. археологи і пам'яткоохоронці (інститут археології

³¹² Рацибарська Ю. «Чорна археологія» в Україні вигідно і безкарно: URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25172479.html/> (дата звернення: 09.08.2021).

³¹³ Лиховид І. Чи знає мер Кисва Віталій Калічко, що за його підтримки у столиці хочуть провестися офіційний звіт нелегальних археологів?: URL: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/-cuspilstvo/chorni-kopachi-grabuyut-nas> (дата звернення: 08.08.2021).

³¹⁴ Постанова, Кабінет Міністрів України, Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою на території України, №316, від 13.03.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> > ... (дата звернення: 10.08.2021).

НАН України, рятівна археологічна служба Південно-Західного регіону м. Львів, науковці із міст Хмельницького та Кам'янець-Подільського) в рамках проєкту «Велике будівництво» дослідили об'їзну дорогу поблизу м. Дунаївці в Хмельницькій області. Там досліджено багатопарове поселення. Рятівні археологічні дослідження на багатопаровій пам'ятці Чаньків-1 тривали близько двох місяців. Загальна площа поселення за всі часи його існування – близько 30-35 га. Під знищення внаслідок будівництва дороги потрапляло близько чотирьох тисяч м кв., які й було досліджено. Найдавніший виявлений археологами матеріал належить до культури лінійно-стрічкової кераміки, яка на цих теренах передувала трипільській і займала великі простори Центральної та Східної Європи. Станом на тепер в Україні досліджено дуже мало об'єктів цієї культури. На пам'ятці Чаньків-1 вдалось виявити й детально вивчити частину добре збереженої житлово-господарської споруди. Її вік – понад сім тисяч років.

Окрім вже згаданих матеріалів, на пам'ятці також виявлено матеріали трипільської культури етапу В І (V тис. до н.е.); доби бронзи (II тис. до н.е.); раннього залізного часу (VII-VI ст. до н.е.); черняхівської культури (III ст. н.е.) та давньоруського часу (XII-XIII ст.). Після лабораторних досліджень в інституті археології НАН України артефакти поповнили колекцію старожитностей Дунаєвського історико-краєзнавчого музею³¹⁵.

Поряд із офіційними дослідницькими проєктами у Хмельницькій області резонують й неофіційні розкопки тіньових копачів. Яскравим прикладом є грабіжницькі розкопки-руйнування невідомими особами поселення трипільської культури, IV-III тис. до н.е. – пам'ятки археології місцевого значення (рішення Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 11.03.1972 р. № 66, охоронний № 668) на північно-західній околиці с. Сокіл Кам'янець-Подільського району. Відповідно до укладеного охоронного договору між Відділом охорони пам'яток історії та культури в області з Соکیلською сільською радою на вищезазначену пам'ятку археології, Соکیلська сільська рада як користувач несе відповідальність за рухоме та нерухоме майно, що належить до цієї пам'ятки та зобов'язувалася охороняти її. Але сільська рада проігнорувала умови охоронного договору. Проаналізувавши грабіжницькі ями-розкопки (більше 20 шт.), спеціалісти пам'яткоохоронних органів дійшли висновку, що грабували пам'ятку археології протягом тривалого періоду, при цьому місцеві жителі с. Сокіл могли бачити грабіжників³¹⁶.

Навесні 2017 р. в межах Хмельницької та Вінницької областей поблизу с. Ілятка колишнього Старосинявського району

³¹⁵ Петраускас О.В. Підсумки рятівних археологічних розкопок поблизу міста Дунаївці на Хмельниччині: URL: <https://nas.gov.ua> > View (дата звернення: 11.08.2021).

³¹⁶ Грабіжницькі розкопки «чорних археологів». Хмельницька обласна державна адміністрація : веб-сайт. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=31083> (дата звернення: 09.08.2021).

досліджено поховання воїна пшеворської культури (I-III ст. н.е.). Чорні копачі виявили його та засипали після вилучення артефактів. Поховання – найсхідніша на території України пам'ятка цієї культури з-поміж відомих нині. У напівсферичній оковці щита на метровій глибині були перепалені кістки, кінців'я ремня, фрагмент ножа, оків'я якогось предмета, обламаний цвях-вухналь і шматок посудини. Зверху – вістря списа та зігнутий у кілька обертів меч (фото 1.). Артефакти зараховують до пшеворської культури I-III ст. н.е., що поширювалася на території сьогоденних Польщі та Західної України.

Фото 1. Комплекс речей та озброєння, виявлені у похованні пшеворської культури поблизу с. Лятка. Фото В. Захар'єва.

Сучасну Хмельничину досі не вважали ареалом поширення пшеворської культури.

Хоча протягом століття схожі могили на території області знайдено тричі: біля с. Аркадівці Хмельницького району та поблизу сіл Громівка і Тернава колишніх Старокостянтинівського та Дунаєвського районів.

Непрофесійні дії скарбопукачів призвели до пошкодження артефактів, зокрема ударами лопати зіпсовано меч. Під час пам'яткоохоронної експедиції, учасником якої був автор цієї публікації, виявлено два цвяхи для кріплення умбона (оковки щита), фрагмент кістяного гребеня і заготовку на свинцеву пломбу. Меч, зігнутий відповідно до ритуалу, був скручений трисегментним зигзагом, але, судячи зі слідів на поверхні меча, мародери намагалися розрівняти його, щоб надати «товарного» вигляду. Один фрагмент меча завдовжки 38 см, інший – 35. Клинок зі слідами глибокої корозії завширшки близько 6 см, а завтовшки – до 4 мм. Дослідження вказують на загальну довжину меча – 75 см. Ножик зберігся фрагментарно і не зацікавив «скарбопукачів». Кінців'я ж бронзового портупейного ремня, на відміну від залізних предметів, збереглося досить добре. У засипці могили при додатковому обстеженні професійні археологи знайшли шматок свинцю 1,8 x 1,0 x 1,2 см. У вогні він не був, тому його можна трактувати, як своєрідну пломбу для «запечаткування» могили. У християнстві цей звичай язичництва зберігся у грудці землі, що кидає у могилу священик, а за ним – учасники похорону. Тут знайдено також, ймовірно, кришку від ритуальної посудини. Оскільки слідів горіння у самій могилі не було, то вважаємо, що кремацію тіла з предметами озброєння та побуту здійснювали за межами могили. Потім рештки складали в умбон згорілого щита, що виконував роль поховальної урни, клали в ямку, засипали кремаційними рештками небіжчика і прикрили зверху вістря списа та

ритуальним мечем. Далі, можливо, біля відкритої могили проводили останню тризну з небіжчиком. Після цього вкинули у засипку кістки жертвовної тварини і риби, оскільки поховання розташоване на березі річки. Після всього засипали поховання землею.

Отже, знахідка біля Ілятка сприяє глибшому пізнанню історичного процесу першої половини I тис. н.е. і свідчить про завоювницькі устремління пшеворських племен³¹⁷. А обставини, за яких її виявлено, та варварське ставлення «першовідкривачів» до знахідок свідчать про відсутність у масовій свідомості людей культури поводження з історичною спадщиною й належної поваги до історичного минулого.

У жовтні 2018 р. неподалік Меджибожа, між селами Шрубків та Ставниця, що в колишньому Летичівському районі, скарбошукачі зруйнували та пограбували древній курган. Грабіжницький розкоп має не менше 6 метрів вглиб, розрито поховальну камеру, знайдено фрагменти кераміки, простежується культурний шар на глибину 1,5 м, зафіксовано залишки обпеченої глини, каміння, яким було викладено поховальну камеру (Фото 2.). Попередньо за структурою та округлою формою дослідники відносять цей насип до скіфських часів.

Фото 2. Пограбований курган між селами Ставниця та Шрубків колишнього Летичівського району Хмельницької області. Фото С. Шпаковського.

Ще один випадок стався у листопаді 2018 р. в с. Соколівка колишнього Яромолінського району, що поблизу траси Н-03, – тіньові копачі пограбували курганий насип (Фото 3.)³¹⁸.

³¹⁷ Цимбалюк М. Ілятська знахідка підписована непрофесійними археологами. *Слово Просвіти*. 2021. № 9. С. 1.

³¹⁸ Олійник І. Вдруге за місяць: на Хмельниччині мародери розграбували ще один скіфський курган. URL: https://ye.ua/istiriya/39155_Vdruge_za_misyac_na_Hmelnichchini_maroderi_rozgrabuvali_sche_odin_skifskiy_kurgan.html (дата звернення: 10.08.2021).

Фото 3. Пограбований курган ранньозалізного віку в с. Соколівка колишнього Ярмолинецького району Хмельницької області. Фото автора.

Курган має пам'яткоохоронний статус та внесений до переліку об'єктів археології. Також документально визначено його межі на місцевості. Дослідники відносять насип до Західноподільської курганної групи. Автор публікації зафіксував наступні розміри: курган округлої форми, розташований на рівному полі, із південно-західної сторони розміщені житлові будівлі, 1,2 м висоти, 20 м в діаметрі, його поли – підорано. Для будівництва використано камінь-вапняк, що характерно для курганів та курганних груп Західноподільської курганної групи. Зверху кам'яну крепіду засипано землею. В середині насипу на глибині 1,5 м виявлено поховальну камеру, де знайдено фрагменти горілої глини жовто-гарячого кольору, уламки керамічних виробів ранньозалізного віку та останки кальцинованих людських кісток, що свідчить про здійснення поховального обряду кремації покійника. У будівництві існувала локальна система, що відповідала світогляду конкретних людей, які мешкали на цій території. Дослідники відносять насип до III тис. до н.е. та вважають, що тут поховано одного із представників скіфської еліти.

Залишається загадкою, чому ніхто із місцевих жителів не виявив бажання посвідчити працівникам правоохоронних органів про вчинення злочину, адже курган розташований всього за сотню метрів від їхніх житлових будинків.

На жаль, майже всі скарбощукачі в силу своєї некомпетентності схиляються до думки, що практично в усіх курганних насипах знаходяться цінні ювелірні вироби. Як доводить практика, в більшості курганів археологи знаходять саме речі побуту й зброю, що свідчить про віру у потойбічне життя мешканців регіону у певний історичний час.

Ще один випадок: у червні 2020 р. чорні копачі розкопали курган ранньоскіфського періоду III-VIII ст. до н.е. між селами Стуфчинці і Шпичинці Хмельницького району (Фото 4.).

Фото 4. Грабіжницький лаз скарбощукачів на кургані ранньоскіфського часу між селами Стуфчинці і Шпичинці Хмельницького району. Фото С. Шпаковського.

Насип округлої форми, розташований в лісі, розміром 40 x 40 м за 50 м від дороги із твердим покриттям. Розміри кургану говорять про його певну елітарність. Тобто тут поховано людину з досить високим соціальним статусом, ймовірно, знатного скіфського воєначальника³¹⁹.

Трапляється й так, що мародерські пограбування спричиняють подальші широкомасштабні археологічні дослідження. Прикладом слугує один із курганів на відстані 3 км від північної околиці села Іванківці поблизу автодороги в напрямку до м. Сатанів, що в Хмельницькій області³²⁰. Згаданий курган, сильно порушований, про що засвідчує грабіжницький лаз 2007 р. у вигляді шахти, викопаної в центрі кургану. Рятівними дослідженнями, які тягнулися упродовж 2007-2011 років, розчищено зруйновану частину, де виявлено кам'яний склеп зі слідами дерев'яних конструкцій³²¹. До гробниці входило два ряди стовпів, які з усіх сторін, очевидно, утримували дерев'яний саркофаг. Усього виявлено більше 30 стовпових ям. Площа склепу становила 7,5 x 7,5 м. У його межах долівка виявилась встеленою кам'яними плитами (Фото 5.). До південно-західного кута кам'яної

³¹⁹ Мітрашко Ю. Курган скіфської доби розкопали «чорні» археологи на Хмельниччині: URL: <https://suspilne.media> > 41082. (дата звернення: 09.08.2021).

³²⁰ Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. Чернівці : «Деснянська правда», 2011. С. 49.

³²¹ Гуцал А. Ф. Кургани VII – VI ст. до н. е. в межиріччі середньої течії Збруча і Смотрича. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викл. доктор. і аспірт.*, [присвячений 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділь. нац. ун-т. ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 7. Т. 1. С. 24-25.

гробниці прилягав невеликий курган (висота – 1,9 м, діаметр – близько 4,3 м), перекритий ґрунтовим насипом.

Фото 5. Археологічні дослідження Іванковецького кургану експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом А. Гуцала. Фото А. Гуцала.

У цьому боковому кургані на рівні підопви виявлено залишки тілоспалення. Супроводжувальний інвентар демонструють чорнолощені миски, декоровані у звіриному стилі та уламки кістяних виробів³²².

Будова Іванковецького кургану виявилася досить складною. Із подністровських курганів найближче до нього схожі гробниці, наявні в курганах № 1 і 2, виявлені поблизу с. Перебиківці, що на правому березі р. Дністер в Хотинському районі Чернівецької області³²³. Існує думка, що в курганах типу Іванковецького поховано іменитого правителя скіфського суспільства, можливо, номарха (Рис. 6.)³²⁴.

³²² Гуцал А.Ф. До питання музефікації пам'яток археології Хмельниччини. *Збірник матеріалів II всеукр. наук.-практ. конф. Археологія та Фортифікація Середнього Подністров'я* / ред. кол.: В.С.Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. С. 26-30.

³²³ Смирнова Г.И. Курганы у с. Перебыковцы – новый могильник скифской арханки на Среднем Днестре. *Труды государственного Эрмитажа*. 1979. № 20. С. 36-67.

³²⁴ Гуцал А.Ф. Дослідження курганів ранньоскіфського часу на Городоччині. Матеріали XIII-ої Подільської іст.-красн. конф. (18–19 листоп. 2010 р.) [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / [Завальнюк О.М (голова), Войтенко В.І. (співголова), Баженов Л.В (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 155-160.

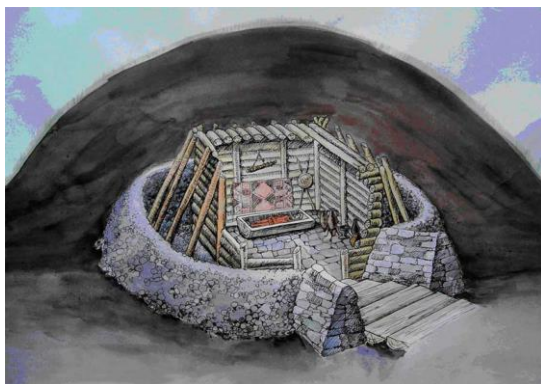

Рис. 6. Реконструкція царського кургану А. Гуцал.

Отже, масштабні небезпеки в галузі історико-культурної спадщини, зокрема наведені приклади, свідчать про небезпеку втрати соціумом України тих засновків праукраїнської культури, котрі формують фундамент ідентифікаційних процесів та утворюють систему історичних обґрунтувань власної самобутності. Об'єкти археології є мовчазними свідками дописемної історії України і втрата їх може призвести до розриву споріднених культурних зв'язків, історичної тягlosti та культури пам'яті, що відбивається сьогодні загальнодержавними проблемами гуманітарно-безпекового характеру.

З-поміж вже виокремлених проблем, наголосимо й на тому, що з 1 липня 2021 року набрав чинності закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення»³²⁵, що загрожує частині невідкритих для науки археологічних об'єктів опинитися у приватній власності. Способом вирішення цієї проблеми може стати музеєфікація археологічних об'єктів за державним наглядом й автоматичне перетворення їх в туристичні об'єкти, що сприятиме ще й розвитку туристичної галузі регіонів. У цьому руслі варто говорити про доцільність створення незалежної державної пам'яткоохоронної структури, відокремленої від політичних сил. А в її підкріплення вносити зміни до законів України про культурну та археологічну спадщину з метою врегулювання цих питань, враховуючи досвід провідних країн світу із залученням міжнародних інвестицій (до прикладу, у Польщі створено археологічні карти, які використовуються виключно в дослідницьких цілях).

Виходячи з власного освітнього досвіду (викладання археології в ЗВО, археологічна практика), наголосимо, що дослідницьке вивчення археологічних об'єктів – це потужний фактор як збереження

³²⁵ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2020, № 20, ст. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/552-20> (дата звернення: 10.08.2021).

та розвитку культурної пам'яті, так й плекання і примноженні культури пам'яті. Безумовно, такі форми й типи роботи мають: вводитися в навчально-виховний процес загальноосвітніх закладів, конкретизуючись вивченням окремих тем, пов'язаних із небезпекою втрати історико-культурної спадщини з урахуванням регіональних особливостей; заохочуватися розробки в науково-дослідницьких роботах МАН; запроваджуватися в закладах вищої освіти гуманітарного та юридичного спрямування в якості спеціальних курсів, що передбачають формування умінь визначати пріоритети на шляху подолання руйнації історико-культурної спадщини України.

Така цілеспрямована діяльність у цій сфері забезпечить наукові й правові підстави для збереження, охорони та повернення культурної спадщини, збереження національної пам'яті.

Розділ 3.

ОСВІТНІ КОНТЕКСТИ

Парандій Валентина

v.parandiy@maup.km.ua

ORCID: 0000-0003-3185-5119

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри права та правоохоронної діяльності,
директорка Хмельницького економіко-правового
фахового коледжу Хмельницького інституту
імені Блаженнішого Володимира,
Митрополита Київського і всієї України
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія
управління персоналом»

§ 3.1.

ОСВІТА В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

а) Постановка та характеристики проблеми

Дослідження процесу державної політики у сфері національної безпеки в цілому є достатньо складним завданням, що обумовлено значною кількістю його аспектів, серед яких одне з найголовніших місць посідають завдання забезпечення захисту людини і суспільства.

Розгляд окремих результатів наукових досліджень проблем національної безпеки свідчить, що найбільш значущий доробок був зроблений вченими ХХ ст., коли відбулося переосмислення самої природи безпеки і практичної політики в цій сфері. У вітчизняних наукових розробках серед шляхів забезпечення національної безпеки України почала домінувати саме державна політика. Вона здійснюється з метою забезпечення національної безпеки безпосередньо у відповідних сферах: соціальній, економічній, фінансовій, інформаційній, екологічній, гуманітарній, оборонній, зовнішньополітичній.

Захист суверенітету, забезпечення територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, відновлення її територіальної цілісності, реінтеграції тимчасово окупованих і неконтрольованих територій та відновлення миру – це пріоритетні завдання державної політики із забезпечення національної безпеки, вирішення яких можливе лише за умов ефективної взаємодії та злагодженої роботи всіх зацікавлених суб'єктів як на національному, так і міжнародному рівнях.

Досягнення визначених цілей потребує якісно нової державної політики, спрямованої на ефективну реалізацію національної безпеки, комплексне реформування системи державного управління її забезпеченням та створення ефективного сектору безпеки і оборони України, нового зовнішньополітичного позиціонування України у світі в умовах нестабільності глобальної системи безпеки³²⁶.

Дослідники проблем національної безпеки³²⁷ зазначають, що рівень розвитку освіти є найважливішим внутрішнім показником національної безпеки, оскільки саме освіта забезпечує можливість доступу до знань та участь усіх членів суспільства у створенні духовних цінностей та засвоєння досягнень культури. Аналіз публікацій з даної теми свідчить про всезростаюче усвідомлення того факту, що національна безпека і освіта взаємозалежні одне з одним³²⁸.

³²⁶ Пушак Я.Я., Франчук В.І. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрями та особливості здійснення: монографія. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2802> (дата звернення: 11.10.2021).

³²⁷ Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що дослідженню процесів державної політики у сфері забезпечення національної безпеки України присвячені роботи дослідників: В. Горбуліна, І. Грицяка, А. Качинського, В. Колесника, М. Криштанович, В. Ліпкана, В. Ортинського, М. Оришиної, Я. Пушак, О. Резник, Г. Ситника, А. Семеченка, А. Сіцинського, О. Суходолі, Л. Чекаленко, В. Чалого, М. Фейчук, В. Франчук та ін.

³²⁸ Панфілов О.Ю., & Савченко О.О. Освіта як чинник національної безпеки держави. *Вісник ННУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021, 1 (48), С. 146-159.

На основі вивчення закордонного та вітчизняного досвіду сформовано Стратегію національної безпеки України *«Безпека людини – безпека країни»*³²⁹, основу якої складає її функціональна частина, яка визначає спрямованість діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, цілі, завдання окремих суб'єктів, предмет їхньої діяльності, форми та засоби досягнення поставленої мети, організацію і порядок взаємодії за основними напрямками, які постають основою забезпечення національної безпеки.

З 2018 р. діє Закон України *«Про національну безпеку України»*³³⁰, який визначає та розмежовує «повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки і оборони, сил безпеки і сил оборони, визначається система командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджується всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, забезпечуючи у такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони».

Втім, варто погодитися з вітчизняними фахівцями, які стверджують, що сучасну українську політику щодо забезпечення національної безпеки слід розглядати як стадії зародження, а технологія розробки та реалізації концепцій, доктрин, стратегій, програм, планів у цій сфері об'єктивно має базуватися на надійних теоретичних засадах та історичному досвіді. З огляду на це, згадана взаємозалежність безпеки та освіти виказує особливий аспект убезпеченості – сфера, яка відповідає за процеси формування та усвідомлення самототожності громадянина і нації – гуманітарна сфера: підвищення якості освіти – підвищення рівня безпеки. Тож загалом, це спонукає здійснити поглиблений системний аналіз сукупності проблемних питань, які виникають у процесі розробки політики національної безпеки, та обґрунтувати раціональні варіанти шляхів її реалізації.

б) Побудова системи: якісна освіта – національна безпека

Перш за все необхідною умовою підвищення якості освіти є створення безпечного середовища в освітніх закладах; дотримання прав людини; захист і недопущення насильства по відношенню до учнів з боку однолітків, старших учнів та дорослих; попередження корупційних

³²⁹ Указ Президента України № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 11.10.2021).

³³⁰ Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 31, ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 11.10.2021).

проявів у навчальних закладах; створення комфортного освітнього середовища.

Досвід успішних вітчизняних та зарубіжних компаній свідчить, що інвестиції в персонал, створення умов для професійного зростання працівників та підвищення їх готовності вирішувати проблеми дають високу віддачу при забезпеченні національних інтересів країни³³¹.

Забезпечення національної безпеки України прямо залежить від того, з якою освітньою підготовкою житиме молодь країни в ХХІ ст., якими будуть її моральні і політичні ідеали, соціальні цінності, рівень загальної культури і професійної підготовки.

Освіта має здатність активно впливати на розвиток матеріального і духовного виробництва; формує основну силу суспільства – працівників виробництва; впливає на процеси зміни соціальної структури; є найважливішим засобом передачі молоді моральних цінностей, вироблених її попередниками; формує політичні погляди людей і прищеплює початкові навички суспільної діяльності, основи політичної і правової культури. Освіта – головна інвестиція в розвиток людського капіталу сектору безпеки і оборони України. Сфера національної безпеки України нині перебуває у стадії глибокого реформування, що викликано зміною суспільно-економічного устрою держави та неповнотою адаптації системи національної безпеки до нових умов.

Одразу зазначимо, що така система існує в будь-якій державі в різних формах, в Україні втілюється (трансформується) у форму СБО (сфера безпеки та оборони)³³².

Тож в Україні склалася ситуація, коли політичний, економічний, соціальний устрій змінився, а культура, підходи, традиції у сфері національної безпеки залишаються пострадянськими.

Наприклад, основними керівними документами у Збройних Силах України залишаються статuti, затверджені законами України в 1999 р. (з подальшими змінами), які за сутністю є перекладом радянських статутів. Склалася ситуація, коли предметом регулювання законами України є найменші дрібниці: відстань від ліжка до зовнішньої стіни казарми³³³, темп і довжина кроку під час руху³³⁴ та ін.

³³¹ Михальченко М.І., Скотна Н.В. Роль освіти в цивілізаційному вихованні молоді. Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2010. С. 252-277.

³³² Указ Президента України № 92/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «І Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» від 14 березня 2016 р. URL: www.president.gov.ua/documents/922016-19832 (дата звернення: 11.10.2021).

³³³ Закон України № 548-XIV «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1999, № 22-23, ст. 194. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> (дата звернення: 11.10.2021).

³³⁴ Закон України № 549-XIV «Про Статут Стрільців Збройних Сил України». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1999, № 22-23, ст. 195. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/549-14> (дата звернення: 11.10.2021).

Крім того, зазначені статуту як закони України здебільшого визначають правила взаємовідносин між військовослужбовцями, а відповідно до термінології, прийнятої в країнах НАТО, – формують організаційну культуру у Збройних Силах України.

Отже, суспільство і держава загалом трансформуються в ліберально-демократичному напрямі, а силовий блок продовжує функціонувати в правовому полі пост-авторитарної держави, попри ініціативи керівництва системи національної безпеки. Можливо, скептики зазначать, що зафіксовані у статутах норми показали дієздатність, тому їх недоцільно змінювати в умовах російської агресії. Проте їх основним недоліком є створення культури, що не передбачає адаптації до швидких змін середовища безпеки³³⁵.

Тому надважливо змінювати систему навчання у військових закладах вищої освіти (закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання). Сучасне законодавство України дає галузевим державним органам, до сфери управління яких належать заклади вищої освіти (замовникам), всі можливості брати участь у розробленні стандартів вищої освіти, надавати щодо них консультації, а також узгоджувати. При цьому стандарти не передбачають жорсткого регулювання змісту освіти, залишаючи значний обсяг навчального часу, який навчальний заклад може використовувати для якнайповнішого задоволення потреб замовника, в тому числі стосовно дотримання законодавства щодо інформації з обмеженим доступом.

При цьому втручання Міністерства освіти і науки України у взаємовідносини замовника й підпорядкованого вищого військового навчального закладу є мінімальним. Разом з тим, акредитація освітньої програми дає змогу виконати пряму вимогу Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України щодо європейського рівня освіти, який визнає європейське товариство, без ризику розголошення небажаної інформації³³⁶.

Ступені вищої освіти, визначені в оновленому українському законодавстві про освіту³³⁷, зокрема вищу³³⁸, забезпечують сумісність вищої освіти України і світу. Нове законодавство не просто копіює схеми західних країн, а враховує кращий світовий досвід на поточний момент і є результатом серйозної роботи провідних фахівців та інституцій у сфері

³³⁵ Пунда Ю.В. Освіта – головна інвестиція в розвиток людського капіталу сектору безпеки і оборони України. *Наука і оборона*. 2018. 1. С. 34-40.

³³⁶ Указ Президента України № 92/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року “Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України”» від 14 березня 2016 р. URL: www.president.gov.ua/documents/922016-19832 (дата звернення: 11.10.2021).

³³⁷ Закон України № 2145-19 «Про освіту» *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 38-39, ст. 380. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 11.10.2021).

³³⁸ Закон України № 1556-VIII «Про вищу освіту» *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 37-38, ст. 2004. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 11.10.2021).

педагогіки. З іншого боку, зважаючи на положення про інтеграцію в євроатлантичний безпековий простір, доцільно враховувати досвід провідних його країн.

Наприклад, у США в Національному університеті оборони³³⁹ тривалий час здійснюють підготовку магістрів за програмами «*Стратегія національної безпеки*», «*Національна ресурсна стратегія у сфері національної безпеки*» тощо. До програм залучають фахівців, котрі, як правило, мають ступінь магістра і не менше 20 років вислуги на державній або військово-військовій службі чи на аналогічних посадах у бізнесі. При цьому в одній групі готують представників різних видів збройних сил, урядових структур та іноземних студентів.

В сучасній ефективній організації персонал розглядають як людський капітал, а освіту – як інвестицію в нього. Щоб інвестиція була ефективною, потрібно організувати відбір осіб, вкладення капіталу в освіту яких будуть виправдані, а також забезпечена висока якість освіти.

«Розвиток сучасної вищої освіти відбувається в контексті глобальних викликів, серед яких найважливішими, як зазначається в установчих документах ЮНЕСКО («Вища освіта у глобалізованому суспільстві»), є: зростаюче значення суспільства знань / економіки знань; розроблення нових торговельних угод, які охоплюють, зокрема, торгівлю освітніми послугами; нововведення в галузі інформаційно-комунікаційних технологій; зростаюча роль ринку і ринкової економіки»³⁴⁰.

Ці ключові глобальні виклики є каталізаторами нових явищ у сфері вищої освіти, серед яких: поява таких нових провайдерів освіти, як мультинаціональні компанії, корпоративні університети та медіакорпорації; нові форми забезпечення освіти, включаючи дистанційну, віртуальну і пряму освіту, що надається і приватними компаніями зокрема; велика диверсифікація кваліфікацій та свідоцтв про освіту; велика мобільність учнів, програм, провайдерів і проектів, які виходять за межі національних кордонів; акцент на навчання протягом усього життя, що, зі свого боку, призводить до збільшення попиту на післясередню освіту; збільшення обсягу приватних інвестицій у сферу послуг, що надаються у сфері вищої освіти³⁴¹.

Тому з кожним роком росте роль інтернаціоналізації освіти. Сьогодні, на думку багатьох учених, найбільш смисливим і науково обґрунтованим з існуючих дефініцій інтернаціоналізації вищої освіти є визначення, яке дали Х. де Віт і Ф. Хантер. Вони вважають, що інтернаціоналізація вищої освіти – це навмисний процес інтеграції міжнародного,

³³⁹ Annual Reports National Defense University. National Defense University: Website. URL: <https://www.ndu.edu/about/institutional-data/> (дата звернення: 11.10.2021).

³⁴⁰ Клімова Г.П. Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах глобальних викликів. *Вісник НІОУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. Том 1. № 48. С. 185-203.

³⁴¹ Высшее образование в глобализованном обществе. Установочный документ ЮНЕСКО по образованию. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000136247_rus (дата звернення: 15.01.2021).

міжкультурного чи глобального виміру в мету, функції та методи навчання у сфері вищої освіти для підвищення якості освіти та досліджень для всіх студентів і персоналу та здійснення вагомого внеску в життя суспільства.

Інтернаціоналізація як чинник євроінтеграції вищої освіти спрямована на те, щоб структури вищої освіти в Європі стали більш сумісними і співставними, кваліфікації і дипломи визнавалися б в усіх країнах ЄС і країнах – учасниках Болонського процесу, що необхідно для забезпечення підтримки великомасштабної академічної мобільності та мобільності робочої сили, а також європеїзації вищої освіти з метою підвищення її якості і трансляції через неї європейських цінностей³⁴².

Очевидно, що сучасне розуміння значення інтернаціоналізації вищої освіти в глобалізованому світі робить її не тільки найважливішим засобом підвищення конкурентоспроможності університетів та їх міжнародної репутації, але й підставою для реалізації їхньої соціальної активності, чинником підвищення якості підготовки здобувачів вищої освіти, збільшення числа іноземних студентів, налагодження інтеркультурної комунікації між країнами, інтеграції освітніх систем до європейського і світового простору вищої освіти. Тому не випадково багато європейських країн нині розробляють національні стратегії інтернаціоналізації вищої освіти.

«Глобальне суспільство знань має суттєвий вплив на розвиток вищої освіти, визначаючи необхідність його інтернаціоналізації. Процеси інтернаціоналізації вищої освіти відрізняються багатогранністю, різноманітністю цілей, завдань і форм реалізації. Для провідних українських університетів, які прагнуть стати конкурентоспроможними членами глобального ринку освіти, інтернаціоналізація вже перетворилася в імператив і стала одним із найважливіших інструментів інноваційного розвитку вищої освіти в Україні, його успішної інтеграції в європейський і світовий освітній простір»³⁴³ – стверджує Г. Клімкова.

І знову ж таки у контексті виконання завдань, окреслених у чинній Стратегії національної безпеки України³⁴⁴, актуальності набуває питання визначення критеріїв національної безпеки в освітній сфері. Потрібно зауважити, що дана проблема належним чином не розроблена, попри очевидну взаємопов'язаність освітньої та безпекової царин.

³⁴² Wit H. de, Hunter F. The future of internationalization of higher education in Europe. *International Higher Education*. 2015. № 83. P. 2-3. <https://doi.org/10.6017/ihe.2015.83.9073>.

³⁴³ Клімкова Г.П. Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах глобальних викликів. *Вісник НІОУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. Том 1. № 48. С. 185-203.

³⁴⁴ Стратегія національної безпеки України (затверджена Указом Президента України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»). Верховна Рада України : веб-сайт. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#n14>_(дата звернення: 15.01.2021).

Таке становище пояснюється, у тому числі, недостатньою увагою до міжнародного досвіду. Додаткову перешкоду становить також те, що для багатьох європейських демократичних держав питання національної безпеки до останнього часу не мали першочергового значення, а підпорядкування військово-політичним інтересам усіх сфер суспільного життя в недемократичних державах (колишній СРСР, сучасні РФ та КНР, деякі ісламські держави) навряд чи може слугувати прийнятним взірцем для України навіть в умовах протистояння зовнішній агресії³⁴⁵.

в) Безпековий вимір освітньої сфери: міжнародний досвід

З огляду на зазначене, цінним видається досвід аналізу безпекових вимірів освітньої сфери, здійснюваний у США. 2012 р. у Нью-Йорку було видано доповідь *«Реконструкція американської освіти і національна безпека»*³⁴⁶, підготовлену Незалежною робочою групою (один з її керівників – колишній державний секретар США К. Райс). Доповідь присвячена питанням взаємозв'язку розвитку і перспектив системи освіти та стану національної безпеки в контексті загроз і викликів початку ХХІ ст.

Аналіз безпекових вимірів освітньої політики, здійснюваний представниками американської експертної спільноти, відзначається не тільки загальними обґрунтуваннями важливості освітньої сфери, а й визначенням критеріїв оцінки стану освіти у зв'язку з потребами зміцнення національної безпеки та пропозиціями щодо заходів, спрямованих на поліпшення ситуації в освітній галузі. Значна частина висновків доповіді є слушною стосовно вітчизняного контексту.

Фактично документ є відповіддю на питання – «Чому освіта є складовою національної безпеки?». Автори виділяють п'ять основних загроз, які мають високий потенціал актуалізації у разі зволікання з подоланням негативних тенденцій в освітній царині: загроза для економічного зростання і конкурентоспроможності; загроза для воєнної безпеки; загроза для інформаційної безпеки; загроза для глобальних інтересів США; загроза для єдності і згуртованості нації.

Також автори доповіді наголошують, що «військова сила вже не є достатньою умовою для гарантування безпеки держави. Національна безпека нині тісно пов'язана з людським капіталом, а сила чи слабкість людського капіталу країни визначається станом системи освіти» – читаємо в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень³⁴⁷.

³⁴⁵ Іщенко А. Критерії національної безпеки в освітній сфері: зарубіжний досвід та висновки для України. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. URL: https://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/16114.034.pdf (дата звернення: 15.01.2021).

³⁴⁶ Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security. New York : Council on Foreign Relations Press, 2012. 120 p.

³⁴⁷ Іщенко А. Критерії національної безпеки в освітній сфері: зарубіжний досвід та висновки для України. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень.

Національний інститут стратегічних досліджень надає довідку, що за рейтинговою оцінкою розвитку людського капіталу Всесвітнього економічного форуму, 2015 р. Україна посіла 31 позицію (між Республікою Корея і Угорщиною) серед 124 країн світу, які брали участь у дослідженні. Досить високий загальний рейтинг людського капіталу України у першу чергу зумовлений високими показниками параметрів, пов'язаних з освітньою сферою. Так, 100 % населення здобуває початкову освіту, а за рівнем здобуття середньої освіти наша держава знаходиться у першій десятці³⁴⁸ [22]. Водночас для багатьох навіть розвинутих країн, зокрема, членів Європейського Союзу, серйозну проблему становить якраз недостатній рівень письменності та інших базових освітніх навичок³⁴⁹.

За Індексом глобальної конкурентоспроможності, Україна посідає 76 місце серед 144 країн. Доволі високі показники кількості науковців та інженерів (48 місце) супроводжуються у нашій країні надзвичайно низькими показниками здатності утримувати/залучати таланти (132 та 130 позиції відповідно)³⁵⁰.

Останнім часом серйозною вітчизняною проблемою є заострення конкурентної боротьби за українського студента з боку ЗВО зарубіжних країн, спричинене високою платою за навчання у частині українських ЗВО, корупцією та відносно невисокою якістю освіти.

Значний відносний та абсолютний приріст студентів з України демонструють канадські, британські, чеські та італійські університети, а найбільше зростання кількості українських студентів спостерігається у польських університетах³⁵¹.

Особливе занепокоєння викликає те, що посилення «освітньої міграції» з України відбувається в умовах фактичного надлишку місць у вітчизняних ЗВО.

Як значущий для національної безпеки напрям освіти, поряд з міжнародною обізнаністю та опануванням іноземних мов, автори доповіді «*Реформа американської освіти і національна безпека*» виділяють «знання

URL: https://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/16114.034.pdf (дата звернення: 15.01.2021).

³⁴⁸ Рівень розвитку людського капіталу України у 2015 році. Економічний дискусійний клуб : веб-сайт. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/riven-rozvytkulyudskogo-kapitalu-ukrayiny-u-2015-roci> (дата звернення: 15.01.2021).

³⁴⁹ Council conclusions on literacy. *Council of the European Union*. Brussels. 2012. Part 1. URL: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2015888%202012%20INIT> (дата звернення: 15.01.2021).

³⁵⁰ Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності. Економічний дискусійний клуб : веб-сайт. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayinsvitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospro-mozhnosti> (дата звернення: 15.01.2021).

³⁵¹ Міжнародний вимір освіти. Аналітичний центр CEDOS : веб-сайт URL: <http://www.cedos.org.ua/uk/categories/osvita/international-dimension-ofeducation/articles?type=data> (дата звернення: 15.01.2021).

історії і цінностей своєї країни», підкреслюючи, що «розуміння історії, політики, культури і традицій є важливим для громадянської позиції і критично значущим для усвідомлення того, хто є союзниками, а хто супротивниками Америки»³⁵².

Наступний висновок доповіді полягає у важливості формування і зміцнення суспільної єдності через навчальні предмети суспільствознавчого циклу (національна і світова історія, політична та правова системи)³⁵³.

В Україні в умовах зростання соціально-економічної нерівності також зростає значення зміцнення національної солідарності, прищеплення молодим громадянам духу взаємної довіри, поваги і допомоги.

Як свідчить зарубіжний досвід, найбільш значущими у безпековому вимірі напрямками розвитку освіти є: збереження високих показників охоплення освітою при поліпшенні рівня її якості; поліпшення стану вивчення пріоритетних груп навчальних дисциплін, передусім, природничо-наукового, суспільствознавчого, інформаційно-технологічного напрямів, а також іноземних мов; оновлення форм і змісту освіти з метою кращої підготовки молодих громадян до ефективної праці і захисту України; активне впровадження медіаосвіти як засобу підвищення рівня підготовки до самостійного життя й одночасно протидії інформаційній агресії; коригування структури підготовки кадрів з метою забезпечення її відповідності потребам національної економіки; розширення участі у міжнародних науково-освітніх програмах, у першу чергу, програмі НАТО «*Наука заради миру і безпеки*»; розвиток освіти протягом життя.

г) Алгоритм побудови майбутнього безпекового середовища

З метою забезпечення розробки конкретизованої системи значущих у безпековому плані критеріїв освітньої системи та регулярного моніторингу поточного стану і динаміки їх дотримання (безпекового аудиту) Національний інститут стратегічних досліджень вважає доцільним Міністерству освіти і науки України за участі Ради національної безпеки і оборони України та Міністерства оборони України спільно з Національною академією педагогічних наук України розробити систему загальних підходів та конкретизованих кількісних і якісних контрольних показників оцінювання відповідності стану освітньої системи вимогам національної безпеки на поточний момент і тривалішу перспективу.

Так само варто було б Інституту освітньої аналітики Міністерства освіти і науки України на основі переліку контрольних показників розробити методики виокремлення, обробки, аналізу та узагальнення первинних даних, отримуваних від навчальних закладів; організувати

³⁵² Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security. New York : Council on Foreign Relations Press, 2012. P. 12.

³⁵³ Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security. New York : Council on Foreign Relations Press, 2012. P. 3.

підготовку річних звітів щодо значущих у безпековому плані результатів роботи системи освіти.

«Національній академії педагогічних наук України із залученням профільних громадських організацій з метою забезпечення контролю якісних параметрів освітньої сфери налагодити регулярні фахові обговорення (круглі столи, конференції) відповідної проблематики із залученням кваліфікованих вітчизняних та зарубіжних експертів.

Міністерству освіти і науки України у роботі з оновлення навчальних програм та навчальних матеріалів, при підготовці педагогічних кадрів забезпечити урахування пріоритетів національної безпеки в освітній сфері.

Інституту освітньої аналітики Міністерства освіти і науки України та Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України організувати соціологічні опитування серед учнів, студентів, працівників середніх та вищих навчальних закладів, батьків, спрямовані на визначення обізнаності у поточних подіях, зовнішньополітичній ситуації, готовності до служби у Збройних Силах України.

Міністерству освіти і науки України за участі Міністерства закордонних справ України, Міністерства оборони України та Національної академії наук України розробити заходи щодо розширення участі українських університетів та наукових установ у програмі НАТО *«Наука заради миру та безпеки»*; організувати постійний моніторинг динаміки участі українських науково-педагогічних працівників, науковців, студентів, аспірантів у проєктах зазначеної програми.

Міністерству освіти і науки України спільно з Радою національної безпеки і оборони України, Міністерством оборони України, Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України розробити перспективні плани підготовки першочергово необхідних для забезпечення національної безпеки кадрів у вищих та професійних навчальних закладах, підпорядкованих МОН України. Розробити механізми заохочення найбільш здібної молоді до навчання за пріоритетними спеціальностями»³⁵⁴.

Отже, ми можемо лише констатувати, що освіта має визначальне значення у контексті європейської інтеграції, євроатлантичного вибору та забезпечення державної (національної) безпеки України.

³⁵⁴ Іщенко А. Критерії національної безпеки в освітній сфері: зарубіжний досвід та висновки для України. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. URL: https://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/16114.034.pdf (дата звернення: 15.01.2021).

Галина Калінічева
h.kalinicheva@kubg.edu.ua
ORCID: 0000-0002-7978-1844

кандидатка історичних наук,
доцентка, старша наукова співробітниця
науково-дослідної лабораторії освітології
Київського університету імені Бориса Грінченка

§ 3.2.

БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

а) Актуалізаційні конотації проблеми

Одним із пріоритетних завдань для всіх країн світу на нинішньому етапі розвитку людської цивілізації є забезпечення національної безпеки, яка є складним системним явищем, що спирається на економічні, інтелектуальні, гуманітарні, правові, технологічні, екологічні, військові та інші чинники. Національна безпека держави тісно пов'язана також із духовно-моральним станом суспільства та його освітнім потенціалом, оскільки саме в системі освіти формується людський капітал. Втім, національна безпека України на найвищому рівні Законом передбачає «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз»³⁵⁵, жодним словом не згадуючи освіту як таку. Це виказує реакційний тип моделі захисту, але аж ніяк не планово-стратегічний. Тож, актуальність теми визначається необхідністю висвітлення тісного зворотного зв'язку між освітньою системою та національною безпекою. Він зумовлений тим, що безпеку країни забезпечують конкретні люди, тобто рівень національної безпеки визначається людським фактором, рівнем фахової та моральної підготовки осіб, на яких покладено цю високу місію. Саме в системі середньої та вищої освіти формується особистість, її світогляд, інтелектуальний, інноваційний та трудовий потенціал суспільства. Якісна освіта відіграє важливу роль у розвитку інноваційного людського потенціалу, який спроможний забезпечити інноваційний поступ українського суспільства.

Водночас актуальність порушеного питання детермінована як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, що становлять сьогодні загрозу національній безпеці України: зовнішньою військовою агресією з боку Російської Федерації, активізацією гібридної війни, низьким рівнем політичної культури більшості громадян України, відсутністю цілісної гуманітарної та комунікативної політики української держави упродовж тридцяти років незалежності, потребами та змінами на ринку праці у зв'язку із глобальною пандемією COVID-19, суперечливістю освітніх реформ та їхнім навздогінним характером тощо.

Роль та значення вищої освіти в системі національної безпеки актуалізується ще й тому, що саме освітянська й академічна спільнота є середовищем і механізмом збереження та відтворення національної ідентичності у її громадянських та етнокультурних вимірах як на індивідуальному, так і на колективному рівнях.

Крім усього, у стратегічному розумінні безпека держави визначається рівнем розвитку освіти і науки, що детермінує необхідність ефективного оновлення освітньої системи з метою своєчасного й адекватного реагування на виклики часу, а подекуди – й напрацювання на випередження. Саме тому забезпечення національної безпеки України

³⁵⁵ Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 15.05.2021).

безпосередньо залежить від результатів модернізації освітньої системи в цілому, і вищої зокрема.

З огляду на актуальність проблеми **метою** нашого дослідження є визначення напрямів і складових модернізації вищої освіти України, які здійснюють вплив на систему національної безпеки.

У 2012 р. групою американських експертів було підготовлено доповідь *«Реформа американської освіти і національна безпека»*, яка, по суті, є відповіддю на запитання «Чому освіта є складовою національної безпеки?». У цьому документі розглядалися питання взаємозв'язку розвитку і перспектив освітньої системи та стану національної безпеки з огляду на загрози та виклики національній безпеці на початку ХХІ століття. У доповіді наголошується, що національна безпека визначається рівнем розвитку людського капіталу, який формується саме в системі освіти. Аналіз, узагальнення та висновки, зроблені американськими фахівцями, не втратили своєї актуальності й сьогодні, і є слушними і для українських реалій. Так, в доповіді виокремлено п'ять основних загроз, які актуалізуються у разі зволікання з подоланням негативних тенденцій в освітній галузі: 1) загроза для економічного зростання і конкурентоспроможності; 2) загроза для воєнної безпеки; 3) загроза для інформаційної безпеки; 4) загроза для глобальних інтересів США; 5) загроза для єднання і згуртованості нації³⁵⁶.

б) Етапи реформаційних заходів

Реформування системи вищої освіти незалежної України відбувалося у кілька етапів, з різними результатами та наслідками. Упродовж 1991-2013 рр. сформувалася національна нормативно-правова база, збільшилася кількість закладів вищої освіти та студентів, що стало головним трендом у розвитку університетської освіти незалежної України та свідчило про її екстенсивне (масове) зростання. Новаціями першого етапу модернізації вищої освіти (1991-2001 рр.) були: поява нових університетів різних форми власності (державної, комунальної, приватної); проведення ліцензування та акредитації напрямів (спеціальностей) підготовки фахівців; запровадження трьох освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти; набуття закладами середньої спеціальної освіти статусу вищих навчальних закладів; розширення автономії закладів вищої освіти тощо.

Другий етап (2002-2013 рр.) пов'язаний із ухваленням Закону України *«Про вищу освіту»* (2002), який закріпив попередні нововведення у вищій освіті, зокрема акредитацію закладів – I, II, III та IV рівнів, державний і галузевий стандарт вищої освіти тощо. Знаковими подіями цього періоду стали запровадження зовнішнього незалежного тестування та приєднання України у 2005 р. до Болонського процесу. Проте, входження України до європейського освітнього-

³⁵⁶ Joel I. Klein, Condoleezza Rice, Julia C. Levy. U.S. Education Reform and National Security. New York : Council on Foreign Relations Press, 2012. 120 p.

наукового простору в рамках Болонського процесу тривалий час не призводило до суттєвих модернізаційних змін у системі вищої освіти України через відсутність системного, комплексного, ефективного впровадження головних принципів та інструментів Болонського процесу.

У період 2002-2013 рр. було започатковано вертикальну (елітну) диференціацію закладів вищої освіти в Україні, що детермінувало виділення низки університетів із особливим статусом національного (розпочато ще з 1994 р.), введенням статусу дослідницького національного університету (з 2009 р.), а також визначенням рейтингів закладів за міжнародними і національними університетськими рейтинговими системами.

У 2007 році у кількох вітчизняних університетах було започатковано пілотний проєкт вступу на підставі сертифікатів зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), а з 2008 р. в Україні було запроваджено вступ до закладів вищої освіти за результатами загальнонаціонального ЗНО, що стало важливою складовою реформи забезпечення рівного доступу до вищої освіти. Наприкінці 2011 р. було створено і затверджено Постановою Кабінету Міністрів Українську рамку кваліфікацій.

Загалом, ліберально-екстенсивний розвиток вищої освіти упродовж 1991-2013 рр. дедалі більше актуалізував необхідність комплексної системної модернізації університетської освіти з метою радикального підвищення її якості та конкурентоспроможності в умовах глобалізаційних викликів та євроінтеграції.

Третій етап реформування вищої освіти, що розпочався з 2014 р. після соціально-політичної кризи, військової агресії Росії та підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, пов'язаний із ухваленням нового Закону України *«Про вищу освіту»* (2014 р.). У ньому закладено нові концептуальні підходи до модернізації національної університетської освіти в контексті запровадження ключових принципів та інструментів Болонського процесу зі створення привабливого й конкурентоспроможного Європейського простору вищої освіти та його інтеграції з Європейським дослідницьким простором. Третій період (2014 – теп. час) позначився інтенсифікацією європейського вектора розвитку України та синхронізацією вимірів української освіти з європейськими характеристиками.

На порядку денному постали питання: забезпечення якості вищої освіти, зокрема – функціонування сучасних систем внутрішнього забезпечення якості; університетська автономія; посилення дослідницької та інноваційної діяльності задля підготовки конкурентоспроможних на ринку праці фахівців; поглиблення рівня інтернаціоналізації вищої освіти тощо. Сучасний етап модернізації вищої освіти актуалізує необхідність посилення «трикутника знань» шляхом взаємодії освіти,

досліджень та інновацій; запровадження механізмів ефективного управління й фінансування у галузі вищої освіти.

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (2014) було унормовано сучасну організацію університетської освіти з урахуванням структури її рівнів, орієнтацій і галузей, визначених Міжнародною стандартною класифікацією освіти (2011 р.) і Міжнародною стандартною класифікацією освіти: галузі освіти та підготовки (2013 р.).

Починаючи з 2018 р., було створено нові стандарти вищої освіти та освітні програми на основі компетентнісного підходу. Окрім рівневої структуризації, вища освіта України зазнала також і галузевої трансформації: шляхом об'єднання й укрупнення освітнього і наукового переліків було введено новий Перелік галузей знань і спеціальностей (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266).

в) Конкретизація інструментальності

Попри кардинальну зміну парадигми вищої освіти з огляду на характер глобальної інноваційної економіки, система національної університетської освіти так і не стала, на жаль, інкубатором не лише інноваційних розробок, але й технологічних компаній, які реалізують ці ідеї. Так, до міжнародного рейтингу QS World University Ranking 2021 увійшло лише п'ять українських університетів: КНУ імені Тараса Шевченка (601-650), НТУ «ХП» (651-700), НТУ «КП імені Ігоря Сікорського», Сумський державний університет (701-750), НУ «Львівська політехніка» (801-1000)³⁵⁷. Сучасні заклади вищої освіти України продовжують існувати в старій «індустріальній логіці», тримаючись за державне замовлення та відповідне фінансування. На системні кризові явища в національній вищій освіті вказує й М. Бойченко³⁵⁸.

Система вищої освіти певний час занадто повільно реагувала на зміну потреб суспільства у підвищенні якості людського капіталу. Серед стримуючих чинників, які унеможливлювали розвиток інноваційної освітньої діяльності в Україні, можна виокремити наступні: 1) відсутність політичної волі до вироблення науково-обґрунтованої стратегії системних змін в освітній галузі; 2) невизначеність національних пріоритетів у науково-технічній галузі; 3) занадто повільні темпи розповсюдження та застосування інновацій; 4) недосконалість правових та економічних механізмів регулювання інноваційної діяльності та залишковий принцип її фінансування.

³⁵⁷ QS World University Rankings 2021 : Website.
URL: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2021>. (дата звернення: 15.05.2021).

³⁵⁸ Стратегія вищої освіти в умовах інтернаціоналізації для стійкого розвитку суспільства: монографія / за ред. В. Зінченка. Київ : Інститут вищої освіти НАПН України, 2020. С. 53.

Однією із ключових проблем модернізації вищої освіти, яка має безпековий характер, є відсутність або імітація системних реформ в економіці, відсутність чесної конкуренції у багатьох її галузях, що має негативний вплив на вищу освіту, оскільки часто саме ринок праці не стимулює якісну освіту.

У спеціальному виданні «Звіт про глобальну конкурентоспроможність за 2020 рік: як просуваються країни до шляху одужання» зазначається, що рушієм економічного процвітання та продуктивності є людський капітал – можливості та навички людей, які реалізуються на ринку праці за допомогою продуктивної зайнятості. Вона розвивається через освіту протягом перших двох десятиліть життя окремої людини, а також за рахунок інвестицій у навчання в середині кар'єри. Виклики, зумовлені пандемією COVID-19, детермінують необхідність переходу до активної політики ринку праці та ділової практики, яка поєднує освіту та охорону здоров'я з можливостями навчання (перенавчання) упродовж життя та формування необхідних на ринку праці компетентностей. Адекватність вищої освіти для задоволення потреб у зайнятості оцінюється в 68 балів (зі 100) у розвинених економіках та 55 балів (зі 100) у країнах, що розвиваються³⁵⁹.

Згідно з Індексом глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index, GCI) за 2017-2018 рр., Україна піднялася на 81 місце (з 137) у порівнянні з 85 позицією у попередньому році. Вища освіта та підготовка, як один із показників, що впливають на індекс конкурентоспроможності країни, мають вирішальний вплив на економічний розвиток і добробут суспільства. Проте, освітні показники, наведені у Звіті, виявилися доволі суперечливими: за рівнем вищої освіти та професійної підготовки Україна посідала 35 місце, за охопленням середньою освітою Україна – 51 місце, за коефіцієнтом зарахування до закладів вищої освіти – 16 місце, проте за якістю вищої освіти – лише 56 місце³⁶⁰. У 2019 р. Україна втратила дві позиції й опустилася на 85-те місце з 141 країни, а за рівнем розвитку освіти Україна посідала 44 місце³⁶¹. У 2020 р. Україна, згідно з даними GCI, посіла 92 місце серед 140 країн³⁶². В Індексі людського розвитку за 2020 рік Україна піднялася на 14 позицій та

³⁵⁹ The Global Competitiveness Report. SPECIAL EDITION 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2020/digest#report-nav>; URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2020/in-full/section-2-human-capital#section-2-human-capital> (дата звернення: 20.06.2021).

³⁶⁰ The Global Competitiveness Report 2017-2018. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018>. (дата звернення: 20.06.2021).

³⁶¹ Global Competitiveness 2019.

URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf. (дата звернення: 20.06.2021).

³⁶² The Global Competitiveness Report. SPECIAL EDITION 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf - р. 83. (дата звернення: 20.06.2021).

посідає 74 місце серед 189 країн³⁶³. Попри те, що Україна демонструє достатньо високі показники, які характеризують стан розвитку освіти, маємо зауважити, що освітні складові інтегральних індексів в основному відображають кількісні освітні характеристики, а відтак часто спотворюють уявлення про дійсний стан ефективності й якості освіти.

Пандемія COVID-19 у 2020-2021 рр. виявила низку системних проблем у підготовці фахівців для ринку праці. Так, перехід більшості населення на віддалену роботу під час пандемії актуалізував проблему дефіциту необхідних цифрових навичок та інших знань і вмінь у працівників, затребуваних новою економікою та технологічними змінами. Ринок праці демонструє все більший попит на фахівців із сучасними «цифровими навичками», аналітичним і критичним мисленням, креативним підходом, вмінням ухвалювати нестандартні рішення, мислити стратегічно тощо. Тому у короткостроковій перспективі серед пріоритетів розвитку людського капіталу в усіх країнах світу, і в Україні зокрема, визначається оновлення навчальних систем для різних вікових груп та досвіду з акцентом на навички, необхідні для створення нових робочих місць. Йдеться про підвищення кваліфікації, перекваліфікацію працівників в середині кар'єри та отримання ними нових навичок у поєднанні з активною політикою ринку праці. На необхідності розвитку людського капіталу акцентується увага й у *«Стратегії національної безпеки України»*, затвердженій Указом Президента України³⁶⁴.

У довгостроковій перспективі трансформації економіки постає потреба в оновленні навчальних програм та розширенні інвестицій у формування компетентностей, які будуть затребувані на ринку праці у недалекому майбутньому. «Щоб створити таку трансформацію для створення робочих місць завтрашнього дня, економіки повинні постійно вдосконалювати технічне та професійне навчання та університетську освіту як для студентів, так і для робітників»³⁶⁵, — зазначається в Звіті.

Швидке поширення цифровізації та запровадження нових технологій у всіх галузях економіки впливає на регулювання ринку праці, який мусить адаптуватися до нових форм роботи. Нові формати роботи, такі як робота на робочих платформах в Інтернеті, вимагатимуть нових форм регулювання та стандартів роботи в цифровій економіці.

³⁶³ Human Development Index (HDI) Ranking. From the 2020 Human Development Report. URL: <http://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking>. (дата звернення: 20.06.2021); The Human Capital Index 2020 Update. Human Capital in the Time of COVID-19. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34432>. (дата звернення: 20.06.2021).

³⁶⁴ Указ Президента України №392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про стратегію національної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>. (дата звернення: 10.06.2021).

³⁶⁵ The Global Competitiveness Report. SPECIAL EDITION 2020: How Countries are Performing on the Road to Recovery. URL: https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2020/digest#report-nav_ (дата звернення: 20.06.2021).

Водночас є очевидним той факт, що шлях екстенсивного розвитку національної системи вищої освіти себе повністю вичерпав. На часі – досягнення університетською освітою нових якісних характеристик, які відповідають вимогам сьогодення. Іншими словами, «додана вартість» при формуванні людського капіталу в системі вищої освіти має суттєво збільшуватися.

Логічним видається запитання щодо завдань та механізмів модернізації вищої освіти задля здобуття нею актуальних й адекватних сьогоденню якісних характеристик, які мають безпековий вимір. Серед багатьох напрямів модернізації вищої освіти України у відповідності до європейських стандартів формування єдиного освітнього простору³⁶⁶, за нашим баченням, особливої уваги заслуговують наступні проблеми, що містять безпекову складову: 1) неузгодженість вищої освіти та ринку праці України; 2) виклики євроінтеграційного поступу вищої освіти; 3) потреба у безперервності освітнього процесу та професійного вдосконалення; 4) необхідність забезпечення високої якості освітніх послуг, їх відповідність світовим стандартам; 5) актуальність інформатизації освіти, модернізації її методів та освітніх технологій; 6) оптимізація запровадження в освітній процес новітніх досягнень освіти і науки; 7) соціальний запит на виховання у студентів аналітичного мислення, громадянської культури і патріотизму; 8) важливість забезпечення і підтримки належної якості науково-педагогічних кадрів, від яких вирішальною мірою залежить якість вищої освіти.

Проблеми неузгодженості вищої освіти та ринку праці в Україні було ґрунтовно проаналізовано Л. Яценком у відповідній Аналітичній записці НІСД. Так, експерт слушно зауважує, що в Україні «[...] проблеми якості формування та ефективності використання освітнього потенціалу пов'язані як зі станом вищої освіти, так і з незавершеністю реформування практично усіх секторів економіки, а також з неузгодженістю пропозицій та попиту на ринку праці»³⁶⁷.

Зокрема, про це свідчать статистичні показники Державної служби зайнятості України: у січні-червні 2021 року послугами Державної служби зайнятості скористалися 856 тис. безробітних громадян, серед яких 52 % зареєстрованих безробітних мали вищу освіту, 32 % – професійно-технічну, 16 % – загальну середню освіту (для порівняння: у 2019 та 2020 рр. серед зареєстрованих безробітних в Україні 49 % мали вищу освіту). За віковими групами: 27 % зареєстрованих безробітних у 1 половині 2021 р. були у віці до 35 років; 28 % – у віці від 35 до 44 років; 27 % – у віці від 45 до 55 років; 18 % – понад 55 років (тобто 82 % людей

³⁶⁶ Димань Т. М., Боньковський О. А., Вовкогон А. Г. Європейський простір вищої освіти та Болонський процес : навч.-метод. посіб. Одеса : НУ «ОМА», 2017. С. 36.

³⁶⁷ Яценко Л.Д. Проблеми неузгодженості вищої освіти та ринку праці в Україні. *Аналітична записка НІСД. Сер. «Соціальна політика»*. 2020. № 14. С. 3. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-02/analit-yatsenko-social-policy-14-2020.pdf> (дата звернення: 15.07.2021).

молодого й середнього віку). Суттєвим залишається дисбаланс між попитом та пропозицією робочої сили. Станом на 1 липня 2021 р., в середньому по Україні, на одне вільне робоче місце претендувало 5 безробітних (на 1 липня 2020 р. – 9 осіб). Найбільша невідповідність попиту на робочу силу та її пропозиції у професійно-кваліфікаційному розрізі спостерігалася серед службовців та керівників (на 1 вакансію претендували 15 осіб)^{368, 369}.

Наведені вище показники свідчать про невідповідність кількості спеціальностей, освітніх програм та випускників закладів вищої освіти потребам ринку праці. Попри високу затребуваність кваліфікованих і конкурентоспроможних фахівців з боку підприємств, установ та організацій різних галузей економіки та форм власності, майже половина випускників з вищою освітою поповнюють лави безробітних. Це свідчить про наявність в Україні системних проблем, пов'язаних з неузгодженістю змісту вищої освіти з потребами ринку праці – високим рівнем безробіття серед осіб з вищою освітою через невідповідність якості підготовки фахівців у ЗВО потребам роботодавців, що, своєю чергою, призводить до структурного дисбалансу на ринку праці та низького рівня економічної активності випускників з університетським дипломом.

Ми поділяємо думку А. Яценка, що причинами дисбалансу є «[...] інформаційна невизначеність перспектив ринку праці у професійному розрізі, зниження вимог до абітурієнтів при вступі до закладів вищої освіти, відсутність дієвих моніторингів її якості, у результаті чого вища освіта у певній мірі втрачає функцію інструменту інвестування у людський капітал та підвищення індивідуальної конкурентоспроможності»³⁷⁰.

З огляду на те, що рівень безробіття за останні п'ять років серед населення з повною вищою, базовою вищою та неповною вищою освітою знаходився в межах 7-8 %; 13,7-16,3 % та 7-9 % відповідно актуалізується питання запровадження регулярного моніторингу компетентностей (фахових і загальних), яких потребують ринок праці і сучасні роботодавці, та здійснення на його основі регулярного корегування змісту навчально-освітніх програм та освітніх стандартів. Проте, окрім зазначених у додатку до диплому про вищу освіту набутих під час навчання компетентностей, сучасний фахівець з університетською освітою – претендент на робоче місце – мусить мати й неспеціалізовані, міжпрофесійні

³⁶⁸ Попит та пропозиція на зареєстрованому ринку праці у січні-червні 2021 року. Державний центр зайнятості : веб-сайт. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/67>. (дата звернення: 10.08.2021).

³⁶⁹ Ситуація на зареєстрованому ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у січні-червні 2021. Державний центр зайнятості: веб-сайт. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>. (дата звернення: 10.08.2021).

³⁷⁰ Яценко Л.Д. Проблеми неузгодженості вищої освіти та ринку праці в Україні. *Аналітична записка НІСД. Сер. «Соціальна політика»*. 2020. № 14. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-02/analit-yatsenko-social-policy-14-2020.pdf> (дата звернення: 15.07.2021).

навички (soft skills), які демонструють когнітивні здібності, підприємницькі та когнітивні навички; які сприяють адаптації до нових умов, критичному мисленню, виконанню нестандартних завдань, готовності до самоорганізації, стійкості, прагненню до навчання та командної роботи, зміни сфери зайнятості тощо. Експертні та наукові дослідження демонструють, що найбільш затребуваними роботодавцями у майбутньому soft skills стануть: емоційний інтелект, вміння працювати в команді, навички вирішення комплексних проблем, здатність швидко навчатися, адаптивність/гнучкість, аналітичне, критичне, стратегічне мислення, управління проєктами, ініціативність/управління змінами^{371, 372}.

г) Стратегічні та загально-предметні візії

Євроінтеграційний поступ вищої освіти України, який є складовою її модернізації, має не тільки певні здобутки, можливості і перспективи, але й супроводжується низкою проблем, які загрожують національній безпеці. Так, зворотнім боком інтернаціоналізації освіти в Україні, є активна «освітня еміграція», що переконливо доводить невідповідність сучасної університетської підготовки суспільним очікуванням. Нині наявність вищої освіти не гарантує робочого місця з достатнім рівнем оплати праці в Україні, про що свідчать показники трудової міграції осіб з вищою освітою, які прагнуть знайти роботу в інших країнах^{373, 374}. Сьогодні очевидно є також проблема «відпливу мізків», коли талановиті й перспективні науковці й освітяни, не маючи належної підтримки для наукової та професійної самореалізації, залишають Україну і працевлаштовуються у більш розвинених країнах світу.

За останнє десятиріччя зросла молодіжна трудова міграція, яка є наслідком стрімкого збільшення чисельності громадян, які виїжджають за кордон з освітньою метою. Мотивами еміграції української молоді з метою отримання вищої освіти, на думку фахівців, є: «висока якість навчання, можливість навчання у рейтингових закладах вищої освіти; перспективи отримання престижної роботи та постійного місця проживання; [...] швидка адаптація студентів до умов проживання і навчання; можливість безкоштовного навчання та/або отримання стипендій і грантів; відносно легкі умови вступу до закладу вищої освіти (немає

³⁷¹ Зінченко А. Г., Саприкіна М. А. Навички для України 2030: Погляд бізнесу / за ред. Саприкіної М. А. Київ : Видавництво «ЮСТОН», 2016. 36 с.

³⁷² The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum. 2016. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf. (дата звернення: 25.07.2021).

³⁷³ Трудова міграція громадян України за кордон: виклики та шляхи реагування». Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/trudova-migraciya-gromadyan-ukraini-za-kordon-viklyki-ta-shlyakhi> (дата звернення: 04.08.2021).

³⁷⁴ Зовнішня міграція громадян України в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів: виклики та шляхи реагування. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-08/bezviz-6eaa1.pdf> (дата звернення: 05.08.2021).

необхідності здавати ЗНО тощо); можливість удосконалення знання іноземної мови; доступна вартість навчання та проживання, кращі економічні й соціально-побутові умови»³⁷⁵.

З кожним роком кількість молодих українців, які прагнуть отримати якісну освіту в країнах ЄС збільшується, адже саме вона може стати підставою для подальшого працевлаштування та проживання в країнах Європи. Як зазначає О. Малиновська, «[...] якщо десять років тому в ЄС навчалися трохи більше 10 тис. учнів та студентів-українців, то в 2015 р. їхня чисельність сягнула майже 43 тис. Лише протягом 2016 р. громадянам України було вперше оформлено 25,3 тис. дозволів на перебування в ЄС з освітньою метою, з них 16,8 тис. – у Польщі». Цьому сприяє й пропозиція зарубіжними країнами численних освітніх програм для українських студентів та створення умови для подальшого працевлаштування випускників, які успішно завершили навчання в національних навчальних закладах. Так, після завершення навчання 80 % громадян не повертаються в Україну³⁷⁶, а «евентуальний дефіцит працівників може стати гальмом розвитку економіки, а відтік найбільш активних, молодих та освічених осіб – демократичних перетворень в Україні»³⁷⁷, – наголошують експерти. Таким чином, серйозним безпековим викликом для України, спричиненим інтернаціоналізацією освітнього простору та міграційними процесами, є: активна трудова міграція закордон активних і працездатних громадян; збільшення масштабів молодіжної трудової й освітньої міграції; трансформація частини трудової й освітньої міграції на постійну. Викликає занепокоєння факт «освітньої еміграції» і тому, що у вітчизняних закладах вищої освіти існує певний надлишок ліцензованих місць. Такий перебіг подій є загрозою для демографічного та економічного становища України, адже з огляду на вкрай несприятливу демографічну ситуацію в Україні, стрімке старіння її населення, інтенсифікація трудової та освітньої міграції з подальшою еміграцією економічно активних громадян становить реальну загрозу для трудового та інтелектуального потенціалу нації, й може перетворитися на реальний гальмівник економічного зростання.

Втім, в українському суспільстві – неоднозначне ставлення до цієї проблеми: фахівці та експерти наголошують на загрозі національній безпеці через масовий відтік професіоналів³⁷⁸, політики – толерують й інтерпретують це як «природний процес». Тому, несприятливе

³⁷⁵ Олешко А.А., Ровнягін О.В. Сучасні тенденції міжнародної освітньої еміграції з України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 3. С. 21-25.

³⁷⁶ Українські спеціалісти їдуть з України, щоби (не) повернутися. URL: <http://nk.org.ua/obshchestvo/ukrayinski-spetsialisti-yidut-z-krayini-schobi-ne-povernutisya-91078>. (дата звернення: 09.08.2021).

³⁷⁷ Трудова міграція громадян України за кордон: виклики та шляхи реагування. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/trudova-migraciya-gromadyan-ukraini-za-kordon-vikliki-ta-shlyakhi>. (дата звернення: 04.08.2021).

³⁷⁸ Олешко А.А., Ровнягін О.В. Сучасні тенденції міжнародної освітньої еміграції з України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 3. С. 21-25.

порівняно з високорозвиненими країнами економічне й соціальне становище в Україні та значно нижчий рівень людського розвитку й надалі сприятимуть зростанню освітніх емігрантів. Тож, європейські країни й надалі виконуватимуть власне стратегічне завдання конкурентоспроможності у світі за рахунок імміграції фахівців, у тому числі й українських.

У документах міжнародних освітніх організацій дедалі наподегавніше наголошується на необхідності стримування «відплив мізків», оскільки він позбавляє країни, що пережили трансформаційний період, висококваліфікованих спеціалістів, які потрібні для прискорення їхнього соціально-економічного розвитку. Втім, усунення негативних тенденцій щодо освітньої еміграції молоді та її повернення після отримання закордонної освіти до України можливе лише за умови реалізації якісної державної освітньої політики.

Поряд з навчальною функцією та підготовкою конкурентоспроможного фахівця, вища освіта виконує ще й виховну функцію – формування патріотично налаштованих громадян України. Суспільно-політичні та економічні трансформації в Україні з 1991 р. обумовлюють нагальну необхідність системного громадянського і національно-патріотичного виховання молодого покоління, що є питаннями національної безпеки та сталого розвитку України. На сьогодні стратегічним пріоритетом освітньої політики в Україні є формування нації, яка навчається упродовж всього життя, засвоюючи та підтримуючи демократичні цінності, утверджуючи гуманістичні принципи в освіті.

Перебіг подій української історії, починаючи з 2014 р., висвітлює низку системних проблем у патріотичному і громадянському вихованні української молоді, про що ми писали в одній із своїх робіт³⁷⁹. Серед гальмівних чинників, що впливали й продовжують впливати на ефективність і дієвість національно-патріотичного виховання молоді в Україні, варто вказати на розмитість єдиної науково-світоглядної позиції, детермінованої відсутністю чітко сформульованої національної ідеї, а також соціально-економічну й політичну нестабільність. Неоголошена війна, спровокована Росією на Сході України, окупація Криму, частини Луганської та Донецької областей зводять нанівець надбання української освіти і культури, оскільки на окупованих українських територіях запроваджуються освітні стандарти, програми та підручники сусідньої держави, пропагуються зразки російської культури.

Викликом для України тривалий час залишаються внутрішні суперечності, пов'язані із розбіжністю суспільних поглядів та полярними оцінками історичної спадщини, ставленням до статусу мов і

³⁷⁹ Чайковський А.С., Калінічева Г.І. Патріотичне виховання в системі вищої військової освіти як складова забезпечення національної безпеки України. *Вища освіта України в контексті цивілізаційних змін та викликів: стан, проблеми, перспективи розвитку* : колективна монографія / Калінічева Г.І. (кер. авт. кол., наук. ред.), ... Заліток А. М., Любовець О.М. та ін.; за заг. ред. Г.І. Калінічевої; ЗВО «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бутая». Київ : Фенікс. С. 353-395.

формування мовної політики в державі, вибору зовнішньополітичної стратегії тощо. Ці суперечності призводять до цивілізаційної роздвоєності та регіональної поляризації суспільних настроїв, гальмують створення єдиного культурного простору.

Цивілізаційний вибір України спонукає до перегляду та переосмислення багатьох ціннісних парадигм. На сучасному етапі концепція євроцентричності, обумовлена цивілізаційним вибором України, має бути поєднана із традиціоналістичними національно-культурними й, зокрема, етнологічними засадами. В нинішніх умовах громадянське і національно-патріотичне виховання дітей та молоді стали вимогою часу, суспільною потребою, яка має безпековий вимір. Так, на порядку денному суспільного розвитку мають домінувати, серед інших, національні цінності – патріотизму, людської гідності, поваги до людини, громадянськості, чесності, порядності, правдивості, справедливості. Вони мають бути закладені у виховні процеси в системі освіти в цілому, й вищої зокрема. Як слушно вказують науковці, «складний процес об'єднання різних етносів і народностей України для національного відродження, розбудови й удосконалення суверенної правової держави та громадянського суспільства триває саме на підґрунті демократичних цінностей, які виростають з національних цінностей і поєднуються у громадянському, національно-патріотичному вихованні»³⁸⁰.

Таким чином, проведені дослідження дає підстави для наступних висновків.

1. В національній системі вищої освіти мають місце кількісні та якісні деформації, що впливають на її якість, ефективність і кокурентоспроможність. Екстенсивний шлях розвитку відбивається на кваліфікації випускників, знижуючи глобальну кокурентоспроможність України. Тому модернізація системи вищої освіти має підвищити її якість, посилити внесок у розвиток інтелектуального та інноваційного потенціалу країни, сприяючи забезпеченню національної безпеки.

2. Найбільш значущими у безпековому вимірі напрямками модернізації національної системи вищої освіти на нинішньому етапі мають стати: збереження високих показників охоплення освітою та створення ефективних механізмів гарантування якості вищої освіти; забезпечення концентрації університетського потенціалу та підвищення його глобальної кокурентоспроможності; коригування структури підготовки кадрів з метою забезпечення її відповідності потребам національної економіки. На часі – приведення кількісного контингенту здобувачів вищої освіти у відповідність до реальної ресурсної бази вищої освіти та потреб ринку праці; оновлення змісту і форм вищої освіти з метою ефективної трудової діяльності та захисту України; розвиток освіти протягом життя.

³⁸⁰ Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В.Г. Кременя. Київ : Педагогічна думка, 2016. 448 с.

3. Покращенню якості людського капіталу в Україні має слугувати модернізація освітньої системи в цілому, і вищої зокрема, а також приведення освітніх стандартів до потреб суспільного розвитку, професійно орієнтованих програм – для задоволення ринку праці.

4. Показниками відповідності стану й динаміки модернізації вищої освіти вимогам, пов'язаним із забезпеченням національної безпеки, можна вважати: кількісні показники та успішність здобувачів вищої освіти; оновлення освітніх програм відповідно до потреб ринку праці; впровадження в навчальний процес інноваційних навчальних компонентів; розвиток математичної, комп'ютерної та медіаграмотності, формування цифрових навичок; здатність працівників постійно навчатися та швидко опановувати нові знання, вміння та навички; формування і зміцнення національної ідентичності через навчальні дисципліни соціогуманітарного циклу.

5. Унеможливити втрати людських ресурсів, спричинених еміграцією, можливо лише за умов успішного соціально-політичного та економічного реформування та розвитку України.

Наталія Петрук
nataliia.petruk@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6085-9034

докторка філософських наук, професорка,
завідувачка кафедри
філософії та соціально-гуманітарних наук
Хмельницького національного університету

§ 3.3.

ОСВІТА ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРУ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ

а) Формулювання проблеми та контекст

Важливим чинником, що впливає на стан людини в сучасному світі, визначає перспективи її самореалізації й виступає важливим фактором формування простору гуманітарної безпеки є освіта і, передусім, гуманітарна освіта. В час домінування технократизму, однозначного прагматизму, функціональності та доцільності гуманітарна сфера та її безпека набуває особливого сенсу для людини, оскільки в сучасному світі часто не вистачає добра, емпатії, духовності й гуманітарного мислення. Технократизм й домінування прагматичних цінностей стали невід'ємною частиною життя і мислення сучасної людини, вони диктують перспективу нашої освіти, що загалом є виправданим з погляду одержання конкретних цілей і досяжного результату, але зовсім недостатнім для розвитку людини та її самореалізації як духовної істоти.

Сучасний світ породжує досить контраверсійні лінії розвитку. З одного боку, завдяки високим технологіям і науковим досягненням людина демонструє небувалий прогрес у розвитку своїх сил і можливостей, а з іншого – очевидно стає нівеляція високих гуманістичних цінностей. При цьому тотальне прагнення до прибутку і економічного зростання неминуче породжує кризу гуманітарної освіти, а отже, призводить до нівеляції (або навіть знищення) тих людських якостей, які складають основи культури.

Звісно, зрозумілою є та увага, що приділяється сьогодні технічним та природничим наукам. Їх розвиток є свідченням високого технологічного та наукового прогресу в світі. Однак формування духовного світу людини, її духовних потреб, духовних цінностей є одними з головних компетентностей гуманітарної освіти. Саме гуманітарне мислення, гуманітарне знання й гуманітарна освіта значною мірою формують культурну людину, продукують гуманістично-особистісні виміри буття й сприяють стану захищеності, безпеки людини від різних викликів сучасності.

Зауважимо, що під *гуманітарними науками* ми розуміємо комплекс дисциплін, що вивчають людину, різні аспекти людського буття, взаємини між людьми. Людинознавчими є такі науки, як філософія, антропологія, історія, мистецтвознавство, літературознавство, соціологія, політологія, правознавство, релігієзнавство, риторика, соціальна філософія тощо. В склад гуманітарного знання, в широкому розумінні слова, включають також філософську есеїстику, публіцистику, літературну критику, твори літератури і поезії, що акцентують увагу на світоглядній проблематиці. Звісно, ця діяльність не ізольована від інших форм культури, вона взаємодіє з ними, щоб акцентувати увагу на специфіці наук про суспільство і людину. Тому предмет гуманітарних наук включає в себе людину, її свідомість і часто виступає як текст, що має людський смисл. Фіксація такого предмету та його вивчення, звісно, вимагає особливих методів і пізнавальних процедур. Тож справедливо буде стверджувати, що саме гуманітарні науки формують необхідний для збереження людських

якостей простір гуманітарної безпеки, де людина була й є найвищою цінністю, а культура постає єдністю різних смислів людського буття (соціальних, духовних, логічних, моральних, естетичних тощо) в певному історичному та національному контекстах.

Гуманітарна освіта в ХХІ ст. постає як соціальний інститут, який виконує надзвичайно важливу функцію – збереження цивілізаційних досягнень людства, їх трансформацію в ціннісних структурах людського буття, надання нових імпульсів для розвитку людини та людського потенціалу. Не слід відкидати також й тієї обставини, що гуманітарні науки і гуманітарна освіта відіграють вирішальну роль у вихованні громадянина своєї країни, який усвідомлює свою належність до національної спільноти, ідентифікує себе у просторі національної культури. Отже, актуальність дослідження стану й можливостей гуманітарної освіти як фактора формування простору гуманітарної безпеки визначається, одного боку, потребами розвитку самої людини, її духовного світу, а з іншого – спробами усвідомити межі і сили впливу гуманітарного знання в системі сучасної освіти.

Імперативи сучасного життя чітко окреслюють завдання належної гуманітарної підготовки фахівців різного профілю в українських університетах. Йдеться, передусім, про потребу формування особистості в ході навчально-виховного процесу, набуття нею тих якостей, які уможливають творення особливого соціально-комунікативного простору, в якому можуть реалізовуватися важливі гуманітарні цілі та програми діяльності. Не викликає сумніву також пріоритет загальнолюдських цінностей, гуманістичних цілей, моральної свідомості, які формуються у процесі викладання гуманітарних дисциплін. Втім, вивчаючи особливості гуманітарної підготовки у вищій школі, необхідно враховувати специфіку гуманітарної науки й гуманітарного знання в цілому. Існує принципова різниця між природознавством (науками про природу) і гуманітарними науками (науками про культуру або про «дух»). Значною мірою ця різниця обумовлена не стільки предметом пізнання, скільки методологією наук. Ще неокантіанці³⁸¹ вбачали основну різницю між природничими і гуманітарними науками в тому, що перші у пізнанні світу намагалися відобразити загальне, у формі закону природи, а інші – одиничне, в його історичній обумовленості. З позицій неокантіанської філософії природничі науки вивчають загальне, те, що повторюється, закономірне в явищах, керуючись генералізуючим (узагальнюючим) або номотетичним методом, а науки про культуру – ідеографічним (описовим) методом³⁸². Сформульовані неокантіанцями принципи методології наукового пізнання можна використати як теоретичні підстави для розуміння специфіки гуманітарних наук: усвідомлення шляхів самовизначення людини в різних сферах духовного життя.

³⁸¹ Йдеться про представників Баденської школи В. Віндельбанда та Г. Рікєрта.

³⁸² Віндельбанд В. Избранное. Дух и история. М. : Юристъ, 1995. 687 с.; Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М. : Республика, 1998. 413 с.

Попри достатньо велику кількість досліджень багатьох важливих аспектів системи освіти в Україні та світі³⁸³ залишаються питання, пов'язані із з'ясуванням ролі гуманітарної освіти в контексті формування простору гуманітарної безпеки, потребують додаткового вивчення. Завдання дослідження окреслюються прагненням осмислити контури і зміст нової моделі української освіти і розумінням того, як гуманітарне мислення і гуманітарне знання формують культурну людину. Думки та ідеї, які розвиваються автором, є продовженням міркувань, що викладені в різних статтях, зокрема у «*Стратегії розвитку гуманітарної освіти в добу технократизму та глобалізації*»³⁸⁴.

б) Безпека:

філософія, історія, українознавство, культурологія

Гуманітарна освіта є сукупністю знань в галузі гуманітарних наук (тобто гуманітарної сфери, яка об'єктивується гуманітарними науками), а також пов'язаних з ними навиків і умінь. Вона виконує важливі функції в суспільстві, постає суттєвим чинником впливу на людину, визначає шляхи формування її духовного світу, містить у собі потужні засоби творення простору гуманітарної безпеки. В арсеналі гуманітарної освіти зосереджені великі можливості для розумового, етичного, естетичного виховання особистості.

Гуманітарні науки, гуманітарний дискурс, викладання гуманітарних дисциплін у школі, коледжі та університеті завжди звернені до людини, до різноманітного світу її свідомості. Гуманітарні науки покликані формувати ту частину духовної культури, в якій особистість відтворює, (а згодом реалізує) себе у своїй людській цінності, у повноті свого духовного життя. Гуманітарний дискурс спрямовується великою мірою на задоволення універсальних потреб людського духу, на усвідомлення його єдності на основі загальновизнаних цінностей. В процесі гуманітарного пізнання людина не задовольняється знанням лише окремих сторін реальності, що притаманно, зокрема, природничим наукам. Недостатніми для сучасної людини є й ті уявлення про світ і реальність, які пропонує лише релігія. Загалом гуманітарна наука орієнтована на дослідження різних феноменів людського життя і сфери людського духу. Пріоритетними для неї виступають досягнення таких істин універсального значення, які вивисують людину над її безпосереднім досвідом, потягами та імпульсами.

Враховуючи те, що людина живе, мислить і діє в просторі культури, гуманітарне знання про світ і про саму людину не може бути абстрактним, загальним; воно завжди є соціально і культурно наповненим. Такий контекст притаманний гуманітарному знанню «з часів

³⁸³ Згадані дослідження пов'язані передовсім з іменами В. Андрущенка, В. Кременя, Л. Горбунової, І. Предборської, С. Пролеєва, З. Баумана і Л. Донскіса, М. Нуссбаума та ін.

³⁸⁴ Петрук Н. Стратегія розвитку гуманітарної освіти в добу технократизму та глобалізації. *Філософія освіти*. 2020. № 26 (1). С. 54-68.

Платонівської Академії й Лікею Аристотеля, знаменитих Institutiones oratoriae Квінтіліана і Universitas середньовіччя, Академії Римської Помпонія Лето і Academia Florentina у добу Відродження»³⁸⁵. Зокрема, корпус studia humanitatis у добу Відродження включав в себе граматику, риторику, моральну філософію, історію, поезику тощо. Гуманісти, які знали давні мови, читали в оригіналі античних авторів, як правило, могли претендувати також на суспільне визнання і репутацію, що були пов'язані з високою суспільною оцінкою studia humanitatis. Літературні та інтелектуальні заняття здобували серед гуманістів оболонку вищого соціального престижу.

Традиції гуманітарної освіти були органічними і для української культури кінця XVI-XVII ст., коли під впливом ренесансно-гуманістичних ідей в культурно-освітніх центрах поширювалися філологічні студії, викладалася риторика, зароджувалася гуманістична педагогіка, яка орієнтувалася передусім на виховання духовної людини. Центрами освіти в XVI-XVII ст. були двори великих українських магнатів – Костянтина Острозького, Яна Замойського, князів Радзивілів, Збаразьких, Чарторийських, при яких концентрувався культурний, інтелектуальний і освітній потенціал української спільноти – поети, дидаски, книжники, духовні особи. Найвідомішим був культурно-освітній осередок, що сформувався навколо князя Костянтина Острозького. Завдяки його підтримці була відкрита перша вища школа в Україні: сучасники називали її «триязычним ліцеєм», «колегією», «академією». Острозька академія і острозькі книжники здійснили великий вплив на розвиток вищих українських шкіл, особливо на Волині та Галичині. Традиції українського шкільництва знайшли продовження у львівській братській школі, а також у Києві, де свого часу виникли дві школи – братська і Лаврська. Одним із головних імперативів розвитку української культури було використання досвіду багатьох поколінь українських книжників, дидасок, університетських професорів, духовних наставників та проповідників, які були носіями не лише релігійної, але й значною мірою гуманітарної культури. А завдання протистояння наступу католицизму в Україні й захисту православної церкви після підписання Берестейської Унії 1596 р. актуалізували, власне, потребу формування простору гуманітарної безпеки для української людності, для розвитку власної культури й власної ідентичності. Завдяки поширенню ренесансно-гуманістичних ідей, сприйняттю особистості як цінності, апробації гуманістичних принципів діяльності та спілкування в шкільній справі українська спільнота включалася в формування загальноєвропейського культурно-освітнього простору.

На жаль, сьогодні в суспільстві відбуваються серйозні трансформації, одним із суттєвих наслідків яких є зміна ставлення до гуманітарної освіти. Багато в чому це пов'язано з утвердженням технократичного мислення, домінуванням прагматичних цінностей і споживацької

³⁸⁵ Петрук Н.К. Гуманітарна освіта в глобальному світі. *Філософсько-гуманітарні читання: зб. наук. праць*. 2016. Вип. 3. С. 39.

культури. Так, у сучасному світі традиційна роль гуманітарної освіти (гуманітарної школи, гуманістичного виховання) часто піддається сумніву, а гуманітарні науки сприймаються як другорядні порівняно з технічними чи природничими. Як наслідок – гуманітарні науки змушені боротися за суспільне визнання. На відміну від попередніх часів гуманітарна освіта вже не є гарантією соціального статусу в суспільстві, не визнаються її можливості в досягненні успіху. До мінімуму зводиться роль гуманітарної освіти в процесі виховання особистості, що негативно позначається на стані суспільної свідомості в цілому.

Загальною тенденцією розвитку освіти, яка притаманна як Україні, так і сучасному світові, є те, що в середній школі, коледжах та університетах скорочується обсяг викладання гуманітарних наук. На перший план виходять науки і уміння, які дають корисний економічний і практичний ефект, а гуманітарні знання втрачають свої позиції в навчальних програмах. Перевага надається природничим, технічним, економічним дисциплінам, що є зрозумілим з погляду на актуальну потребу в необхідних для суспільства фахівцях вузькоспеціалізованого й прикладного спрямування, але зовсім недостатньо для розвитку особистості й формуванню того простору, де вона може відчувати себе захищеною й стабільною, дотримуватися притаманних національній культурі ідеалів, традицій та цінностей.

Українська дослідниця Л. Горбунова, характеризуючи стан сучасної освіти в цілому, наголошує, що слід брати до уваги фактори, які формують суттєві виклики для індивіда та суспільства в освітній сфері. Йдеться про те, що сучасна людина живе в кризовому світі, який трансформується в напрямі до глобальної цілісності, а наслідком поширення «суспільства знань» (завдяки інформаційним технологіям) є формування досить небезпечного для життя людей стану тотальної невизначеності³⁸⁶ й цілої низки криз у суспільстві – від екологічної до кризи демократії.

Суттєвий відбиток на стан гуманітарної освіти сьогодні накладає глобалізація. В глобальному світі різко трансформуються пріоритети в освіті, а тотальне панування детермінант економічного і політичного характеру, інститутів влади і бюрократії неминуче змінюють як саме суспільство, так і уявлення про місце та роль гуманітарних наук і гуманітарної освіти в ньому. Можна засвідчити досить обмежені перспективи гуманітарної освіти в глобальному, кризовому і невизначеному світі. З. Бауман і Л. Донскіс наголошують на тому, що екологічна криза, політичні й військові конфлікти, все частіші стихійні лиха, розвиток глобального капіталізму, чергові масові вбивства людей, тероризм та міграційні рухи суттєво впливають на людину та на її уявлення про себе. Глобальний світ стає реальністю, в якій людина цілеспрямовано втрачає

³⁸⁶ Горбунова Л. Ключові компетенції у транснаціональному освітньому просторі. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2016. № 2 (19). С. 97-98.

свою людськість³⁸⁷. Досить негативно на стан гуманітарної освіти й культури в цілому впливає споживацьке суспільство з цінностями «хвилинної культури», «квалітивної культури»³⁸⁸, де часто не залишається місця універсальному і людському. Всі ці процеси, безперечно, обумовлюють необхідність формування простору гуманітарної безпеки.

Не підлягає сумніву те, що переорієнтація освіти виключно на економічну доцільність, споживацькі інтереси, на потреби одержання максимального прибутку, загрожує людині й людському світу. Крім того, як наголошує М. Нуссбаум, це може перетворитися в масштабну кризу для всього демократичного товариства, оскільки людина позбавляється від умінь, необхідних для збереження життєздатності демократії. «Якщо така тенденція не зміниться, – пише вона, – то скоро всі країни світу почнуть виробляти покоління корисних машин, а не повноцінних громадян, здатних самостійно мислити, критикувати традиційний устрій і розуміти інших людей»³⁸⁹. Потреба захисту людини, її світу, культури та ідеалів у сучасному світі, як ніколи співмірна та суголосна цілям гуманітарної безпеки.

Призначення гуманітарних наук полягає в тому, що вони повинні готувати молодих людей до життя в розмаїтому і взаємозалежному світі, де існує етнічна, національна, релігійна різноманітність, де співіснують і взаємодіють фізично здорові люди і люди з фізичними особливостями та недоліками, де люди роблять вибір, який радикально змінює їхнє життя. Тому гуманітарні науки об'єктивно стають частиною того простору, де реалізується безпека людини, можливості її вільної самоідентифікації, розвитку її прав, свобод незалежно від мови, релігії, фізичного стану.

Гуманітарні науки і гуманітарна освіта покликані формувати у молоді здатність до критичного мислення, самостійності у судженнях і вільного міркування, що є необхідним для культурного та політичного розвитку і співжиття. На думку М. Нуссбаум, жодна демократія не зможе зберігати стабільність без опори на освічених громадян³⁹⁰. Важливо враховувати також те, що через усвідомлення належності молодого людини до певної культурної традиції, гуманітарні науки створюють атмосферу відповідальності за свої дії і свій вибір. Вони формують культуру толерантності та взаєморозуміння при всіх численних розбіжностях, характерних для сучасного світу: людина завжди повинна розвивати в собі здатність поставити себе на місце іншої людини і бачити в іншому (в іншій культурній традиції) цінність.

³⁸⁷ Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у планній сучасності / Пер. з англ. О. Буценка. Київ : Дух і літера, 2014. С. 16.

³⁸⁸ Там само. С. 173.

³⁸⁹ Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки / Пер. с англ. М. : Изд. дом Высш.шк. экономики, 2104. С. 15-16.

³⁹⁰ Там само. С. 25.

Осередками гуманітарної освіти, на нашу думку, мають бути університети, де молода людина навчається мислити. Саме цим університети відрізняються від школи. В університеті людина не лише отримує та засвоює знання, але й вчиться бути собою, спрямовувати знання на свій саморозвиток й удосконалення, без чого неможлива реалізація людиною своєї сутності. Отже, університет повинен поставати однією з головних інституцій гуманітарної освіти, де відбувається формування культурної людини. Такий висновок має під собою цілком очевидні підстави, незважаючи на те, що в сучасному світі досить поширеним є феномен так званого споживацького університету³⁹¹. Становленню феномена споживацького університету сприяє низка факторів – індивідуалізм і прагматизм як головні принципи сучасного життя, а також домінування нового способу мислення й відчуття в глобальну епоху.

Стала традиція культурного і освітнього процесу в Україні та світі засвідчує те, що університети в ХХІ ст. повинні й надалі бути класичними інститутами освіти та науки. Як відомо, оптимальна модель розвитку університетської освіти побудована на ідеї поєднання американської та європейської моделей університету. Суть її полягає в тому, що університети мусять заробляти гроші самі, без допомоги держави. Однак подібна практика містить у собі багато ризиків для гуманітарної освіти, тому що гуманітарні науки не завжди можуть (або й зовсім не можуть) досягати швидких результатів і демонструвати конкретні досягнення, виражені в матеріальному чи грошовому еквіваленті. На жаль, можна погодитися з висновком, зробленим англійським вченим Т. Іглтоном про те, що «інститути, які породили на світ Еразма Роттердамського і Джона Мільтона, Айнштайна і “Монті Пайтон”, капітулювали перед нещадними пріоритетами глобального капіталізму»³⁹².

Беззастережне і некритичне використання американського чи європейського досвіду в Україні, на нашу думку, є не прийнятним, оскільки американські університети (такі, як Стенфордський і Массачусетський технологічний університет) створили модель університету, що приносить дохід. Крім того, в США є достатньо багатих людей (випускників університетів), які можуть фінансово підтримувати науку (наприклад, присвоєнням іменних стипендій тощо). Така практика створення приватного освітнього сектору не завжди спрацьовує в Європі, не кажучи вже про Україну. Якщо прямолінійно орієнтуватись на американський досвід, діяльність університету може часто здійснюватися на засадах бізнес-корпорації. «По суті, університет, що має дотримуватися логіки (якій не зраджували протягом століть) обачного мислення, неквапливої творчості та зваженого існування, сьогодні змушений перетворитися на підприємство, що швидко реагує на коливання ринку, зміни громадської

³⁹¹ Бауман З., Донскіс А. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності / Пер. з англ. О. Бученка. Київ : Дух і літера, 2014. С. 160.

³⁹² Іглтон Т. Медленная смерть университета. *Скепсис*, 2015. URL: http://scepsis.net/library/id_3672.html. (дата звернення: 12.01.2022).

думки і політичного середовища. Така ціна масової вищої освіти в масовій демократії та масовому суспільстві», – пишуть З. Бауман і Л. Донскіс³⁹³.

Подібна логіка і одномірне уявлення про розвиток університетської освіти не повинні сприйматися як єдино можливі. Більше того, відверто спрощене й значною мірою схематичне сприйняття університету як корпорації, орієнтованої виключно на прибуток, не має ніякої перспективи. Необхідно усвідомлювати, що глибокі знання або фундаментальні проекти в гуманітарних, соціальних науках, які здатні змінити світ ідей (на відміну від прикладних теорій), не можуть бути продюковані швидко. Вони не призначені для заробляння грошей чи швидкого споживання, а визначають світоглядні перспективи людини, її цілі й орієнтири в культурному світі, перспективу формування гуманітарного простору, де людина отримує можливість вільного розвитку.

Університети повинні бути інституціями, які зберігають національну, культурну й політичну ідентичність нації. Їх ефективне функціонування є підставою, щоб вважати себе цивілізованою спільнотою. В університетах формуються культурні та соціальні механізми виробництва та трансформації знань. Університети – це ті осередки освіти, де формується молода людина, де вона набуває навичок критичного мислення. В основі сучасної університетської освіти повинні бути важливі цінності людського співжиття, демократії, толерантності, людської солідарності, дотримання прав людини, бережливого ставлення до природи та довкілля. Гуманітарна освіта мусить займати належне місце в навчальних планах сучасних університетів. Вона не зобов'язана обслуговувати ті чи інші програми в сфері бізнесу, менеджменту, економіки, права, політичних наук, соціального захисту тощо, на які існує сьогодні попит. Гуманітарні науки не повинні витіснятися спеціальним науковим знанням, більше того, їхня значущість у сучасному світі мусить ставати все більш очевиднішою, оскільки йдеться про людину та про цінності людського (не технократичного) світу³⁹⁴.

Применшення ролі гуманітарних наук в освіті призводить не тільки до її прагматизації, але й до бюрократизації. Влада грошей та бюрократії в освіті – це прямий шлях до знищення свободи, вільного спілкування і творчості. Байдужість до моральних принципів, на яких завжди ґрунтувалася гуманітарна освіта, зменшення гуманітарних курсів, знищення академічних свобод та наукової відповідальності є небезпечними факторами для системи освіти в цілому. Прикрим є той факт, що в стінах респектабельних університетів більше уваги приділяється аудиту і фінансам, ніж філософії, філології, історії, культурології. Домінування *управлінської ідеології*, зменшення коштів на гуманітарну освіту, надмірна

³⁹³ Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності / Пер. з англ. О. Буценка. Київ : Дух і літера, 2014. С. 164.

³⁹⁴ Петрук Н. Стратегії розвитку гуманітарної освіти в добу технократизму та глобалізації. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2020. № 26 (1). С. 61.

формалізація та регламентація викладацької роботи призводять до небажаних гуманітарних наслідків. За умов домінування в освіті економіки знань, помітно зменшується вплив гуманітарних наук на суспільство і суспільну свідомість (а часто відсутній взагалі). Важливою місією гуманітарних наук завжди буде те, що вони покликані готувати й виховувати громадянина своєї держави. І цією обставиною ні в якому разі не можна нехтувати, оскільки це матиме далекосяжні негативні наслідки для суспільства в цілому.

Слід також уникати культивування споживацької культури в середовищі студентів, оскільки тоді не йдеться про зразки високого інтелекту, вишукані естетичні смаки й повагу до особистості. Аналізуючи стан справ в англійських університетах, Т. Ігтон зауважує, що зараз все менше можна знайти студентів, які хотіли б знати про Ренесанс чи Реформацію, натомість популярними стають теми про сексуальність, вампірів, зомбі тощо³⁹⁵.

Звісно, освіта – це досить лабільний соціальний інститут, який неминуче реагує на потреби часу і потреби суспільства, але це не означає, що варто повністю підкорювати себе диктату технократизму і споживацтва. Навпаки, відчужена від людини модель освіти є неефективною, а применшення значимості гуманітарного знання не дає можливості готувати справжніх фахівців-інтелектуалів. Сучасна освіта повинна бути інститутом, де людина має можливість вільно творити, поважати свободу думки, реалізувати свої сутнісні сили і можливості.

Система університетської освіти мусить бути побудована таким чином, щоб молоду людину навчити вчитися. Тобто вона повинна набувати в процесі навчання знання, різні навички, досвід роботи, а також здатність застосовувати знання на практиці. При цьому процес засвоєння знань поєднується з різними способами отримання пізнавального досвіду, ґрунтуючись на якому людина формує здатність вирішувати складні проблеми, розв'язувати нові завдання, які постають перед нею в житті. Важливим є те, що навчаючись, люди отримують неоціненний досвід співжиття, виховують в собі повагу до іншого, дотримуються принципів толерантності та демократії. Слід також вчитися за будь-яких обставин бути собою, тобто через самопізнання та самовдосконалення зміцнювати свій внутрішній світ та гармонійно розвиватися. Молода людина має розуміти, що хороша освіта – це той ресурс, який повинен розвиватися та збагачуватися протягом всього життя. Актуальним сьогодні постає завдання вишколу розуму й високої інтелектуальної та філософської культури в університетах.

В сучасній системі освіти ситуація складається не на користь гуманітаріїв. Тому в інтересах розвитку суспільства і людини слід, на нашу думку, компенсувати загальний дефіцит гуманітарної освіти й загальної культури. Зниження ролі гуманітарної освіти є небезпечним

³⁹⁵ Игтон Т. Медленная смерть университета. *Скепсис*, 2015.
URL: http://scepsis.net/library/id_3672.html. (дата звернення: 12.01.2022).

процесом, а його наслідки торкнуться практично всіх аспектів людського буття – від екзистенціальних до проблем управління державою. Освіта не може бути товаром, який продається і купується відповідно до кон'юктури. Гуманітарні науки ніколи не були й зараз не можуть бути повністю прагматичними й відповідати вимогам лише економічної доцільності, вони не приносять великих доходів, їх не можна оцінити в категоріях прибутку і витрат. Значення гуманітарної освіти є незмірно вищим. Її призначенням є розвиток критичного мислення й здатності оцінювати, виховання духу, що у свою чергу спрямовує людину до самостійних дій і вільного вибору, до розумного супротиву сліпій сил традицій і влади авторитетів. Гуманітарна освіта допомагає людині віднайти себе, зрозуміти призначення і сенс існування в цьому світі³⁹⁶.

Вивчаючи гуманітарні науки, ми торкаємось життєвого світу іншого, ставимо себе на місце іншого, враховуємо думку іншого, бачимо в іншому самодостатню особистість. В центрі моделі гуманітарної освіти повинна бути людина і людські відносини. У цьому контексті особливо важливе місце в системі гуманітарної освіти належить *філософії*. Без звернення до філософії і до гуманітарного дискурсу загалом дуже складно вирішувати питання, що стосуються людини та її існування. Філософія містить у собі потужні інтелектуальні можливості оволодіння багатим та різноманітним змістом європейської культури в її цілісності, будучи при цьому невід'ємною частиною цієї культури. Тому вивчення філософії, засвоєння її змісту є одним із важливих шляхів входження у європейську культуру та європейський світ. А викладання філософії (як і інших гуманітарних дисциплін) стає основою для засвоєння загальнолюдських цінностей в час дії тих викликів, які диктує людині глобальний світ.

Можливість розмірковувати про цінності, цілі, інтереси суспільного порядку доповнюється при вивченні філософії формуванням критичного мислення та вихованням культури самокритики. Філософія – це наука, яка формує і розвиває в людині якості, що свідчать про її розумну природу і про її високе призначення в світі; філософія концентрує в собі потужний потенціал інтелектуального розвитку, виступає частиною загальнолюдської культури. Потреба у людях з критичним мисленням є особливо актуальною саме зараз, коли Україні потрібні не політики і демагоги, а розумна, ініціативна, активна, сучасна особистість. Вільний філософський дискурс значною мірою перешкоджає відтворенню різних ідеологічних схем, міфологем і стереотипів, завдяки яким легше управляти і маніпулювати людиною в тих чи інших цілях.

Вивчення філософії повинно сприйматися як необхідна складова освітнього процесу, як внутрішня потреба сучасної молодшої людини, майбутнього фахівця, який буде розробляти та впроваджувати новітні технології, генерувати нові ідеї у своїй діяльності, проводити наукові дослідження на високому теоретичному рівні, ставити та вирішувати

³⁹⁶ Петрук Н. Стратегії розвитку гуманітарної освіти в добу технократизму та глобалізації. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2020. № 26 (1). С. 62.

проблеми у різних сферах діяльності. Філософія програмує стратегію формування наукових знань в інформаційному суспільстві, виступає підґрунтям для розробки різних наукових та соціальних проєктів. Філософські знання потрібні для того, щоби навчитися аналізувати складні глобалізаційні процеси та ухвалювати важливі рішення, від яких залежить доля, безпека та життя багатьох людей у світі, їх здоров'я, якість довкілля, захищеність від різних небезпек тощо.

Філософія займає особливо важливе місце в системі гуманітарної освіти ще й завдяки тому, що вона формує ідеали та цінності, що мають загальнолюдське значення і виховує людей, що здатні продукувати ідеї і мислити ціннісно. Саме ці люди, а не лише юристи, інженери і бухгалтери, будують і розвивають сучасне суспільство. Усвідомлення світоглядних, наукових, професійних пріоритетів гуманітарних наук і філософії складає необхідну умову успішної сучасної української освіти.

В українському освітньому просторі не повинно бути залишків тоталітарного мислення, яке донедавна відводило гуманітарним наукам виключно ідеологічну роль у системі освіти. Як відомо, в тоталітарному суспільстві гуманітарні науки були частиною системи і виконували функцію виправдання і охорони тих принципів, на яких вона трималася. Філософія, зокрема, розглядалась як засіб ідеологічної підготовки людей, які повинні були впроваджувати настанови марксизму-ленізму у своїй професійній діяльності. Така ідеологема була основною в курсі філософії, їй підпорядковувалися програми викладання філософії, що, власне, породжувало догматизм, однобічність та схематизм. Поза увагою марксистсько-ленінської філософії залишався широкий спектр філософської думки, яка формувалася в історії європейської культури. За радянських часів, незважаючи на обов'язкове вивчення філософії, студенти були позбавлені можливості знати і розуміти *іншу*, ніж це пропонував марксизм-ленізм, філософську традицію. Так формувалося негативне ставлення молоді до заідеологізованої, догматичної філософії та інших гуманітарних дисциплін. Зведення всього розмаїття філософії до догматів марксизму-ленізму суттєво обмежувало можливість використання універсального інтелектуального та духовного потенціалу філософії й накладало відбиток на неповторний світ особистості та свободи.

Курси філософії в університетських навчальних програмах вже давно не розглядаються як рудимент радянської ідеологічної системи. Знання філософії – це шлях до ознайомлення з квінтесенцією світової філософської думки, до глибокого осягнення її основ в процесі навчання, до самарозвитку й самоудосконалення особистості протягом життя. Філософія містить у собі потужний інтелектуальний ресурс і тому надає можливість відповідати на виклики сучасного світу. Власне подібні функції повинні виконувати крім філософії й інші гуманітарні науки.

Належне місце в новій моделі освіти мусить зайняти історія. Вона постає полем розуміння людини, обставин її життя, форм активності, взаємодії особистості та колективу тощо, а також виступає способом

трансляції цінностей «людськості» в соціокультурному та національному просторі. Філософська позиція відносно історії дозволяє бачити в ній не деяку суму розрізнених у часі та просторі способів життя, окремих емпіричних індивідів, а людину, яка утверджує себе в різних формах соціальності й творить своєю діяльністю ці форми. Вирішальним фактором у викладанні історії стає виявлення сутнісних сил і внутрішньої структури історичного розвитку, який зумовлений не деякими обставинами чи закономірностями, а природою людської суб'єктивності. Центром історії постає людина, вона концентрує в собі все багатство історичного буття. Як писав один із творців історичної школи «Анналів» Л. Февр, існує лише одна історія – історія людини, і це історія в найбільш широкому розумінні слова, «вона, звісно, використовує тексти, але це – людські тексти. Самі слова, які їх складають, насичені людською суттю»³⁹⁷.

Викладання історії повинно зосереджуватися на з'ясуванні особистісного «наповнення» історії, адже історія – це не поле дії без особистісних сил і структур чи деякої «історичної необхідності», що не залежить від волі людей і тотально панує над людиною та її життям. Суспільне життя не зводиться до саморозвитку лише глибинних соціальних структур і реалізації жорсткої необхідності чи об'єктивних законів. Вивчення історії не зводиться лише до характеристики сутності, повторюваності історичного процесу. Не можна відволікатися від множинності конкретних подій, унікальності індивідуального життя, своєрідності міжлюдської комунікації. В своєму реальному русі історія наповнена особистісним змістом, у ній завжди виражається *певна міра свободи*. Звісно, це не означає, що в реальному історичному процесі немає об'єктивних законів. Проте людська історія не може бути редукована до них, до деяких універсальних схем побудови, розвитку і функціонування суспільства. Історія постає перед нами як реальне життя людей, як їх спільна діяльність, що проявляється в множинності різних конкретних подій, форм людської активності, вчинків, творчості, в різноманітності способів спілкування і комунікативних зв'язків. Історія людського суспільства органічно пов'язана з історією формування простору гуманітарної безпеки, в якому людина утверджує себе та реалізує можливість співіснування з іншими людьми.

Викладання курсів історії в університеті бажано організувати так, щоб крізь призму історії пізнавалася людина і світ людського буття. Ані сама людина, ані її мислення не можуть бути зрозумілими поза зв'язком з обставинами місця і часу, з історією. Вивчення реальної історії дає можливість зрозуміти її багатство, вийти за межі абстрактних логічних схем, сформувати цілісну картину соціокультурної реальності й окреслити в ній місце людської суб'єктивності. При цьому слід пам'ятати, що історична наука не компенсує потребу в філософській рефлексії, а конкретні прийоми викладання історії не можуть визнаватися абсолютними.

³⁹⁷ Февр Л. Боги за історією: Сб. статей / Пер. А.А. Бобовича и др. М.: Наука, 1991. С. 19.

Відносно новою дисципліною в системі гуманітарних наук виступає культурологія, предметом вивчення якої є культура. Виникнення культурології обумовлене розумінням культури як специфічно людського феномена і ціннісної системи, усвідомленням різниці між різними культурами, осмисленням ролі культури в сучасному глобальному світі. Проблема культури як прояв людського в людині набуває особливої ваги сьогодні, коли спостерігається натиск масової культури, поглиблюється загальна криза художньої культури, що виражається, зокрема, у втраті соціального замовлення на творчість, відбувається знецінення особистості, поширюється бездуховність і аморалізм. Однак саме в культурі формується особистість, її унікальність та своєрідність.

Велике значення має процес взаємодії, діалогу різних культур як умови безпеки та виживання людства, його подальшого розвитку. Ця проблема є не менш важливою для людської спільноти, ніж екологічна. Сучасна людина не бажає жити в «схематизмі» суспільства і культури, її не задовольняє однозначна запрограмованість діяльності та поведінки. Об'єктивно формується новий соціум – соціум культури, соціум діалогу культур.

Водночас зростає увага до змісту, особливостей та шляхів розвитку національної культури, яка є квінтесенцією самосвідомості народу, свідченням рівня національної ідентичності. Вивчення національної культури сприяє зміцненню національного духу, усвідомленню неповторності своєї історії, зрештою, допомагає збереженню історичної пам'яті народу. В цьому контексті надзвичайно актуальними постають дослідження процесів національного самовизначення, національної ідентифікації, становлення нового типу духовності.

Важливим фактором, що визначає посилення інтересу до різних аспектів культури є внутрішній зв'язок з духовним світом людини. Культура є головним й чи не єдиним джерелом, який дозволяє проникнути у внутрішній світ людини. В документах і витворах культури, таких як літературні пам'ятки, живописні полотна, архітектурні споруди, пісні, танці тощо знаходить свій вираз життя духу в безпосередній життєвій даності (в радості, печалі, переживанні). В більшості випадків культура яскраво висвітлює екзистенцію людського буття.

Основними цілями вивчення культурології в сучасних університетах є: розуміння культури як виявлення людського в людині (на фоні масовизації культури, знецінення особистості, поширення бездуховності та аморалізму); з'ясування ролі особистості в культурі; розуміння процесу взаємопроникнення, діалогу культур; бачення культури як способу комунікації; вивчення особливостей національної культури; виховання потреби у соціально-культурній самоідентифікації людини; утвердження норм співжиття, релігійної толерантності (терпимості до чужих думок, вірувань, поведінки) як норми людського співжиття і частини гуманітарної безпеки суспільства; виховання культурою.

Практичне значення вивчення культурології полягає в тому, що на основі культурологічних досліджень розробляються програми освіти, управління, інформаційної й культурної масової роботи. Культурологи проводять експертизу будь-яких соціально значущих проєктів на предмет їх культурно-ціннісної прийнятності для суспільства. Значною мірою завдяки культурологічним знанням повинні реалізуватися програми соціально-культурного розвитку українського суспільства в єдності з цілями гуманітарної безпеки.

На тлі складних завдань, які стоять перед українською освітою, особливо зростає також роль такої гуманітарної дисципліни, як українознавство³⁹⁸. Українознавство – це навчальна дисципліна, яка є частиною простору гуманітарних наук у вищій школі. Необхідність її викладання пов'язана з процесом формування інтегративного знання про Україну й українство, з актуальною потребою пізнання світоглядних, геополітичних, культурних основ українського буття. Філософсько-гуманістичні основи українознавства проявляються в тому, що в межах цієї навчальної дисципліни органічно синтезуються процес пізнання українського світу і система виховання, університетська та народна педагогіка.

Головна мета, яка досягається при викладанні курсу українознавства – це не лише знання, але й виховання громадянина з чіткою національною позицією і державницьким спрямуванням свідомості, стійкими гуманістичними етичними та естетичними принципами діяльності. Одним із нагальних завдань, що стоять перед університетською освітою, є формування цілісного методичного комплексу, змістом якого є вивчення становлення і розвитку української спільноти, визначення її місця в світі, аналіз діяльності світового українства, історії формування українського етносу. Статус українознавства в університеті повинен визначатися потребами осягнення й розуміння феномена України як соціокультурної реальності, дослідженням особливостей процесів націєтворення, виховання нового покоління молодих людей, формування національної ідентичності. Окреслюючи місце України в сучасному глобальному світі, українознавство орієнтоване на посилення процесів інкорпорування високих зразків національної культури в масову свідомість.

Викладання українознавства сприяє формуванню та розширенню гуманітарного простору в українських університетах. Актуальність і доцільність вивчення українознавства не в останню чергу пов'язано з потребою виховання молодшої людини, формування й захисту її *українського світу*. Українознавство, як і інші гуманітарні науки, мають потужний потенціал виховання культурної людини, яка формується в просторі національного буття. Знання основ українознавства сприяє виникненню і зміцненню такого середовища, в якому українська людина незмінно (протягом тисячоліть) залишається найвищою цінністю, а культура і освіта постають зосередженням найвищих духовних смислів

³⁹⁸ Петрук Н.К. Викладання українознавства у вищій школі як вияв національної потреби. *Збірник наукових праць НАДІСУ*. 2021. № 1 (24). С. 353-366.

людського буття. Суттєвою в умовах розвитку українського суспільства постає також потреба ідентифікувати себе з нацією, з єдиною культурно-історичною спільнотою, з її символами, мовою, культурою, державою, усвідомити необхідність досягнення національної єдності. Культурний та пізнавальний потенціал українознавства яскраво проявляється тоді, коли йдеться про безпеку самоідентифікації особистості, про національну ідентичність, завдання національного розвитку.

Українознавство можна визначити як науку, що вивчає Україну як природно-соціо-культурну цілісність. Особливістю сучасного етапу розвитку українознавства є те, що характер українського життя, нові виклики перед Україною починають диктувати нові підходи до пізнання України, а теоретико-методологічні знання в цій галузі досягають такого рівня розвитку, коли стають спроможними охоплювати, аналізувати й синтезувати всю полісистемну сферу українознавства й відтворювати більш-менш цілісний образ народу.

Значимість викладання українознавства в університетах обумовлена потребами часу й освітніми потребами. В XXI ст. українознавство пододало шлях від простого накопичення знання і є не просто країнознавством чи народознавством, а окремою інтегративною науковою дисципліною про Україну. Такий статус українознавства відповідає потребам осягнення України як соціокультурної реальності, розуміння важливих вимірів її буття. Українознавство – це спроба рефлексії над реальністю й особливостями національного буття в просторі-часі світової цивілізації. Стратегії вивчення українознавства повинні бути реалізовані в процесі вивчення цієї дисципліни. Як навчальна дисципліна українознавство покликане вирішувати низку важливих завдань і таким чином розширювати простір гуманітарної науки в закладах вищої освіти.

В цілому завдяки вивченню гуманітарних наук у людини зміцнюється відчуття стійкого зв'язку зі своєю культурою. Водночас особистістю усвідомлюється належність до того гуманітарного простору, який формується культурою. Це є надзвичайно важливим для українського суспільства, яке хоче зберегти свою ідентичність і не втратити здатність адекватно реагувати на виклики технократичного, глобалізованого світу. Лише добре організована гуманітарна освіта має виконувати такі завдання.

в) Безпека:

комунікація, відповідальність, інтелектуальна інтеграція

Досить суттєвим є ще один аспект, який потрібно враховувати при викладанні гуманітарних дисциплін. Йдеться про усвідомлення необхідності комунікації, постійного спілкування однієї людини з іншою, спілкування студента і викладача з метою досягнення взаєморозуміння, орієнтацію на діалог (сократичний самоаналіз) між суб'єктами освітнього процесу, і як наслідок – розвиток нестандартного і творчого мислення.

В межах старої парадигми освіти, на жаль, спостерігається певний «дефіцит» творчості. Ця обставина посилюється відсутністю умов і каналів для безперешкодного спілкування, обміну і співробітництва між учителем та учнем, викладачем та студентом у школах та університетах. Творче мислення розвивається передусім за допомогою діалогу. Воно постає як діалогічне зіткнення як мінімум двох радикально різних культур мислення, поєднаних в єдиній логіці – логіці суперечки, діалозі логік³⁹⁹.

Міжособистісна діалогічна взаємодія є найбільш ефективною, коли дотримується рівноправність партнерів у розкритті своїх творчих можливостей, культивується взаємна повага, визнається автономність кожної особистості. Атмосфера дружніх відносин, співробітництва в цілях творчості сприяє формуванню таких елементів свідомості, які набувають загальнолюдської значущості й стимулюють найбільш повний і вільний розвиток особистості. Подібна зорієнтованість на діалог і розвиток творчих здібностей людини повинна брати свій початок із сім'ї і продовжуватися через вивчення гуманітарних наук у школах, коледжах, університетах.

Розгляд важливих проблем, пов'язаних з формуванням особливого соціуму – соціуму культури в процесі вивчення гуманітарних наук, ґрунтується на ідеї М. Бахтіна про культуру як зосередження соціальних, духовних, логічних, моральних, естетичних смислів людського буття в певному історичному контексті. Вирішальну роль у формуванні соціуму культури відіграє діалог, завдяки якому між людьми утворюються відносини, побудовані на засадах порозуміння і співробітництва, а не на монологічному протистоянні окремих позицій, поглядів, підходів. Діалог виступає також важливою формою взаємодії між студентами і викладачем у процесі викладання гуманітарних дисциплін. Загалом діалогічні відносини – це майже універсальне явище, що пронизує всю людську мову, всі аспекти і вияви людського життя, взагалі все, що має сенс і значення. Сенс буття культури полягає в діалозі. Діалог і діалогічна взаємодія – це досить ефективні механізми транслявання тих надбань людини і суспільства, які можуть бути покладені в основу гуманітарної безпеки у якості засобів.

Діалог і діалогізм у широкому розумінні слова – це не просто суперечка, полеміка (вони виступають лише зовнішніми ознаками діалогізму). У процесі спілкування, діалогічної взаємодії відбувається пошук глибинних смислів, поєднання багатьох голосів, що загалом доповнює розуміння самої культури і особистості як її смислового центру.

Діалогічні відносини не зводяться ані до чисто логічних, ані до чисто предметних. Тут зустрічаються цілісні позиції, цілісні особистості. В основі всіх взаємодій, що відбуваються між людьми, в межах

³⁹⁹ Біблер В.С. На гранях логіки культури. Книга избранных очерков. М. : Русское феноменологическое общество, 1997. 440 с.; Біблер В.С. Культура. Діалог культур. Київ : Дух і літера, 2018. 368 с.

людського буття лежить саме діалог, у найбільш широкому і зрозумілому сенсі, а також наявність і самоутвердження особистісних позицій, пошук зв'язку з іншою особистістю, спілкування «Я» з «Ти». Малі динамічні самостійні групи як один із способів існування університетської спільноти поступово стають основними ланками у спілкуванні, у вирішенні складних моральних проблем, у здійсненні морального вибору і відповідальних рішень. Сприятлива атмосфера для цього складається при вивченні гуманітарних дисциплін.

Можна припустити, що саме протистояння мегасоціуму глобального світу (якої б форми воно не набувало) і малих людських форм у соціумі культури стане вирішальною подією в ХХІ ст. Домінантою мислення для людини в такому соціумі (а також в університеті як його моделі) стає не пізнання, а взаєморозуміння. Основою і головною передумовою його досягнення виступає міжособистісне спілкування, в якому специфічно проявляється сутність людини, розкриваються її потенційні можливості й сили, твориться особливий світ людського існування – культурна реальність, соціум культури.

Центральним суб'єктом міжособистісного спілкування, безперечно, є людина у всій різноманітності своїх особистих і соціальних зв'язків. Індивіди, які вступають у міжособистісні зв'язки, виступають не як функціонери, не як носії певних соціальних ролей, а передусім як особистості. В міжособистісному спілкуванні найбільш повно реалізуються особистісні потенції людини, а саме воно стає невід'ємною частиною простору гуманітарної безпеки.

Не слід, звісно, відкидати значимість формально-рольового спілкування або суто ділової комунікації. Людина у такій комунікації виступає засобом для досягнення мети, яку ставить перед собою та чи інша спільнота. При цьому часто знецінюються, нівелюються особистісні виміри самої комунікації. В подібних ситуаціях людина виступає як «керівана річ», а комунікація постає виключно функціональним відношенням, перетворюється в комунікацію предметної, інструментальної раціональності.

Наслідком абсолютного панування інструментальної раціональності може бути тотальне адміністрування та бюрократизація життя в університеті, нівелювання значення тих життєвих форм, що втілюють цінності порозуміння, витискання моральних регулятивів раціональною доцільністю. Тому перспективи суспільного розвитку, зокрема, Ю. Габермас пов'язує з життєвою силою комунікації, що несе в собі потенціал соціального звільнення, тобто комунікативної раціональності⁴⁰⁰. Водночас інструментальна комунікація в умовах структурованості соціуму, плюралізації форм життя може бути досить ефективною з погляду підтримання стабільності відносин між людьми. Тим більше, що в сучасному

⁴⁰⁰ Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 1. Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt a.M., 1981. S. 27-28.

університеті інструментальна комунікація може створити широкий простір для дій, орієнтованих на успіх.

Соціальні трансформації супроводжуються проникненням формально-інституалізованих форм влади і грошей в структури життєвого світу. Це часто призводить до заміщення соціальних дій (комунікативних), що орієнтовані на порозуміння, соціальними діями, що скеровані на успіх і власний інтерес. На думку Ю. Габермаса, там, де однобічна формальна (інструментальна) раціональність, проникаючи в життєві сфери, витісняє комунікативну раціональність, виникають соціальні патології⁴⁰¹.

Однак формальна комунікація не може повністю визначати зміст і форми людських відносин. Фактором розвитку людини, способом реалізації її особистісних можливостей виступає міжособистісне спілкування, завдяки якому значною мірою твориться гуманітарний простір.

Міжособистісне спілкування у процесі вивчення гуманітарних дисциплін ґрунтується на взаємності, відкритості стосунків, переважно глибоко особистісних, на противагу анонімним або суто функціональним. Завдяки перевагам, що демонструє міжособистісна комунікація, стає можливим творення єдиного простору дії життєздатних цінностей і формування простору гуманітарної безпеки. У соціальних утвореннях, що складаються на основі міжособистісних, діалогічних зв'язків, максимально реалізуються життєві сили і життєва енергія особистості, а зусилля індивідів спрямовані на досягнення порозуміння на основі спільних цілей і цінностей. І головним чинником їх виникнення та функціонування виступає спілкування як спосіб взаємозв'язку людей, а також безпосередні особисті контакти між людьми. Специфіка комунікації, орієнтованої на порозуміння, співпрацю і гуманітарну безпеку, надає молодій людині значно більше можливостей для самореалізації, для розкриття своїх творчих можливостей, талантів і здібностей.

У процесі викладання гуманітарних дисциплін реалізуються механізми, що стимулюють розвиток індивідуальних, сутнісних рис людини, вивільнення творчих потенцій особистості, ініціативи. Нетрадиційний підхід до навчання має своїм наслідком те, що складаються передумови для швидкого вирішення завдань, що ставляться викладачем, стає можливим самостійний вибір засобів та шляхів творчої діяльності. Загалом це дозволяє людині реалізовувати свої особистісні потенції і потужну внутрішню енергію.

Як правило, в міжособистісному спілкуванні реалізуються цінності, що мають не вузько-групове, а загальнолюдське значення. Такі цінності зосереджують у собі всі найважливіші екзистенціальні начала: життя, любов, надію, співробітництво, милосердя, сенс життя. Саме міжособистісне спілкування і активна діалогічна взаємодія є однією з тих умов, які перешкоджають появі у людини так званого екзистенціального

⁴⁰¹ Там само. S. 105.

вакууму (відчуття людиною втрати сенсу життя, основних ціннісних орієнтирів). І дуже часто міжособистісне спілкування стає способом, який допомагає людині знайти і реалізувати сенс⁴⁰².

Завдяки умілому і розумному акцентуванню викладачем того, що дійсно має значення для розвитку людини і культури, молода людина отримує додатковий імпульс для самоствердження, самовизначення в сучасному технократичному світі. Вона усвідомлює те, що принципово важливим для неї є не розчинитися в масі, в натовпі. Навпаки, вона мусить вибиратися з нього, не жити в «схематизмі» суспільства, а вступати в міжособистісні, діалогічні відносини, формувати нові малі співдружності, здійснювати свій моральний вибір.

Міжособистісна діалогічна взаємодія, ґрунтована на близькому контакті, духовній спільності, внутрішній солідарності спрямована на задоволення основної потреби людини в іншій людині, сприяє розкриттю творчих можливостей кожної людини, визнанню автономності особистості в різних видах людської діяльності. Саме в культурному, гуманітарному середовищі відбувається трансляція знань, при чому вона залежить від характеру відносин, що складаються між суб'єктами спілкування, від способів комунікацій тощо.

Формування простору гуманітарної безпеки за безпосередньої «участі» гуманітарних наук обумовлюється також необхідністю регулювання діяльності та поведінки сучасної молодої людини в різних нестандартних, неординарних ситуаціях, ситуаціях психологічної невизначеності, тобто в умовах, коли суб'єкту необхідно об'єднати в одне ціле діаметрально протилежні погляди, позиції, емоції або ж прийняти швидко рішення. Міжособистісне спілкування і діалог компенсують неможливість повного логічного аналізу ситуації й виступають способом вирішення непростих і неординарних проблем. Саме тоді людина шукає задоволення потреби у визнанні своєї особистості, своєї значущості, шукає опертя, головним чином, у своєму найближчому оточенні, в людях, близьких за духом та інтересами.

Важливим завданням всіх гуманітарних курсів, які викладаються в університеті, є формування і поширення морально-ціннісних імперативів, що регулюють діяльність людини. Ступінь глибини й гостроти усвідомлення моральної відповідальності є своєрідною ознакою сьогодення. Значимість феномена моральної відповідальності проявляється у складних взаєминах, що складаються між індивідами, націями та поколіннями. Людина приймає відповідальність за іншого або перед іншим, а отже, усвідомлює моральну залежність від іншого (об'єкта відповідальності): чи то іншої людини, чи людства взагалі. Глобальний світ — це час якісно нового осмислення цілей людського буття. Головні імперативи гуманізації сучасного життя, переоцінка людських цінностей зосереджує в собі етика відповідальності. На думку творців комунікативної

⁴⁰² Франкл В. Человек в поисках смысла. М. : Прогресс, 1990. 368 с.

філософії, розум не завжди є єдиною авторитетною інстанцією в пошуку загальних норм і цінностей людського співжиття. Зокрема, К.-О. Апель переконаний, що мусить бути створена нова етика, яка покривала б нішу відповідальності за людську діяльність, у тому числі за її наслідки в глобальному масштабі. Методологія соліпсизму, – зазначає філософ, – є, по суті, помилковою. Кожен може мислити осібно, але у своєму мисленні він завжди претендує на інтерсуб'єктивну обов'язковість, цінність своїх роздумів. Така етика вимагає спільної солідаристської відповідальності людей за свої дії і розв'язання проблем шляхом досягнення взаєморозуміння та інтерсуб'єктивного узгодження вихідних етичних норм та принципів, а також рівноправності всіх членів комунікативної спільноти⁴⁰³.

Відповідно до норм і цінностей етики відповідальності, може здійснюватися і здійснюється діяльність вищої школи, особливо коли йдеться про потребу досягнення згоди і порозуміння в цілях творення простору гуманітарної безпеки. В цілому будь-які форми людської інтеграції мусять бути дискурсивно обґрунтованими (шляхом досягнення консенсусу в процесі обговорення або дискурсу). Тому прагнення застосувати головні ідеї етики відповідальності у сфері освіти є цілком виправданими, оскільки це стосується спроб визначення умов співіснування різних людей, груп, спільнот і можливостей творити максимально прийнятний для особистості простір існування.

Створення нової етики відповідальності означає, що людина повинна відійти від вузьких рамок цілераціональної діяльності, вона мусить спрямовувати свої сили на забезпечення можливості співжиття і виживання в кризових ситуаціях сучасного світу. Умови співбуття в сучасному світі передбачають вироблення в людині низки якостей, які б визначали саму людину до співпраці й співжиття. Досить актуальними в цьому сенсі є слова Ю. Габермаса: «Ми мусимо вчитись розуміти, що в ім'я морального універсалізму не можна виключати іншого, хто залишається чужим для інших, зраджує саму ідею універсалізму. Тільки надавши радикальну свободу розвитку індивідуальних життєвих дій і окремих життєвих форм, можна відстояти універсалізм однакової поваги до кожного і солідарності зі всіма, хто має людське обличчя»⁴⁰⁴.

Можна стверджувати, що моральні імперативи етики відповідальності є необхідною передумовою як дотримання гуманістичних норм і принципів в освітньому процесі, так і одним із важливих шляхів формування того простору гуманітарної безпеки, який необхідний для розкриття сутнісних сил і потенцій особистості.

Спрямованість гуманітарних наук на розвиток людського потенціалу доповнюється усвідомленням важливості процесу виховання. У вихованні громадянина, що передбачає його активну участь у

⁴⁰³ Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу. *Єрмаленко А.М. Комунікативна практична філософія*. Київ : Лібра, 1999. С. 395–413.

⁴⁰⁴ Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Пер. с нем. Ю.С. Медведева; Под ред. Д.В. Скляднева. СПб.: Наука, 2001. С. 25.

громадських справах і управлінні державою вбачається одне із найважливіших завдань гуманітарної освіти⁴⁰⁵. Підготовка молодих людей до суспільного життя була важливою місією освіти, починаючи з часів Античності й до наших днів. Проте сьогодні не надається достатньої уваги підготовці молоді до життя у світі, і це, на нашу думку, свідчить про глибоку кризу в гуманітарній освіті.

Нові перспективи для української освіти відкриває інтеграція її в європейський культурно-освітній простір, сприйняття європейської освітньої традиції як досить органічної українській. Українська освіта повинна бути інституцією, де відбувається формування гуманітарної еліти, яка зобов'язана підтримувати традиції інтелектуального дискурсу і високої гуманітарної культури. Важливими у цьому зв'язку постають завдання інтеграції української молоді, студентства в європейську культуру, а також інтелектуальної інтеграції науковців та викладачів українських університетів в європейський освітній процес, розширення співпраці з європейськими університетами, реалізація ідеї автономії університетів, наукового нонконформізму. Все це складає спектр вимог до сучасної української освіти й окреслює умови успішного освітнього процесу.

Існуюча сьогодні практика обмінів студентів і науковців між українськими та європейськими університетами, можливість навчатися, стажуватися, виконувати дослідницькі проєкти в зарубіжних університетах та дослідницьких центрах є вимогою часу. Але основи для цього повинні закладатися вітчизняною вищою школою, успішність й релевантність європейській традиції якої визначається відповідністю певним вимогам, а саме розробці такої освітньої системи, яка спирається на національні традиції й водночас орієнтується на кращі світові освітні стандарти.

Українська освіта покликана бути інституцією, яка об'єднує того, хто вчить і того, хто вчиться. Університет повинен формувати свідому особистість. А педагог не мусить орієнтуватися лише на механічне «закладання» знань чи інформації в студентів. Знання повинні формуватися в єдності з розумінням різних проблем людського життя, в постійному діалозі з людиною і світом. При цьому слід належно оцінювати роль сучасних комунікативних технологій в навчальному процесі, формувати в студентів культуру роботи з Інтернет-ресурсами, з різними інформаційними джерелами, підвищувати рівень мотивації навчання, налаштовувати студентів на самостійну роботу.

В освітньому процесі мають формуватися високі зразки інтелектуальної праці й активно впроваджуватися високі навчальні технології, побудовані на урахуванні взаємодії технічних і людських ресурсів, поєднанні належної гуманітарної підготовки та можливостей інформаційно-комунікативного середовища. Це сприяло б поширенню в інтелектуальному середовищі інформації, що є нагально необхідним для

⁴⁰⁵ Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки / Пер. с англ. М. : Изд. дом Высш.шк. экономики, 2104. С. 11.

формування простору гуманітарної безпеки. Дуже часто низький рівень гуманітарної культури, культури наукової праці, споживацьке використання інформаційно-комунікативного середовища та спотворені (чи спрощені) уявлення про етос вченого чи етику студентської роботи сприяють нівелюванню високих цілей університетської освіти й перетворенню її на рутинне виконання тих чи інших завдань. Якісне викладання й якісне навчання – це ті цілі, які повинні бути зрозумілими для студента з першого року навчання в університеті. Викладач повинен намагатися навчити студентів працювати самостійно, розвивати в них творчість, ініціативність, навички наукового дослідження й пошуку, критичність мислення.

Отже, стратегії розвитку гуманітарної освіти в технократичному і глобалізованому світі з необхідністю передбачають формування духовного світу особистості, імперативи поваги до іншої людини, до її прав і свобод, виховання громадянської свідомості, терпимості, культури взаєморозуміння між людьми й формування простору гуманітарної безпеки. Такі стратегії є відмінними від того, що пропонує стара парадигма освіти, базована на засвоєнні знань і успішному виконанні стандартних завдань. У межах цієї парадигми головна увага приділяється вивченню тих наук, які стимулюють економічне зростання і розвиток держави. Тому закономірно, що перевага тут надається технічним наукам, високо ціняться технічні університети і водночас різко скорочуються обсяги викладання гуманітарних наук, а гуманітарні дисципліни переводяться в ранг вибіркових. Подібна тенденція притаманна як європейським країнам, так і Україні. Однак втрата цікавості до вивчення гуманітарних наук і, як наслідок, зниження ролі гуманітарної освіти матиме відчутні наслідки для всього суспільства зі знаком «негативно».

Продумані кроки влади і суспільності на шляху формування нових стратегій розвитку гуманітарної освіти сприятимуть поглибленню уявлень про саму освіту не лише як про інститут економічного зростання й успіху, а й про інструмент розвитку людини, забезпечення її зв'язку зі світом, усвідомлення відповідальності за свої дії, виховання тих моральних якостей, які виступають універсальним способом існування культурної людини. Незважаючи на свою некон'юктурність, гуманітарні науки не втрачають цінності в сучасному світі. Їх призначення – не в примноженні прибутків, а в формуванні нової людини і в продовженні культурної, інтелектуальної традиції багатьох століть цивілізаційного розвитку і, що особливо важливо для сучасної людини чи спільноти, які часто потребують захищеності від багатьох загроз, у формуванні простору гуманітарної безпеки.

Нагальною потребою розвитку гуманітарної освіти є створення незалежного, неконформістського, міжконфесійного *середовища гуманітаріїв-гуманістів*, яке повинно демонструвати всьому суспільству зразки високої інтелектуальної культури, патріотизму, пошани власної національної пам'яті й повагу до відмінної від своєї культури. Таке

середовище складається передусім в університетах як осередках гуманітарної освіти й розвивається завдяки контактам і комунікаціям зі своїми одноподумцями.

У перспективі подальшого розвитку вищої школи в Україні, створення емансипованих, культурних форм життя, де особистість виступає їх головною ланкою, а її життя та діяльність є незалежною від формально-бюрократичних структур, гуманітарне знання відіграє надзвичайно важливу роль. Головним наслідком вивчення гуманітарних дисциплін мусить бути формування якісно нового мислення, глибоко гуманістичного за змістом. А найважливішою соціально перспективною якістю, яка формується в процесі викладання гуманітарних наук є людина, вільна у виборі своїх соціальних зв'язків і контактів, відповідальна за створення того життєвого, культурного й безпекового простору, в якому вона приречена існувати разом з іншими й розвивати свої сутнісні потенції та сили.

Володимир Островий

fecondit100@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7998-7949

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

§ 3.4.

ІСТОРИЧНА ПРАВДА ТА ІСТОРИЧНА ОСВІТА: ЧИННИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

а) Контекстні засновки проблеми

Проблемам національної безпеки України присвячено чимало законодавчих ініціатив, аналітичних звітів, наукових статей, ґрунтовних колективних монографій. У цьому контексті можна згадати Закон України «Про основи національної безпеки України»⁴⁰⁶ 2003 р., Закон України «Про національну безпеку України»⁴⁰⁷ 2021 р., науково-методологічні підходи до формування системи національної безпеки підготовлені національним інститутом стратегічних досліджень 2016 р.⁴⁰⁸, Указ Президента України № 392 «Про Стратегію національної безпеки України» 2020 р.⁴⁰⁹ та ін. Проте, незважаючи на суттєві розробки, мусимо констатувати, що перелік загроз національній безпеці України від початку 90-х рр. ХХ ст., тільки збільшився. Ситуація ускладнюється ще й тим, що сучасний світ живе в епоху так званої «постправди»⁴¹⁰.

На жаль, 30-та річниця незалежності України відзначається одночасно з веденням неоголошеної російсько-української війни, яка триває вже вісім років. Унаслідок збройної агресії РФ з 2014 р. українська держава втратила 7 % власної території, демографічні втрати сягнули понад 16 000 українських громадян, майже півтора мільйони внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій, не враховуючи поранених, полонених та тих, хто зник безвісти. Ця річниця без перебільшення ознаменувалася справжньою гуманітарною катастрофою.

Якщо раніше системна криза державних інституцій прогнозовано оберталася економічними негараздами, то тепер вже нависла загроза як спонтанної втрати територій зокрема, так й державної незалежності загалом. Як тільки Україна в 2014 р. здійснила спробу вийти з політичної орбіти Москви, одразу ж зазнала військової агресії та інформаційно-культурних маніпуляцій, котрі не припиняються й донині.

За визначенням соціологічної енциклопедії «національна безпека – це стан відсутності прямої чи прихованої загрози для стійкого і стабільного існування та розвитку держав чи їх громадян, здатність останніх ефективно протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам; захист суверенітету, територіальної цілісності, політичної та соціально-економічної системи, культурної спадщини, духовних цінностей та свободи дій

⁴⁰⁶ Закон України «Про основи національної безпеки України». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, № 39, ст. 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 09.05.2021).

⁴⁰⁷ Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2018, № 31, ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 26.11.2021).

⁴⁰⁸ Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблеми внутрішньої політики : Вибр. наук. праці. К. : НІСД, 2016. 528 с.

⁴⁰⁹ Указ Президента України № 392/2020 «Про Стратегію національної безпеки України. Президент України. Офіційне інтернет-представництво»: веб-сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 15.06.2021).

⁴¹⁰ Word of the Year 2016. OxfordLanguages. URL: <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/> (дата звернення: 24.07.2021).

країни на світовій арені. Національна безпека пов'язана із забезпеченням стійкого та надійного самовідтворення. У широкому розумінні національна безпека – така взаємодія народу конкретної держави з іншими народами та країнами, коли об'єктивно відсутня відверта чи прихована загроза ключовим інтересам та цінностям (територіальним, економічним, культурним, релігійним, ідеологічним). Поняття безпеки пов'язане з найважливішими категоріями «національний інтерес», «сила» та «баланс сил». Функціональне призначення національної безпеки пов'язане з прагненням держави досягти у системі міжнародних відносин позицій, які б відповідали її державній могутності (зокрема полягає у спроможності держави захистити себе від зовнішніх загроз)»⁴¹¹. Наведене визначення уявляє усю площину можливих загроз для України щодо її державного суверенітету, а їхню конкретизацію подібаємо у відомого вітчизняного правознавця-міжнародника В. Василенка, котрий слушно зазначив, що Російська Федерація, як спадкоємиця Московського царства, Російської імперії здійснює проти України не тільки приховану військову, але й *гуманітарну агресію*. На думку вченого гуманітарна агресія РФ проти України має чотири складники: 1) мовно-культурна війна; 2) інформаційно-пропагандистська війна; 3) війна проти української історичної пам'яті; 4) конфесійна війна⁴¹². Він наголошує, що це екзистенційна війна, до остаточної перемоги одної із сторін. Метою гуманітарної агресії РФ проти України є повне знищення національної ідентичності українців. Якщо гуманітарна агресія завершиться успішно, тоді Україна як держава просто зникне з європейської мапи, а українці перетворяться в частину російського народу, відповідно українську мову оголосять діалектом російської.

Тож виникає питання, чому це стало взагалі можливим? На наше переконання, відповідь знаходиться в історичній площині, яка сьогодні серед загалу українського соціуму, на жаль, не надто популяризується й плакається, а владними інституціями вельми недооцінюється. Сутнісно ситуація взагалі нагадує боротьбу Ізраїля за Храмову гору, роль якої в Україні відіграють Печерські пагорби із Лаврою та іншими святинами, які і досі належать Московській церкві. Тривалий колоніальний статус України, який вимірюється століттями, дався взнаки. В силу несприятливих історичних процесів, а іноді відвертих помилок, українці в буквальному розумінні були позбавлені власної історії, а росіяни у цьому сенсі – навпаки – виявилися вправними маніпуляторами. Одним з маркерів подібних процесів є встановлення 4 листопада 2016 р. в Москві на Боровицькій площі пам'ятника Володимиру Великому, висота якого сягає циклопічних розмірів 17,5 метрів. Прикметно, що офіційним ініціатором встановлення пам'ятника виступила не громадськість міста й не діячі науки і

⁴¹¹ Соціологічна енциклопедія / укл. В.Г. Городяненко. К. : Академвидав, 2008. С. 42.

⁴¹² Володимир Василенко: У протиборстві з Росією може вистояти лише Українська Україна. *Zik.ua*.
URL: https://zikua.tv/news/2018/11/08/volodymyr_vasylenko_u_protyborstvi_z_rosiie_yu_mozhe_vystoyaty_lyshe_ukrainska_1443859 (дата звернення: 22.06.2021).

культури, а мілітарна організація – «Російське військово-історичне товариство» в спілці з владою. Прикметно й те, що критичні реакції на супровідне позиціонування події як серед владних структур, так й серед культурної та наукової еліти в Україні бажали значно кращого. Так, з точки зору історичної науки Володимир Великий ніякого відношення до Москви взагалі не має, проте, будь-який пам'ятник – це маркер національної ідентичності, а причина його встановлення – засіб утвердження власної пам'яті та історії. У виховному плані досконалішого ідеологічного інструменту в справі просування сучасних ідей «русского мира» певно що просто не існує. Починаючи з рівня дошкільної освіти, кожен громадянин РФ, споглядаючи цей пам'ятник, буде впевненим, що саме Володимир Великий стояв біля витоків російської державності й годі доводити протилежне: стереотип закарбується у свідомості назавжди. Тому, до речі буде зазначити, що так звана війна з пам'ятниками радянської епохи в Україні це не війна з мистецтвом, а війна за українську національну ідентичність проти старих засобів маніпуляції московського окупаційного тоталітарного режиму.

В шкільних підручниках РФ з історії «России» за десятий клас (2007 р.), тематика Русі не зникає навіть при вивченні періоду XVIII – XIX ст., а це вже Новий час. Зокрема, «[...] Пётр беспощадно расправлялся со старой *Московской Русью* [...]»⁴¹³. Варто відзначити, що в хронологічній таблиці «*Основные даты истории России*» для повторення учнями, яка розміщена на першому і останньому аркушах згаданого підручника, міститься інформація про витoki «России» саме з Русі. І це 2007 р., тобто задовго до анексії Криму та окупації частини сходу України. Подібні факти ніколи не викликали занепокоєння з боку української влади, ба більше, 2010-2012 рр. просувалася ідея написання спільного підручника з історії двох держав⁴¹⁴.

Іншим маркером міфологізації історії є проблема політичного походження та культурної самобутності України. Так, під час соціологічних різноманітних опитувань росіян (які у різних формах і в великій кількості наявні в мережі), на запитання «Чому Україна називається Україною?», значна частина респондентів відповідала, що Україна – це країна Росії. Громадяни України пішли не надто далеко від своїх сусідів в цьому питанні, хіба що додаючи, що Україна країна Польщі.

Промовистим прикладом може бути невдала спроба подання електронної петиції на ім'я Президента України від 25 січня 2020 р., в якій зазначалося, що «[...] лишь приграничная полоса территорий между

⁴¹³ Левандовский А.А. История России XVIII – XIX веков: учеб. для 10 кл. общеобразоват. учреждений: базовый уровень / А.А. Левандовский. 3-е изд., дораб. и доп. М. : Просвещение, 2007. С. 13.

⁴¹⁴ Табачник: буде спільний із Росією посібник для вчителів історії. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2010/10/27/1430/> (дата звернення: 11.05.2021).

Россией и Польшей и называлась окраиной, а по польски – украиной [...]»⁴¹⁵. Подібні заяви свідчать не просто про прогалини в історичній освіті громадян – це прірва. Позивачі навіть не припускаються думки, що держави під назвою Росія ніколи не існувало, навіть зараз не існує. Існує держава під назвою Російська Федерація. Це серйозна хиба української історичної освіти. За тридцять років незалежності українська освіта виявилася неспроможною сформувати чіткий національний наратив навіть у дефініціях.

Звернімо увагу й на негативний фактор урбанонімічного символізму наших міст: так, наприклад, виробництво одного з найменувань лікарських засобів ПАТ «ВІТАМІНИ» Черкаської обл., м. Умань, розташовані на вулиці «Ленінської Іскри», про що виробник промовисто зазначає на упаковці. Від цієї тенденції не відстає інший український виробник, як-от ТОВ «АТА АБРАЗИВ» у м. Запоріжжі, що розташований на вулиці «40 років Радянської України». Далі більше: погляньмо на реєстр про співробітництво територіальних громад станом на 2021 р., де зазначено вулиці, на яких розміщені центри вказаних осередків, як-от: вулиця «Леніна», «Червона Площа», «Жовтнева», «Рад», «Комсомольська», «Держинського», «Колективістів», «Кірова» тощо⁴¹⁶. Ми досі перебуваємо в парадигмі радянського топографічного наративу. Чомусь вказані назви не українські та не мають місцевого забарвлення. Що з цим робити? Запитання поки що без відповіді.

Попри доволі широку декомунізацію вельми рясними видаються фактори минулого, які зрощували УРСР з радянською ідентичністю. Це все ще «грас проти України», штовхаючи її в обійми РФ. А посилюється це інформаційним контентом, який у доволі високого відсотка українців й росіян однаковий: однакові фільми, та сама музика, що є переважно агресивним по відношенню до українського як такого і з яким конкурсування через специфічні квотування просто унеможлиблюється. За свідченням «Укрінформ» – мультимедійна платформа іномовлення України, впродовж 2019-2021 рр. рясніє наступними повідомленнями: «ТРК «МАЯК» општрафували за порушення мовних квот», «Нацрада занепокоєна дотриманням мовних квот за мінімальними показниками», «Нацрада стурбована низьким дотриманням мовних квот за мінімальними показниками», «Нацрада стурбована низьким дотриманням мовних квот і просить пояснень у телеканалів», «Нацрада општрафувала чотири радіостанції за порушення мовних квот», «Радіо «BEST FM» општрафували за порушення мовних квот», «Мовний скандал у Харкові: омбудсмен

⁴¹⁵ Прозріння «свідомого» українця: ВСЕ українця – РУССКИЕ. Електронні Петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України : веб-сайт. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/98164> (дата звернення: 14.06.2021).

⁴¹⁶ Реєстр договорів по співробітництву територіальних громад станом 20.10.2021. Міністерство розвитку громад та територій України : Офіційний веб-сайт Міністерства. URL: <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/rozvytok-mistsevoho-samovryaduvannya/reystyr/reystyr/attachment/reystyr-dogovoriv-po-spivrobitnitstvu-stanom-na-20-10-2021/> (дата звернення: 25.10.2021).

контролюватиме порушення з боку депутатів», «Мовні квоти: Кремень звернувся до Напрати щодо трьох телеканалів», «Мовні квоти: Напрада назвала телеканали, де найбільше і найменше української» тощо⁴¹⁷. Тож, хто випрас війну на інформаційному, тобто на культурно-ідеологічному рівні, тому застосовувати збройні сили немає ніякої потреби. Підтвердженням цієї тези стала анексія Криму та окупація східної частини України.

Останнім часом, російська влада остаточно привласнила право на довільне трактування історичного минулого в угоду власних бажань і агресивних амбіцій. Діапазон маніпуляцій історичними фактами, подіями є просто таки необмеженим, починаючи від раннього Середньовіччя, а то й раніше і до Новітніх часів. Цій проблемі присвячені сучасні розвідки, де висвітлюється особливості політичного впровадження «канонічної версії історії» у освітній простір Російської Федерації⁴¹⁸. До прикладу, найголовнішою подією ХХ ст., справжнім культом для РФ стала перемога СРСР в так званій «Великій Вітчизняній війні». Навколо «перемог» влада РФ формує колективну ідентичність свого населення. Системно применшуються та виправдовуються масові злочини, які були здійснені радянським режимом, прославляється ГУЛАГ, співробітникам якого – катам народів колишнього СРСР «в знак поваги та вдячності» встановлюють меморіальні дошки. Підтвердженням вище окресленого є декілька прикладів. Так, 27 жовтня 2020 р. очільниця думського комітету з культури РФ А. Ямпольская заявила, що в РФ є популярними книги, в яких порівнюють дії солдатів Червоної армії та нацистської Німеччини. Доповідачка закликала російську владу заборонити це неподобство⁴¹⁹, а вже 1 липня 2021 р. В. Путін підписав закон, який забороняє публічне ототожнення цілей, рішень і дій радянського керівництва, військового командування та військовослужбовців з цілями, рішеннями і діями представників нацистської Німеччини і європейських країн «осі», встановленими Міжнародним (Нюрнберзьким) трибуналом та іншими судами в період Другої світової війни; одночасно, забороняється публічне «заперечення вирішальної ролі радянського народу у розгромі нацистської Німеччини і гуманітарної місії СРСР при звільненні країн Європи»⁴²⁰. Нині це правопорушення карається штрафом, а до фізичних осіб може бути

⁴¹⁷ УКРІНФОРМ. Мультимедійна платформа іномовлення України. URL: <https://www.ukrinform.ua/tag-movni-kvoti> (дата звернення: 03.05.2021).

³⁹⁰ Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К.: Laurus, Антропос-Логос-Фільм. С. 87-98.

⁴¹⁹ В Росії заборонили ототожнювати дії СРСР та нацистської Німеччини. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/world/2021/07/01/488313_rossii_zaboronili_ototozhnyuvati_dii.html (дата звернення: 19.07.2021).

⁴²⁰ Федеральный закон от 01.07.2021 № 278-ФЗ «О внесении изменения в Федеральный закон «Об увековечении Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов»: Официальный интернет-портал правовой информации. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107010008?index=1&rangeSize=1> (дата звернення: 27.07.2021).

застосовано адміністративний арешт – до 15 діб; у квітні 2020 р. Держдума РФ прийняла закон, що передбачає перенесення дати завершення Другої світової війни з 2 на 3 вересня – як було за Сталіна; Другу світову війну називають сталінським пропагандистським терміном «Вітчизняна» і зазначають, що він стосується лише війни між СРСР і Німеччиною (1941-1945 рр.), у такий спосіб виокремлюють цей період, нібито він позначає щось окремо від цілого, яке існує цілком автономно; варто згадати Наказ Міністра оборони РФ С. Шойгу від 12 листопада 2020 р., який скасував наказ экс-міністра оборони А. Сердюкова *«Про розсекречення архівних документів Червоної армії та Військово-морського Флоту в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.»*⁴²¹. Отже, військові архіви закриті для дослідників остаточно, а об'єктивної історії Другої світової війни в РФ досі не написано, як, зрештою, було і в СРСР.

Президент РФ однозначно виправдовує окупацію Латвії, Литви та Естонії, зазначаючи, що їхній вступ до складу СРСР був реалізований на договірних засадах, а це в свою чергу відповідало міжнародному праву того часу⁴²². У цьому відношенні Україні є чого остерігатися. Якщо у 2012 р., президент РФ озвучив претензію на «історичну Росію», яка обмежувалася умовно кордонами західної частини України, то вже 12 липня 2021 р. керівництво опублікував статтю *«Об историческом единстве русских и украинцев»*⁴²³. Іншими словами, тепер вся територія України в недалекій перспективі без обмежень має бути включена до складу РФ. Стаття фактично є маніфестом пропаганди прямої військової погрози знищення української державності, звісно, якщо українці негайно не визнають себе одним народом з росіянами і не зроблять «правильний» вибір. Без сумніву – це ультиматум. Сказати, що реакції української влади були адекватними, означає значно перебільшити. Втім, відреагували науковці з Інституту історії України НАН України та від Громадсько-просвітницького проекту «Лікбез»: історичний фронт потрактував цю безсоромну, неприховану провокацію з боку РФ⁴²⁴. У своєму відгуку вчені слушно зазначили, що українські історики – не «пропагандисти», у нас немає «офіційної історії України». Оцінки різних епізодів та контекстів історії України

⁴²¹ Приказ Министра обороны Российской Федерации от 12.11.2020 № 591 «О признании утратившими силу приказов Министра обороны Российской Федерации от 8 мая 2007 г. № 181 и от 30 мая 2009 г. № 492»: Официальный интернет-портал правовой информации.

URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202103220036> (дата звернення: 20.06.2021).

⁴²² В Росії заборонили ототожнювати дії СРСР та нацистської Німеччини. *ЛБ.ма*. URL: https://lb.ua/world/2021/07/01/488313_rosii_zaboronili_ototozhnyuvati_dii.html (дата звернення: 19.07.2021).

⁴²³ Стаття Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев». Президент России. События. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата звернення: 28.07.2021).

⁴²⁴ ВІДГУК УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ на статтю В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» / Інститут історії України НАН України; Громадський просвітницький проект «Лікбез. Історичний фронт». К., 2021. 8 с.

є предметом постійних дискусій за участю багатьох українських та іноземних істориків [...] як порозумітися попри минулі конфлікти та уникнути війни? [...] тощо⁴²⁵. Незважаючи, що відповідь дана на високому науковому, методологічному, а головне культурному рівні, навряд чи її зрозуміє адресат. Складність полягає в тому, що подібний рівень полеміки завідома приречений на неуспіх. Аргументи українських науковців зовсім не сприймаються. В мережі сотні пропагандистських програм РФ, які з неймовірною легкістю затуманюють беззаперечні аргументи, формуючи наратив ненависті. Варто лише проглянути коментарі до дискусійних популярних відеоматеріалів, що дуже добре транслює суспільно-політичні настрої соціуму: коментатори категорично заявляють про правомірність претензій РФ на територіальну та культурну спадщину Русі. Складається враження, що антиукраїнський психоз охопив все російське суспільство, яке вже морально дозріло до участі у війні проти України, і не лише в мережі. На фоні загострення зовнішньополітичного конфлікту навколо Донбасу відношення росіян до України погіршилося. Якщо в лютому 2021 р. 55 % росіян відносилися до України добре, а 31 % – негативно, то в березні ці показники склали 50 % та 35 % відповідно⁴²⁶. Телевізійний ефір країни-агресора – головний інструмент у формуванні таких настроїв, адже в ефірі звучать погрози на адресу України та плани нападу на неї.

Згадана стаття В. Путіна є еталонним зразком фальсифікації історії та маніпуляції свідомістю. Її написано простою, доступною мовою пропагандистських штампів, до яких ми вже звикли як мінімум за останніх сімдесят років. Тому текст вдало накладається на неவிбагливе мислення «людини радянської» – homo soveticus. Саме цей тип ідентичності був штучно введений шляхом репресій, депортацій та голодоморів ХХ ст. і продовжує оживлятися у різний спосіб сьогодні. Здавалося, що вітчизняний інформаційний простір, широка громадськість просто вибухнуть від обурення щодо спроб таких маніпуляцій, однак відповідь знову була занадто слабкою. І на це питання ми знаходимо відповідь вже в соціології. Так, 23-25 липня 2021 р. українська соціологічна група «РЕЙТИНГ» провела дослідження на тему: «*Суспільно-політичні настрої населення*». І хоча 55 % опитаних, тобто більшість не погодилися із головним меседжем статті: «росіяни та українці – один народ, який належить до одного історичного і духовного простору», 41 % – з цим згодні. На Сході, а також серед прихожан УПЦ МП з такою думкою погоджуються більше 60 %. Серед мешканців Західного регіону навпаки – більше 70 % не згодні з

⁴²⁵ Там само. С. 1.

⁴²⁶ Аналітичний центр Юрія Левады. «Левада-центр»: веб-сайт. URL: <https://www.levada.ru/2021/04/15/ukraina-i-donbass/> (дата звернення: 21.07.2021).

чим. Більше 80 % виборців Опозиційної платформи, партій Мураєва і Шарія погоджуються з тезою про «один народ»⁴²⁷.

Як розуміти результати соціології? Реально маємо серед громадян України 41 % осіб, які зовсім не знають історії не тільки України, але й Всесвітньої, а найголовніше – не мають української ідентичності, тому слугують потенційною опорою для окупантів. Це повна поразка гуманітарної політики в Україні за весь період незалежності, що свідчить й про рівень функціонування історичної освіти як чинника національної безпеки. До всього, український інформаційний простір, особливо на лінії фронту, постійно «глушиться» телеканалами та радіостанціями, які фінансуються державою-агресором. Втім, на фоні системної економічної кризи та суцільного зубожіння така соціологія видається абсолютно передбачуваною. Однак, не все визначає економіка. Може справа не тільки в добробуті, а в чомусь іншому? Чому в РФ відбулося відновлення авторитарного політичного режиму й не помилкою буде прогнозувати тоталітарний? Поки «демократичний Захід» імітує занепокоєння, а ми дивуємося агресивним діям РФ стосовно України, говоримо про порушення прав людини, свободу, демократію – росіяни, станом на травень 2021 р., за даними російського аналітичного центру «Левада-центр», називають Й. Сталіна (Джугашвілі) «[...] самым выдающимся человеком истории [...]» (39 %) ⁴²⁸. Метою дослідження російських соціологів було визначення об'єму культурно-історичної пам'яті та її структури. Вибір найбільш відомих людей представлений в основному царями, диктаторами, генеральними секретарями компартії, полководцями, поетами, письменниками та науковцями зі шкільної програми. І хоча, на думку наукового керівника «Левада-центр» Л. Гудкова, колективна пам'ять росіян слабшає, щодо відомих більшовиків, революціонерів радянських символів епохи, проте нових вагомих фігур починаючи з 1989 р. не виникло. На думку науковця, це може бути наслідком посилення цензури та примусового насадження «традиційних цінностей», або реакцією примітивізації масової свідомості ⁴²⁹. Безумовно, якщо останніх двадцять років в ЗМІ, освіті РФ плекається культ «сильної руки», відкриваються нові пам'ятники диктаторам та політичним злочинцям, системно культивується зовнішня загроза з боку «агресивного» блоку НАТО, то окреслені настрої серед все більш збіднілого населення не важко пояснити.

⁴²⁷ Суспільно-політичні настрої населення (23-25 липня 2021). Соціологічна група РЕЙТИНГ : веб-сайт. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_23-25_ilyulya_2021.html (дата звернення: 28.07.2021).

⁴²⁸ «Левада-центр»: россияне назвали Сталина самым выдающимся человеком истории. *Новая газета*. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2021/06/21/levada-tsentr-rossiiane-nazvali-stalina-samoi-vydaushchiisia-lichnostiu-v-istorii?fbclid=IwAR38rRXMh4CgNxeGb47ZRdfyhRVBqZN_V3U628RkegbzSf9FL9_QXPWGbbQ0 (дата звернення: 29.07.2021).

⁴²⁹ Там само.

В 90-х рр. XX ст., цей феномен намагався розтлумачити в своїх численних працях американський історик «советолог» Р. Пайпс. Однак, піонерами у дослідженні психології мас, політичної верхівки Російської Імперії стали інтелектуали Нового часу західного світу – А. де Кюстін⁴³⁰, та К. Маркс⁴³¹. Зокрема, в четвертій главі своєї праці («*Secret diplomatic history XVIII century*») «Розвінчування дипломатичної історії XVIII ст.», К. Маркс зауважує: «[...] Московщина була вихована та зростала у жахливий та плюгавий школі монгольського рабства. Вона посилилася тільки завдячуючи тому, що стала *virtuoso* в мистецтві рабства. Навіть після свого звільнення Московщина продовжила грати свою традиційну роль раба, який став господарем. Згодом Петро Великий поєднував політичне мистецтво монгольського раба із гордим устремлінням монгольського володаря, якому Чингізхан заповів здійснити свій план завоювання всього світу [...]»⁴³².

Зі свого боку зауважимо: традиція жорсткої владної вертикалі була привнесена Золотою Ордою, яка відповідала принципу «один народ, одна держава, одна віра, один цар» гармонійно вписується в сучасну політичну систему РФ. Цілком логічно, що лідер держави, який є незмінним останніх двадцять років має беззаперечну ціль, а саме – доєднати до свого впливу й Україну, вторячи на офіційному рівні про «один народ».

Як бачимо, в методах керівництва та політичних устремліннях Кремля традиційно принципових змін не відбулося, оскільки невід’ємна умова існування імперії – це постійне прирощення нових територій. Одночасно необхідно усвідомити, що відсутність України як фундаментальної історичної основи Русі в складі посталої імперії, яка пгучно виводить з неї своє походження, в принципі унеможливає існування цієї імперії. Тому, всіляке сподівання на припинення протистояння та надія на омріяний мир є абсолютно безперспективним і збитковим очікуванням в сучасних політичних реаліях.

б) Функціональні характеристики шляхів та засобів

Можливо вже час, після тридцятирічної сплячки братися за реальну гуманітарну політику та реформування історичної освіти в Україні? Очевидно, що ті рішення, які пропонувалися раніше не просто неефективні, але й збиткові, тобто, не тільки не в змозі протистояти несамовітій пропаганді Москви, але подекуди їй просто на руку. Можливо проблема в тому, що освіта перетворилася з фундатора держави в сферу послуг, а авторитет вчителя, який опинився в злиднях, став дорівнювати нулю?

Поки суспільство розмірковує над тим, «какая разница?», наші «добрі» сусіди давно вже визначилися і точно не бачать нашу ідентичність,

⁴³⁰ Астольф де Кюстін. Правда про Росію: Подорожній щоденник. К. : Ярославів Вал, Український письменник, 2009. 242 с.

⁴³¹ Маркс Карл. Разоблачения дипломатической истории XVIII века. *Вопросы истории*, 1989. № 1, С. 3-22; № 2, С. 3-23; № 3, С. 3-17; № 4, С. 3-19.

⁴³² Там само. № 4, С. 10.

як й ідентичність інших націй та народностей, які проживають на території сучасної України. Прикладом може бути реакція Кремля до Закону України *«Про корінні народи України»* від 1 липня 2021 р.⁴³³ Корінним народом, за законом, вважається етнічна меншість, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої культури і при цьому, що найсуттєвіше, не має власного державного утворення за межами країни. Законопроект представляє права корінних народів України, до яких включені лише кримські татари, караїми та кримчаки. Росіяни чи інші національності під це визначення не підпадають. У відповідь, В. Путін у інтерв'ю каналу «Росія 24» зазначив, що: «Сам по собі розподіл на корінні, першосортні категорії людей, другосортні і таке інше – це вже точно зовсім нагадує теорію і практику нацистської Німеччини»⁴³⁴. Зрозуміло, що порівняння України з нацистською Німеччиною зовсім невадале, особливо на фоні репресій з боку окупаційної влади РФ стосовно кримських татар в Автономній Республіці Крим та окупованих територіях Донеччини і Луганщини.

Не треба думати, що це виклик тільки українцям. «Одним народом» доведеться ставати всім, і навряд чи за такої динаміки хтось на пострадянському просторі уникне цього. На жаль, історична пам'ять людини дуже коротка, тому лише виражена національно-орієнтована українська державна політика в гуманітарній сфері, зокрема історичній освіті сприятиме формуванню перспективи нашого майбутнього в межах держави Україна.

Безперечно, варто переймати досвід інших країн. Чому сусідня держава Польща успішна? Тому, що перш за все поляки знають, що вони поляки і будують польську Польщу на основі єдиної польської державної мови та католицької церкви. Вони точно знають, що їх не вигадав міфічний «генеральний штаб» Австрії або Ленін у 1918 р. Польські освітні програми орієнтовані виключно на польську національну ідентичність. Зокрема, польська дошкільна та початкова освіта культивує катехізис «Малого поляка», «Хто ти є? – Поляк малий» (*Kto ty jesteś? – Polak mały*)⁴³⁵. Вивчаючи змалечку цей вірш, кожен поляк перш за все ідентифікує себе як поляк, знає польські державні символи, значення батьківщини, за яку пролито кров і в разі загрози її треба захистити, навіть ціною власного життя. У катехізисі вказано про значимість рідної польської мови і не тільки, на що ми звично не звертаємо уваги культивуючи штучно ззовні нав'язану тезу «какая разница». Польські навчальні програми передбачають вивчення літературних та мистецьких творів, в яких засуджується процес русифікації польської нації, за часів панування

⁴³³ Рада ухвалила закон про корінні народи, який обурив Путіна. *BBC NEWS Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57679034> (дата звернення: 01.07.2021).

⁴³⁴ Там само.

⁴³⁵ Belz Władysław. *Katechizm polskiego dziecka*. Lwów, 1901. 16 s. URL: <https://polona.pl/item/katechizm-polskiego-dziecka,MzgwODU0/5/#info:metadata> (дата звернення: 15.06.2021).

Російської Імперії. На цю тематику знімають художні історичні фільми, які є обов'язковими для перегляду учнями шкіл. Подібний підхід у навчальному процесі якнайкраще сприяє формуванню та вкоріненню польської національної ідентичності. Переважаюча більшість польських учнів та студентів в першу чергу вважають себе поляками, а вже потім співвідносять себе з іншими соціальними статусами⁴³⁶. Аналогічну практику необхідно запроваджувати в українській освіті, і не тільки історичній.

В цьому контексті варто згадати невідомий українському загалу діючий у Франції закон Ж. Тубона, стосовно використання французької мови. Незважаючи на певну критику, закон визначає, що мова республіки – є *основоположним* елементом *ідентичності* та *національної спадщини* Франції, одночасно виступає *особливим зв'язком* держав, що утворюють *спільноту Франкофонії*⁴³⁷. За цим законом заборонено офіційно використовувати в рекламі та висловлюваннях публічних осіб іноземні слова, окрім тих випадків, коли у французькій мові відсутні заміники. Причому, порушників чекають немалі штрафні санкції. Повчально для тих, хто досі думає, що мова не має значення.

В Україні, посада під назвою «Уповноважений з питань захисту державної мови» запроваджена 25 квітня 2019 р. на 28-му році незалежності. На жаль, мусимо із впевненістю констатувати, що контрольно-наглядових повноважень якими наділений омбудсмен, явно не вистачає для ефективного здійснення покладених на нього завдань державної ваги⁴³⁸.

Сусіди українців румуни, знають, що вони румуни, відповідно, євреї, чехи, угорці чітко ідентифікують свою національну приналежність на основі мови, спільного історичного минулого, яке часто сягає найдавніших часів, або раннього середньовіччя. Згадаймо мовну історію держави Ізраїль. Часто силоміць, застосовуючи утиски, євреї спромоглися повернути до життя давно забуту широким загалом стародавню мову іврит, якою володіло переважно юдейське духовництво. Однак, це не завадило надати івриту статус державної мови Ізраїлю.

Під впливом штучно утвореного та поширеного пропагандистського конструкту «руського мира», росіяни звеличують себе у власній ідентичності, тиражуючи міф про «древнерусскую народность» тотожну сучасній російській. Автором цієї концепції був радянський історик В. Мавродін, який у 1945 р. розглядав східнослов'янське населення «Київської Русі» як єдину етнокультурну категорію – «народність», виходячи із запропонованих визначень медієвіста А. Удальцова: «древнерусский

⁴³⁶ Тараненко О.О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця XX – початку XXI ст.). URL: https://movoznavstvo.org.ua/index.php?option=com_attachments&task=download&id=964. (дата звернення: 24.05.2021).

⁴³⁷ Loi n° 94-665 du 4 août 1994 relative à l'emploi de la langue française. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000005616341/> (дата звернення: 25.06.2021).

⁴³⁸ Коваль Т.В. Окремі питання правового статусу мовного омбудсмена в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2020. № 4. С. 31-33.

народ», «общерусская народность»⁴³⁹. Однак, кремлівські керманічі озброїлися не тільки цією гіпотезою, але й теорією московського історика М. Погодіна, філолога-славіста О. Соболевського, що зазнала нищівної критики в наукових колах другої половини XIX ст. За теорією М. Погодіна, українці є не автохтонним населенням, а прийшлим на знелюднену територію Київщини з Карпат у післямонгольську добу XIV – XV ст.⁴⁴⁰ А от місцеві «великоросіяни», тобто предки сучасних росіян, на противагу «малоросіянам», тобто українцям, під тиском монголо-татар переселилися на північ, не маючи ніякого «малоросійського» впливу. Абсурдність цього підходу довели вітчизняні наукові дослідження різних часів в царині історичної науки, філології, археології, палеографії тощо. Ми впевнені, що більшість громадян України, а тим більше учнів шкіл навіть не здогадуються про існування цієї ідеї.

На основі зазначених антинаукових підходів, сучасні московські історики обґрунтовують права РФ на історичну спадщину Русі.

Звісно, ми не стверджуємо, що мешканці Русі спілкувалися сучасною українською мовою, однак, в цьому відношенні широкої популяризації в історичній освіті потребує наукова спадщина вітчизняного вченого С. Висоцького⁴⁴¹, який на прикладі дослідження графіті княжої Русі продемонстрував на загал особливості побутової «живої» мови тогочасного Києва, яка переповнена українізмами. Значно розширив попередні успіхи в дослідженні графіті княжого Києва В. Корнієнко⁴⁴², що залучив до наукового обігу 7,5 тис. графіті Софії Київської – від XI до початку XVIII ст. Дивує, що половину 12-ти томного видання «*Корпусу графіті*» профінансовано коштом меценатів, а решту, коштом самого заповідника.

Українці мусять теж *пізнати* та *прийняти* себе: необхідно «переосмислити свою історію», підносячи власні успіхи та визнаючи прорахунки. Необхідно наводити більше прикладів здобутків і перемог українців на різних етапах державотворення в боротьбі за українську державність. Так, ми цілком погоджуємося із підсумковим протоколом наради з моніторингу шкільних підручників в частині тиражування «песимістичного»

⁴³⁹ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. К.: Критика, 2015. С. 19.

⁴⁴⁰ Кримський Агатангел. Филология и Погодинская гипотеза. Даёт ли филология малейшие основания поддерживать гипотезу Погодина и Соболевского о галицко-волыньском происхождении малоруссов? I-IV. Разбор общих историко-филологических данных и обзор письменных памятников старо-киевских. Скомпонована версія з [*Киевская старина*. 1898, № 6, 9. 1899, № 1, 6, 9]. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Fylolohyia_y_Pohodynskaia_hypoteza__ru.pdf (дата звернення: 19.05.2021).

⁴⁴¹ Древнерусские надписи Софии Киевской / С. А. Высоцкий. Киев: Наук. думка, 1966. Вып. 1: XI – XIV вв. 237, [2] с.: ил. *Ітого ж.* Светские фрески Софийского Собора в Киеве. Киев: Наук. думка, 1989. 216 с.

⁴⁴² Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). К.: Горобець, 2010. Ч. 7, Т. 2: Західна внутрішня галерея. К., 2017. 352 с.: іл.

уявлення про Україну та прищеплення комплексу меншовартості тощо⁴⁴³. Що робити, коли значна частина нашої історії переповнена кривавими злочинами завойовників у різні часи? Ми досі у повній мірі не дослідили та не усвідомили цю проблему. Однак ми переконані, що важливий світоглядний злам ментальності з її песимістичними уявленнями та комплексами меншовартості настане при максимально можливому досягненні *історичної правди*, тобто тоді, коли держава Україна спільно зі світовим товариством вільних країн досягне можливості проведення нового «Нюрнбергу» над організаторами геноциду українців, який здійснювала більшовицька Москва у вигляді масових репресій, депортацій та голодоморів. Ми безумовно за «подолання історії»⁴⁴⁴, однак тільки після ретельного та всеосяжного вивчення вітчизняного минулого з належними висновками та наслідками. Головне завдання політики національної пам'яті та освітніх пріоритетів полягає не в простій ретрансляції злочинів окупантів, а застереженні перед нащадками, щоби подібні злочини проти людяності були неможливими в майбутньому. Наприклад, необхідно ввести до вивчення курсу «Історії України» та «Всесвітньої історії» діяльність автора концепції геноциду Рафаеля Лемкіна, яка покладена в основу всіх сучасних міжнародних і національних правничих актів. Симптоматичним для Кремлівського режиму стало внесення праці Р. Лемкіна «*Радянський геноцид в Україні*»⁴⁴⁵ до Федерального списку екстремістських організацій⁴⁴⁶.

Ми звикли, що наше історичне минуле всуціль складається з поразок і трагедій, що невідворотно формує комплекс жертви і безнадійності у подоланні будь-яких труднощів, не говорячи про зовнішню загрозу. Показовим в цьому контексті стала 400-а річниця перемоги у битві османсько-річпосполитського протистояння під Хотиним що припала на (вересень-жовтень 2021 р.), в якій ключову роль відіграло українське козацтво. На жаль, державними ЗМІ ця подія практично не висвітлювалася, хіба що громадськими організаціями та «Історико-культурним заповідником «Хотинська фортеця». Подібних прикладів в нашої історії є не мало, однак їх переважно уникають, або згадують побіжно не надаючи серйозного значення, тому й складається оманливе враження відсутності реальних перемог та здобутків і не тільки у військовій справі.

⁴⁴³ Шкільна історія, очима істориків-науковців. *Громадянська освіта*. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?id=1224512202> (дата звернення: 20.06.2021).

⁴⁴⁴ Гришак Я.Й. 26-й ПРОЦЕНТ, або як подолати історію. К. : Фонд Порошенка, 2014. 136 с.; *Гоголь*. Подолати минуле: глобальна історія України. К. : Портал, 2021. 423 с.

⁴⁴⁵ Лемкін Рафаель. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами). / Редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. К. : Майстерня книги, 2009. 208 с.

⁴⁴⁶ Экстремистские материалы. Министерство юстиции Российской Федерации. № 3151 Печатная продукция Рафаель Лемкин: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Редактор Роман Сербин, Київ: Майстерня книги, 2009. 208 с. (Рафаель Лемкин: советский геноцид на Украине (статья на 28 языках)) (решение Мещанского районного суда города Москвы от 20.05.2015). URL: <https://minjust.gov.ru/ru/extremist-materials/?page=32&> (дата звернення: 18.07.2021).

Невід'ємним моментом самопізнання себе є визнання та висновування з власних прорахунків та помилкових стратегій: ми як нація долучилися в свій час до формування Російської імперії, є співавторами ідеї «руського мира». Україна значну силу енергії своїх діячів науки, культури, церкви вклала в обґрунтування підвалин російського абсолютизму та православ'я, згадаймо тут діяльність Ф. Прокоповича, С. Яворського⁴⁴⁷ та ін.

Сьогоднішня помилка в «неусвідомленості головної національної ідеї»: ми будемо все, що завгодно, тільки не «українську Україну», тому досить легко піддаємося впливу ворожої пропаганди та, як наслідок, програємо у протистоянні на ідейно-культурному фронті. Або ж національно-орієнтовані віяння надто часто дають привід для критики зі знаком «радикально», що іще більше використовується в інформаційному маніпулюванні ворогом. Результати дослідження групи «РЕЙТИНГ» є тому яскравим підтвердженням. Необхідно нарешті зрозуміти давню істину, що війни виграють не генерали, а шкільні вчителі та парафіяльні священники. Туди, де програли історична освіта (національна пам'ять) та національно орієнтована церква приходить війна і жахиття окупації.

Ми обстоюємо думку, що на всіх рівнях освітнього процесу варто впровадити згаданий «принцип переосмислення» та історичної правди. Так, українські школярі та студенти мають знати, що Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської і не провадить історичної тяглості спільним етносом єдиної народності. Як зазначав М. Грушевський: «[...] Історія великоруська (такою стає ся «русска історія» від XII-XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общеруська» історія. Зрештою «общеруської» історії й не може бути, як нема «общеруської народности [...]»⁴⁴⁸.

Актуальними у цьому сенсі залишаються й міркування Я. Дашкевича: «[...] Україна мусить вміти не лише відкидати зайвий чужий ідеологічний баласт. Вона мусить культивувати своє первісне ім'я Русь, оточуючи його пошаною, пієтетом – та відверто говорити про те, що його вкрали і загарбали. Так як вкрали і загарбали все те, чим визначався зміст поняття Русі. Прикриваючись гаслом «общеруськості» українська академічна наука в 60-80-х ХХ ст. практично згорнула до мінімуму вивчення минулого, культури, релігії Русі, віддавши цю тематику північно-східному сусідові [...]»⁴⁴⁹. Це підвалини нашої ідентичності.

⁴⁴⁷ Ченцова В. Киевская митрополия между Константинополем и Москвой. 1686. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. С. 194-195.

⁴⁴⁸ Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М.С. Грушевський. Твори: у 50 т. / М.С. Грушевський; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : видавництво «Світ». 2002. Т. 1. С. 77, 81-82.

⁴⁴⁹ Наконечний Є.П. Украдене ім'я: чому Русини стали Українцями / Передмова Я. Дашкевича. 4-е, доп. і випр. вид. Київ. 2013. С. 9-10.

В підручниках з історії має акцентуватися увага на автохтонному походженні слова «Русь» та причинах зі специфікою зміни назви «Україна».

Настав час позбутися в навчальній літературі таких антинаукових новотворів російської імперської історіографії, як от «Київська Русь», «Північно-Східна Русь», «Давня Русь», «Південно-Західна Русь» тощо. Оскільки це означає, що назву «Русь» можна доєднати до будь-якого державного утворення.

Окремої уваги заслуговують іконографічні джерела, які представлені в підручниках з історії України для п'ятого, сьомого класів. Як правило, це абсолютно вигадані зображення, наприклад, портрети руських князів поданих з Царського титулярника *«Велика государева книга або Корінь російських государів»*: у виданні 1672 р. зображуються князі X ст., що радше слугувало ідеологічному обґрунтуванню імперськості, а не історико-мистецькому відтворенню. Подібна практика спостерігається на сторінках вітчизняних підручників та професійних методичних виданнях для вчителів історії⁴⁵⁰. Тому прийшов час звільнити підручники від вигаданих мотивів московських художників другої половини XIX початку XX ст., які зображають на своїх картинах фіно-угорські традиції, що ніби притаманні Русі: в підручниках з історії України часто зображають так звану «шапку Мономаха», одягнену на голову Володимира Всеволодовича, яка немає нічого спільного з реальністю, оскільки є символом татарської влади. Лише в поодиноких виданнях представлено історію московського міфу XV ст.⁴⁵¹

Не останнє місце в маніпулятивності історії займає кабінетна ідея з прізвиськом Данила Романовича – Галицький, яка так само через підручники історії України роздроблює у громадян України ідентифікацію та відчуває її, а відтак її перериває історичну тяглість. Коли він нарешті поверне свій титул «короля Русі» і знову стане Данилом Романовичем?

Недостатньо уваги в навчальному процесі приділяється державним символам України: історії, семантиці, культурі. Очевидно лише в нашій країні можна зустріти в навчальній літературі державний гімн України з тексту якого вилучають цілий рядок (третій), що є недопустимою практикою та порушенням законодавства⁴⁵². Ця практика викликає зневагу до державних символів та провокує наругу над ними. Нерідким явищем є зневага над українським державним прапором, який часто представники органів правопорядку дозволяють собі видирати з рук мітингарів, кидати на підлогу та топтати ногами.

⁴⁵⁰ *Історія в рідній школі*. К., 2018. № 7-8. URL: <http://library-service.com.ua:8080/kvdbuy/DocumentDescription?sessionId=D62B8A660A5C49969C7DA73F50BEDCAF?docid=KvDBUY.br-g.20440> (дата звернення: 18.07.2021).

⁴⁵¹ Гупан Н. М. Історія України : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Н.М. Гупан, І.І. Смагін, О.І. Пошетун. К. : Видавничий дім «Освіта», 2017. С. 100.

⁴⁵² Літературне читання. Підручник для 4 класу загальноосвітніх навчальних закладів / М.І. Зоряна, Н.І. Богданець-Білокаленко. К. : Грамота, 2015. С. 3.

Звернімо увагу на сучасну грошову реформу України, а точніше на іконографію українських грошей, яка теж у свій спосіб відбиває маніпулятивність процесів впливу на нашу ідентичність. Зображення князів Русі на нових монетах чомусь схожі на московських бородатих царів та ще й в якихось татарських шапках⁴⁵³. Зокрема, зображення Володимира Святого до нас дійшло з монет (златник Володимира), на яких чітко видно вуса. Святополк Ярополкович також носив вуса, що видно з нумізматичних джерел. На реверсі були титулярного короля Русі Ярополка Ізяславича розміщено погрудне зображення князя. На голові княжий головний убір, обличчя чисто виголене, з довгими вусами. На книжній мініятурі Трірського псалтиря «Христос коронує князя Ярополка Ізяславича» чітко видно іконографічне зображення князя разом із дружиною. Ярослав Мудрий, (на печатці яку віднайшли у Новгороді 1994 р.) зображений з вусами та в залізному шоломі. Портретне зображення Святослава Ярославича разом із родиною розміщене в рукописній пам'ятці «Ізборник Святослава» (1073 р.)⁴⁵⁴. Список можна продовжувати, але перед цим хотілося б дізнатися про мотивацію авторів цих проєктів. Чому не використано до прикладу нумізматичні, сфрагістичні прижиттєві джерела? Чому не проводилися консультації з відомими українськими науковцями-істориками?

Не надто відомим фактом серед українського пересічного залишається й знання про значення прикраси у вигляді «пир'я» на головному уборі Гетьмана Б. Хмельницького, який зображений на бонах та монетах номіналом п'ять гривень. Це унікальна прикраса – аграф, символ верховної влади, який прирівнювався за значенням до корони. Цей символ зображений в спотвореному вигляді на сучасних українських грошах. Цікаво, що оригінал незаконно знаходиться в Москві. Фальсифікація іконографічних джерел загальнонаціонального значення розпочалася ще до

⁴⁵³ Алфьоров О. Інститути влади на давньоруських печатках XI – XII ст. *Сфрагістичний щорічник*. Вип. III. К., 2012. С. 35. Музей Шереметьєвих. Наука про печатки. URL: <https://sigillum.com.ua/sfragistyka/majsternya-3/> (дата звернення: 14.05.2021).

⁴⁵⁴ Алфьоров О. А. Витоки: сфрагістична традиція Київської Русі. *Тисяча років української печатки: каталог виставки* / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк (заст. голови), О.С. Шереметьєв (заст. голови), Ю.К. Савчук (відп. ред.), О.А. Алфьоров, В.О. Гавриленко, М.Ф. Дмитрієнко, О.О. Маврин, О.А. Однороженко, В.П. Перкун, О.П. Реснт, В.В. Томазов, Я.О. Федорук, В.І. Ульяновський; Упорядн.: Ю.К. Савчук. НАН України. Інститут історії України; Міністерство культури України. Національний музей історії України; Музей історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих. К.: Інститут історії України, 2013. С. 12-18. *Того ж.* Сфрагістика Київської Русі: веб-сайт sfragis.com; *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: 3б. наук. пр. / Відп. ред. Г.В. Боряк. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. Ч. 21: Електронні інформаційні ресурси. С. 151-168. *Того ж.* Сфрагістика князя Всеволода-Андрія Ярославича-Георгіївича. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: 3б. наук. пр. / Відп. ред. Г.В. Боряк. К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. Ч. 20: Генеалогія та геральдика. С. 170-208; *Того ж.* Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва); *Сфрагістичний щорічник* / Ред. кол.: П.С. Сохань (гол. ред.) та ін. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. Вип. II. К., 2012. С. 5-74.

воєнної агресії РФ проти України. Важливо порівняти українські бони номіналом одна гривня 1992 р. випуску із тотожним номіналом до прикладу 2005 р. Окрім того, що ми спостерігаємо різочу різницю в іконографії князя Володимира Великого, на реверсі, у пізнішій версії замість «Руїн Херсонеса», з незрозумілих причин, з'являється «Град Володимира у Києві», який вочевидь не несе рівного смислового навантаження відносно «Руїн Херсонеса». Одночасно, зважаємо на те, що влада РФ після анексії українського Криму, 2015 р. на бонах номіналом 100 рублів, чомусь зобразила історичні пам'ятки півострова, 200 рублів (2017 р.) – руїни Севастополя тощо. Дивним чином зазнало змін іконографічне зображення Ярослава Мудрого на українських гривнях номіналом дві гривні. Насамперед, він став схожим (2005 р.) на аналогічне зображення князя на бонах РФ номіналом 1000 рублів 2001 р. випуску. Очевидно, із певним задумом на українських бонах номіналом у дві гривні 2005 р., Ярослав Мудрий зображений з усіченим верхів'ям корони. Подібна участь спіткала і зображення Б. Хмельницького на бонах 2004 р. на противагу іконографії 1996 – 1997 рр. В обох випадках спостерігаємо пгтучне намагання спотворити символи верховної влади очільників Русі та Гетьманщини, що вочевидь применшує їх державницьке значення, принижує національну гідність українців та формує зневажливе відношення до державних символів України. В підручниках з історії України чомусь розміщують бони із зображенням Володимира Великого не 1992 р. випуску, а 2004, 2006 рр. Це питання формування національної ідентичності, питання, що стосується національної безпеки, її світоглядно-духовного зрізу, які в умовах війни набувають особливих здатностей впливу.

Врепгті, в гонитві за реформами ми завжди випадасмо в крайнощі й історична освіта не є винятком: необхідно визнати, що підручники занадто заакадемізовані та перевантажені. Часто учні поверхнево, а подекуди зовсім не засвоюють матеріал. Навчальний матеріал необхідно презентувати більш концентровано з акцентом на самобутність, тобто як умову певної окремішності та передумову національної ідентичності. У цьому сенсі звернімо увагу й на дивні метаморфози, яких зазнала назва курсу для 5-го класу *«Історія України (Вступ до історії)»*. З незрозумілих причин 2017-2018 рр. зникає концептуальне бачення формування національної ідентичності підростаючого покоління, шляхом вилучення в курсі назви Батьківщини – «Україна». Якщо, до 2018 р. підручник носив назву *«Історія України (Вступ до історії)»*⁴⁵⁵, тоді як після, лише *«Вступ до історії»*⁴⁵⁶. Виходячи з назви концепції *«Нової української школи»*, назва держави

⁴⁵⁵ Історія України (Вступ до історії) : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів / О.І. Пометун, І.А. Костюк, Ю.Б. Малієнко. К. : Видавничий дім «Освіта», 2013. 193 с. : іл.; Історія України (Вступ до історії) : підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закладів / В.С. Власов. 2-ге вид. Київ : Генеза, 2016. 256 с. : іл.

⁴⁵⁶ Вступ до історії : підруч. для 5 кл. закл. загал. серед. освіти / О.В. Гісем. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 144 с. : іл.; Вступ до історії : підруч. для 5-го кл. закл. загал. серед. освіти / В.С. Власов. Київ : Генеза, 2018. 208 с. : іл.

Україна мала б займати одне з чільних місць, однак, з огляду на реальне становище, можна констатувати, що саме вилучення назви «Україна» розмиває усвідомлення власної національної ідентичності українців, тобто шкодить розвитку української національної ідеї та носить відверто неприхований антиукраїнський характер⁴⁵⁷.

Цікавим та вартим наслідування вважаємо досвід японської освіти в царині вивчення школярами історії своєї країни. Японські школярі протягом навчання, звісно коштом держави, безпосередньо в процесі екскурсійної роботи подорожують всією країною та на завершення навчання безпосередньо знайомі з власною історією, тобто через відвідини місць пам'яті. Такий досвід має стати основним складником щонайперше випускників-істориків закладів вищої освіти й частковим пріоритетом загальної середньої освіти, адже мусимо констатувати, що переважна більшість молодих людей вкрай рідко без особливих причин покидала межі свого регіону чи навіть області, а не те, що задля поступу власної освіченості. Відсутність спеціальних державних програм підтримки у цьому секторі це теж інструмент розмивання власної ідентичності та шлях до «лагідної окупації».

Практичного значення набувають ідеї культурної пам'яті⁴⁵⁸. Як зазначає український науковець Я. Калакура: «історія вчить, що кожен народ, кожна нація творить, осмислює і зберігає насамперед свою пам'ять, яка виступає щитом для захисту етнічної самобутності, а нав'язування “чужої пам'яті” наносить велику шкоду і веде до девальвації національних цінностей»⁴⁵⁹.

Не забуваймо, що ми постгеноцидна нація. Мікроісторія, тобто історія на рівні родини зазнала значних втрат. Розірвано зв'язок поколінь, тому розуміння навіть новітньої історії дається важко. Єдине, що успішно засвоєно — це відверта фальсифікація історії про «низькі» ціни за часів СРСР, «щасливу» працю в колгоспах, на виробництві, «панування» соціальної справедливості, а також звісно одна на всіх «перемога». Тобто, як не дивно, знову перемагають міфічні ідеологеми *совєцького* минулого, які вдало насаджував та продовжує культивувати агресор.

Шкодить історичній освіті і надмірне захоплення Заходом. Важко не погодитися з головним науковим співробітником Інститут історії України НАН України Т. Чухлібом щодо «*Концепції історії України в школі*» (проекти) та Програми для 5-го класу «*Вступ до історії*»⁴⁶⁰, зокрема,

⁴⁵⁷ Тенденційні міркування в соціальних мережах щодо оновлення програм з історії; Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. Науково-методичний журнал. 2017. № 4. С. 2-7.

⁴⁵⁸ Ассман Ян. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

⁴⁵⁹ Калакура Я. С. Національна пам'ять: історіографічний контекст. *Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять*: Зб. наук. праць. Випуск 4. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 33.

⁴⁶⁰ Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти). К. : ВД «Стилос», 2009. 87 с.

методології викладання курсу Історії України в 5-х класах: «[...] бажання авторів щодо «вписування» Історії України до Всесвітньої історії, мусить відбуватися не лише через «європеїзацію», але й бачення того, що українське минуле від давніх часів і до кінця XVIII ст. було тісно пов'язане не тільки з Європою, але й зі Сходом (Азією, Степом, Орієнтом, Османами, Кримом), а потім – Росією (Євразією). А отже, нав'язування відвертого «європоцентризму» у вітчизняному шкільному курсі є неприпустимим, адже таким чином викривлюється не лише історична пам'ять учнів, а й наперед програмується ідеологічна конструкція щодо історико-культурного зверхництва Заходу як такого і, відповідно, меншовартості України як території чи держави та українців як етносу чи політичної/громадянської нації [...]»⁴⁶¹. На думку науковця, необхідно опиратися на крапці зразки, як приклад, та методики викладання історії в початковій школі, що активно запроваджують наші польські сусіди. Зокрема, пропонується поділяти історичний матеріал на тематичні блоки які включатимуть: вивчення державних символів; патріотичних пісень та патріотичної історичної літератури; місцеві осередки національної пам'яті; відомі поляки; особистість та спільнота; участь школярів у самоуправлінні; самоврядування; індивід, суспільство, нація, держава; громадянські права та обов'язки; норми суспільного життя – спільне благо – патріотизм⁴⁶².

Тобто загальна формула видається нам так: тільки з утвердженням самотності, з імунітетом до «розмивання» основи національної ідентичності, а тоді повноцінно долучатися до глобалістичних теорій.

Поки ми дискутуємо на різноманітні теми щодо перспектив історичної освіти, викладу історичного матеріалу в шкільних підручниках, очільники країни агресора в питаннях політизації і масових фальсифікацій історії не тільки не зупиняються, але й створили репресивний апарат проти вчених істориків, а це вже своєрідний «СМЕРШ»⁴⁶³. Так, 30 липня 2021 р. президент РФ створив міжвідомчу комісію з питань історичної просвіти. Постанова була оприлюднена на офіційному порталі правової інформації. Метою її діяльності є забезпечення планомірного та наступального підходу щодо питання відстоювання національних інтересів Росії, пов'язаних із збереженням історичної пам'яті та розвитку просвітницької діяльності в історичній галузі. У положенні про комісію

⁴⁶¹ Чухліб Т. До питання про нову концепцію та програму викладання історії України в школі. *Історія в рідній школі*. 2021. № 3. С. 2. *Гоголь*. УЯВНА АНТРОПОЛОГІЗАЦІЯ ЧИ СПРАВЖНЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ШКІЛЬНИХ ПРОГРАМ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ? Рецензія на видання «Концепція та програми викладання історії України в школі (проект)», Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників України»: «Програма викладання історії України в школі. 5-й клас «Вступ до історії» (автор Н. Яковенко). Київ: Видавничий дім «Стилос», 2009. URL: <https://www.academia.edu/41836232/> (дата звернення: 10.05.2021).

⁴⁶² Там само. С. 7.

⁴⁶³ «СМЕРШ» – військова контррозвідка СРСР (1943-1946 рр.). Виконувала функції таємної поліції, що передбачала виявлення зрадників, шпигунів, дезертирів, антирадянських елементів тощо.

зазначено, що вона є координаційним та дорадчим органом при президенті РФ, створеним в цілях забезпечення ефективної взаємодії державних органів, науково-освітнього та культурного співтовариства в частині, що стосується відстоювання національних інтересів РФ, пов'язаних із захистом історичної правди, в тому числі з унеможливленням спроб фальсифікації історичних фактів, а також з розвитком просвітницької діяльності в галузі історії. До складу комісії окрім наукових та освітніх організацій увійшли силові та судові органи влади⁴⁶⁴. Маємо зрозуміти, що очільників кремля зовсім не цікавить об'єктивне висвітлення історичного минулого, їх цікавить історія виключно як інструмент виправдання власної агресії, тому наша зброя – це не створення одразу ж у відповідь дзеркальних структур нагляду та покарання, бо це позиція наздоганяючого, а збудження і плекання запиту знизу подібними публікаціями, публічними виступами, міжнародними проєктами. Це справа і відповідальність сучасних інтелектуалів, викладачів та вчителів, бізнесменів та активістів навіть на засадах безкорисливої ініціативи створювати додатковий неформальний простір історичної освіти, культурної просвіти, а відтак гуманітарної безпеки. Так функціонує громадянське суспільство, яке будує й активізує, а не очікує вказівок. А вже тоді може поступово формуватися готовність загальної освіченості, наукових інституцій та навчально-виховних комплексів протистояти подібним провокаціям повсюдно та фахово.

Тож, зважаючи на суцільну фальсифікацію історії керівництвом РФ та подальше перетворення її на ідеологічну зброю в боротьбі проти України, саме історична освіта набуває ваги державного значення та виступає запорукою національної безпеки України. Необхідно на державному рівні організовувати та системно проводити роботу з викриття фальсифікації історії, інакше відстояти власну ідентичність Україні не вдасться. Втім, нам видається, що історична освіта в Україні, як і українська історична наука, будуть розвиватися за логікою контр історичності або ж «історії переможених», оскільки Українська державність вже вкотре опинилася під загрозою існування на роки, а можливо й десятиліття.

Необхідно повірити у власні сили, спроможність відстояти своє місце серед вільних народів світу, що наші великі предки демонстрували всю свою історію.

⁴⁶⁴ Указ Президента Российской Федерации от 30.07.2021 № 442 «О Межведомственной комиссии по историческому просвещению». Официальный интернет-портал правовой информации.
URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202107300042> (дата звернення: 30.07.2021).

Ірина Горохолінська

i.horokholinska@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7921-8245

докторка філософських наук,
доцентка кафедри філософії і культурології
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

§ 3.5.

БЕЗПЕКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ

**а) Релігійний світогляд та питання безпеки:
актуальні точки дотику**

Проблема розбудови критичності та аналітичності на шляху планування безпеки не вимагає зайвої актуалізації в країні, де вже кілька років триває війна (яка в останні місяці взагалі стала питанням «номер один» для обговорення на різноманітних міжнародних майданчиках – з огляду на назрівання небезпеки ще більшої ескалації з боку Російської Федерації). Не варто, мабуть, наголошувати на тому, що в ХХІ ст. воєнні дії розгортаються не тільки у формах, що були завжди характерними для мілітарних протистоянь. Їхніми новітніми «провідниками» стають також чи не найшвидші агенти впливу: конкретні інформаційні повідомлення як у межах однієї країни, так і на міжнародній «арені»; разові дезінформаційні, дестабілізаційні «вкиди» в соціальних мережах чи на інформаційних каналах, що є ресурсами гібридної боротьби країни-агресора чи її сателітів в Україні; або ж цілеспрямовані поетапні світоглядно-інформаційні інструменти корозії усвідомленості, критичності, солідарності та відповідальності осіб і спільнот. Усі названі важелі часто перетинаються між собою, створюючи ланцюг «взаємопідтвержувальних» псевдоістин, котрі впливають і на культурно-сміслову, політичне становлення особистості, формування її світогляду в аспекті вибору системи цінностей, і, зрештою, на прийняття конкретних життєвих рішень (серед яких вагомими є й громадянсько-політичні).

Очевидно, що релігійні переконання, їхні базові, визначальні орієнтири відіграють тут доволі істотне значення. Секуляризаційні процеси з різною інтенсивністю впливали та далі впливають на переорієнтацію форм діяльності конкретних релігійних спільнот в Україні та світі. Але все ж і постсекулярність (інтенсифікація звернення до релігійних джерел самовизначення як до ключових для конкретних осіб і спільнот) – характерна особливість релігійного життя в певних країнах і регіонах, зокрема, в Україні. Усі дослідження, котрі здійснюються українськими соціологічними службами, підтверджують (з невеликим коливанням), що релігійність притаманна світоглядіві більшості українців (звісно, з конфесійними відмінностями та певними особливими для різних людей психологічними акцентуаціями)⁴⁶⁵. Водночас варто розуміти, що релігійні переконання – доволі тонка та чутлива структура світогляду, маніпулювання якою (а тим більше – деструктивний вплив на яку) здатні надавати зацікавленим особам і силам плацдарм для інформаційної боротьби. Зокрема, йдеться про передачу через начебто релігійний наратив від релігійних авторитетів (лідерів) до пастви посилів політичного та

⁴⁶⁵ Див.: Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних церков України: червень 2021. КІІС. Київський міжнародний інститут соціології: соціологічні та маркетингові дослідження. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&cid=1052&page=1> (дата звернення: 15.01.2022); Парафіян ПЦУ уже удвічі більше, ніж УПЦ МП – опитування. RISU. Релігійно-інформаційна служба. URL: https://risu.ua/parafijan-pcu-vzhe-udvichibilsh-nizh-upc-mp-opituvannya_n121564 (дата звернення: 15.01.2022).

цивілізаційно-ідентичнісного спрямування. Крім нейтральних і позитивних аспектів, через ці механізми можуть ледь завуальовано транслюватися також і мова ворожнечі чи ексклюзивної зверхності одних громадян країни щодо інших. А отже, – наростання дестабілізації (в найширшому розумінні) в царині гуманітарної безпеки. Про високу міру небезпеки свідчить і те, що країна-агресор вибудовує саме таку деструктивну модель релігійного життя в межах власних кордонів. Ба більше, ці кордони вона окреслює інакше, ніж світове співтовариство та міжнародне право. І йдеться навіть не лише про вже анексовані території, а й про дедалі частіші заяви активних діячів політикуму Росії про нові претензії на терени, що насправді законно належать іншим державам. І не останню функцію в «обґрунтуванні» таких претензій відіграє там, по суті, спаяна з політичною системою одержавлена церковна вертикаль. Богослов К. Говорун (добре знайомий з істеблінментом тієї структури) чітко зазначає: «Найбільшу підтримку Путіну надає Російська Православна Церква. Інколи ця церква закликає до насильства заради “руського міру” навіть раніше, ніж це зробить держава. Наприклад, після української Революції гідності тодішній офіційний речник Московського Патріархату отець Всеволод Чаплін одним із перших закликав до російської інтервенції в Україну [...]. Цю заяву було зроблено ще до російської окупації Криму та вторгнення на Донбас, коли мало хто вірив у можливість російської агресії проти України. [...] У квітні 2018 року отець Чаплін, вже не будучи офіційним речником Російської Православної Церкви, закликав у соціальній мережі Фейсбук до окупації Києва та інших регіонів України»⁴⁶⁶. Очевидно, що релігійні (квазірелігійні?) важелі для російської влади – це зброя, котру вона намагається використовувати на українських теренах не тільки й не стільки на користь релігійних інституцій, а саме задля політичного та економічного впливу. А отже, на цьому тлі грамотний та конструктивний наратив релігійних лідерів, налагоджена система релігійної та релігійно-просвітної просвіти в країні (на різних рівнях і різними засобами) здатні стати вагомим складовим безпекових заходів, зокрема, і щодо тих, хто чітко ідентифікує себе як вірян, і тих, хто тяжіє до світського світоглядного самовизначення.

Саме тут доречно перейти до обговорення питання безпекових можливостей богословської освіти. Чи не найважливішим її завданням є пошук істини, котра здатна забезпечити особі і спільноті цілісність ідентичності, комплексну освіченість, а отже й світоглядно-ментальну та конкретно практичну безпеку як у світі тут і тепер, так і в сотеріологічній перспективі (останнє не є предметом нашого обговорення наразі, але ця особливість богословських міркувань, закладена і в практиці богословської освіти, тільки зміцнює немарність рішень та вчинків, на котрі орієнтується вірянин). Мусимо зробити таке застереження. Зараз ми мовитимемо не про богослов'я, бо це досить вузько спеціалізована теоретична

⁴⁶⁶ Говорун К., архимандрит. Політичне православ'я : доктрина, що розділяє Церкву. / Перек. з англ. О. Панича. Київ : Дух і літера, 2019, С. 124-125.

проблема. У нашій розвідці, з огляду на її завдання, актуалізуватимемо саме проблеми богословської освіти. З огляду на окреслені вище конотації релігійного світогляду та питань безпеки, якісна богословська освіта (в найширшому її контексті) видається нам однією з вагомих складових забезпечення гуманітарної безпеки в країні. Звичайно, що світоглядно-гуманітарні науки, зокрема релігієзнавство, тут є також доволі дієвим методологічним полем напрацювання конкретних навиків світоглядної критичності та аналітичності. Ми вже про це міркували в низці наших попередніх публікацій⁴⁶⁷. Але богословська освіта, на відміну від релігієзнавства чи філософії, має додаткові важелі та вектори впливовості, конкретну «додану вартість» у безпековому плані. Адже через якісну (і критично зорієнтовану в потрібних межах) підготовку майбутніх богословів проєктується якісна богословська просвіта тих віруючих громадян, до роботи з якими долучатиметься майбутній фаховий богослов. А отже, реалізується потенціал розбудови конструктивного, богословськи професійного, позбавленого псевдорелігійних забобонів й упереджень, діалогу між звичайними громадянами нашої країни щодо важливих світоглядних питань.

Тобто тут ідеться про рівень підготовки майбутніх релігійних лідерів, священнослужителів: цілісність їхньої освіти, орієнтацію на конкретну професійну підготовку, котра б не була відірваною від вимог часу. Така освіта має забезпечувати їм можливість бути активними членами сучасних суспільних процесів на рівних з іншими представниками соціальних інституцій, взаємодіючи з ними в якнайрізноманітніших форматах. А водночас ми вважаємо, що якісна богословська освіта та відповідний фаховий рівень освіченості священнослужителів, що здійснюють постійну комунікацію з паствою, здатні забезпечити вірян релевантними нашому часові моделями сприймання знань щодо основ їхньої віри. Звичайно, віра є за своєю суттю багато в чому ірраціональним феноменом, проте якісна фахова комунікація з питань віри убезпечує вірян від забобонів, некритичних містифікацій, тяжіння до наділення осіб чи подій певними «харизматичними» якостями, які насправді нав'язуються їм із деструктивною метою. Освічений пастир – освічена паства. Ця освіченість неодмінно має трансформуватися в якісну релігійно-богословську просвіту, що є важливою навіть і для світських осіб та інституцій в умовах, коли йдеться, наприклад, про журналістику чи інші професії, що є першорядними для налагодження інформаційної безпеки.

Поряд з тим, відомо, що постсекулярні тенденції не тільки в Україні, а й в інших країнах Європи ще не усунули тенденцій певної кризи богословської освіти. Щодо українських реалій ми поміркуємо депо

⁴⁶⁷ Бродецький О., Горохолінська І. Безпековий ресурс світоглядного знання в освіті: кейс релігієзнавства. *Освітній дискурс: Збірник наукових праць*. 2021. № 35 (7). С. 7-17.; Бродецький О., Горохолінська І. Ціннісна «рентабельність» світоглядно-гуманітарного знання в університетській освіті сьогодення. *Вища освіта України в контексті цивілізаційних змін та викликів: стан, проблеми, перспективи розвитку* : кол. моногр. Київ: Фенікс, 2020. С. 147-166.

згодом. Щодо ж Європи, то кількість факультетів і кафедр, котрі здійснюють відповідні дослідження та підготовку богословів стає дедалі меншою, адже зменшується кількість здобувачів⁴⁶⁸. Спробуємо проаналізувати ці тенденції у співвідношенні з безпековим потенціалом богословської освіти, що залишається затребуваним. Це дозволить нам віднайти, можливо, певні корисні й для українських реалій моделі функціонування богословської освіти в сучасному секулярно \ постсекулярному середовищі.

б) Західноєвропейський досвід богословської освіти: безпекові можливості

Богословська освіта в європейських вищих навчальних закладах, як відомо, розпочинає свою історію з перших днів їхнього існування. Причому напрям: саме вона (у єдності із філософією) і була ядром початкової історії університетів в Європі. Це загальновідомий факт, і він уже визначає неминучість усвідомлення європейцями принаймні історичної зумовленості, закономірності особливого світоглядного й освітнього статусу богословської думки, передавання богословських знань в університетах.

Звичайно, вища освіта не може й не повинна бути суворо консервативною на догоду лише історичній традиції, котра не знаходить своїх резонів у сучасності. А тому очевидно, що зміни в статусі богословської освіти в університетах Європи розпочалися давно і здолали кілька етапів. Але все ж багато дослідників і нині наголошують на особливому статусі богослов'я. Відомі в цьому контексті висновки, які робляться У. Моберлі у його роботі *«Криза університетів»*⁴⁶⁹. Вони істотно змотивували розгортання дискусій про майбутнє університетської освіти в Європі. Син англійського пастора й водночас людина, яка займала вагомі посади в університетських колах післявоєнної Британії, У. Моберлі намагається здійснити дослідження того, як релігійна віра, знання її основ та соціальної значущості можуть бути з користю імплементовані в систему вищої освіти, що надається та гарантується державою, а не суто церковними структурами. Дослідник Д. Беббінгтон констатує: «Центральна пропозиція роботи Моберлі полягає в тому, що університет має бути відкритим форумом для обговорення найважливіших питань. Християнські вчені мали б відігравати повну, але аж ніяк не виключну участь у такій дискусії. В разі такого справжнього плюралізму, вважає він, християнство покаже свою перевагу. Бачення сера Уолтера Моберлі здається розумним і

⁴⁶⁸ Див.: The Theology and Religious Studies Provision in UK Higher Education. 2019. The British Academy. 33 p.

URL: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/documents/288/theology-religious-studies.pdf>; Research Review Theology & Religious Studies. Quality Assurance Netherlands Universities (QANU). 2013. 107 p.

URL: https://www.uu.nl/sites/default/files/ubd_theologie_en_religiewetenschappen_oz_2013.pdf (дата звернення: 15.01.2022).

⁴⁶⁹ Moberly W.H. The Crisis in the University. London : SCM Press, 1949. 316 p.

принципово правильним. Християнська релігія, за його приписом, повинна вносити свою мудрість у загальний фонд університету. Він пропонує сучасному світові привабливий спосіб інтеграції віри до вищої освіти. Історія європейських університетів свідчить: хоч це завдання не можна виконати ідеально, та це можна зробити краще, ніж зараз»⁴⁷⁰. Прикметно, що власну роботу У. Моберлі пропонував світу тоді, коли в Європі досить активно тривали секуляризаційні процеси. Але також це вже й той час, коли класичні теорії секуляризації себе багато в чому не виправдали, і ставало очевидно, що про якесь «тотальне» зникнення релігії з публічного простору (а тим паче із світоглядного самовизначення європейців) – говорити годі. Війна та соціальні кризи продемонстрували: аксіосфера потребує пошуку такої ціннісної парадигми освіти та просвіти, котра б забезпечила гуманістичні напрямки розвитку суспільних інститутів, розбудови культури діалогу, порозуміння та взаємності. Релігія тут, очевидно, має далеко не найслабші можливості. Так, внаслідок секуляризації переформатовуються соціальні ролі певних інститутів, зокрема й релігійного. Але постмодерн розширює спектр апелювання до релігійної регуляції як повноцінного, адекватного нормотворчого чинника поряд із іншими, що мають світський характер. І в XX ст., й зараз незаперечно: богословська освіта потребує системних якісних підходів інновації та пошуку можливості стати актуальною не тільки на шляху вивчення «вічних істин та цінностей», а й у спрямуванні цієї мудрості на розв'язання нагальних культурних і соціально-аксіологічних проблем. І прикметно, що цю потребу звернення погляду дослідників на значущість оновлення богословського знання багато в чому актуалізували саме воєнні, а отже, (не)безпекові передумови. Суспільний стан наростаючої морально-культурної кризи та соціальної нестабільності, спричинений війною, дав початок дискусії та конкретним крокам із «оновлення» богословської освіти в Європі з усвідомленням її власне безпекового потенціалу.

Наразі ця потреба залишається актуальною й підкреслюється у світоглядно-гуманітарному дискурсі Європи: «Богословська освіта, як вона була задумана та реалізована в Північній Атлантиці (тобто в Європі і Сполучених Штатах), переживає низку криз, що детермінують термінові й радикальні зміни. Ці зміни конче потрібні не лише для забезпечення сталості інституцій, а й (що ще важливіше), щоб теологічна освіта відповідала Церкві та суспільству у XXI ст.»⁴⁷¹. Якщо детально проаналізувати цитовані нами матеріали й інші з тих, що згадувалися вище, стає зрозуміло, що коли йдеться про кризу богословської освіти, передусім мається на увазі зменшення фінансування відповідних програм підготовки з богослов'я, що спричинило відтік здобувачів цієї спеціальності як з

⁴⁷⁰ Bebbington D.W. Christian Higher Education in Europe: A Historical Analysis. *Christian Higher Education*. 2011. 10 (1). P. 24.

⁴⁷¹ Cascante-Gómez F. A. An Invitation to a Road Less Traveled: Theological Faculty and the Future of Theological Education. *Theological Education between the Times. Spotlight on Theological Education*. American Academy of Religion, 2017, P. 4.

бакалаврських, магістерських, так і докторських курсів. Богослови із провідних університетів, приймаючи наявний стан речей, але поряд з тим усвідомлюючи, що все ж якість богословської освіти та просвіти не повинна втрачатися (адже це передусім стосується гуманітарної безпеки), намагаються віднайти адекватний формат альтернативних шляхів розбудови богословських програм у такій реальності.

Одним із таких форматів постав феномен публічної теології. Освітні програми з публічної теології стають доволі популярними, адже ця царина, як зазначає Т. Ловат, «[...] становить сучасну спробу відновити давню традицію теології як активного учасника серед дисциплінарних галузей, що пропонує особливий спосіб розуміння світу в його природному та соціальному порядку і виступає як потужний мотиватор людських дій, спрямованих на гармонію й добробут у світовому порядку. З точки зору публічної теології, ми цілком могли б сказати: “теологія не для Церкви; теологія для світу”. Ми цілком могли б додати “публічна теологія для доброї та цілісної освіти”»⁴⁷². Богословська освіта, що не тільки здатна підготувати майбутнього священнослужителя, а й надає додатково компетенції соціального працівника, еколога, фахівця з питань біоетики тощо, – ось основний вектор таких освітніх стратегій. Вагомою складовою програм із публічної теології є політичні студії в їхньому співвідношенні з питаннями релігії та релігійності. На вебсторінках багатьох університетів, котрі пропонують такі програми, наголошується на тому, що вони спрямовані на підготовку богословів, котрі повинні вміти обмірковувати культурні, соціальні та політичні проблеми, розв’язувати конкретні практичні завдання щодо цього⁴⁷³. Безпекову значущість таких програм, що сполучають у собі богословську традицію із новітніми культурологічними та політологічними студіями в контексті якісної актуальної підготовки сучасного релігійного лідера, важко переоцінити. Світ, де релігія і надалі використовується як політичний інструмент боротьби в умовах не суто ідейного, а на жаль, військового протистояння, вимагає таких підходів на шляху цілісної богословської підготовки фахівців.

На цьому наполягає й дослідник безпекових вимірів вищої освіти Т. Ловат, відзначаючи потребу розширити діапазон зорієнтованості таких міждисциплінарних магістерських програм із публічної теології:

⁴⁷² Lovat T. Securing Security in Education: The Role of Public Theology and a Case Study in Global Jihadism. *Religions*. 2018, 9 (8) : 244. P. 3. URL: https://www.researchgate.net/publication/327066129_Securing_Security_in_Education_The_Role_of_Public_Theology_and_a_Case_Study_in_Global_Jihadism дата звернення: 15.01.2022).

⁴⁷³ Див. до прикладу: <https://www.chi.ac.uk/philosophy-religion-and-ethics/course/ma-public-theology/>. Університет Чічестера (Англія) пропонує магістерську програму з публічної теології, де саме на таких аспектах підготовки робиться провідний акцент. Або ж магістерська міждисциплінарна програма «Релігія, політика і суспільство», що реалізується факультетом філософії, богослов'я та релігії університету міста Бірмінгем (Англія), котра, по суті, є курсом підготовки богословів за принципами, пропонованими публічною теологією: <https://www.findamasters.com/masters-degrees/course/religion-politics-and-society-ma/?i282d5284c30400>

«Ось ще одна складніша і всеосяжна роль публічної теології такого типу [...], яка виходила б за межі звичайних формальної та неформальної освіти, щоб бути загальніше залученою до підготовки персоналу розвідки та безпеки, зокрема, до підготовки фахівців з процесів дерадикалізації»⁴⁷⁴. У такий спосіб підкреслюється той безпековий ресурс богословської освіти, котрий цілісно доповнює формування конкретних фахівців – не богословів, а власне силовиків, спецслужбістів, основною метою діяльності яких має бути захист суспільного спокою та суспільної гармонії. Мультикультурний світ, де живуть, співдіють люди з найрізноманітнішими релігійними переконаннями вимагає захисту толерантності та взаємоповаги, котрі можуть розхитуватися свідомо, з метою посіяти неприязнь, неспокій, ворожнечу, протистояння, котрі ослаблюють суспільство/країну й призводять до серйозніших безпекових втрат та проракунків. Кожен регіон земної кулі має в цьому напрямку свої особливості та стратегічно важливі для такої богословської аналітики проблеми. Й усвідомлювати їх повинні ті професіонали, сфера діяльності котрих спонукає тримати руку на пульсі захисту населення (і тут знову ж: можна розширювати горизонти безпеки – медицина, екологія, політика тощо). Фундаменталізм і радикалізм як загрозові явища в релігійному житті мають найрізноманітніші форми вияву як у християнському, так і в мусульманському світі, у середовищі навіть таких, на перший погляд, гуманістичних релігійних систем як буддизм. Знання цих тонкощів богословського вчення та вимог релігійної практики конкретних релігій – необхідні для сучасних дієвих й ефективних безпекових зусиль найрізноманітніших груп професій.

Освітні системи, котрі можна вважати взірцевими, зокрема ті, що представлені у Великій Британії, також переживають згадану вище кризу богословської освіти, але водночас тут здійснюється переорієнтація монодисциплінарної, консервативної специфіки підготовки богословів. Важливо, що й тут перші тенденції таких інновацій розпочалися ще доволі давно: «Богослов'я як осмислення божественного, є такою ж старою дисципліною, як власне інститут університету. Якщо в деяких країнах богослов'я було в основному зосереджене на професійній підготовці для християнського служіння, то у Сполученому Королівстві воно також постає як самостійна дисципліна [...]»⁴⁷⁵. Тобто усвідомлення потреби в богословській просвіченості не лише майбутніх священнослужителів, а й потреба імплементації богословської компоненти у вищу освіту як таку в найрізноманітніших формах тут чітко усвідомлюється вже доволі давно.

⁴⁷⁴ Lovat T. Securing Security in Education: The Role of Public Theology and a Case Study in Global Jihadism. *Religions*. 2018. 9 (8) : 244. P. 10. URL: https://www.researchgate.net/publication/327066129_Securing_Security_in_Education_The_Role_of_Public_Theology_and_a_Case_Study_in_Global_Jihadism дата звернення: 15.01.2022).

⁴⁷⁵ The Theology and Religious Studies Provision in UK Higher Education. 2019. The British Academy. P. 2. URL: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/documents/288/theology-religious-studies.pdf> (дата звернення: 15.01.2022).

Але поряд з тим, тут закриваються богословські факультети з багатою історією, згортаються богословські освітні програми, адже як чітко зазначають британські дослідники, «за останні роки відділи TRS [теології та релігієзнавства (Theology and Religious Studies) – І.Г.] в кількох установах або об'єдналися з іншими відділами, або взагалі закрилися. Спеціалізований богословський заклад Великобританії, Heythrop College, заснований у 1614 р., закрив свої двері у 2018 р. після понад 400 років освітньої діяльності»⁴⁷⁶. Проте такий загрозливий, на перший погляд, стан богословської освіти у Великій Британії, за детальнішого аналізу виглядає все ж зовсім не шляхом кризи, а шляхом оновлення. Тут релігієзнавчі та богословські студії все активніше співіснують у ще тіснішому міждисциплінарному полі з іншими світоглядними, гуманітарними та поведінковими науками. Тобто йдеться про появу цілої низки міждисциплінарних освітніх програм, в межах яких богословська компонента посідає доволі вагоме місце: «[...] Релігія дедалі більше стає специфічним елементом вивчення курсів інших гуманітарних і соціальних наук, зосібна політики, міжнародних відносин, соціології, антропології, філософії та історії. Хоча за останні п'ять років в університетах Великобританії було закрито ряд традиційних курсів TRS, нові міждисциплінарні курси були відкриті в установах, які раніше не пропонували TRS»⁴⁷⁷. Такий стан речей тільки підтверджує ту тенденцію, котру ми описували вище: безпековий ресурс богослов'я високо оцінюється не тільки як конкретний якісний механізм підготовки майбутніх священнослужителів та релігійних лідерів, а й фахівців різноманітних професій. Безпековий ресурс богослов'я – це конкретні концептуальні знання щодо основ релігійного світогляду, його мотивацій, слабких та сильних сторін, вразливих і маніпулятивних можливостей, потужних мотиваційних інтенцій, оцінкових критеріїв тощо. Історія, психологія, політологія, новітні технології – продовжувати перелік можна нескінченно – це все ті галузі, що здатні урізноманітнити, розширити богословську фахову підготовку з одного боку, а з іншого – ідейно поглибитися богословськими інтенціями.

На потребі розбудови міждисциплінарної природи сучасної богословської освіти перед лицем небезпек сучасного світу наполягають й нідерландські дослідники: «Вивчення релігії набуває дедалі більшого значення для розуміння суспільства та проблем, з якими воно стикається, але глибоке розуміння релігії може вимагати тіснішої кореспонденції з іншими дисциплінами, щоб зрозуміти повну картину та знайти рішення. Тому не дивно, що університети використовують більш міждисциплінарний підхід, який відображає складні та мінливі відносини, які люди мають з релігією у XXI ст.»⁴⁷⁸. Напрацьовуючи систему захисту та розбудови богословської освіти в Нідерландах, група науковців із цієї країни закликає університетські спільноти уважно поставитися до питання

⁴⁷⁶ Там само. Р. 4.

⁴⁷⁷ Там само. Р. 4.

⁴⁷⁸ Там само. Р. 29.

збереження богословської підготовки фахівців, розширивши їх можливості через так звану індивідуальну освітню траєкторію та спеціалізацію, здатні максимально актуалізувати гуманітарну безпекову значущість богослов'я у XXI ст.: «Тож Комітет пропонує університетам Нідерландів прийняти узгоджені рішення щодо постійного збереження принаймні одного (але задля плідної конкуренції та необхідної диверсифікації наукових традицій бажано більше одного) повноцінного факультету або кафедри богослов'я як дисциплінарної галузі з широким спектром спеціалізацій, що буде відкрита для будь-яких форм міждисциплінарних досліджень і співпраці та здатна підтримувати або зберігати міжнародну репутацію нідерландських досліджень в галузі богослов'я, що зараз ризикує повільно втратитися. Рішенням, яке також допомогло б подолати непродуктивний розрив між богослов'ям та релігієзнавством, є створення богословської школи, яка б функціонувала як навчальний інститут, що забезпечував би церковне служіння та безперервну освіту, підтримував би зв'язки з конфесійними інститутами тощо»⁴⁷⁹.

Такі кризові моменти й інноваційні переорієнтації, (зокрема, пов'язані із входженням богослов'я до переліку спеціальностей, котрі визнаються державою) характерні й для тенденцій розвитку богословської освіти в сучасній Україні.

в) Безпековий потенціал богословської освіти в Україні: палітра підходів

Передусім – якщо говорити про богословську освіту в нашій країні – варто відповісти на питання, як забезпечити університетській богословській освіті можливість збереження конструктивних надбань попередніх епох (інколи суперечливих та нерівномірно корисних для її якості⁴⁸⁰) та одночасно забезпечити долучення до найкращих взірців сучасної гуманітарної та богословської освіти світу. Іншими словами, важливою залишається проблема якості богословської освіти, її актуальності та рентабельності.

Як ми вже наголошували, якість богословської освіти здатна бути своєрідною «подушкою безпеки» на роздоріжжі ціннісної самоідентифікації особистості і тих криз та випробувань, що окреслені вище як виклики і проблеми сьогодення. Адже вона здатна репрезентуватися в суспільстві як індивідуальний досвід, так і як досвід суспільний. Індивідуальний досвід – це досвід конкретних випускників богословських програм,

⁴⁷⁹ Research Review Theology & Religious Studies. Quality Assurance Netherlands Universities (QANU). 2013. P. 9.

URL: https://www.uu.nl/sites/default/files/ubd_theologie_en_religiewetenschappen_oz_2013.pdf (дата звернення: 15.01.2022).

⁴⁸⁰ Відомо, що традиція богословської освіти на теренах України як така, започаткована в університетах і продовжена в духовних навчальних закладах була доволі маргіналізована в радянський час, а після років здобуття незалежності заново актуалізована в духовних семінаріях та академіях й наразі реформована та повернута в перелік державних спеціальностей та наукових галузей.

які пройшли через етап самоусвідомлення і пошуку відповідей на питання Істини, про які ми вже говорили, і самоідентифікації власної ціннісної системи. Тобто здобуття богословської освіти на індивідуальному рівні – це система самоосвіченості, котра розкриває множину світоглядної та культурної різноманітності світу, а також сприяє концептуалізованому вивченню власної релігійної традиції. Адже, на відміну від релігійно-навчального знання, де всім релігіям світу надається рівнозначна дослідницька увага, богословська освіта ще й вимагає процесу деталізації вивчення саме певної унікальної релігійної традиції. Навіть якщо випускник-богослов не обирає шлях священнослужителя як свою професію, він здобуває досвід концептуалізації власного релігійного досвіду, отримує інтелектуальні важелі протидіяти забобонам і фанатизму, релігійним міфам, що можуть продукуватися буденним рівнем релігійної свідомості.

А як суспільний досвід богословська освіта – це власне підготовка висококваліфікованих фахівців – потенційних релігійних лідерів (знову ж не обов'язково священнослужителів, а саме лідерів релігійних спільнот у соціально-громадському аспекті). Випускник-богослов із якісними результатами навчання добре орієнтуються в широкому сенсі розуміння койнонічного типу соціальності – такого типу соціальності, коли кожен акт спілкування з іншою особою репрезентує спілкування з Богом, коли в кожному акті спілкування демонструється своя ідентичність, своя відповідність певній релігійній спільноті (навіть якщо про це декларативно не заявляється). Кожна дія, кожне слово конотує зі світоглядом особи, і цей світогляд виражає себе в цій дії і в цьому слові. Такий спосіб життя – це і практика трансляції дієвості тієї етичної системи, котру сакралізує певна релігія, а водночас – доволі важливий маркер соціальної відповідальності. Соціальна активність й відповідальність, опосередкована релігійною етикою, є доволі дієвим чинником безпеки суспільства. Адже випускник-богослов повинен бути чутливим до питань відповідальності та прийняття рішень, а отже, дбати про власну безпеку, безпеку свого оточення, транслювати належні взірці соціально відповідальної поведінки іншим. Тут варто згадати, наскільки звернення, проповіді, інтерв'ю релігійних лідерів важили під час Революції Гідності, або ж як чутливо нині сприймають віряни слова релігійних лідерів у питаннях ставлення до ковідної проблематики, теми щеплень тощо. Показовим є приклад існування інформаційного бюлетеня, виданого Інститутом Тоні Блера для суспільних змін (*«Tony Blair Institute for Global Change»*) із назвою, що говорить сама за себе *«Covid-19: Посібник для владних організацій, які співпрацюють з релігійними лідерами для підтримки заходів громадського здоров'я»* (*«Covid-19: Guide for Governments Working with Religious Leaders to Support Public-Health Measures»*). У ньому – детальні відомості про вагу та міру дієвості слів і кроків релігійних лідерів у захисті здоров'я й безпеки громадян. Зокрема, там сказано: «Релігійні провідники та релігійні організації мають потенціал впливати на медичну освіту, зміцнення здоров'я та позитивні результати здоров'я

серед членів їхньої громади. Вони також забезпечують потенційний доступ до груп ризику [...], заохочуючи використання медичних послуг»⁴⁸¹.

Таке бачення якості богословської освіти ставить перед богословськими програмами кілька важливих завдань. Перше: усвідомити, в якій формі богословські програми можуть взагалі існувати в системі вищої освіти України. Відомо, що коли богослов'я як окрема наукова галузь отримала можливість здійснювати освітню діяльність у вищих навчальних закладах України (відповідно до ліцензій), у богословських середовищах виникла дискусія про можливість позаконфесійної богословської освіти. Зокрема, на її можливостях та потенціалі зупиняє окремий дослідницький погляд В. Хромець (він її називає «неконфесійною богословською освітою»⁴⁸²). На наш погляд, такий підхід (позаконфесійний) в контексті богословської освіти усе ж є непродуктивним.

Якісна богословська освіта, на нашу думку, може існувати у двох типах. Перший тип – моноконфесійна богословська освіта. І другий – поліконфесійна богословська освіта. Моноконфесійна богословська освіта – це та, яка здебільшого надається в духовних закладах (підготовка фахівців для конкретної юрисдикції, конфесійної приналежності). Коли ж ми говоримо про поліконфесійну богословську освіту, то тут можливі кілька підходів. Перший підхід умовно назвемо просвіропейським. Його демонструють європейські заклади освіти. Це коли факультети, де функціонують відповідні програми, запрошують до співпраці професорів із різних царин богослов'я. Наприклад, професор з буддійських питань, професор з євангелістичних питань, професор з ісламознавства. Навчальний план того, хто здобуває відповідну богословську освіту, формується відповідно до запиту поліконфесійності, який у здобувача вищої освіти наявний.

Інший підхід поліконфесійної богословської освіти можливий цілком і в наших умовах. Навіть в умовах, коли вони здебільшого (якщо поглянути на палітру богословських програм України) формуються довкола якогось конфесійного моноліту. Тобто або ПЦУ, або УГКЦ, або та чи інша протестантська деномінація надає базову богословську послугу, але у вибірковий блок дисциплін залучаються ті дисципліни, що дають змогу здобути ширшу поліконфесійну компоненту. Це може забезпечуватися і за допомогою філософського блоку, і за допомогою соціального блоку дисциплін, і відповідно до конкретних кваліфікацій майбутніх богословів не тільки як потенційних фахівців у царині культового служіння, а як соціальних працівників, релігійних експертів, релігійних

⁴⁸¹ Covid-19: Guide for Governments Working with Religious Leaders to Support Public-Health Measures; Tony Blair Institute for Global Change. P. 2. URL: <https://institute.global/sites/default/files/inline-files/Tony%20Blair%20Institute%20Working%20With%20Religious%20Leaders%20to%20Support%20Public%20Health%20Measures.pdf> (дата звернення: 15.01.2022).

⁴⁸² Хромець В. Богословська освіта в Україні: релігійний та світський контекст. Київ: Дух і літера, 2019. С. 181-187.

журналістів тощо. У дипломі це формалізуватиметься не як основна професійна кваліфікація, а як *кваліфікація через кому*. Здобуватиметься вона засобами ось цього вибіркового блоку, який даватиме повноцінну богословську освіту, одночасно спрямовану і на маркер громадянської відповідальності, і на суспільний запит на релігійного лідера, який буде не тільки моральним взірцем, моральним авторитетом, а й лідером суспільної думки. Саме така поліконфесійна богословська освіта може бути рентабельною в розумінні безпекового запиту в тому широкому контексті, котрий здатні забезпечувати світоглядні знання, і який був окреслений нами вище: толерантизація, критичність, культурна ерудиція, чутливість до світоглядних маніпуляцій тощо. Такий підхід, на нашу думку, характерний для магістерської програми з богослов'я в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича⁴⁸³.

Звичайно, навчальним закладам України потрібно дедалі більше орієнтуватися на досвід організації, як мінімум, магістерських міждисциплінарних богословських програм підготовки відповідно до тих підходів, згідно з якими вони організовуються в Європі. Цікавим прикладом такої програми є програма підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня в Західноукраїнському національному університеті (м. Тернопіль). Тут розпочато набір на програму із *«Соціальної теології»*⁴⁸⁴, яка готує магістрів зі спеціальності *«Соціальна робота»*, але водночас надає актуальні для цієї спеціальності богословські знання з курсів *«Актуальні питання морального богослов'я та біоетики»*, *«Соціальна доктрина церкви»*.

Наснаженими на міждисциплінарну орієнтацію виглядають також і магістерські освітні програми спеціальності *«Богослов'я»* в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (зокрема, програма *«Релігійні та богословські медіа»*)⁴⁸⁵.

Звичайно, що прогресивними та надзвичайно важливими в контексті забезпечення розвитку безпекового гуманітарного простору в Україні є програми підготовки богословів у таких знаних центрах богословської освіти із власною релігійною традицією, як Український католицький університет (м. Львів), Київська православна богословська академія, Волинська православна академія тощо. Наукові заходи, громадянські

⁴⁸³ Див. детальніше: Освітньо-професійна програма *«Богослов'я»* другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 041 *«Богослов'я»* напрямку 04 *«Богослов'я»*. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Філологічний факультет : веб-сайт.

URL: <https://drive.google.com/file/d/1qe5Uxh9ICgA1F0C3mQnbdKEKhL19qriF/view> (дата звернення: 15.01.2022).

⁴⁸⁴ Див. детальніше: Освітньо-професійна програма *«Соціальна теологія»* другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 231 *«Соціальна робота»* напрямку 23 *«Соціальна робота»*. Західноукраїнський національний університету : веб-сайт. URL: https://www.wunu.edu.ua/opp/sgf/opys_program/231_Sotsialna_teolohiia_mag.pdf (дата звернення: 15.01.2022).

⁴⁸⁵ Про освітні програми з богослов'я цього ЗВО можна почитати тут: <https://ffs.npu.edu.ua/kafedry/kulturolohi/kafedra-bohoslovya-ta-relihiyeznastva-2021> (дата звернення: 15.01.2022).

ініціативи представників цих та згаданих раніше богословських освітніх спільнот активно зорієнтовані на розвиток та поступ української культури, соціальної мобільності тощо.

Намагається посісти своє місце серед визнаних державою закладів вищої освіти й ціла низка протестантських богословських осередків в Україні, хоч більшість із них все ж продовжує функціонувати виключно як духовні заклади освіти, що не мають державних ліцензій.

г) Богословська освіта та богословська просвіта на шляху гуманітарної безпеки

Отже, цілком очевидно, що богословська освіта, тобто якісне формування майбутніх служителів релігійних організацій та спільнот (але не лише священнослужителів), а також богословська обізнаність, ерудованість інших фахівців (принаймні тих, які позиціюють себе як віруючих), адекватна, не спотворена інформованість щодо тем релігійно-церковного життя у ЗМІ тощо — це надійний важіль у системі інструментів розбудови гуманітарної безпеки в сучасному постсекулярному світі (котрий водночас є середовищем, де ведуться гібридні війни, де маніпуляція інформацією, світоглядними переконаннями є чи не найважливішою зброєю). Очевидно, що свої безпечкові функції із запобігання цьому богословська освіта належно виконуватиме саме в разі її готовності бути діалогічно відкритою до філософського знання, небайдужості до живого соціального процесу в усій складності й багатомірності тих чинників, які його конституують нині й конститууватимуть надалі.

Поліщук Олександр
prokurator2007@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9838-7105

доктор філософських наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Мудраков Віталій
vitaly.mudrakov@khnmu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5788-1289

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і соціально-гуманітарних наук
Хмельницького національного університету

§ 3.6.

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ОСВІТА: ДО ПРОБЛЕМИ УСВІДОМЛЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ

«Приблизно за десятитисячолітню історію ми знаходимо себе в епосі, коли людина цілком і повністю проблематизувалася: коли вона більше не знає, ким вона є; але водночас також знає, що вона цього не знає»⁴⁸⁶.

а) Світоглядні особливості та методологічні пріоритети

Звертаючись до проблеми гуманітарної безпеки, необхідним постає з'ясування суті самої безпеки у ХХІ ст., принаймні для першої його чверті, оскільки ця проблема характеризується не лише окремими локальними вимірами, але й актуалізується повсюдним характером. У більшості випадків безпека асоціюється із можливістю самого життя, свободою, захищеністю, впевненістю тощо. Таке уявлення безпеки зумовлене тим, що в процесі еволюції живої природи, частиною якої є людина, сформувався інстинкт самозбереження живих істот. Крім того, існування живої істоти залежить від того, як вона може оцінювати чинники, що загрожують її фізичному існуванню і як може відреагувати. Отже, якщо ми говоримо про безпеку, то в першу чергу маємо на увазі умови, в яких людина зможе вижити й комфортно розвиватися та вдосконалюватися. У такому розумінні безпека постає загальною ціннісною категорією, необхідною умовою розвитку, а відтак і вихідним критерієм сучасності, що передбачає стан захищеності важливих інтересів людини у всіх сферах життєдіяльності.

Сучасний стан розвитку суспільства пов'язаний з соціально-політичними процесами та науково-технічним прогресом, які призвели до цілої низки загроз для життєво важливих інтересів особистості та суспільства, і набули глобальної форми. На ці загрози світ поки ще шукає відповіді. Вивчення глобальних загроз, їх вплив на безпеку особистості сприятиме розкриттю різних зв'язків, які у своїй сукупності дозволять визначити не лише сьогодинішній стан захищеності життєво важливих інтересів, а й побачити його дисбаланс. Це підводить нас до думки, що проблема гуманітарної безпеки вимагає наукового осмислення як у широкому розумінні цього поняття, так і на рівні особистості. Варто відмітити, що сучасні підходи з налагодження безпеки в основному зацентровані на проблемах, пов'язаних із глобалізацією політики й економіки, поставками енергоресурсів, регіональною політикою, злочинністю, тероризмом, корупцією, різними формами антропологічно-ціннісних деградацій, поширенням епідемій, як-от COVID-19, а також військові дії. Зазначимо, що такий комплекс проблем часто-густо є внутрішньо детермінований власними складниками. Тому загальну проблему – мінімальний рівень убезпеченості та його відносна стабільність – не можна вирішити без національної єдності та міжнародної солідарності. Окреслена проблема була найбільш актуальною в полікультурних та лімітрофних суспільствах після колапсу радянської імперії у Східній Європі. Тоді цю

⁴⁸⁶ Scheler M. *Die Sonderstellung des Menschen im Kosmos*. Der Leuchter. Weltanschauung und Lebensgestaltung. Darmstadt, 1927. Buch 8: Mensch und Erde. S. 162.

думку актуалізував Р. Дарендорф так: «Що більш однорідна країна, то більш її шанси на успіх у процесі демократизації. Країнам із складним етнічним чи ще яким-небудь складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності та підтримання законності й порядку»⁴⁸⁷. Однак хіба ця думка сьогодні втратила свою актуальність? Найкращою відповіддю на це питання, певно, є кольорові революції на пострадянському просторі, а також проблеми, що пов'язані зі штучно створеними сепаратистськими сюжетами анексованих територій цих країн.

Події, що виникли в Україні, починаючи від Революції Гідності (2014 р.) і тривають донині, засвідчують, що безпека держави залежить не лише від цілісності кордонів і армій, а й від громадянської свідомості та від того, наскільки члени суспільства поділяють спільні національні інтереси, цінності⁴⁸⁸. Зважаючи на це, ми переконані, що ті виклики, з якими зіткнулась наша країна змушують вносити корективи, а саме: боротися проти усіляких аспектів інформаційного смогу та міфологічної чи альтернативної історії, пропагувати національні цінності й формувати колективну дію навколо національних інтересів – фундамент для забезпечення безпеки в широкому розумінні цього слова. Наведені чинники передбачають наявність чіткої українознавчої політики. Проте, виходячи з політичних процесів та реально оцінюючи сьогодення у цьому напрямі, варто висловити сумнів щодо україноцентричності державної політики, яка має відігравати важливу роль в організації колективної дії усіх суспільно-політичних інституцій. Тобто відсутність цього підходу призвела до дезінтегруючих загрозливих впливів, які отримала Україна на сучасному етапі свого розвитку. Ці й багато інших аспектів порушують проблему захищеності в сфері, котра відповідальна за ідентифікаційні процеси на фундаментальному рівні, тобто в гуманітарній сфері і виводять на перший план внутрішні переконання та мотиви кожної людини, що виявляють якість ідентифікаційних процесів.

Оскільки колективне сприйняття світу формується напаруваннями певних способів осмислення *сьогодні*, то результати цієї свідомості спостерігаємо/отримуємо *завтра*. Підміна фальшивою міфологією та радикальною ідеологією справжньої історії та питомої самотності викривила українцям їхнє ідентифікаційне бачення як минулого, так й сьогодення із майбуттям, сформувавши розірваність та меншвартісність ментальної призми. Орієнтуючись на таке *сьогодні*, суспільство може не отримати ніякого *завтра*. Штучно хибна налаштованість на самоосмислення фундаментально вплинула на національну ідентичність, що «оформило» нам сьогодні усі проблеми російської причинності.

⁴⁸⁷ Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. *Вопросы философии*. 1990. № 9. С. 69-75.

⁴⁸⁸ Нестеренко Г., Боятюк О. Мережева освіта та її потенційний вплив на гуманітарну безпеку держави. *Виклики та загрози гуманітарній безпеці Української Держави* : зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. С.І. Зліюрука. Київ : НІСД, 2015. С. 90-94.

Тож за період відновленої незалежності низка політичних процесів та соціальних зрушень увиразнили весь спектр проблем світоглядно-політичного характеру українців як нації, її ідентичнісних характеристик. У цьому сенсі конкретизується дослідницька площина відповідності засновків української ідентичності тим зразкам і практикам (рисам і прикметам), котрі визначені класичними теоретичними розробками як національно самобутні та своєрідні⁴⁸⁹. Це звертає увагу на вибір методологічної стратегії для дослідження факторів та якості згаданої самобутності – примордіалізм чи конструктивізм. Звернемо увагу, що схематично пропонований нижче алгоритм було вже презентовано⁴⁹⁰, а тут він інструментально доповнює загальну картину глибшого осмислення й збалансованішого дослідження процесу самоідентифікації. Отже, стартовим і домінантним у виборі методологічних пріоритетів видається конструктивізм, який дає можливість говорити про політичну націю як соціально-культурний конструкт, збудований на принципах плюралізму⁴⁹¹.

Актуалізацію згаданої методології бачаємо в ідеях про співвідношення ціннісних настанов громадянського суспільства та національної ідентичності як теорію права, що опирається на комунікативну теорію суспільства, яка на наших теренах більш жваво інтерпретується після Революції Гідності⁴⁹². В сучасному глобалізованому світі наголос у цьому векторі падає на співвідношення гідності ідентичності та ресентиментної політики. Йдеться про формування громадянської ідентичності як такої форми, яка забезпечить толерантність множинності при збереженні усіх прав та свобод⁴⁹³. Такі акценти не просто тематизовані в Україні, а в ній чи не найкраще репрезентовані: зміна цивілізаційно-ціннісних основ як момент самоусвідомлення та виклик майбутнього. Важливо у цьому напрямку не випускати з уваги й тенденції теоретичної філософії: теоретичне тло утотожнюється тенденціям з досліджень ідентичності:

⁴⁸⁹ Smith, Anthony D. *National Identity*. 1991. Reno : University of Nevada Press. 226 p.

⁴⁹⁰ Мудраков В. Стратегічно-методологічні пріоритети в дослідженні української національної ідентичності. *Гуманітарний дискурс у перспективі ХХІ століття: методологічні засади*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 5-6 листопада 2021 р. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 72-75.

⁴⁹¹ Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. 1991. 224 p.

⁴⁹² Habermas J. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1992. 667 s.; Бистрицький Є., Пролесев С., Лозниця С., Зимовець Р., Кобець Р., Білий О. *Національна ідентичність та громадянське суспільство*. Київ : Дух і Літера, 2018. 464 с.; Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролесев С., *Комунікація і культура в глобальному світі*. Київ : Дух і Літера, 2020. 416 с.

⁴⁹³ Fukuyama, Francis. *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. 2018. 240 p.; Sen, Amartya. *Identität und Gewalt*. 2020. 241 s.

ціннісна якість, яка концептуалізуються феноменом *розумної* гуманності⁴⁹⁴ та проблем сучасного нігілізму⁴⁹⁵.

Примордіалістичні ідеї (принцип крові, першочерговість етносу) мали б слугувати з одного боку за приклади переосмислення негативних моментів власної історії, політичної міфології, світоглядно-соціальної атрибутики, з іншого – сприяти утвердженню упослідженим сферам колективного «Я». Тут важливою опорою стають знані дослідження у сфері історичної й культурної пам'яті та інтерпретації філософії історії, які з особливою активністю проводилися на межі століть⁴⁹⁶. В аспекті українських методологічних досліджень історичної пам'яті передовсім вирізняється дослідження колективу авторів, котрі говорять про «Складні питання історичної пам'яті у парадигмі діалогічності культур»⁴⁹⁷. Разом з тим не варто забувати й про найсвіжіші розвідки в аспекті історичних рефлексій як в обширних, так й коротких часових проміжках з новими акцентами глобального бачення⁴⁹⁸; в аспекті ціннісно-методологічних досліджень ідентичності⁴⁹⁹; в аспекті історико-філософського становлення української ідентичності⁵⁰⁰ та соціально-економічні, культурно-політичні, духовно-ціннісні передумови її сучасного стану в експлікаціях міжнародних експертів⁵⁰¹.

Тож, запропоновані орієнтування постають своєрідною стратегічною мапою дослідження української національної ідентичності, алгоритмом «пізнай себе», яка мала б убезпечувати від спекулятивних

⁴⁹⁴ Gerhardt, Volker. Humanität. Über den Geist der Menschheit. München : C.H. Beck. 2019. 320 s.

⁴⁹⁵ Sommer, Andreas Urs. Werte. Warum man sie braucht, obwohl es sie nicht gibt. Stuttgart : J.B. Metzler, 2016. 200 s.; Gabriel, Marcel. Moralischer Fortschritt in dunklen Zeiten: Universale Werte für das 21. Jahrhundert. Berlin : Ullstein, 2020. 368 s.

⁴⁹⁶ Haverkamp A. (Hg.), Memoria. Vergessen und Erinnern. München : Fink, 1993. 536 s.; Assmann, Jan. Das kulturelle Gedächtnis. München: C.H. Beck, 1999 344 s.; Рикёр П. Память, история, забвение. Москва : Изд-во гуманитарной литературы, 2004. 728 с; Welzer, Harald. Das soziale Gedächtnis. Hamburg : Hamburger Edition, 2001. 350 s.; Goodman-Thau (Hg.), Eveline. Das eigene Erinnern: Gedenkkultur zwischen Realität und Normalität. Wien : Passagen 2007. 208 p.; Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Рєпи. Київ : ТОВ "Видавництво "КЛІО"", 2014. 272 с.

⁴⁹⁷ Складні питання історичної пам'яті у парадигмі діалогічності культур : Колективна монографія / Київський університет імені Бориса Грінченка. Білосток: Білоруське історичне товариство, 2019. 292 с.

⁴⁹⁸ Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.; Plokhy, Serhii. The Gates of Europe. A History of Ukraine. New York Basic Books, 2017. 432 p; Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 432 с.

⁴⁹⁹ Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.

⁵⁰⁰ Скрипник М. Історико-філософський контекст становлення української ідентичності: монографія. Львів : ТЗОВ «БІЗНЕС ШКОЛА УБС», 2018. 214 с.

⁵⁰¹ Нариси новітньої історії України. / Ред. Мінаков М., Касьянов Г., Родженські М. Київ : Laurus, 2021. 344 с.

спроб увиразнити якісь ідеологічні тенденції в українському суспільстві, а також від часто не зовсім свідомої «зацікавленої етики патріотизму»⁵⁰².

Крім усього, сучасник має усвідомити, що багато з сьогоднішніх благ у майбутньому можуть стати загрозою. Тобто існуюча соціальна система – це завжди соціальна лабораторія формування людини майбутнього: ціннісних орієнтацій та способів самоідентифікації. Подібні процеси передбачають функціонування таких найбільш впливових контекстів як традиція, освіта, ЗМІ. Однак, саме освіті, а якщо точніше – її гуманітарній складовій, належить статус «особистісного інструментарію» докорінної зміни параметрів власної ідентичності. Іншими словами, навичка критичного осмислення різноманітних впливів на основі постійного самовдосконалення та самоосвіти – інструмент для перетворення самого себе. Вивчення гуманітарних дисциплін допомагає людині усвідомити свою сутність: індивідуальну та колективну ідентичність. Інші названі контексти у нашому зрізі за період незалежності грали загалом, на жаль, радше негативну роль у створенні образу «українця майбутнього». Тому цей комплекс питань постає для українців щонайвищим безпечним статусом, а для освітньо-інтелектуального корпусу виступає найпершим завданням практичної діяльності.

Зазначимо: останнім часом опубліковано чимало праць, пов'язаних з безпекою. Переважна більшість досліджень виконана у руслі національної безпеки та її забезпечення в сучасних умовах: суцільної трансформації, євроінтеграції, додання статусу «між», підвищення соціальних ризиків особистості та інші. Зрозуміло, що комплексність національного зрізу має на увазі й гуманітарний аспект, проте світоглядне тло формування проблем та алгоритми інструменталізації їх вирішення залишаються не розкритими. Себто ідея впливу на ментальні структури суспільства засобами сфер, котрі класифікуються як гуманітарні, почала проговорюватися сучасними елітами як завдання утвердження власної ідентичності, але непроясненою залишається методологія втілення на рівні стратегій національно-культурного та державного значення. Йдеться про застосування сфер гуманітаристики з метою світоглядної самокорекції як наслідок глибинного осмислення ментально-ціннісного підґрунтя власної ідентичності. Ми переконані, що згадана корекція найбільш дієва через засоби освіти. Проте реалізація подібного в освітній процес зустрічає щонайменше дві необхідні умови: осмислення власних ціннісних передумов та усвідомлення необхідності змін і випробування формальними процедурами.

⁵⁰² Mudrakov V. Методологічно-ціннісні аспекти дослідження ідентичності. Особливості філософського визначення патріотизму. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2021. 4(1), С. 29-37. <https://doi.org/10.15421/342104>

б) Антропологічно-ціннісні аспекти осмислення

Людина, зважаючи на свої психологічні та антропологічні особливості, є безпосереднім відображенням періоду соціального розвитку, епохи культурного поступу, державотворчих процесів і суспільної системи. Людина завжди як піддавалася «спокусам» згаданих сфер, так й ставала жертвою їх крайнощів, витворюючи тим самим ціннісні орієнтири світорозуміння. Тобто системотворчість взаємозв'язків та відношень життєдіяльності соціуму – це завжди діалектичний процес взаємовпливів, котрий з одного боку постає характеристиками суб'єктних інспірацій, з іншого – демонструє визначальний суспільний вплив цих інспірацій. Тож двосторонньо схоплене розуміння цього процесу розумітимемо як антропологічно-ціннісний вимір. Так, у зв'язку певних наголосів сутності людини та їхніх визначень соціальною системою безперечними орієнтирами є такі концепції в старих та нових інтерпретаціях як «Homo faber» (М. Шелер) – людина, що виробляє знаряддя, «Homo ludens» (Й. Гейзінга) – людина граюча, «Homo negans» – людина, здатна сказати «ні», «Homo sperans» (Е. Фром) – людина, яка сподівається, «Homo Deus» (Ю. Харрарі) – людина божественна. Однак, наша недавня історія виказує необхідність загострити увагу на «Homo soveticus» (А. Зинов'єв) – людині радянській як носієві такої ціннісної матриці, котрий є чи не найбільш стійким творіння совєцької системи, і який сьогодні ще продовжує жити.

На щастя сталося так, що соціальна лабораторія радянської епохи перестала існувати, проте ті «соціальні препарати» ще довгий час використовувалися і з недостатньою реакційною дією. Саме це, на наше переконання, і було однією з головних причин гуманітарної кризи і не лише в Україні, але й на всьому пострадянському просторі. Адже проєкт нової людини, започаткований і частково реалізований у радянський період, передбачав позбавлення людини власної особистості і спонукав до ідентифікації себе з правлячою Партією. Варварства того часу на ідеологічно-соціальному рівні призвели до вихолощування у свідомості українців їх питомої самоідентифікації з європейською спільнотою. Як наслідок цих та інших процесів – руйнування ціннісної системи особистості, розпорошеність і невизначеність власного «Я», закладається конфліктотеннність цінностей на рівні міжментальної та суспільно-політичної інакшості. Конфліктність, причинами якої стали перехід від однієї суспільно-політичної системи до іншої, змінна цінностей, геополітичне напруження тощо сьогодні детермінують гуманітарну кризу, а стан із втратою орієнтирів нормального життя характеризується основним мотивом вижити⁵⁰³. Тобто безпечний стан гарантується небезпекою від впевненості людини у своїх діях. Жорстка політика світоглядно політичного штурму

⁵⁰³ Мудраков В., Поліщук О. Деякі міркування щодо проблем ідентичності та гуманітарної безпеки. *Вісник національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія.* № 2(30). 2019. С. 31-36.

призвела до формування колективного свідомого, в основу якого був закладений образ «українця радянського типу». Досягнення поставленої мети відбувалося усіма можливими засобами: освіту, культуру, науку, а керовані преса, радіо, музика, література позиціонували людину в мирний час як «солдата на фронті», використовуючи чіткі команди, гасла, заклики, патріотичні настрої, календарні міфи, роблячи акцент на колективізм як основі нової держави. Поряд із фізичним знищенням, як методом перетворення національно орієнтованих людей у «новий тип», були й інші. Чи не найбільш дієвим перетворювачем ціннісної матриці людини була освіта. З цього приводу М. Ткачук пише: «Попри низку формальних новацій у сфері організації освіти і науки на теренах СРСР, здійснених у подальші роки радянської влади, її освітня парадигма залишалася незмінною аж до часів “перебудови”. Стратегічним завданням радянської системи освіти, сформульованим за часів її зародження, поставало формування “нового, вищого типу людини розумної – Homo Sovieticus”, а його засоби відповідали методиці “комуністичного виховання”, запровадженій і апробованій у 1920-1930-ті рр.»⁵⁰⁴. У такий спосіб держава сприяла формуванню колективної дії, в основі якої знаходилася людина-герой. «Нову людину» радянського типу влада бачила як патріотично налаштовану, котра завжди готова на самопожертву, трудові подвиги, постійні зречення. Саме таких людей «тотальної працездатності», які ставили державні цінності, амбіції окремих партійних лідерів вище загальнолюдських, тогочасна влада «поетизувала» та «міфологізувала»⁵⁰⁵. Цей процес відбувався завдяки «соціальному інжинірингу» – мистецтву маніпулювання людьми⁵⁰⁶. Через міфологізацію і тотальні маніпуляції підживлювалось формування нового образу людини, нові цінності. Саме такий підхід, на думку Ф. Фукуями, відрізняв комуністичні країни від не-тоталітарних, адже зміни, що відбувалися в суспільстві, зароджувалися не в суспільстві, а в уяві державних, політичних лідерів⁵⁰⁷, які намагалися розширити свої владні повноваження, оволодіти людською свідомістю. Така політика робила людей безправними. Кожен в великій системі мав почуватися малим. С. Алексієвич конкретизуючи цю мотивацію зазначає, що навіть усвідомлюючи, що щось робилося неправильно, знаючи, що ідеологічний монстр знищив мільйони людей, Homo soveticus не

⁵⁰⁴ Ткачук М. Філософська освіта в радянській Україні: досвід осмислення історичних документів та архівних матеріалів. *Філософська думка*. 2010. № 6. С. 42.

⁵⁰⁵ Mudrakov V.V., & Polishchuk O.S. SOME CONSIDERATIONS ON THE TYPOLOGY OF PHILOSOPHICAL-ANTHROPOLOGICAL MODELS (To the Problem of Value Identifications of Ukrainians). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018 (14). P. 7-19. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150500>

⁵⁰⁶ Social Engineering: The Art of Human Hacking. Christopher Hadnagy, Paul Wilson (Foreword by). John Wiley & Sons, 2010. P. 51.

⁵⁰⁷ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек : пер. с англ. М. Левина. Москва : АСТ МРСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. С. 78.

спроможеться дати відсіч гнобителю. Його пожирає страх, який іде зсередини, з глибини сутності власного «Я»⁵⁰⁸.

«Нова людина» радянського типу – це специфічний феномен в особливому наративному полі тиску на суспільну свідомість і на кожного зокрема. Вона не здатна відрізнити добро від зла і ніколи не відчувала істинного значення «свободи», «рівності». Вона постає «мислячою річчю» зі своїм «ідеологічними заповідями»⁵⁰⁹, а антропологічний ефект штучних голодоморів, масових переселень народів, розстрілів і репресій, також ціннісних переформатувань і світоглядних коректувань, – це процес виведення популяції з вихолощеними фундаментальними основами людської сутності – співпереживання, співчуття, солідарності, альтруїзму. У *Homo soveticus* ці якості відсутні. Результат таких ціннісних метаморфоз, унормування та правовстановлення – зацькована, залякана людина, занурена в хаос зруйнованої природної соціальності. Постійні смерть і абсурд позбавили її совісті та здорового глузду, а відібрати в людини моральні емоції – означає позбавити її мотивації до самого життя⁵¹⁰. Тож, є підстави стверджувати, що «*Homo soveticus*» позбавлений можливості бути собою, проекту власної особистості. Це означає належність до спільноти без інтенційного, себто рефлексивного виміру ідентичності, а, отже, позбавлений проекції власної особистісності, себто вільної окремішності як, за твердженням Є. Бистрицького, «можливості довільного обирання власної ідентифікувальної належності»⁵¹¹. Ясна річ, що йдеться про межі здатності своєї світоглядної та суспільної корекції. Соціальна множинність ідентичності ж цілком і повністю визначалася пануючим політичним наративом.

Далі: процеси формування ціннісних пріоритетів для українського суспільства як певних *точок змін* в ідентифікаційних типологіях завжди були надважкими. Покінчивши з тоталітарною системою у суспільстві ще досить довгий час спостерігався (аж по сьогодні) конфлікт цінностей зринаючи як у світоглядно-ментальному, так й суспільно-політичному просторі. Панорама переходу від однієї моделі до іншої – процес формування нової політичної чи відновлення невідомої для світу духовно-культурної ідентичності – містила кілька проєкцій до саморозгортання. Її засновком-наративом було світоглядно-ідеологічне становище

⁵⁰⁸ Алексієвич С. Час second-hand (кінець червоної людини) / пер. з рос. Л. Лисенко. Київ : Дух і Літера, 2014. С. 41.

⁵⁰⁹ Mudrakov V., Polishchuk O., Popovych M., & Mozolev O. Identity of Homo Sovieticus in Retrospective and Modernity: Value and Anthropological Objectivations of Phenomenological and Literary Senses. *Annals of the University of Bucharest, Political Science*. 2021. XXII (1-2) P. 35-59.

⁵¹⁰ Mudrakov V.V., & Polishchuk O.S. SOME CONSIDERATIONS ON THE TYPOLOGY OF PHILOSOPHICAL-ANTHROPOLOGICAL MODELS (To the Problem of Value Identifications of Ukrainians). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018 (14). P. 7-19. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150500>

⁵¹¹ Бистрицький Є. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА. 2015. С. 13.

людини – увесь світ сповнений зла, протистояти якому можна, виходячи із людської сутності – здатності колективної ідентичності, тобто примусового суспільно-політичного колективізму із повним національно-культурним нігілізмом, тому різні пропорції таких ціннісних пріоритетів виформували, власне, різні формації суспільної свідомості⁵¹². Цікавою спробою опису їх характеристик та особливостей перетворення постає формат есеїстичної оповіді сучасного російсько-американського інтелектуала М. Епштейна. Він реконструює смислові виміри радянської та пострадянської моделей суспільної свідомості і окреслює це переходом від «совка» до «бобка»⁵¹³. Перша метафора позначає людину із такими психологічними і суспільними сутностями, що живляться незмінною системою міфів радянської пропаганди (оживленої та підживленої нині російськими ЗМІ) та є домінантними у оцінці реальної ситуації. Друга метафора характеризує розчарованого, а, відтак, й агресивного «совка», який прагне повернення втраченого світу. Його наратив визначається тотожністю цинізму ідейного та практичного – втрата суспільною свідомістю потреби етичного виправдання власним діям і смакування цинізмом безглуздої брехні. Перехід від одного типу до іншого є незнанням, бездосвідністю і політичним небажанням рухатися до іншого світу – такого, що сповнений добра, і який є можливим завдяки, у цьому випадку, зміні людської сутності – здатності колективної ідентичності із пріоритетними національно-культурними цінностями, відтак природною суспільно-політичною колективністю⁵¹⁴.

Ще один тип саморозгортання колективної ідентичності постає певним балансом національно-духовних цінностей та суспільно-політичних. Він об'єктивує шлях яким рухається сучасний українець до цивілізованого світу: демократичні принципи як про результат саморозвитку суспільства – з суспільствознавчої позиції, з філософської – можливість сутнісного поступу сучасника як розвитку здатності своєї колективної ідентичності. Окреслені характеристики змін дуже добре пояснюються змістом чи, краще кажучи, висловленням у ньому завданням першого антропологічного закону – *закону природної штучності* (природної неприродності), сформульованого Г. Плеснером. Він пише: «Як ексцентрично організована істота вона [людина, автори] мусить *ще зробити* себе

⁵¹² Mudrakov V.V., & Polishchuk O.S. SOME CONSIDERATIONS ON THE TYPOLOGY OF PHILOSOPHICAL-ANTHROPOLOGICAL MODELS (To the Problem of Value Identifications of Ukrainians). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018 (14). P. 7-19. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150500>

⁵¹³ Епштейн М. По той бік совка. Політика на грані гротеску. Київ : Дух і Літера, 2016. С. 139-176.

⁵¹⁴ Mudrakov V.V., & Polishchuk O.S. SOME CONSIDERATIONS ON THE TYPOLOGY OF PHILOSOPHICAL-ANTHROPOLOGICAL MODELS (To the Problem of Value Identifications of Ukrainians). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018 (14). P. 7-19. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150500>

тим, чим *вже є*»⁵¹⁵. Тобто, людина мусить себе урівноважити, зробити звичними і традиційними ті речі, які є (чи видаються) у цьому процесі неприродними. Так, у повсякденності історичного процесу й у житті соціуму ці процеси ціннісного новаторства відображено двома революціями, рушієм яких були прояви « нової людини »: національно свідомої, яка прагнула остаточно покінчити з тоталітарною свідомістю й сприяла побудові національної держави як рівної серед рівних та діяча революційних подій, який проживає випробуваннями своєю гідністю.

Відповідно до цих трансформаційних платформ виформовувалися ціннісні моделі: « під час “Помаранчевої революції” » провідними були загальнолюдські і національні цінності, основна з яких – це вільне життя. Фактично, “Помаранчева революція” виникла як реакція на втілення державою таких *анти*цінностей як фальсифікація виборів, корупція, авторитаризм, наступ на права громадян, цензура та інші. Саме вони стали причиною відстоювання народом справедливості – людина вимагала втілення в життя демократичних принципів і створення “справедливої держави”. У період “Революції Гідності” знову актуалізуються цінності, які були під час “Помаранчевої революції”. Це зумовлено тим, що влада, яка була утворена після революційних подій, “зігравши” на ціннісних орієнтаціях і прагненнях людини “*зробити* себе тим, чим *вже є*” сповна, не ставила за мету дотримання проголошеного курсу, а прагнула банального доступу до розподілу ресурсів – така собі спроба “реваншу бобка”. Ця ситуація, варто зауважити, спричинює певну ціннісну дезорієнтацію, утім, по-новому актуалізується відстоювання демократичних принципів: воля, справедливість, солідарність, хоробрість, довіра тощо. Практично, всі ці цінності відображають формат “ нової людини ”, українця-європейця»⁵¹⁶.

Про те, наскільки якісно цей процес переформатування вдається, наведемо фрагмент із власного дослідження⁵¹⁷, де висвітлюється на це двоякий погляд – *песимістичний* та *оптимістичний*. Змістове наповнення *першої характеристики*, власне, виявляє певну агресію і ненависть, що панують у суспільній думці. Людина ж постає розчарованою, депресивною і невпевненою – вона кинута напризволяще. Як наслідок – новий виток загострення ціннісної кризи. Людина перестає замислюватися над майбутнім, припиняє, отже, проектувати свою духовно-соціальну реальність у національно-культурному та суспільно-політичному аспектах. Інакше кажучи, розмивається її ідентичність. Відтак, виникає загроза нового «пробудження бобка» або розріст інструментального мислення. Втрата

⁵¹⁵ Плеснер Г. Ступени органического и человек. Введение в философскую антропологию. *Проблема человека в западной философии* / переводы, сост. и послесл. П.С. Гуревича; Общ. ред. Ю.Н. Попова. Москва : Прогресс, 1988. С. 134-135.

⁵¹⁶ Mudrakov V.V., & Polishchuk O.S. SOME CONSIDERATIONS ON THE TYPOLOGY OF PHILOSOPHICAL-ANTHROPOLOGICAL MODELS (To the Problem of Value Identifications of Ukrainians). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2018 (14). P. 7-19. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150500>

⁵¹⁷ Там само.

ціннісних орієнтирів і розвій інструментального мислення, тобто максимальної ефективності чи найкращого співвідношення між витратами та результатом, у принципі характерні для кризових ситуацій у суспільствах, що змінюються. Так, Ч. Тейлор визначає їх як основні хвороби сучасності: «Перше занепокоєння пов'язане з тим, що можна було б назвати втратою смислу, нівелюванням моральних горизонтів. Друге – стосується затмарення цілей перед лицем нестримного інструментального мислення. Третє – пов'язане із втратою свободи»⁵¹⁸. Людина починає жити тільки тут і зараз, сьогоднішнім, а тому переорієнтовується виключно на матеріальні цінності, які дають їй можливість задовільнити свої базові потреби. Цим, власне, пояснюються ті негативні процеси, що мають місце у суспільній свідомості сучасної України – загальне невдоволення, соціальна нерівність, нестабільність, політичне напруження, масова міграція тощо.

Змістове наповнення *другої характеристики*, себто оптимістичного висловлення, виявляє, власне, акцентуацію на досягнутих здобутках, зокрема на самій можливості сутнісного поступу людини як розвитку здатності своєї колективної ідентичності і, звісно, надію чи, наприклад, політичні проекти з обіцянками на кращі перспективи незабаром.

Враховуючи ці характеристики, варто зазначити, що для реальних змін і справжніх перспектив, тобто довершення ціннісного покладання і людинотворення сучасного українця-європейця, необхідним є відшліфування і гарт того, що Е. Гусерль називав «власною філософією», тобто іманентною філософською ідеєю чи «іманентною телеологією як прориву»⁵¹⁹. У категоріях нашого контексту це постає цінністю якості власної самобутності як постійної мети. Саме така якість є, з одного боку, визначальною домінантою сучасної людинотворчості, з іншого – критерієм ціннісного екзамінування ідентичності. С. Кримський у своїх філософських роздумах акцентує на людських якостях як необхідній константі духовності ХХІ ст. Ці особливі якості утверджують так звану «монадну особистість». Йдеться про здатність особистості «репрезентувати свою націю, свою культуру, свою епоху і, відтак, маніфестувати індивідуальну іпостась універсального досвіду. [...] І не просто репрезентувати, а давати зразки вчинків, інтелекту та зростаючої совісті. Це є важливим тому, що в наші часи ідеї та проекти повинні випробовуватися на здатність втілюватись у життя особистості. Саме така вимога і стала вузловим пунктом переходу у формуванні духовності ХХІ століття від гуманізму як ідеології людини, що уявила себе Богом, до персоналізму як утвердження самоцінності особистості людини, а не абстрактних ідей»⁵²⁰.

⁵¹⁸ Тейлор Ч. Етика автентичності: видання друге / пер. з англ. А. Васильченко. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. С. 14.

⁵¹⁹ Гусерль Е. Криза європейського людства і філософія. *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями*: хрестоматія / упоряд. В.В. Лях, В.С. Пазенюк. Київ : Ваклер, 1996. С. 67.

⁵²⁰ Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. Київ : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. С. 352-353.

Людина такого типу має бути готовою відповідати за кожен вчинок свого життєдіяльного поступу як за остаточно визначальний для своєї колективності, себто для власного народу. Інакше кажучи, вона має бути готовою ставати зразком – це спосіб формування належності до світу сучасних колективних цінностей та толерантної політики визнання. Формування людини такого типу – відповідальність гуманітаристики. Крім того, ця компетенція гуманітарної сфери має неабиякі наслідки як у питаннях розвитку економіки, так і в питаннях соціального ресурсу та капіталу, який з кожним роком зменшується у країнах, що зазнали соціалістичного впливу і зростає у країнах Західної Європи.

Виходячи з окресленого і враховуючи наші найсвіжіші реалії, ми стверджуємо, що забезпеченість гуманітарної сфери виступає щонайпершою потребою сьогодення. Тобто вона є потребою існування особи, нації, держави, тому що її функціонування пов'язано із задоволенням найважливішої соціальної потреби – повноцінне усвідомлення «Я» і «Ми» та ціннісне покладання задля «Нас». У цьому контексті гуманітарну безпеку варто сприймати як фактор, що сприяє життю, вона також є критерієм розвитку, адже чим більша безпека, тим людина є впевненішою у своїх діях і своєю діяльністю вона спрямовує на самореалізацію. Основним простором її вишкідку є різноманітні форми освітнього процесу. Ба більше, гуманітарна безпека як комплексне й нагальне явище, не може реалізуватися без допомоги освіти як соціального інституту, адже розвиток освіти з наукою та культурою є фундаментом сучасності.

в) Структурно-формальні шляхи реалізації

Наступним кроком у нашому дослідженні буде звернення до освіти не просто як до головного засобу підготовки людини до життя в майбутньому *відкритому суспільстві*, а як до засобу захисту, зокрема в аспекті особливостей реалізації спеціального блоку студій з гуманітарної безпеки. Виходячи із Закону України «Про вищу освіту»⁵²¹, Закону України «Про фахову передвищу освіту»⁵²², сучасні заклади освіти в обов'язковому порядку у навчальних планах підготовки спеціалістів мають передбачати 25% від загальної кількості кредитів на вибіркові освітні компоненти, що спрямовані на формування індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів, а також обов'язковою складовою освітньо-професійної програми підготовки здобувачів є загальна підготовка, що спрямована на формування загальних компетентностей визначених освітнім стандартом спеціальності. В разі його відсутності заклад вищої освіти має орієнтуватися на загальну нормативну базу, а також враховувати Національну рамку кваліфікацій та професійні стандарти і концепції розвитку спеціальностей,

⁵²¹ Закон України «Про вищу освіту». *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37-38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 13.01.2022).

⁵²² Закон України «Про фахову передвищу освіту». *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 30. Ст. 119. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text> (дата звернення: 13.01.2022).

що слугують орієнтиром у формуванні особистості не лише у професійному вимірі, а й загальнолюдському, державницькому та громадському, тобто сприяють формуванню Я-особистості та послугують ціннісними орієнтирами у процесах ідентифікації. У такий спосіб освіта постає тією інституційною умовою в якій закладаються основи ідентифікаційних процесів, які протягом життя людини лише підсилюються. Звернемо увагу, що гуманітарна складова у контексті підготовки здобувачів може забезпечуватися двома рівнями: через обов'язковий цикл дисциплін загальної підготовки та через вибіркові освітні компоненти, що можуть пропонувати викладачі кафедр відповідних напрямів.

Однак, чи можна напевне сказати, що гуманітарна складова сучасної української освіти як визначальний фактор ідентифікації та ще й в умовах *війни за ідентичність* повсюдно й якісно системотворює ці процеси, тобто забезпечує цю функцію, а також чи здатна реагувати на гострі дезінформаційно-пропагандистські виклики, з якими Україні довелося сьогодні зіткнутися, і чи взагалі має вона реагувати? Аналітиці першої частини питання присвячено чимало розвідок, зокрема й у цьому виданні, ми ж звернемо увагу на другу частину.

Одразу зазначимо: освіта має реагувати на загрозливі виклики, тим паче, якщо ці виклики стосуються ідентичності: історії, культури, пам'яті, мови тощо. Однак, усвідомлення здатностей освіти передбачає, передовсім, усвідомлення тих моделей безпеки, тобто тих структурно-формальних умов, котрі гарантують стан захищеності як такий та постають комплексом взаємозумовленості елементів системи в глобалізованому світі. У цьому сенсі видається доцільним міркування З. Баумана: «Необхідно, щоб суверенітет держави в законодавчій і виконавчій сферах опирався на “триногу” військового, економічного й культурного суверенітету; [...] Здатність до ефективного встановлення порядку була б немислима без здатності ефективно захищати територію держави від загрози з боку інших моделей порядку, як зовнішньої, так і внутрішньої; здатності “зводити баланс” у народному господарстві й здатності до мобілізації культурних ресурсів, достатніх для підтримання ідентичності та своєрідності держави через своєрідну ідентичність її підданих»⁵²³. Для сучасного українського контексту тут виявляється важливим акцент «зводити баланс», адже йдеться не тільки про справедливість та рівність, а про виживання, тому «баланс» означає для нас: *освіти – ресурс, бо освіта – зброя*. Ідейна якість освіти у завданнях формування ідентичності постає не просто «естетикою держави», а її «духовним здоров'ям» і «стилем життя». А мобілізація культурного ресурсу це захист від прямої світоглядної інтервенції чи, висловлюючись формулюванням Е. Саїда, «культурного імперіалізму»⁵²⁴.

⁵²³ Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства. Київ : Вид. дім «Кисво-Могілянська академія», 2008. С. 51-52.

⁵²⁴ Саїд Е. Культура й імперіалізм. Київ : «Критика», 2007. 608 с.

Звернення до такої моделі комплексної взаємозумовленості елементів захисту порушує питання стратегічного бачення і чітке безпечове планування в сегменті освітніх пріоритетів з головною орієнтацією на демократичні цінності та фактори стабільності як основних засобів протистояння: *здоровий глузд versus пропаганда*. Тобто освіта – це важливий інститут формування майбутнього зі стартовим засновком в гуманітаристиці. Так, з цього приводу Л. Панченко зазначає: «парадигмою ж нашого часу визнається соціально-гуманітарне знання, яке знаменує перехід від абстрактної людини – об'єкту до конкретної людини – суб'єкта з його багаточисельними зв'язками з динамічним світом. І немає сумніву, що ХХІ століття є століттям розвитку гуманітарної культури, культури доброї і виховуючої [...]»⁵²⁵. Й такі цілі прописано у відповідності до міжнародних орієнтирів гуманітарної політики. Так, у Законі України «Про освіту» читаємо, що основним завданням освіти: «[...] є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору»⁵²⁶.

Очевидно, що роль та місце освіти в згаданій моделі безпеки є виняткова, адже не тільки гарантує духовну безпеку нині, але й будучи в майбутнє⁵²⁷. Проте, залишається чи не найважливіше питання – *інструменталізація гуманітарної безпеки* засобами освіти. На жаль, дуже поступово це питання сьогодні актуалізується. Так, зокрема С. Зубенко зазначає, що в Україні, навіть після гібридної війни з Російською Федерацією, відсутнє належне представлення гуманітарної проблематики як на законодавчому рівні, так і на рівні закладів вищої освіти. Переважає спрощене розуміння суті гуманітарної сфери як певного «непріоритетного» напрямку⁵²⁸. Виходячи з цього, автор радить Міністерству освіти і науки України звернути увагу на неприпустимість скорочення викладання дисциплін соціально-гуманітарного циклу на усіх рівнях освіти, окрім цього наявні навчальні програми потребують вдосконалення та оновлення. Завдяки цим процесам відбудеться активізація цілеспрямованого освітнього впливу задля поширення української культури, національної

⁵²⁵ Панченко Л.М. Гуманітарна освіта як основа духовної безпеки. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Філософія*. 2012. Вип. 38. С. 149-161.

⁵²⁶ Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 13.01.2022).

⁵²⁷ Панченко Л.М. Гуманітарна освіта як основа духовної безпеки. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Філософія*. 2012. Вип. 38. С. 149-161.

⁵²⁸ Зубенко С. Гуманітарна складова у стратегічних документах із національної безпеки. *Аналітична записка. Серія «Гуманітарний розвиток»*. 2019. № 3. С. 1-15.

ідентичності, посилення української державності, захисту від маніпулятивного впливу інформації, що суперечить національним інтересам.

Прикладом практично втіленої *інструменталізації* варто вважати впровадження в Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії з 1 вересня 2020 р. спецкурсу «Гуманітарна безпека». Усвідомлюючи актуальність цього напрямку в сучасних умовах, враховуючи зазначені рекомендації та проведене внутрішнє опитування відділом внутрішнього забезпечення якості вищої освіти Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, з'ясували, що серед усіх бажаючих здобувачів вищої освіти, а опитування мало добровільний характер, значна частина (близько 68%) не зовсім чітко розуміють межі безпековості окресленої сфери; інша частина (17% опитаних) має більш менш загальне уявлення про гуманітарну безпеку, але не бажає над цим замислюватися; лише незначна частина (15%) розуміє суть і наслідки цієї проблеми у суспільстві. З наведеного опитування, яке має хоч і локальний характер та все ж певною мірою відображає тенденцію західного регіону нашої країни, стає зрозумілим, що освіта сучасної України гостро потребує концептуального оновлення в напрямку спеціальних безпекових тематик: запровадження «Гуманітарної безпеки» як навчальної дисципліни в освітній процес закладу вищої освіти усіх спеціальностей. Зважаючи на таку необхідність, і не чекаючи вказівки відомчих міністерств, користуючись ст. 1 Закону України «Про вищу освіту»⁵²⁹, було прийнято рішення про внесення до навчального плану спеціальності Середня освіта (Історія) першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зазначеного освітнього компонента в обсязі 4 кредити, що становить 120 годин. Зазначимо, що комплекс тематик, який наразі включає аналіз спеціальних документів з розробки гуманітарної безпеки та її засобів, філософсько-історичні й політичні виміри, а також практично-прикладні аспекти, цьогоріч доповнено релігієзнавчим напрямом. Його було розроблено автором курсу в рамках дослідницького проєкту «Соціальна функціональність релігії в умовах масштабних небезпек: ідейно-теоретичний та практичний виміри» за державним реєстраційним номером: 0121U109446.

Внесімо уточнення щодо того, які прогресивності та дієвості вбачаються у такому виборі: *по-перше* на спеціальності Середня освіта (Історія) вивчаються не лише історичні освітні компоненти, а й такі, як «Соціологія», «Політологія», «Глобалістика», «Політична нація», «Євроінтеграція» тощо, програмні результати навчання яких дозволяють сформувати компетентності у здобувачів вищої освіти та формують навчально-дослідницьку платформу для обговорюваного освітнього компонента, а отже компонент доповнює спеціальним кутом зору критичного осмислення; *по-друге*, вона нараховує 54 здобувачі, які представляють не лише м. Хмельницький і Хмельницьку область, а й Тернопільську, Херсонську, Рівненську, Житомирську, Вінницьку та інші області України, що

⁵²⁹ Закон України «Про вищу освіту». *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37-38. Ст. 2004.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 13.01.2022).

дає можливість транслювати компетенції в міжрегіональному вимірі; *по-третє*, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія має тісні зв'язки з ідентичною Харківською гуманітарно-педагогічною академією, що дозволяє прямий обмін досвідом, тобто розповсюдження подібного новаторства безпосередньо. Останнє є вельми важливим, оскільки місто Харків розташоване на Сході нашої країни, де спостерігалися певні ускладнення із самоідентифікації, зокрема в умовах, що виникли у 2014 році.

Крім цього, метою запропонованого компонента є формування відповідних життєвих, професійних, громадянських і загальнолюдських компетентностей, що відображаються у змістовому наповненні про стан захищеності та можливості захисту людини, сім'ї, народу, їхніх цілей, цінностей та ідеалів, традицій та укладу життя, культури; формування стійкого необхідного та достатнього заохочення і розвитку прав й обов'язків людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

Попри доволі широке охоплення освітнього компонента *«Гуманітарна безпека»*, його варто постійно вдосконалювати та зміцувати акценти при викладанні зі змінами реальної ситуації в соціально-політичній та духовно-культурній сфері. Крім того, спецкурс може набути більшої значущості та реальної застосовності через посилення його практично-прикладного аспекту. Йдеться про ще один аспект структурно-формальної реалізації: практику у ЗМІ. Якісна аналітика в інформаційній сфері, зокрема в регіональному вимірі, — це не просто увиразнююча особливість спецкурсу *«Гуманітарна безпека»*, а можливість *контролювати* засоби масової інформації, які дуже часто в гонитві за сенсаціями сприяють дегуманізації суспільства, формуючи у молодих людей агресивний, викривлений образ світу: сіють страх, формують катастрофічний тип свідомості, позбавляють сенсу будь-які позитивні зусилля у влаштуванні власної долі тощо. Крім того, така перспектива практично-прикладного аспекту актуалізує курс зокрема для освітніх програм із журналістики, а також різних спеціальностей соціально-поведінкового напрямку підготовки.

Насамкінець звернемо увагу на таку амбівалентну особливість структурно-формальних шляхів втілення цього освітнього компоненту, яка виокремилася з першим досвідом впровадження: станом на сьогодні в Україні відсутній державний освітній стандарт підготовки вчителів для закладів загальної середньої освіти зі спеціальності *«Середня освіта (за предметними спеціалізаціями)»*. Відсутність цього державного документа децю *спрощує* підхід у підготовці в закладах вищої освіти педагогів, але сама проблематика гуманітарної безпеки в освітньому процесі цієї спеціальності є зовсім невизначеною. Не менш проблемною є ситуація з визначенням гуманітарного складника як фактора безпеки й у підготовці спеціалістів у інших сферах, навіть тих, де є та вже діють державні стандарти. Це пов'язано певною мірою і з тим, що при підготовці фахівця технічної сфери, розробники навчальних планів намагаються обмежити гуманітарну складову —

збільшивши обсяг фахової підготовки. Цей підхід, на наше переконання, є неприпустимим, адже в результаті такого підходу відбувається формування людини, яка керуватиметься лише технічно-економічними цінностями. У майбутньому така людина як продукт сьогодення керуватиметься виключно економічною вигодою. Такі міркування спонукають до думки, що гуманітарну складову варто закріпити на державному рівні та не дозволяти нею маніпулювати, а також вимагати від держави швидкого прийняття державного стандарту зі спеціальності «Середня освіта (за предметними спеціалізаціями)». Поява цього документа проллє світло на зміст підготовки педагогів для закладів загальної середньої освіти та сприятиме розбудові траєкторії гуманітарної безпеки.

Поза сумнівом, сучасна українська освіта змушена функціонувати у дуже непростих умовах, що пов'язано з низкою нерозв'язаних проблем, які ще більше загострюються внаслідок російської агресії. Хронічне недофінансування, зумовлене реаліями неформальної економіки, скорочення кількості здобувачів вищої освіти різних освітніх рівнів, розбалансованість освітньої інфраструктури – все це має негативні наслідки у сфері гуманітарної безпеки. Але вирішуючи супровідні проблеми, не можна допускати руйнування вітчизняної системи освіти: нехтуючи нею – ми втрачаємо майбутнє.

Сучасному суспільству необхідна така освіта, яка базується не просто на реабілітації гуманітарного знання, а на критичному мисленні, культурі, діалозі на рівнях, усвідомленні важливості і цінності життя як такого, щоб пом'якшити прояви гуманітарної кризи, яка може перерости у катастрофу. Центальною тут є ідея етичної і політичної відповідальності тих, хто *продукує, транслює та застосовує знання*. Але якісна вища освіта неможлива без критичного гуманітарного порядку: якість гуманітарного складника – це якість нашої самоідентифікації. Саме це підводить нас до думки, що лише належний розвиток освіти є запорукою становлення громадянського суспільства і вдалих демократичних перетворень, що сприятиме подоланню гуманітарної кризи та різних небезпек.

Мудраков Віталій
vitaly.mudrakov@khmnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5788-1289

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і соціально-гуманітарних наук
Хмельницького національного університету,

§ 3.7.

ГУМАНІТАРНА БЕЗПЕКА: ВІД ПРОБЛЕМ ГАЛУЗЕВОГО ВИЗНАЧЕННЯ ДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИДАКТИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

**а) Самобутність кентавра або
межі та своєрідність гуманітарної сфери**

*Та ради цнот, що ради них терплю я
Цей дикий шлях, багнище це руде,
Нам дай когось ти із своїх, молю я,*

*Щоб указав він місце нам тверде
Та й переніс своїм хребтом широким.
Бо він не дуж, повітрям він не йде».*

*Хірон праворуч повернувся боком
І мовив Нессові: «Ти — провідник,
А стріне хтось, обороняйся скоком».*

*Повів він берегам одної з рік,
Де вир китів клекочучої крові
І звідки чувся відчайдушний крик.*

*Я бачив тут занурених по брови.
І мовив Несе: «Тут кожен з них — тиран,
Ковтатъ майно і кров чужу готовий
[...]*

*А там центавр нам стежку приготував
До тих, хто аж по шию увійшов
В найгарячіший із пекучих сховів»⁵³⁰*

Неможливо захиститися засобами, використання яких залишається у недомислі; неможливо втікати від загроз, не маючи уявлення, куди бігти; неможливо перебувати у безпеці за постійного примусу до асиміляції. Це ті проєкції, що транслюють моделі «боротися», «пікати», «здатися» як можливі, але в яких стан убезпеченості має виключно негативні конотації: людина позбавляється її визначальних умов до самоідентифікації — вільної волі, а відтак й здорового глузду, ну а суспільство перетворюється на безправну юрбу. Конкретніше кажучи, людина як соціальна істота не усвідомлює, що культурні засновки її колективності можуть бути як причиною загроженості, так й засобом захисту від неї, що тільки розуміння самої себе, свого ціннісного кодування відкриє розуміння її світові, а відтак й можливість співжиття та співдружності і, врешті, це перспективи стану, в якому вона не має можливості *бути* так, як для неї це є природньо, себто вона позбавлена своєї світоглядно-буттєвої автентичності.

Напевно ж зрозуміло, що ці характеристики вказують на особливості української ситуації, яка складалася з моменту відновлення незалежності й по сьогоднішній день; як, мабуть, очевидно й те, що ці характеристики вказують на сферу, яка конкретизується проблемами освіти та науки, культури й мистецтва, релігії та світоглядно-ідеологічних аспектів, тобто вона, по суті,

⁵³⁰ Данте А. Божественна комедія / переклад з італійської Є. Дроб'язко 1976. Харків : Фоліо, 2001. 608 с.
URL: https://www.ac-lib.org.ua/texts/dante_divina_comedia_ua.htm#1-12 (дата звернення: 13.02.2022).

упроблемнюється засобами підтримки власного ототожнення, формування ідентичності. Як правило, наші фахівці тлумачать цю царину як певний простір реалізації гуманітарної політики держави загалом⁵³¹, яка скерована на реалізацію потенціалу кожного громадянина й забезпечення конкурентоспроможності держави і нації в сучасному світі⁵³². Так, примітним у цьому сенсі є аналітика значення, викликів та перспектив у цій сфері Національним інститутом стратегічних досліджень (НІСД) у форматі білої книги⁵³³, де й дається їй визначення: «розвиток гуманітарної сфери українського суспільства є однією з ключових передумов для подальшого поступу України. Гуманітарне коло питань охоплює такі важливі напрями, як-от: розвиток науки, культури, освіти, етнонаціональних відносин, мовної політики тощо, які, у свою чергу, створюють засади для подальшого посилення суспільної згуртованості, покращення соціально-економічного розвитку держави, підвищення рівня людського капіталу тощо»⁵³⁴. Окрім такого підходу є пояснення цієї сфери як чогось відносно самобутнього, як-от духовне життя соціуму, що забезпечує творчий та інтелектуальний потенціал людської особистості, а відтак й суспільства⁵³⁵. Отже, називаючи цю сферу *гуманітарною*, немає, наголосимо, однастайності у параметральній точності її змістових обшпир та меж.

Важливо у цьому сенсі звернутися й до «букви закону» та окремих її праксеологічних вимірів. Так, із найбільш релевантних серед фундаментальних актів, що мають найвищу нормативно-правову силу, – Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р.). Попри те, що в 10-ій статті цього Закону й сформульовані «Основні засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері» – мовна політика, освіта, права, культура, духовні цінності, свобода совісті⁵³⁶ тощо – межі й однозначність змісту гуманітарної сфери залишаються відкритим питанням. Доволі частими згадками понять «гуманізація», «гуманістичні цінності та виміри» освіти, «гуманітарна складова середньої освіти» і навіть формулюванням «гуманітарна сфера» рясніє

⁵³¹ Деревінський В. Гуманітарні виклики для освіти й міністерства. *Український тиждень*. № 5 (377), 2015. С. 14; Карлова В.В. Пріоритети гуманітарної політики в умовах викликів та загроз національній безпеці України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Державне управління. Том 29 (68) № 6, 2018. С. 1-7.

⁵³² Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року. Проект. *Стратегічні пріоритети*, №3 (12), 2009. С. 12.

⁵³³ Це авторитетний звіт чи довідник, який коротко інформує читачів про складну проблему та представляє філософію органу, що видав це питання. Він має на меті допомогти читачам зрозуміти проблему, вирішити проблему або прийняти рішення.

⁵³⁴ Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга) : аналіг. доп. / за заг. ред. Ю.Б. Каплан, Ю.А. Тищенко. Київ : НІСД, 2020. С. 5.

⁵³⁵ Степаненко О.В. Сутність, мета, завдання та складові гуманітарної сфери. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 3. С. 205; Здіорук С.І. Гуманітарна політика як чинник поступу Української нації. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія / За ред. С.І. Здіорука. К.: НІСД, 2006. С. 13.

⁵³⁶ Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2010, № 40, ст. 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2411-17#Text> (дата звернення: 13.02.2022).

Указ Президента України «Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року»⁵³⁷ (від 25 червня 2013 р.). Однак доводиться констатувати, що усі ці згадки мають вельми декларативний характер і не надто наближені до конкретики. Не знайти чіткого окреслення гуманітарної сфери й у Постанові Верховної Ради України (від 14 квітня 2016 р.) «Про програму діяльності Кабінету Міністрів України», де сформульовано стратегічне завдання «Соціально-гуманітарної реформи». Втім, зміст поняття розкривається лише через перелік ініціатив у освіті, науці, інноваціях та культурі⁵³⁸. Можна лише припустити, що практичний вимір таких стратегічних реформ в окремих галузях навряд чи зміг би потішити широкою успішністю значущих результатів, позаяк рівень взаємоузгодженості згаданих завдань із виконавчими алгоритмами бажає кращого. Показовим у цьому сенсі є Розпорядження «Про схвалення довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ» Кабінету Міністрів України (від 1 лютого 2016 р.) як інструмент втілення цих завдань. Ми не стверджуємо, що ці дві ініціативи строго пов'язані між собою та продовжують одна одну, а лише наголошуємо, що вони й подібні до них мали б бодай якимось корелюватися між собою. Тобто цей взаємозв'язок має проявлятися не тільки згадкою про спільну належність до завдань «гуманітарної політики»⁵³⁹, але й як чітка дія злагодженого механізму, оскільки досягнення реальної мети реформ в згаданих галузях – це зміна, удосконалення засобів забезпеченості цілої сфери. Попри все зазначимо, що наведені варіативності у визначенні *гуманітарної сфери* вже на структурному рівні ускладнюють усвідомлення *гуманітарної безпеки*, а не те щоб напрацювання засобів безпеки у цій сфері.

Ще більше за проблемне розуміння цієї сфери міжнародний контекст вжитку самого поняття, тобто іншомовна семантика та співставлення її характеристик. Це питання чітко висвітлює В. Терлецький, тому покликаючись на його розвідку⁵⁴⁰, наведемо кілька прикладів-пояснень: «авторитетні англійські словники пояснюють прикметник “humanitarian” як те, що “сприяє людському добробуту (welfare) і реформі суспільства” або працює задля “поліпшення життя і умов життя інших людей”⁵⁴¹. Як правило, при цьому мається на увазі конкретна особа, яка це робить. Водночас відзначається, що цей прикметник є індикатором для позначення “дуже великих людських страждань, особливо таких, які вимагають великомасштабної

⁵³⁷ Указ Президента України Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року від 25 червня 2013 року № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text> (дата звернення: 13.02.2022).

⁵³⁸ Постанова Верховної Ради України від 14 квітня 2016 р. Про програму діяльності Кабінету Міністрів України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 18, ст. 208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1099-19#Text> (дата звернення: 13.02.2022).

⁵³⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України Про схвалення довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ від 1 лютого 2016 р. № 119-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/248862610> (дата звернення: 13.02.2022).

⁵⁴⁰ Терлецький В. Поняття і проблема гуманітарної сфери в сучасному українському дискурсі. *Українознавство*. № 3(60), 2016. С. 195-203.

⁵⁴¹ Webster's II new Riverside university dictionary. Boston, MA: Riverside Pub. Co., 1994. P. 596.

допомоги”. У той же час зазначено, що починаючи з 30-х років XX ст., “гуманітарний” часто вживають (особливо в журналістиці) в контексті висловів “гуманітарна катастрофа”, тобто на позначення кризових явищ⁵⁴². Не складно побачити, що англійське слово “humanitarian”, яке суто формально можна перекласти як “гуманітарний”, все-таки вказує на цілком окреслений комплекс явищ “добробут людини” або “людський добробут” (human welfare), відповідно, брак такого добробуту в разі надзвичайної ситуації. Цікаво зауважити, що аналогічний німецький прикметник “humanitär” має споріднене значення: те, що спрямовано на “пом’якшення людського горя” (напр., «гуманітарна організація»), відповідно, те, що “відрізняється екзистенційною скрутою багатьох людей” (напр., «гуманітарна катастрофа»). При цьому зазначається, що в німецьку мову це слово увійшло із французької, тобто воно походить від *humanitaire* < *humanité* – людяність, людськість, яке, в свою чергу, запозичено із латинського *humanitas*^{543»}⁵⁴⁴.

Тож фіксуємо різницю між семантикою українського вжитку та наведеними іншомовними прикладами: безпосередня конкретизація виражених сфер – освіти та науки, культури й мистецтва, релігії та світоглядно-ідеологічних аспектів – не має на увазі. Разом з тим звернемо увагу й на той факт, що використання поняття «гуманітарна сфера» у значенні, наведеному з інших мов, має не меншу повсюдність, тим паче у час гарячої фази війни з Росією: гуманітарна катастрофа, гуманітарні коридори, гуманітарна допомога. Однак ця болюча для нас тема, зачіпаючи глибинне в людині, відкриває місток до розуміння зв’язку між добробутом/безпекою та гуманністю/людяністю: йдеться про збереження принципу абсолютної цінності людини, тобто збереження її життя, прав і свобод, які виховуються й у якомусь сенсі гарантуються згаданими вище сферами. Себто цей принцип гарантується умовами безпеки чи, інакше кажучи, «“гуманітарний” виступає означенням дії або засобу, що спрямований на забезпечення “нормального стану” гуманності»⁵⁴⁵. У цьому сенсі характеристика «гуманітарного» сходиться до латинського *humanitas* – *людськість*, тобто пов’язаність із природою людини, людським родом, та *людяність* як доброзичлива налаштованість до інших. І саме з другого – *людяності* – стає зрозумілою приналежність до першого – *людськості*; проте: «належність до людського роду (*Menschengeschlecht*), факт буття людиною і входження до складу людства (*Menschentum*), – наголошується у європейському словнику філософій, – не передбачає неодмінного прояву гуманності, зумовленого

⁵⁴² Humanitarian. *Oxford Dictionaries*.

URL: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/englisch/humanitarian> (дата звернення: 17.02.2022).

⁵⁴³ Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprach in sechs Bände. Hrsg. von G. Drosdowski. Mannheim: Bibliographisches Institut. Bd.3: G-Kal, 1977. S. 124.

⁵⁴⁴ Терлецький В. Поняття і проблема гуманітарної сфери в сучасному українському дискурсі. *Українознавство*. № 3(60), 2016. С. 197.

⁵⁴⁵ Там само. С. 200.

почуттям людяності (Humanität)»⁵⁴⁶. За обома твердженням висновуємо, що усі злочини (за період від 2014 р. і включаючи гарячу фазу війни) скоєні росіянами в Україні (мародерства, тотальне бомбардування, полон та гвалтування цивільного населення, обстріли гуманітарних коридорів та місій, кровожерливість пропаганди тощо) — це не просто окремі приклади безлюдності, але й класифікація сучасного варварства за найновішими проявами антилюдської ідеології. Це пояснює не тільки особливість розуміння *гуманітарної сфери*, але й її якість як світоглядну різницю між росіянами та українцями, а відтак й причину війни.

Важливо звернути увагу на те, чим є і як постала ця безлюдність у ХХІ ст., у час, коли, здавалося б, усі уроки історії вивчено й існує велика кількість різноманітних засобів протидії. Це дозволить виявити фактори специфіки поняття «гуманітарна сфера» у момент необхідності її захисту. І все ж: факт належності до людського роду не гарантує прояву людяності саме під впливом згаданої ідеології, тому оскільки та притлумлює саму «ідею людства» як процесу становлення *етичного ідеалу* (його атрибутивності — виховання людяності), яку людина «носить у своїй душі як прообраз своїх дій»⁵⁴⁷, остільки шліфуються збоченні переконання політичного месіанства та особливого шляху. А тут хто ж як не цитований щойно І. Кант на поміч для тлумачення цієї тези, котрий філософуючи «*Про ідеї взагалі*», якраз тлумачить здатність та необхідність їх практичної проєктності: «конституція, заснована на *найбільшій людській свободі* за законами, завдяки яким *свобода кожного сумісна зі свободою всіх інших* (не на найбільшому благодестві, бо воно настає вже саме собою), є все ж таки принаймні необхідна ідея, що її слід класти в основу не лише першого проєкту державного устрою, але й усіх законів; при цьому потрібно насамперед абстрагуватися від наявних перешкод, що, може, не так випливають неминуче з людської природи, як виникають скоріше через нехтування істинних ідей при впорядкуванні законів. Не можна-бо знайти нічого шкідливішого й негіднішого для філософа, ніж простацькі посилання на буцімто суперечливий досвід, котрого зовсім і не було б, якби ті уряди були створені у слухний час відповідно до ідей, а не грубих понять, які змарнували всі благі наміри саме тому, що були взяті з досвіду. Що відповіднішими до цієї ідеї були б законодавство й правління, то рідкіснішими, без сумніву, зробилися б покарання, і є цілком логічним (як стверджує Платон), що за досконалого ладу вони зовсім не були б потрібні. Хоча ця досконалість ніколи не може здійснитися, проте цілком слушною є та ідея, що виставляє цей тахітум за прообраз, щоб, керуючися ним, постійно наближати законодавство людей до якомога більшої досконалості. Бо ж яка може бути та найвища ступінь, на якій людство муситиме зупинитися, і, отже, наскільки велика та прірва, що необхідно лишається між

⁵⁴⁶ Крептон М., Лоне де М. Menschheit, Humanität. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. / пер. з фр. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. Том четвертий. С. 361.

⁵⁴⁷ Кант І. Критика чистого розуму. / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. С. 224.

ідеєю і її здійсненню, – цього ніхто не може й не повинен визначити, якраз тому, що тут ідеться про свободу, що може переступити будь-яку задану межу»⁵⁴⁸.

Філософ звертає увагу, що треба навіть абстрагуватися від природних потягів, які постають протилежністю *людяності*, тобто тому тваринному, що міститься в людині, але аж ніяк не легковажити істинними ідеями при формуванні нормативно-регулятивного апарату держави, бо нехтування ключовими цінностями/засадами мирного життя призводить до їх викривлення й страшних наслідків ідеологічно-політичного характеру, що підживлюються, ба більше, закорінюються у чимусь (у цьому випадку со-вєцькому) досвіді як в абсолютній істині останньої інстанції, за Кантому це і є «грубі поняття». У нашому контексті цей досвід – це неподолана ментальна хвороба – *звичка диктувати тоталітарність*, бути наглядцем, «старшим братом». З чого власне й випливає відповідь на питання чим є ця російська безлюдність: геополітичними амбіціями, що коріняться у міфополітичних наративах та ностальгії за їх дієвістю, які загрожують вже всьому світу. Втім, ключовим для нашого зрізу є тут поняття «свободи», адже ця цінність уможливає поступ у прагненні та досяганні вищої якості «між ідеєю і її здійсненням», аніж вже досягло людство. А це в свою чергу пояснює як постала ця безлюдність: ущемлення усіляких свобод відбувалося усіма можливими засобами (освіти та науки, культури й мистецтва, релігії та світоглядно-ідеологічних аспектів функціонування ЗМІ) з очевидною трансформацією від популяризації імперських ізмів з чіткими проявами авторитарності до жорстких рамок контролю й тотальної цензури тоталітарної держави.

Тож, з наведених міркувань та характеристик висновуємо, що гуманітарна сфера у нашому розумінні конституюється цілим віялом проблем світоглядно-культурного характеру й життєво-благополучних аспектів, які є імпліцитно взаємопов'язані та практично взаємодетерміновані. Однак, застосування одного й того ж поняття до вельми різних поприщ може вводити в оману щонайперше дослідників українських проблем з інших країн. Тобто використання цього поняття як окреслення якоїсь із царин потребує постійного уточнення напрямку та меж, а при застосуванні до першого описаного виміру ще й тлумачень та обґрунтувань суті. Тому, слідом за В. Терлецьким «[...] доводиться констатувати факт суттєвої неоднозначності концепту гуманітарної сфери, семантика якого перебуває між полюсами “загальнолюдського” (гуманістичного) та конкретно визначеного і ваговитого для життя кожної окремої людини»⁵⁴⁹. Якщо її помислити як взаємопов'язане продовження одне одного, то, без деталізації особливостей причин та наслідків цих зв'язків, напрошується метафора міфологічної істоти кентавра, яка поєднує у собі дві різні сутності – людську та

⁵⁴⁸ Кант І. Критика чистого розуму. / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. С. 223-224.

⁵⁴⁹ Терлецький В. Поняття і проблема гуманітарної сфери в сучасному українському дискурсі. *Українознавство*. № 3(60), 2016. С. 197.

тваринну⁵⁵⁰. Тож «український кентавр» – це (1) окреслення сфер і засобів формування та плекання загального рівня розумності й моральності, що сповнені своєрідністю культурної традиції, та (2) артикуляція загального стану добробуту/безпеки як суспільства загалом, так й окремих його груп; поєднання цих аспектів об'єктивується необхідністю збереження принципу абсолютної цінності людини, тобто збереження її життя, прав і свобод. Такий симбіоз, допускаємо, містить потенціал для розробки та обґрунтування проєктів захисту для тих європейців, які розуміють прояви сучасних загроз, а також відкриває можливість для подолання одразу кількох проблемних аспектів українського суспільства, котрі є проєкційно-практичним відбитком цього синтезу – ментально-ідентичнісної якості та добробутного стану.

б) Переоцінка самооцінки: гуманітарна безпека і метастази ідеологій

*«[...] рятувати людини від минулого й перетворювати все «було», поки воля скаже:
«Цього я прагнула! Цього я прагнутиму, – це я назвав спасінням [...]»⁵⁵¹.*

«Але моя правда жажлива, бо до цього часу брехня називалась правдою. – Переоцінка всіх цінностей, це моя формула акту вищої саморефлексії людства, який став у мені плоттю та генієм»⁵⁵².

Метафора кентавра, яка поєднує у собі окреслені значення поняття «гуманітарна сфера» саме проблемами чіткої дефініції, віддзеркалюється й у понятті «гуманітарна безпека», тобто визначеністю компонентів, напрямків чи аспектів убезпечування і можливістю напрацювання засобів із необхідністю презентувати та інтегрувати їх на міжнародний рівень. Так, під час розробки наукової теми про міжкультурну комунікацію та зіткнення ідентичностей⁵⁵³ автор цього тексту зіткнувся із складністю перекладу та тлумачення поняття «гуманітарна безпека», маючи на увазі саме першій вимір. Тобто німецьким колегам у словосполученні «humanitäre Sicherheit», йшлося геть про інше, аніж про освіту та науку, культуру й мистецтво, релігію та світоглядно-ідеологічні аспекти та роботу ЗМІ. Оскільки такий варіант перекладу не відбивав усіх світоглядно-сміслових конотацій, остільки доводилося завжди уточнювати зміст та особливості цього поняття, вдаючись до більш зрозумілого «kulturelle Bewahrung» чи «Identitätsbewahrung», бо навіть відкривати заново його зміст усіма герменевтичними засобами.

⁵⁵⁰ Втім, ця поєднана різниця в художній образності нерідко позначувала допоміжні засоби становлення добра. Так, у цьому сенсі прикладною є 12-а пісня «Божественної комедії» (перший пояс сьомого кола), де Данте стикається зі зграєю кентаврів, які карали насильників над близькими та над чужим майном, й які рятують втомленого героя, вивозячи того на собі: опис події слугує прологом до цієї частини тексту.

⁵⁵¹ Nietzsche F. Also sprach Zarathustra III. URL: <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/Za-III-Tafeln-3> (дата звернення: 28.09.2021).

⁵⁵² Nietzsche F. Ecce Homo. URL: <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/EH-Schicksal-1> (дата звернення: 28.09.2021).

⁵⁵³ Про згаданий проєкт йдеться у Передмові.

Підтвердженням цьому слугує примітка тексту Р. Адольфі (§ 1.3.) у цій монографії.

Далі: оскільки збіжне окреслення двох аспектів гуманітарної сфери актуалізовано напештям антилюдської рашистської ідеології, орієнтованої на знищення української ідентичності, оскільки й зміст гуманітарної безпеки є резон визначати за відповідною логікою – необхідністю її захисту, точніше кажучи, захисту того, що породжує та утворює відчуття цієї тотожності й на чому тримається це відчуття – *common sense*. Переклад цього поняття як «здоровий глузд», «спільний сенс», «спільне чуття» дещо розпорошує увагу, тому звернімо увагу на перекладацьку настанову: «спектр значень англійського *sense* (як і французького *sens*) є настільки багатим, що його неможливо в усіх контекстах відтворити одним українським відповідником. [...] побачивши в тексті вислів “спільний сенс” домислити й відчуття в ньому також “здоровий глузд” і “спільне відчуття” і побачивши “спільне відчуття”, домислити й відчуття в ньому також “спільний сенс” і “здоровий глузд” тощо, насправді це не три альтернативних поняття, а різні боки одного багатогранного англійського концепту»⁵⁵⁴. Тож, варто мислити *common sense* як поняття⁵⁵⁵, яке для нашого контексту відбиває зміст загальноприйнятої людством думки щодо згаданого вище принципу абсолютної цінності людини – збереження її життя, прав і свобод, тобто проєктування світоглядного та вибудовування соціального буття засобами освіти та науки, культури й мистецтва, релігії та політико-ідеологічних аспектів має відбуватися без відхилень від цього принципу. Аналітика цих відхилень та запобігання їм власне й становлять предмет осмислення гуманітарної безпеки.

Конкретизуємо: *common sense* як здоровий глузд, спільний сенс та спільне чуття, що визначені в «українському кентаврі» поняттям «розумності» та «моральності», продукується освітою та наукою, культурою й мистецтвом, релігією та політикою й, звісно, якістю ЗМІ через призму культурної традиції. Тому, *common sense* як продукт функціонування цих засобів становить *об’єкт* захисту/осмислення гуманітарної безпеки, а його соціально-культурна самотність вираження – ідентичність – *предмет* захисту/осмислення.

Особливості об’єкту та предмету захисту продуктивно тлумачити через сферу практичної філософії та філософії пізнання («чуття

⁵⁵⁴ Брюжер Ф. *Common sense. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей.* / Пер. з фр. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. Том третій. С. 76.

⁵⁵⁵ Звернемо увагу, що *common sense* у якості звичайного вислову позначає форму загальнолюдського здорового глузду, а також позначає загальноприйнятну думку. *Common sense* осмислюється й як поняття, ба навіть як філософське поняття, тлумачення якого зводиться до сукупності очевидних істин з тих питань, щодо яких варто погоджуватися усім людям. Типовими зразками для першого й другого змісту є відповідно праці: Г'юм Д. *Трактат про людську природу як поняття.* / Пер. Павла Насади. Київ : Всесвіт, 2003. С. 488. та Shaftesbury A.A.C. *Sensus Communis, an Essay on the Freedom of Wit and Humour in a Letter to a Friend. Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times.* Cambridge University Press, 2000. P. 29-69. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803284.008>

спільного блага» та «епістемологія common sense»⁵⁵⁶). Так, контекст практичної філософії орієнтує перш за все на поняття «моральності», а точніше «морального чуття» як необхідної умови *світоглядного здоров'я* соціуму; це чуття означає і *схильність*, і *спроможність* формувати адекватні уявлення про моральне благо як засадничий елемент людиномірності. Тобто такий загальноціннісний орієнтир мав би слугувати запобіжником від збочених антилюдських ідеологій. Соціальним і політичним еквівалентом морального чуття є спільне чуття як необхідна умова *колективності*; це чуття означає і *схильність*, і *спроможність* формувати адекватні уявлення про суспільне благо як характерну особливість власного ототожнення. Особливість його прояву постає через культурно-політичну активність, яка мала б слугувати інструментом самозахисту, тобто через ідентичність. Теоретичні конструкції контексту приводять до пояснення того, як антилюдські ідеології притлумлюють common sense суспільств, одурманюють усі його верстви – від інтелектуальних еліт до простих пересічних. Минуле століття яскравий приклад зрощенню та протистоянню таких ідеологічних монстрів – комунізму та нацизму, поміж якими за якістю common sense годі вгледіти різницю, адже в *плинності* цих *ідеологій*⁵⁵⁷ однаково домінує брутальна радикальність по відношенню до *людського* як такого. Втім, не треба ходити далеко в історію. Так, осмислюючи наведені конструкції в орбіті нашого нинішнього захисту, констатуємо *симбіотичну реінкарнацію* цих монстрів у формі рашизму⁵⁵⁸, який доктринально оформлений поняттям «Русский мир». Ця ідеологія тотально дегуманізувала сучасних росіян: притлумлено *спроможність* формувати адекватні уявлення про моральне та суспільне благо, а *схильність* у цьому формуванні постає з віри у власне моральне право, ба навіть вище історичне покликання знищити увесь Західний світ як такий, що виродився і веде всіх до тотального морального занепаду. Її політично-культурний зміст плекався практично завжди і загострився за останні вісім років з особливою динамікою, тобто за період народження політичної української нації та «гарячої фази» війни (з 2014 р. по сьогодні): самовозвеличення за рахунок

⁵⁵⁶ Брїожер Ф. Common sense. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. / Пер. з фр. Київ : ДУХ І АГЕРА, 2013. Том третій. С. 77-79.

⁵⁵⁷ *Плинність ідеологій*, тобто їх внутрішню змінюваність, глибинне перетікання концептів та ключових ідей дуже добре проілюстровано в книзі: Єрмоленко В. *Плинні ідеології: ідеї та політика в Європі XIX-XX століть*. Київ : ДУХ І АГЕРА. 2018. 480 с.

⁵⁵⁸ Стверджуємо, що рашизм як *політична ідеологія* та соціальна практика владного режиму Росії кінця XX початку XXI ст. світоглядно постав як *симбіотична реінкарнація* комунізму та нацизму, адже по суті базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян (націоналістичний міф), «старшості братнього народу» (царсько-радянський міф): обидва міфи утворюють нетерпимість до елементів культури інших народів; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу, використанні російського православ'я як моральної доктрини та на геополітичних інструментах впливу, у першу чергу – енергоносіях для європейських країн, військовій агресії по відношенню до країн, що формують так званий пострадянський простір. Доктринально оформлення рашизму «руським миром», окрім усього, поєднує ідеї панславізму, свєразіства, месіанства та імперіалізму.

приниження інших⁵⁵⁹. Тобто одна ідентичність у своїй колективній свідомості *нормалізує*, тобто вважає морально правильним свою крапцість та зверхність над іншими ідентичностями.

Контекст філософії пізнання орієнтує на поняття «судження», а точніше «якість сенсу цього судження» як ознаки *здоров'я раціональності* соціуму; якість спільного сенсу означає *ступінь* судження, що уможливає спільний простір. «Це певний рід спільної тямущості (*intelligence commune*), яка спонтанно сягає певної кількості об'єктів пізнання. У цьому плані подібні активність розуму чи застосування судження більш-менш розвинені в кожному, залежно від того, наскільки людина має більше чи менше практики подібних суджень [...]»⁵⁶⁰. Соціально-культурний зміст практик у самопозиціонуванні й особливо по відношенню до відмінних практик постає виявом якості сенсу суджень колективної ідентичності – світоглядно-раціональні основи отождоження. Під світоглядно-раціональними основами отождоження розуміємо увесь спектр засобів для пояснення та обґрунтування власної ідентичності у аспектах культурного, історичного, політичного підґрунтя: історія, культура пам'яті, політична традиція тощо. У такий спосіб продукуються та утверджуються основні наративи світоглядно-ціннісного та ідеологічного ґрунту. Тобто, по суті, якість суджень колективної ідентичності це інструмент формування загального морального тла, етичних норм самопозиціонування цієї ідентичності. Минуле століття – це джерело прикладів у цьому сенсі: згадане зіткнення комунізму та нацизму постає змаганням в *регулюванні common sense*, тобто в потужностях пропагандистських маніпуляцій⁵⁶¹. Втім, ці приклади вже перевершила інформаційно-пропагандистська війна Росії проти України, що триває довгі роки. Спільна загальна

⁵⁵⁹ Цей ідеологічно-імперський наратив ми дослідили у об'єктиваціях літературних сенсів різних часів радянського періоду та опублікували у статті Mudrakov V., Polishchuk O., Popovych M., & Mozolev O. Identity of Homo Sovieticus in Retrospective and Modernity: Value and Anthropological Objectivations of Phenomenological and Literary Senses. *Annals of the University of Bucharest. Political Science*. 2020. XXII (1-2). P. 35-59.

⁵⁶⁰ Брюжер Ф. Common sense. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. / пер. з фр. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. Том третій. С. 78.

⁵⁶¹ В основі радянської пропаганди лежала ідеологія марксизм-ленізму (сталінізму), а також прагматичні інтереси та поточні цілі державної імперської влади та радянської партноменклатури. Пропаганда розроблялась та спрямовувалась спеціальними партійними та державними органами та установами й офіційно звалась: «*Пропаганда і агітація*», «*Пропаганда та масова інформація*», «*Ідеологічна та висховна робота*», «*Освіта мас*». Головною ціллю радянської пропаганди було навіювання неминучості перемоги комунізму в усьому світі. Завдання: вселити радянським людям негативні уявлення про Захід і виробити у них світоглядний імунітет до згубного впливу Заходу.

Головними темами націонал-соціалістичної пропаганди були расизм та антисемітизм, ідеологія «єдиного німецького народу» та військового героїзму, образ націонал-соціалістичної жінки та беззастережний культ фюрера. Центральне місце у націонал-соціалістичній пропаганді займала політика у сфері кіно. Провідну роль відіграли також масові громадські заходи та марші, шкільне виховання та власні організації – «*Гітлерюгенд*» та «*Спілка німецьких дівчат*», а також матеріальні пільги населенню. Головним органом з поширення та контролю націонал-соціалістичної пропаганди було кероване міністром пропаганди Й. Геббельсом райхміністерство народної освіти та пропаганди.

тямуність (*intelligence commune*), що ґрунтується ідеологією, ґрунтується на наративах про особливий шлях, велич культури тощо, до яких обов'язково прикріплюються ідеї, які перетікають у тези про *несправжній народ*, неіснування українців чи українців як неправильних росіян, яким ця велика культура й є за старшого брата, тобто росіяни та українці – це один народ⁵⁶². Одна ідентичність намагається поглинути чи знищити іншу. Ця ідеологія остаточно знацистила сучасних росіян – стан *здоров'я раціональності соціуму*; відбулося те, що М. Калдор назвала «своєрідною приватизацією насильства»⁵⁶³, яка обґрунтовується на моральному й загально-мисленнєвому рівні. Сьогодні українці борються проти цього за можливість та власний спосіб *common sense*.

Тож соціально-культурна самотність *common sense* – ідентичність – як предмет осмислення гуманітарної безпеки потребує прояснення шляхів та інструментів, головню щоб у їх підборі та способах застосування не скотитися до пропагандистських маніпуляцій та не радикалізуватися за московською подобою й щоби це було водночас ефективним засобом безпеки. Отже наголосимо, що *завдання* гуманітарної безпеки конкретизуються у аналізі цих шляхів та засобів формування людського як такого та аналізі корекцій культурно-політичної ідентичності, яка, постаючи соціальним конструктом, в своїй організації може визначатися/формалізуватися народо-, національно- чи культуромірно. Очевидно, що до цих шляхів та засобів належать неодноразово перераховані вже сфери духу: освіта та наука, культура й мистецтво, релігія та світоглядотворчі аспекти політики, а також функціонування ЗМІ. Вони творять чи впливають на головні уявлення про спільноту⁵⁶⁴, а відтак її ментальні характеристики та «енергетичне поле», адже ж «[...] кожна нація повинна мати свою гуманітарну ауру. Тобто потужно емануючий комплекс наук»⁵⁶⁵, що охоплюють всі сфери

⁵⁶² Приклад з підручників історії, наукових монографій чи недолугих пропагандистських телепрограм був би надто непереконливим доказом, а відтак – слабким аргументом. Тому тут найбільш вдалим прикладним екземпляром головного наративу є псевдостаття В. Путіна, де мовиться про цю *ідність*: Стаття Володимира Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев». Президент России. События. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата звернення: 28.09.2021).

⁵⁶³ Kaldor M. *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Cambridge, 1999. P. 8.

⁵⁶⁴ Мається на увазі доволі відома теза Б. Андерсона про націю, як про «уявлену спільноту»: «вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності» – Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : 2001. С. 22.

⁵⁶⁵ Комплекс наук у його прямій та опосередкованій дії у справі впливу формування людського як ціннісно-антропологічного, так й соціально-політичного ареалу *здорового громадянства* окреслювався ще Цицероном (втім не без дискусійних моментів щодо належності до спадщини грецької традиції, однак у дещо вужчому вжитку); а одне із перших *учащих* прояснень методологічної й предметної специфіки цього комплексу належить В. Дильтаю: «поряд із науками про природу за покликом самого життя природно розвинулася інша група знань, пов'язаних між собою спільністю предмета. Це такі науки, як історія, національна економія [...] «політекономія», правознавство та державознавство, релігієзнавство, вивчення літератури та поезії, просторових мистецтв та музики, філософського

суспільного життя, включно з освітою, літературою, мистецтвом, — в їхній інтегральній причетності до світової культури і, звичайно ж, у своєму неповторно національному варіанті»⁵⁶⁶, — зазначає Л. Костенко. Тому важко не погодитися з Б. Андерсоном у тому, що «спільноти потрібно розрізняти не за їхньою справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення»⁵⁶⁷. Відтак, дослідження якості та стилю цих уявлень визначаємо як один із ключових сегментів гуманітарної безпеки та найбільш ефективний спосіб гуманітарно-наукової аналітики, який в залежності від рівня освоєння методології та якості впровадження мав би поставати способом діагностики й запобігання *світоглядним хворобам*.

Важливо звернути увагу: близькі до цього питання у повоєнній Європі минулого століття порушував Е. Гуссерль⁵⁶⁸, котрий постраждав від нацистського режиму. Говорячи про науки про дух, він вказує на їхній «сімейний зв'язок» із філософією, вказує на них як на її відгалуження, а з'ява останньої як специфічної постановки питання та її функціонування у формі наукових досліджень та освіти виробляють універсальну критичну настанову не сприймати жодної заданої думки, жодної традиції, не запитуючи одразу ж увесь традиційно заданий універсум про істинне в собі, про ідеальність⁵⁶⁹. А «якщо всезагальна ідея істини в собі стає універсальною нормою всіх породжуваних людським життям відносин істин — дійсних і ситуаційно ймовірних, — то це стосується також усіх традиційних норм, норм права, краси, корисності, панівних особистих цінностей, цінностей особистого характеру і т.д.»⁵⁷⁰. Тобто філософія та гуманітарні науки — це шлях до

світогляду та систем і, нарешті, психологія. Усі ці науки стосуються того самого великого факту: людства [людського роду]. Вони описують і розповідають, судять і формують поняття та теорії, що стосуються цього факту. У цьому факті не відокремлене те, що зазвичай розрізняють як психічне та фізичне. Він містить живий зв'язок того та іншого. Ми самі є природою, і природа діє в нас, неусвідомлена, туманними потягами; стани свідомості невинно відбиваються в жестах, виразах обличчя, словах і отримують об'єктивність в інституціях, державах, церквах, наукових закладах: саме в їхньому взаємозв'язку рухається історія» — див.: Dilthey W. Die Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften, Abgrenzung der Geisteswissenschaften, in *Gesammelte Schriften*, Leipzig, Teubner, Bd. 7, 1992, s. 79-82.

⁵⁶⁶ Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала: Лекція, проч. в Нац. у-ті «Кієво-Могилянська акад.», 1 верес. 1999 р. 2 вид. К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська акад.», 2005. С. 5.

⁵⁶⁷ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : 2001. С. 23.

⁵⁶⁸ Е. Гуссерль формулює це питання звертаючись до поняття «життя» як до об'єднуючого простору *Я і Ми*, єдиного суспільного горизонту (сім'я, нація, наднація), як до культуротворчої єдності певної історичності: «очевидно, що є різниця між словесним сили розквітом і згасанням, або, іншими словами, між здоров'ям і недугою також і стосовно спільнот, народів, держав. У зв'язку з цим постає питання: чому ж у цьому стосунку не виникла наукова медицина — медицина націй і національних утворень?» — Husserl E. Die Krisis des europäischen Menschentums und die Philosophie. *Husserliana: Gesammelte Werke. Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*. Band VI. Walter Biemel, 1954. S. 314-315.

⁵⁶⁹ Там само. С. 333.

⁵⁷⁰ Там само. С. 334.

«справжності» та «здорової духовності», а в нашому контексті вони об'єктивуються як засіб формування *здорової раціональності* й інструмент інтерпретації власної *ідентичності* на створення культурної традиції та для вживання політичної ідеології.

На потенціалі філософії як чиннику духовної незалежності та творенні національної ідентичності в Україні наголошує А. Єрмоленко – аспекти її прагматики (аргументація, дискурс, консенсус) у творенні «суспільного розуму»⁵⁷¹. Описані етапи філософського поступу в Україні не просто відображають особливості інтелектуальної діяльності, а стан і тенденції утвердження ідентичності цим засобом. У цьому сенсі порівняння впливів філософії на ідентичність інших народів не надто оптимістичний шлях для аналізу, тим паче, що згадки, які наводить А. Єрмоленко щодо нової хвилі імперських засіхань окремих персон філософського істеблішменту Росії вже у теперішній час та, щонайпримітніше, постійні нав'язування ідеї про нездатність української мови передавати вищі філософські сенси, зовсім до недавня підкріплювали наратив *менишwartості* всього українського. Утім, нині варто радіти остаточному розриву (принаймні на формальному рівні, позаяк ментальний може певний час зберігатися імпліцитно) з визначальністю ідеологічного поневолення спочатку і марксизму-ленінізму, а тепер й «руського мира»⁵⁷². Разом з тим констатуються сучасні проблеми щодо можливостей широкого впровадження філософії через освіту та університет як конкретний топос її втілення, які у принципі корелюються із світовими тенденціями щодо навчально-дослідницької гуманітаристики як такої: «це об'єктивний процес, коли концепт “освіта як культура” поступається концептові “освіта як капітал”, зокрема й у власне економічному значенні цього слова»⁵⁷³. Цікаво, що у змісті обох концептів при авторитарному/тоталітарному режимі освіта виконує ідеологічне замовлення, обслуговує загально-державний наратив, як-от в Росії, оскільки не громадянське суспільство формує запит й наповнює його змістом, а держава у іпостасях «ручних» фінансових інституцій чи олігархату, «державної церкви» чи міністерства освіти й науки. Тож філософія як методологія до світоглядних змін та способу осмислення покликана, з одного боку, заселити константу саморефлексії та об'єктивної самокритики на конкретних шляхах самоосмислення: історії, пам'яті, культурних домінант, політичної традиції, особливостей планування – проблеми *об'єктивності самооцінки*; з іншого боку цей критичний інструмент узасадничує перепрочитання і ревізію усіх попередніх заідеологізованих засад нашого ототожнення – рівень *суб'єктивності самооцінки*. У обох аспектах бракує досвіду справжнього переосмислення, тому обидва по суті – це *переоцінка* усіх засад *самооцінки*.

⁵⁷¹ Єрмоленко А. Філософія як чинник духовної незалежності України. *Філософська думка*, 2021. (3). 47-63.

⁵⁷² Там само.

⁵⁷³ Münch R. Globale Eliten lokale Autoritäten. Bildung und Wissenschaft unter den Regime von PISA, McKinsey&Co. Frankfurt a.M. : Suhrkamp, 2009. S. 148.

Критичне осмислення власних «погіршеностей» та достоїнств у процесах самоствердження минулого, а також прозирання ідеологічних метастаз сьогодні, які оживляються в гібридній війні, прослідковуються у артикуляції того, що називають *національною ідеєю*⁵⁷⁴. Її необхідність обґрунтовується відсутністю такої чи слабкістю попередніх варіантів як прорефлексованого (артикульованого й апробованого різними сферами духу ціннісно-сміслового комплексу⁵⁷⁵ нації) обґрунтування *ідейного фундаменту* власного ототожнення. Попри те, що ця проблема може видаватися «родом» із далекого ХІХ ст., вона, проте, актуалізована сьогодні фактором-однолітком – імперськими зазіханнями Росії. Утім, якщо в ХІХ ст. національна ідея знаменувалася національним пробудженням та визволенням від імперій, а у ХХ ст. її збочені інтерпретації набули нових радикальних форм, то сьогодні актуалізація теми «національної ідеї» – це особливий маркер якості та стилю уявлень про себе, маркер зрілості суспільства. Отже, нині національній ідеї варто б давати таке визначення – це синтетичний об’єктивний погляд на свою національну спільноту як на єдиний, розгорнутий у соціальному та історичному просторі континуум, який промовляє своєю суб’єктивністю. У фокусі гуманітарної безпеки цей погляд має аналізуватися передовсім за формулою співвідношення *людяності* та *національного* як такого, тобто на предмет здоров’я common sense: що і в якій мірі домінує у основних наративах.

Концептуально оформлені чи навіть не чітко сформульовані уявлення про самих себе – це водночас і предмет осмислення, і його параметри, оскільки ми осмислюємо себе з якихось вихідних вже наявних позицій. Тому для гуманітарної безпеки так важливо інструменталізувати, поставити на озброєння філософську самокритику й гуманітарно-наукову аналітику: здатність змінити своє ставлення та спосіб оцінки, а також ефективно протистояти впливам, які формують ті ставлення, що мають переосмислюватися.

Філософська самокритика, саморефлексія, виходячи із сформульованої вище формули, це, передовсім, засіб у боротьбі із власним

⁵⁷⁴ Сьогодні розвідок із зазначеної проблеми доволі багато. Тут наводимо лише один приклад, який орієнтований на широкий загал, тобто на реальний соціальний ефект, а також є добрим екземпляром поєднання дуже різних найсвіжіших тенденцій в осмисленні національної ідеї: Трансформація української національної ідеї. / Упорядник Олесь Доній. Київ : Напн формат, 2019. 472 с.

⁵⁷⁵ У цьому сенсі примітною видається рефлексія О. Забужко, котра вказує на низку ідеологічних завад розвитку національної ідеї. Йдеться про ту «галузь філософського українознавства, котра почала була складатися в історії нашої духовної культури в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на ґрунті історіософії, етнопсихології, історії філософії, культурології, а почасти й релігійної філософії. Початок тут було покладено ідейною програмою Кирило-Мефодіївського товариства, [...] і в якій Україна в потоці історії, у єдності минулого, теперішнього й майбутнього («і мертвих, і живих, і ненароджених») уперше постає як самостійна філософська проблема» – Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Факт, 2009. С. 11.

комплексом жертви або власної ідеальності, що може ферментувати возвеличення національного вище меж людського, позбавити, отже, націю спроможності розвиватися. У цьому сенсі у принципі пильної уваги та фундаментального переосмислення мають ставати різні концепції, що ґрунтують своє ідеологічне ядро виключно на етнічній компоненті⁵⁷⁶, тобто ті, що не вписуються у світоглядну рамку ХХІ ст., де common sense – це єдність за спільними пріоритетами усіх рівних, політичні нації. Втім, враховуючи необхідність дієвості оборонної тактики захисту власної ідентичності та усю історичну специфіку (*постійну нездійснюваність*) формування факторів ідентифікації, ми маємо все ж зробити поправку щодо самокритики як критерію, яка стосується необхідності самоствердження – «консерватизм у культурі»⁵⁷⁷.

Гуманітарно-науковій аналітиці чи дослідницькій практиці доцільно ставити за завдання аналіз усіх коренів ідеологічного зла – «старшого брата», яке різними засобами-технологіями руйнувало українське як таке. Окрім особливої уваги до «совецького п'ятону», який у нинішньому відростанні перебуває у своєрідному українському процесі

⁵⁷⁶ Апелуючи до засновків подібних процесів, варто згадати особливості ідейного контексту, який визначив поняття «національна ідея» в XVIII-XIX ст., що початково мало форму гегелівського абсолютизму для кожного народу, постаючи загальними гаслами, як-от: «православ'я, самодержавство, народність» чи «*Deutschland über alles!*», які нині необхідно розвінчувати. В українському контексті окремі прихильники цього тренду пояснюють його характеристики у ключі впливу тодішніх тенденцій і щонайголовніше як єдиний можливий варіант. Але сьогодні ідеї, у яких у різній мірі порушено формулу співвідношення *людяності* та *національного* мають однозначно відкидатися й не мати засобів для популяризації. Як-от, наприклад, ідея-гасло «Україна для українців» – а). Міхновський М. Самостійна Україна: Промова. Львів : Удїлова, 1900. 23 с.; б). Міхновський М.І. Самостійна Україна. К. : Діокор, 2002. 80 с.; Міхновський М. «Десять заповідей УНП», чи співвідношення морального та національного у Д. Донцова, яке дискутувалося в ключі правильності розстановки акцентів.

⁵⁷⁷ В цьому сенсі дуже влучне формулювання цього поняття і, щонайголовніше, способи його втілення як необхідності загального просвітництва подібujemo у І. Лисого: «консерватизм у культурі – це не “назадництво” або сакралізація фольклору чи жорстко трактованого класичного канону, а передусім константність її національної визначеності. Тому він не омертвлюючий, а ідентифікуючий» – Лисий І. Філософська та мистецька культура. К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 284. А я додав би лише, що він – консерватизм у культурі – не загрозливий, а захисний.

*декомунізації*⁵⁷⁸, ще більш пильної уваги потребуватиме *дерусифікація*⁵⁷⁹, аби не вдаватися до якихось насильницьких засобів. Активно діяльнісний вияв тих ідеологічних аспектів, які пов'язані з необхідністю обох процесів щонайперше закорінені у політичній міфології. А оскільки ми обстоюємо думку, що рашизм як світоглядно-політичне явище є дітищем непобороного комунізму та російського нацизму, остільки й ці процеси варто розглядати як взаємозумовлені, як такі, що промовляють минулим сьогодні й не просто є нав'язаними нам ззовні, а за довгий час стали набутком власної ідентичності, який треба подолати. Зокрема йдеться про міф *вторинності* чи *меншовартісності* українців, котрий є основотворчим для інших рашистських міфів: «про назву “Україна” як окраїну», «про возз'єднання народів», а відтак феномени «малоросійства та «великоросійства» і, як наслідок, наратив «про вторинність української мови», а зрештою й культури. Їхнє сучасне обрамлення рамкою «руського мира» продовжується «політичним православ'ям», оформленим наративами про «святую триєдину Русь» та самодержавницьку владу, послану Богом⁵⁸⁰; просвітницько-ідеологічним дресируванням щодо геополітичної значущості «цивілізаційної альтернативи» з прив'язкою до так званого

⁵⁷⁸ Під цією своєрідністю ми маємо на увазі те, як українці дійшли до усвідомлення необхідності здійснювати процес декомунізації та його особливості у порівнянні із іншими країнами, що були упосліджені комуністичною ідеологією. Заходи у різних країнах були різними, що залежало від особливостей політичних процесів, відмінностей політичної культури, і, відповідно, різному трактуванні комуністичного режиму: як аморального, кримінального, окупаційного, негуманного, репресивного тощо: від більш жорстких як-от неможливість займатися державно-управлінськими справами, якщо визнана підтримка комуністичного режиму (Албанія), доволі тривкі ув'язнення та конкретних заходів позбавлення наслідків тоталітаризму (Польща; Чехія) до менш дієвих як-от декларативні документи («Хартія свободи» у Грузії), що навіть не дозволяли позбавитися символів та гасел радянської епохи чи введення заборони діяльності політичних партій, які своєю метою заважають політичному плюралізмові, верховенству права чи загрожують незалежності (Румунія). В Україні ці процеси ферментували революційні події 2014 р. Було прийнято Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 26, ст. 219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 13.02.2022), який, до речі сказати, у Росії був сприйнятий як антиросійський крок. Це стало передвісником для передвосного тиражування ідеї про побудову України як Антіросії.

⁵⁷⁹ Цей феномен вже мав місце у історії. Зокрема йдеться про процеси, які проявилися у в нових незалежних державах, що утворилися після розпаду Російської імперії в 1917 р., таких як Польща, Фінляндія, Грузія, Естонія, Латвія, Литва. У цьому випадку вона часто поставала дискримінацію російської мови як реакція підкорених у минулому народів на період інтенсивної (часом, насильницької) русифікації.

⁵⁸⁰ Вельми ілюстративною у цьому сенсі є позиція, яка, на жаль, й по сьогодні прямо транслає цей наратив в Україні через свого «п'яту колону» – *так звана УПЦ*: через архівний доступ <https://web.archive.org/web/20111025055706/http://orthodox.org.ua/ru/node/6030> можна упевнитися у цих ідеологемах, пряме посилання доступу не надає URL: <http://orthodox.org.ua/ru/node/6030> (дата звернення: 20.01.2022).

«українського питання»⁵⁸¹; культурно-мистецьким обслуговуванням, яке злилося у спільному потоці масової пропагандистської інформації⁵⁸². Очевидно, що такий ціннісно-ідейний базис не корелює з сучасними особливостями формулювання «національної ідеї» як зрілого суспільства й не може корелювати у принципі, бо покликаний стати альтернативним полюсом, тобто загострений на радикальне протистояння.

Тож у фокусі гуманітарної безпеки безперечно наявністю до аналізу мають поставати політична міфологія, створена про самих себе та іншою ідентичністю, зокрема такими продуцентами як церква (РПЦ), мистецтво (шонайперше кінематограф, розрахований на широку публіку), освітньо-наукова й загально-просвітницька сфери (політика історії – державна цензура, топоніміка; культура пам'яті – культ персони, ефемерні вороги). Методологічна продуктивність гуманітарної безпеки у розвінчанні такої міфології полягає перш за все у об'єктивзації та наголосі на відсутності причинно-наслідкових зв'язків у структурі кожного міфу, що склалися під тиском політики історії та виявлення його ірраціональності, тобто фальшивий обґрунтованості⁵⁸³.

Концептуалізація гуманітарної безпеки як певної теоретико-методологічної сфери, яка актуалізується реальною небезпекою для сучасної України (й вже очевидно, що для всього світу) має завданням увиразнювати потенціал свого дослідницького фокусу у сфері навчально-дослідницької сфери. Тому далі постає необхідність окреслити загально-інтелектуальні та педагогічно-дидактичні контури гуманітарної безпеки як освітнього компоненту – завдання наступної частини.

в) Компетентності: поміж виживанням та дидактикою

Особливі вміння завжди цінилися. Особливі вміння у час війни – неоціненні. Особливі вміння у час війни за власну ідентичність – критичне мислення та гуманітарна аналітика. Необхідність набуття компетентностей такого ґатунку у вимірі визначальної частини суспільства надиктовує саме життя, ба більше – виживання: як народу зі своєю культурою, традицією, мовою. Відповідальність, так би мовити, за ці компетентності несуть освітні процеси у широкому розумінні: формальна, неформальна та

⁵⁸¹ Окремі розвідки пропонують перелік тих авторів, які у різній мірі й аспектах стоять біля витоків ключових тенденцій. Див.: Гула Р.В. «Русский мир» – фантом чи реальність? Аспекти політологічного аналізу. *Наукові праці МАУП*. 2016. Вип. 50. С. 7-14.

⁵⁸² Постійне нарощування домінації Росії у 1990-х та 2000-х роках на інформаційному просторі України привели до зрощення чи не найбільш потужної артилерії сьогодення – розширення інструментарію так званої «м'якої сили». Державне замовлення і фінансування спонукало масове продукування російських художніх і мультиплікаційних фільмів, телесеріалів, телешоу, які заповнили телеєфір України та інших пострадянських держав. Більшість цієї продукції мають явний або прихований ідеологічний підтекст. А останнім часом такі новітні медіа як інтернет-видання та соціальні мережі створюють простір для «армій» високооплачуваних так званих інтернет-тролів; міжнародні російська канали відробляють мільярди суми на Європу та світ.

⁵⁸³ Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна. / За редакцією Володимира Єрмоленка. Київ : К.І.С., 2019. 99 с.

інформальна освіта (самоосвіта). Вживання слова «відповідальність» є вказівкою саме на те, у якій мірі освітні тенденції чи методичні тренди здатні змінюватися враховуючи виклики сучасності задля формування й удосконалення таких компетентностей. Тобто, чи здатна наша освіта визначати причини війни й реагувати на них своїми засобами, нести свій фронт, ставати дієвим засобом захисту.

Інформаційно-просвітницькі джерела для освітніх процесів з гуманітарної безпеки не можуть обмежуватися тільки спеціальними розвідками дослідницьких інституцій стратегічного значення. Тут матеріалом слугує доволі широкий спектр царин, що завдяки популярності та доступності легко впливають на колективну свідомість, і який водночас постає й матеріалом аналізу. Тренди загального інтелектуального тла, які задають порядок денний – це, певно, найперше, на що варто звернути увагу. Так, фокусуючись на дослідницькому предметі гуманітарної безпеки, тобто проблемі формування ідентичності, зазначимо, що наявність великої кількості публікацій (різних жанрів) за цієї тематикою можна визначати як спроби того, що вище ми йменували *необхідністю філософської постановки питання про самих себе*. Це означає, що ідентичність не просто бутє як якась несвідома функціональність самовіднесення, а як самоусвідомлена гідність, позаяк намагається раціонально осмислити й обґрунтувати якісні особливості власного ототожнення⁵⁸⁴. Проблемою тут може ставати лише гострота представлених трендів (примордіалізм чи конструктивізм) у цих розвідках-пропозиціях, а це власне й предметизує дослідження для гуманітарної безпеки, а відтак й фільтруватиме матеріал за описаною у попередній частині схемою.

Не меншій уваги потребують спеціальні дослідження, які описують міжкультурну контекстність ідентичності, зокрема контекстність регіонального спів-буття національної (української) ідентичності. Маємо на увазі матеріали, у яких проводиться аналітика конкретного регіону як світоглядно-ціннісного та ідеологічного конструкту, що склався історично (зі своїм міфополітичним background⁵⁸⁵) і нині продовжує виявляти й шукати властиву для нього сутність. Важливо озброїтися діалектичним принципом

⁵⁸⁴ Усі нинішні дослідження трансформацій ідентичності годі й перерахувати. Наведемо тільки окремі найсвіжіші приклади із найбільш значущих з нашого погляду розвідок, що ґрунтують свої ідеї у тій чи тій мірі на філософському способі постановки ключових питань ідентифікації, й які доступні українському читачеві: Бістрицький Є., Білий О., Зимовець Р., Кобець Р., Лозниця С., Пролесв С. Національна ідентичність і громадянське суспільство. К. : Дух і літера, 2015/2018. 452 с.; Скрипник М. Історико-філософський контекст становлення української ідентичності. Львів : ТЗОВ "БІЗ-НЕС ШКОЛА УБС", 2018. 214 с.; Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. – Історичні причини та політичні наслідки. К. : ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.; Руденко Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ : «Видавництво Людоміла», 2020. 364 с.; Грицак Я., Комаров О. Шлях становлення української ідентичності. Запоріжжя : Платформа спільних ідей. 2021. 36 с.

⁵⁸⁵ Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa. / Herausgegeben von Heidi Hein-Kircher und Hans Henning Hahn. Marburg : Herder-Institut, 2006. 431 s.

аналізу наявного статусу регіону (Східної Європи) й переоцінки його звичних атрибутів (постколоніальні та посткомуністичні тенденції) для додання паблонів у позиціонуваннях: діра глобального політичного порядку, джерело оновлення для одряхлілого Заходу, регіон для безкінечних ідеологічних експериментів або край політичної креативності⁵⁸⁶. У доборі матеріалу, який доповнював би контекстність й виформовував би остов критеріїв дослідницької практики, важливим орієнтиром є так звані постколоніальні студії Східної Європи й зокрема в колишніх радянських республіках⁵⁸⁷. Подолання «постколоніального синдрому»⁵⁸⁸ з розвінчуванням політичної міфології чи імпліцитно наявних засобів руйнування культури та перевиховання місцевого населення — одна із пріоритетних дидактичних цілей гуманітарної безпеки, яка уможливає самотутність власної культури та ідентичності, тобто її виживання: для перемоги у такій війні недостатньо американського ленд-лізу тощо, важливішим є повсюдне плекання джерел й прикметності власного ототожнення.

Методологічних орієнтирів у справі розвінчування політичних міфів й викривання справжніх засад ідеологічних наративів, зокрема минулого століття, не бракує. Особливо важливо, проте, звертати увагу на ті дослідження, котрі причини ідеологічного звиродніння вбачають у зміні фундаментальних, світоглядно-смыслових ідей (як-от: історія стає визначальною сутністю чи трансцендентним принципом), а також у відповідальності та сміливості інтелектуалів інтерпретувати і трансформувати в справі творення колективної свідомості: інтелектуальний патріотизм та відавага проти сили конформізму⁵⁸⁹. Така технічно-методологічна значущість аналізу поглиблює свою властивість при зануренні у філософсько-психологічні аспекти світогляду, а точніше — до глибин його первинності, й порушує питання

⁵⁸⁶ Поліщук Я. Пошуки Східної Європи: тіні минулого, міражі майбутнього. Чернівці : Книги — XXI, 2020. 192 с.; Минаков М. Диалектика современности в Восточной Европе. Опыт социально-философского осмысления. Киев : Лаурус, 2020. 216 с. Венцлова Т., Донскіс Л. Передчуття і пророцтва Східної Європи. / Пер. з литовської Георгій Єфремов, Олен Коцарев. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 120 с.; Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив. / Пер. з англійської Олександра Буценка. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 216 с.

⁵⁸⁷ Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер. П. Таращук. К. : Факт, 2004. 496 с.; Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ. М. Корчинської. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 368 с.; Korek J. (ed.). From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective. Stockholm: Södertörn Academic Studies, 2007. 272 p.; Kołodziejczyk D., Śandru C. On Colonialism, Communism and East-Central Europe — some reflections. Journal of Postcolonial. 2012. Vol 48. No. 2. P. 113-116. doi:10.1080/17449855.2012.658242; Кебуладзе В. Постколоніальна критика російської імперської літератури. YouTube : веб-сайт. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nplZYA5dn20&t=23s> (дата звернення: 20.01.2022);

⁵⁸⁸ Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. К. : К.І.С. 2011. 240 с.

⁵⁸⁹ Арон Р. Опії для інтелектуалів. / З фр. пер. Г. Філіпчук. Київ : Юніверс, 2006. 272 с.

про ключові засоби орієнтації⁵⁹⁰. Це спосіб для встановлення методологічних параметрів виявлення світоглядного здоров'я. Такі методологічні орієнтири можуть, безперечно, слугувати критеріями у аналізі гуманітарної безпеки, проте найголовніше, що це певні зразки у справі вибудовування своїх актуальних алгоритмів для аналітики тих чи тих світоглядно-ідеологічних систем, їх нинішніх та історичних змін, можливих проєкцій.

Безперечно, що гуманітарна безпека – ключова сфера у захисті ідентичності. Проте, попри *захисні компетенції* її завданням має бути також визначення рівня *відкритості* ідентичності, готовності віддавати, привносити і доповнювати: захист не означає закритися, захист означає усвідомлювати, плекати, комунікувати. Пойменуємо ці компетентності *пропозиційними*. Це можна узагальнити до рівня ціннісно-сміслових орієнтирів та рівня їхньої консенсуальності й трансформативності: трансляція цього рівня інтелектуальної елітою країни як маркер майбутнього. Як зазначає З. Бауман, саме «навчання перевчатися», що дає знання про те, як позбавлятися від звичок, що перетворилися на окови, як запобігти такому звиканню, як перетворити фрагментарні елементи досвіду в креативні зразки, постає як вища адаптивна цінність і стає «центральною елементом незамінного “спорядження” для життя»⁵⁹¹. У цьому ключі є не мало позиційовань в українському культурному просторі, які вельми промовисто промовляють есеїстичними засобами⁵⁹².

Ще одним важливим джерелом інформативності для гуманітарної безпеки як освітнього проєкту є просвітницько-українські активності, які представляють Україну поза її межами, закордоном. Приціл цього проєкту має бути наведений на динаміку змін та якість представленого продукту. На початку століття нам у цьому сенсі не було чим похвалитися; актуальність цього питання зріла саме як важливість ствердження упевненості власного ототожнення у комунікації з іншим, тому сьогодні «час побудови не повинен стати періодом ілюзій та ейфорії. Кожен із нас – тих, кому болить ця культура, – мусить констатувати простий і страшний у своїй простоті й незаперечності факт: 1) у світовій гуманітарній науці знання про Україну, – а отже, україністика як самостійна дисципліна, – відсутні; 2) відтак українська культура не об'єктивізована, не має виходу на світ; її інстинкт зв'язку зі світом атрофований внаслідок системних багатостолітніх заборон, блокад і

⁵⁹⁰ Ясперс К. Психологія світоглядів. / З нім. пер. О. Кислюк. Р. Осадчук. Київ : Юніверс, 2009. 464 с.

⁵⁹¹ Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2002. С. 157.

⁵⁹² Щонайперше тут варто згадати видання українських інтелектуалів, членів ПЕН-клубу, які наголошують на шляхах об'єднання українського суспільства і його укріплення як європейської ціннісної суб'єктності: Що дасть нам силу? Есеї українських інтелектуалів на фокус-тему Українського ПЕН 2019/2020 / Упор. Тетяна Терен. Київ : Дух і літера, 2020. 208 с.; Мости замість стін, або Що об'єднає українців? / Упорядниця Тетяна Терен. Львів : Видавництво Старого Лева, 2020. 144 с. Нова Європа / Упорядниця Катерина Зарембо. Львів : Видавництво Старого Лева. 2018. 176 с. Надважливий вимір тут посідає також блогосфера, яка зайняла свою нішу головного орієнтира та творця суспільної думки.

фальшивих інтерпретацій. А це, в кінцевому підсумку, поглиблює внутрішню її геокультурну дезорієнтованість, розхитує її ще не стабілізовану остаточно ідентичність, а головне – позбавляє її голосу в тих актуальних контекстах, де зокрема вирішується майбутнє Європи»⁵⁹³, – констатує О. Пахльовська, вказуючи на тотальний брак такого представлення⁵⁹⁴ в Італії. Зі свого боку можемо сказати таке ж й про Німеччину.

Усі зазначені аспекти тільки орієнтують у теоретико-методологічних моментах, називаючи напрямки, які, однак, є життєво важливими для захисту у гібридній війні, але які, звісно, не вичерпують усього обшпру проблем. Втім, далі нам важливо тематизувати загальний обшпр проблемного кола освітньо-навчальною рамкою, щоб виокреслити вреспі компетентності освітнього компонента гуманітарної безпеки.

Навчально-методичну карту освітнього компоненту пропонуємо починати з формулювання безпеки як гуманітарної проблеми, презентації, перепрочитання і спільної розробки ключових понять для гуманітарної безпеки. З них ми власне починали: гуманітарна сфера, common sense, ідентичність тощо. Засадовим є також концентрація на концептуальних засадах, що створюють/гарантують/планують ті чи ті умови й передумови безпековості. Маємо на увазі низку програмних та нормативних документів, які у різній мірі впливають на гуманітарну безпеку: *«Стратегія культурного та гуманітарного розвитку»*; *«Стратегія культури 2025»*; *Закон України «Про національну безпеку»*; *«Концепція сталого розвитку ООН»* тощо. Ціннісно-смислові орієнтири та визначально-впорядковуючі нормативи приводять до вивчення та оволодіння засобами: специфіка гуманітарної складової сучасної освіти; духовність, філософія, гуманність; критичне мислення (логіка та практика аргументації). Тож усе це формує *духовно-ціннісний блок* гуманітарної безпеки.

Розробка педагогічної мапи з цього курсу укріплюється далі питаннями з самоідентифікації та її співвідношення із глобальним світом, тобто, йдеться про проблеми ідентичності та зіткнення/діалог ідентичностей: філософія ідентичності (від усвідомлення самості до реалізації громадянина); історична та культурна пам'ять; ментальність та менталітет в діалозі культур. Необхідним акцентом у цих процесах відіграватиме політика безпеки та зрілість громадянського суспільства: політика пам'яті

⁵⁹³ Пахльовська О. Ave, Europa! ст., доп., публіц. (1989-2008). К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. С. 13.

⁵⁹⁴ Авторка наголошує, що це представництво може бути дієвим лише у випадку його потужної й розгорнутої інституалізації, що звертає увагу гуманітарної безпеки й на окремі інституції: «але й саме українське суспільство, живучи впродовж віків як недержавна нація, втратило почуття потреби в інституціях, у добре налагодженому механізмі обміну культурними смислами. Тож і не дивно, що автономні інституції, зокрема самостійні культурні представництва, – одна з фатальних нестач сьогодишньої України. Саме через те й досі ми німі, саме тому й досі ми – це зовсім НЕ МИ на сцені світового театру. За нас говорять інші – говорять, що хочуть, що знають, чого не знають, а найчастіше – те, що думають, що знають. Поновлення та подальший розвиток давніх культурних стосунків України зі світом можливий лише за умов інституціоналізації нашої культури та інституціоналізації взаємодії цієї культури зі світом» – Там само. С. 12-13.

та політична нація; ідеології та громадянське суспільство; роль інститутів громадянського суспільства в гуманітарній безпеці. Тут, отже, йдеться про *соціально-політичний блок* гуманітарної безпеки.

Наступний методичний крок – тематизація гуманітарної безпеки категоріями інформації. Йдеться, отже, власне про феномен інформації та інформаційну безпеку: принципи функціонування інформації; соціальні мережі та сучасні ЗМІ (світоглядні маніпуляції, пропаганда, інформаційні війни); аналітика та проєкція інформаційної безпеки). Оскільки курс зорієнтований на практичні навички, остільки й важлива дослідницька практика прогнозування та проєктування в сфері гуманітарної безпеки: сучасні світоглядно-ціннісні моделі (аналіз, конструювання, потенціал); гуманітарна безпека у прогнозуванні та парадигмальному проєктуванні. Усе це формує *практично-прикладні аспекти* гуманітарної безпеки.

Тож викладання гуманітарної безпеки як спецкурсу – формування комплексу знань про стан захищеності та можливості захисту окремої людини, сім'ї, народу, їхніх цілей, цінностей та ідеалів, традицій і укладу життя, культури; формування стійкого необхідного та достатнього заохочення і розвитку прав й обов'язків людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії. Завдальницький корпус вивчення дисципліни «Гуманітарна безпека» можна презентувати *методичними* (сприяти оволодінню методами аналітичного мислення, засобами й механізмами науково-дослідницького пізнання у вияві й вирішенні безпекових проблем гуманітарної сфери у їх діалектичному взаємозв'язку), *пізнавальними* (на основі застосування методів і прийомів пізнавально-дослідницького процесу сформувати ментально стійкий світогляд та розвивати аналітичний потенціал мислення щодо вияву причин і наслідків загроз в гуманітарній сфері), *практичними* складниками (сприяти формуванню вмінь і навичок аналітики щодо функціонального розвитку безпекових елементів гуманітарної сфери, її реального стану та особливостей потенціалу, засобів впливу, проєктування та прогнозування шляхів розвитку гуманітарних складників безпеки).

Виходячи із особливостей підходів при вивченні курсу «Гуманітарна безпека», визначаємо такі результати: (*знати:*) концептуальні засади й локальні особливості гуманітарної сфери та гуманітарної безпеки як фундаментальної проблеми сьогодення; засоби, методи та основні механізми гуманітарної безпеки; способи утвердження та перевірки константних елементів гуманітарно-безпекової сфери; форми дослідницьких аспектів актуального та майбутнього гуманітарної безпеки; (*вміти:*) аналізувати сучасні концепції розвитку та потенціалу людини, народу, людства; визначати стан захищеності гуманітарної сфери; класифікувати проблеми безпеки і загрози ідеологічно-світоглядних протистоянь; верифікувати й аналізувати основні сфери та засоби впливу; проєктувати та прогнозувати основні проблеми гуманітарної безпеки.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ФЕНОМЕН БЕЗПЕКИ:
соціально-гуманітарні виміри

За загальною науковою редакцією
Віталія Мудракова

колективна монографія

Підписано до друку 17.05.2022 Формат 60*84/16
Наклад 200 прим. Зам. № 6/22 Обл.-вид. арк. 19,3
Надруковано: ФОП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37

